167

พงษาวดารเรื่องรบพม่า

ครั้งกรุงศรีอยุทธยา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงนิพนธ์

เปนตอนต้นของหนังสือเรื่องรบพม่าครั้งกรุงธนแตกกรุงเทพ ฯ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนกำแพงเพชรอรรคโยธิน

โปรดให้พิมพ์ครั้งแรก

ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดาวาดรัชกาลที่ ๕

ปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

คำนำ

ด้วยเจ้าจอมมารดาวาดผู้เป็นมารดา ได้ถึงอสัญกรรมเมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ จะได้พระราชทานเพลิงในงานเมรุวัดเทพศิรินทราวาส ในเดือนเมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๓ เพื่อไว้เป็นอนุสรณ์ในมารดา [illegible] ซึ่งได้จะสร้างหนังสืออันจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ปรารถนาศึกษาเรื่องไปภายหน้า ได้นำความกราบทูล [illegible] พระปรานีแก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ทรงพระกรุณาตรวจตรวจรวมรวบกรองข้อความในพงษาวดารและหมายเหตุต่าง ๆ ทั้งทางไทยและต่างประเทศ ทรงพระนิพนธ์ในตอนที่ไทยรบรับพม่าในครั้งกรุงศรีอยุทธยาเป็นราชธานีรวม ๒๕ ครั้ง มีข้อความใหม่ซึ่งยังมิได้แพร่หลายในภาษาไทยเป็นหลายแห่ง เช่นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราชเป็นต้น ทรงสอยสวนศักราชให้ลงเป็นพระพุทธศักราชทุกแห่ง ทั้งนี้ล้วนเป็นพระเกษพระคุณแก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้วและบุตรหลานเป็นอย่างยิ่ง

เจ้าจอมมารดาวาด เกิดเมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๐๒ ตรงกับวันอังคารขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะแมเอกศกจุลศักราช ๑๒๒๑ ในตระกูลซึ่งนับทางมารดาว่าเป็นราชนิกูลรัชกาลที่ ๕ และที่ ๗ นายเสถียรรักยาปลัดวังซ้าย (เที่ยง) เป็น

ยิกา พระนมยริกในรัชกาลที่ ๕ เป็นมารดา พระนมยริกเป็นยิกา พระยาอิศรานุภาพ (ขุนเณรน้อย) ผู้มีบรรพบุรุษเป็นราชนิกูลรัชกาลที่ ๕ แยกสายมาแต่พระยาเพ็ชรรัตน์ (นาค) ผู้เป็นยิกา ซึ่งเป็นน้องไอยิกาของพระชนนีสมเด็จพระเทพศิรินทรายรมราชินี บุรพสัตรีของพระยาอิศรานุภาพ เป็นราชินิกูลรัชกาลที่ ๓ แยกสายมาแต่ท่านรอดผู้เป็นมารดา ซึ่งไอยิกาเป็นน้องของพระชนนีในสมเด็จพระศรีสุลาไลย และท่านรอดนั้นเป็นน้องร่วมยิกามารดาของเจ้าจอมมารดาในสมเด็จพระเจ้ายรมไยยิกาเจอกรมหมื่นมาดยาพิทักษ์ด้วย

พระนมยริกมารดาเจ้าจอมมารดาวาดนั้น เป็นพระนมพิเศษผู้ ๑ ซึ่งมีประวัติได้กล่าวไว้ในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้ายรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชว่า ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ประสูตรสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คือ พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระยาอิศรานุภาพผู้เป็นพระญาติในพระชนนีแห่งกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ มีความยินดีส่งพระนมยริกยุตรี ซึ่งพึ่งกำลังมียุตรคนแรกในปีนั้นเข้าไปถวาย กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์โปรดให้เป็นพระนมเอก ในพระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยด้วยเป็นพระญาติ และมีอัธยาไศรยมารยาทควรเรียบร้อยดี เมื่อประสูตร

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงวิสุทธิกระยัตริย์ ได้โปรดให้พระนมปริกถวายพระนมด้วย กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์มีพระประสงค์จะใคร่ให้พระนมปริกได้ถวายพระนมในพระราชโอรสและธิดาซึ่งจะมีต่อไปภายหน้าอีก, เมื่อพระยาทสมเด็จพระรุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวค่อยทรงพระเจริญวัยขึ้น, จึงโปรดประทานอนุญาตให้กลับออกมาอยู่บ้าน ครั้นเมื่อเวลาประสูตรสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเป็นลำดับมา, พระนมปริกก็เฉภาะเป็นเวลามีพระบุตรร่วมพระอุทรทั้งสองคราว กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ก็โปรดให้พระนมปริกเข้าไปถวายพระนมด้วยทั้งสองคราว นับว่าพระนมปริกได้ถวายพระนมสมเด็จพระราชโอรสและธิดา, ในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์มาทั้ง ๔ พระองค์ สมพระประสงค์ที่ได้ทรงตั้งพระหฤทัยไว้ ทั้งนี้ก็เป็นการแปลกประหลาดในพระนมทั้งหลาย, ตามความบริยายดังนี้ เมื่อสมเด็จพระเทพศิรินทรายรมราชินีประสูตรพระราชโอรสพระองค์ที่ ๔ ในปีนั้นพระนมปริกก็มีธิดาใหม่ คือเจ้าจอมมารดาวาด เมื่อพระนมปริกได้เข้าไปถวายพระนม เจ้าจอมมารดาวาดจึงเป็นผู้ที่ร่วมพระนมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นเหตุให้ภายหลังเมื่อสมเด็จพระเทพศิรินทรายรมราชินีเสด็จสวรรคตแล้ว จึงธิดามารดาได้นำเข้าจอมมารดาวาดตั้งแต่

ยังเยาว์วัย เข้าไปถวายในสมเด็จพระเจ้าบรมโยธิกาเธอ กรมพระยาสุคารัตนราชประยูร ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงใช้สอยสนิทสนม จนถึงได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ ๕ และเป็นเจ้าจอมมารดาต่อมา ในตอนท้ายได้เป็นเจ้าน่าที่จัดการพระภูษาเป็นพิเศษ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้น ๒ และหีบหมากสำหรับที่ได้รับราชการ ๒๐ ปี และ ๓๐ ปีตามลำดับ, เมื่อถึงอสัญกรรมได้รับพระราชทานโกษฐเป็นเกียรติยศ

การกุศลที่ได้สร้างหนังสือนี้เป็นประโยชน์ในครั้งนี้ เพื่อไว้อาไลยแลแสดงความระลึกถึงแด่ท่านทั้งสองคุณมารดา ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ที่ละโลกไปแล้ว สุดแต่ท่านสำเร็จผลเพียงใดโดยสมควรแก่การ.

ปวงชน

บ้านดอกไม้

วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๒

หอสมุด กระทรวงวัฒนธรรม

สารบาน

อธิบายเหตุการณ์ที่ไทยรบกับพม่า น่า ๑

แผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช

ครั้งที่ ๑ ตราวพม่าตีเมืองเชียงกราน น่า ๗

แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

ครั้งที่ ๒ ตราวสมเด็จพระสุริโยไทยขาดคอช้าง น่า ๑๒

ครั้งที่ ๓ ตราวรบกันด้วยเรื่องช้างเผือก „ ๒๗

แผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช

ครั้งที่ ๔ ตราวเสียกรุง ๑ แก่พระเจ้าหงษาวดี น่า ๔๔

แผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

ครั้งที่ ๕ ตราวสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิศระ น่า ๖๗

ครั้งที่ ๖ ตราวรบพระยาพสิมที่เมืองสุพรรณ „ ๑๐๓

ครั้งที่ ๗ ตราวรบพระเจ้าเชียงใหม่ที่บ้านสระเกษ „ ๑๐๗

ครั้งที่ ๘ ตราวพระเจ้าหงษาวดีล้อมกรุง ๑ „ ๑๑๗

แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

ครั้งที่ ๙ ตราวรยพระมหาอุปราชาครั้งแรก น่า ๑๒๖
ครั้งที่ ๑๐ ตราวสมเด็จพระนเรศวรชนช้าง " ๑๓๐
ครั้งที่ ๑๑ ตราวไทยตีเมืองทวาย เมืองตนาวศรี " ๑๔๖
ครั้งที่ ๑๒ ตราวสมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญ " ๑๕๕
ครั้งที่ ๑๓ ตราวสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงษาวดี ครั้งแรก " ๑๕๗
ครั้งที่ ๑๔ ตราวสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงษาวดี ครั้งที่ ๒ " ๑๖๑
ครั้งที่ ๑๕ สงครามครั้งสุดของสมเด็จพระนเรศวร " ๑๗๑

แผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ

ครั้งที่ ๑๖ ตราวพม่าตีเมืองทวาย " ๑๙๒
ครั้งที่ ๑๗ ตราวพม่าตีเมืองเชียงใหม่ " ๒๐๑

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

ครั้งที่ ๑๘ ตราวพม่าตีเมืองทวาย น่า ๒๑๗

แผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช

ครั้งที่ ๑๙ ตราวไทยตีเมืองเชียงใหม่ น่า ๒๓๗

ครั้งที่ ๒๐ ความรบพม่าที่เมืองไทรโยค น่า ๒๔๗
ครั้งที่ ๒๑ ความไทยที่เมืองพม่า " ๒๕๓
ว่าด้วยเรื่องพงษาวดารเวลาว่างสงคราม " ๒๖๐

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ

ครั้งที่ ๒๒ ความพระเจ้าอลองพญาล้อมกรุงศรี
อยุทธยา น่า ๓๐๕
ครั้งที่ ๒๓ ความพม่าที่หัวเมืองปักษ์ใต้ " ๓๓๙
ครั้งที่ ๒๔ ความเสียกรุงศรีอยุทธยาแก่พม่า " ๓๔๗

ห้องสมุด กระทรวงธรรมการ

อธิบายเหตุการณ์ที่ไทยรบกับพม่า

ตามเรื่องราวที่ปรากฏมาในพงษาวดาร เมื่อกรุงศรีอยุทธยาเป็นราชธานี ไทยได้ทำสงครามกับพม่า ๒๔ ครั้ง ต่อมาถึงเมื่อกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทรเป็นราชธานี ได้ทำสงครามกับพม่าอีก ๒๐ ครั้ง รวมเป็น ๔๔ ครั้งด้วยกัน ในจำนวนสงครามที่ว่ามานั้น ฝ่ายพม่ามายกกรุกรบไทยบ้าง ฝ่ายไทยไปยกกรุกรบพม่าบ้าง จะว่าด้วยพม่ามายกกรุกรบไทยก่อน การสงครามที่พม่ายกมาตีเมืองไทยรบกันเป็นยุทธใหญ่แต่ ๒ คราว คือ เมื่อรบกับพระเจ้าหงษาวดี ๑ องค์ตีกัน ๆ กัน ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ จนตลอดแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นระยะเวลา ๕๗ ปีคราว ๑ และรบกับพระเจ้าอังวะ ๓ องค์ ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเอกทัศที่กรุงเก่า มาจนตลอดแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ในกรุงรัตนโกสินทร เป็นระยะเวลา ๕๐ ปีอีกคราว ๑ ที่ว่าระยะเวลา ๕๗ ปี และ ๕๐ ปีนั้น หมายความว่าตั้งแต่แรกเริ่มรบกันจนจบเรื่องที่ทำสงครามกันในยุคนั้น รวมทั้งเวลาว่างระหว่างสงคราม บางทีมีคราวละหลาย ๆ ปี ที่จริงหาได้รบกันทุกจำนวนปีที่ว่ามานั้นไม่.

อนึ่งชาวเรามักเข้าใจกันมาแต่ก่อนโดยมาก ว่าเมื่อคราวรบศึกพระเจ้าหงษาวดีนั้น ไทยรบกับมอญ เพราะเมืองหงษาวดีเป็นราชธานีของรามัญประเทศ ก็เชื่อว่าพระเจ้าหงษาวดีเป็นมอญ แต่ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น พระเจ้าหงษาวดีที่มารบกับไทยเป็นพม่าทุกองค์ ต้นวงศ์อยู่เมืองตองอู ครั้งนั้นประมาณได้ทั้งประเทศพม่ารามัญรวมไว้ในราชอาณาจักรอันเดียวกัน ตั้งเมืองหงษาวดีเป็นราชธานี จึงได้ประกฏพระนามว่าพระเจ้าหงษาวดีทั้ง ๓ องค์ แต่ส่วนมอญนั้นหาได้ประกฏว่าเคยเป็นสัตรูกับไทยโดยลำพังไม่ ที่มอญมารบพุ่งกับไทยคราวใด ก็โดยถูกพม่ายังคับให้มาในเวลาตกอยู่ในอำนาจพม่า ถ้าได้โอกาศเมื่อใดมอญก็กลับเป็นสัตรูพม่า บางทีทนพม่ากดขี่ไม่ไหวก็พากันหนีมาอาไศรยไทย เป็นมาแต่โบราณอย่างนั้น

แต่ทว่ามอญเป็นต้นเหตุแลเป็นเชื้อในการสงครามที่พม่ามารบกับไทยแทบทุกคราว เพราะภูมิประเทศของไทยแลพม่าอยู่ห่างไกลกัน มิรามัญประเทศของพวกมอญคั่นอยู่กลางข้างตอนใต้ ต่อขึ้นไปข้างตอนเหนือเมืองพม่ายิ่งห่างหนักออกไป ด้วยมีประเทศลานนาไทย คือมณฑลภาคพายัพเมื่อยังมีอิศระคั่นอยู่ชั้น ๑ แล้วยังมีแว่นแคว้นของพวกไทยใหญ่ซึ่งเรียกกันว่า เงี้ยว ฤๅเฉียง คั่นออกไปอีกชั้น ๑ พ้นไปแล้วจึงถึงประเทศพม่า เพราะฉนั้นถ้าหากว่ามอญมีกำลังตั้งเป็นอิศระอยู่ได้ตรายใด ก็ใช่วิไสยที่ไทย

กับพม่าจะเกิดรบพุ่งกัน เพราะฝ่ายใดจะไปรบก็จะต้องเข้ากับมอญ ฤๅตีเมืองมอญเอาเป็นที่มั่นแลเป็นทางเดินให้ได้ก่อน จึงจะยกทัพไปถึงแดนอีกฝ่าย ๑ ได้ ส่วนไทยแต่เดิมมาไม่มีกิจที่จะไปช่วยมอญรบกับพม่า แลไม่มีเหตุที่จะไปตีเมืองมอญ เพราะเมืองไทยกับเมืองมอญต่างบริบูรณ์ด้วยพืชพรรณธัญญาหารแลอยู่ริมทเล มีทางไปมาค้าขายกับนา ๆ ประเทศได้สดวกอย่างเดียวกัน แดนที่ติดต่อกันก็เป็นเทือกเขาขั้นเขตร ไทยไม่มีเหตุที่จะเป็นอริกับมอญทั้งในการแสวงหาผลประโยชน์แลด้วยเรื่องเหลือมล้ำเขตรแดนทั้ง ๒ สถาน แต่ทางพม่ากับมอญไม่เช่นนั้น ประเทศพม่าอยู่ข้างเหนือน้ำ ประเทศรามัญอยู่ข้างปากน้ำ เขตรแดนติดต่อในที่ร่วมลำแม่น้ำเดียวกัน ทั้งแม่น้ำเอราวดีแลแม่น้ำสะโตง แผ่นดินพม่าก็ไม่บริบูรณ์เหมือนแผ่นดินรามัญ จะไปมาค้าขายทางทเลถึงนานาประเทศก็จำต้องอาไศรยผ่านไปในแผ่นดินรามัญ เพราะภูมิประเทศเป็นเช่นว่ามานี้ เหตุที่จะก่อเกิดการเป็นอริในระหว่างพม่ากับมอญจึงมักมีอยู่เสมอไม่ขาด เพราะฉนั้นเวลาพม่ามอญมีกำลังอยู่ด้วยกัน จึงทำศึกสงครามขับเคี่ยวกันมาทุกกาลสมัย ดังปรากฏในเรื่องราชาธิราชนั้นเป็นต้น แต่บางคราวเกิดบุรุษพิเศษขึ้นเป็นใหญ่ในพวกพม่า มีอานุภาพปราบปรามประเทศที่อยู่ใกล้เคียงเอาไว้ได้ในอำนาจพม่าทั้งหมด อาณาเขตรพม่าก็มาติดต่อกับแดนเมืองไทย เป็นเช่นนี้เมื่อใดการสงครามก็เป็นเกิดมาถึงเมืองไทย

ไทย เพราะพม่าได้โอกาศที่มีกำลังมากมาย แลได้อาไศรย เมืองของมอญเปนที่มั่น จึงยกมาบุกรุกตีเมืองไทย ฝ่ายไทยจึง ต้องเสียเปรียบพม่า เพราะต้องต่อสู้ในเวลาพม่าได้กำลังของ ประเทศอื่น ๆ มาสมทบทุ่มเททำเอาไทยพวกเดียว ด้วยเหตุนั้น จึงได้เสียกรุงศรีอยุทธยาถึง ๒ ครั้ง.

แต่พม่าไม่สามารถจะปราบปรามเอาไทยไว้ในอำนาจได้เหมือน กับพวกประเทศอื่น พอไทยถูกพม่าทำยับเยินแล้ว ในไม่ช้าคง เกิดมีวีระบุรุษขึ้นเปนใหญ่ในพวกไทย สามารถจะควบคุมคนน้อย รบพุ่งเอาไชยชนะคนมากได้ด้วยปรีชากล้าหาญ กลับตั้งเมืองไทย ให้เปนอิศระภาพได้อีก แต่นั้นพม่าพยายามมาปราบปรามสัก เท่าใดใดก็มีแต่พ่ายแพ้กลับไป จนกระทั่งไทยสามารถไปบุกรุก ตีเมืองพม่าย้างเมืองใด การสงครามก็เปนสิ้นเรื่อง รูปการ สงครามที่พม่ายกมาตีเมืองไทยในยุคใหญ่เปนทำนองเดียวกันดังกล่าวมานี้ทั้ง ๒ คราว เพราะฉนั้นถ้านับจำนวนครั้งที่พม่ายกมาตี เมืองไทยทั้ง ๒ คราวนั้น จะเห็นได้ว่าพม่ามามีไชยชนะไทยแต่ ๔ ครั้ง ที่พม่าแตกพ่ายแพ้ไทยไป ฤๅต้องเลิกทัพกลับไปโดย ทำไม่สำเร็จได้ดังประสงค์รวมถึง ๑๙ ครั้ง นอกจากสงครามยุค ใหญ่ ๒ คราวที่กล่าวมา พม่าเปนแต่มาตีหัวเมืองชายแดนโดย ตามครัวมอญเข้ามาบ้าง มาปล้นทรัพย์จับเลยบ้าง มาชิง เมืองเชียงใหม่บ้าง ก็เสียทีแพ้ไทยไปทุกครั้ง.

ครานี้จะว่าด้วยการสงครามที่ฝ่ายไทยไปยุกรุกรบพม่า ข้าพเจ้าได้อธิบายมาแต่ก่อนแล้ว ว่าถ้าโดยปรกติพม่ากับไทยใช่วิไสยที่จะต้องรบกัน สงครามเกิดขึ้นเพราะพม่าได้เมืองมอญแล้วจึงเลยมาตีเมืองไทย เพราะเหตุนี้การสงครามที่ไทยไปยุกรุกรบพม่า ถึงไปทำพม่าก่อน ก็เป็นการตอบแทนที่พม่ามารบไทยทุกคราว เว้นแต่คราวไปตีเมืองพม่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ แลที่ ๔ เท่านั้น ตามเรื่องที่ปรากฏมาในพงษาวดาร การสงครามเกิดขึ้นเพราะไทยไปรบพม่าก่อนมี ๑๒ ครั้ง คือ รบเพื่อจะขับไล่พม่าไปเสียจากแดนไทย ๗ ครั้ง ไปตีเมืองพม่า ๕ ครั้ง.

การที่รบขับไล่พม่าไปจากแดนไทยนั้น จะต้องอธิบายความสักน่อยหนึ่งก่อน คือเวลาเมื่อพม่ายกมาตีกรุงศรีอยุทธยาครั้งพระเจ้าหงษาวดีตี ครั้งพระเจ้าอังวะตี อาณาเขตรล้านนา มีเมืองเชียงใหม่เป็นต้น ก็ได้ขึ้นอยู่กับไทยไม่ เป็นเมืองขึ้นของพม่าอยู่ทั้ง ๒ คราว กองทัพพม่าได้อาไศรยเสบียงอาหารแลพาหนะเมืองเชียงใหม่จึงตีกรุงศรีอยุทธยาได้ เวลาไทยจะกลับตั้งตัวเป็นอิศระต้องรบพุ่งขับไล่พม่าในเมืองไทยเองไม่เท่าไร ที่ต้องรบพุ่งมากนั้น เพื่อจะขับไล่พม่าไปเสียจากอาณาเขตรล้านนา เพราะถ้าพม่ายังเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ตราบใด ก็ยังอาจจะมาตีเมืองไทยได้สักควรกอยู่ตราบนั้น จะปล่อยไว้ไม่ได้ ด้วยเหตุนี้จึงต้องรบพุ่งชิงเมืองเชียงใหม่กับพม่า ครั้นไทยมีไชยชนะ

ขับไล่พม่าไปจากอาณาเขตรล้านนาได้หมด ก็ได้ประเทศล้านนามาเป็นของไทย เพราะฉนั้นการที่รบพม่าทางเมืองเชียงใหม่จึงเป็นการแผ่อาณาเขตรไทยให้ใหญ่ยิ่งกว่าเมื่อก่อนเสียกรุง ฯ แก่พม่าด้วยอีกสถาน ๑.

แต่การที่ไทยไปตีเมืองพม่าตอยแทนข้างนั้น ถ้าจะเปรียบกับที่พม่ามาตีเมืองไทย ไทยเสียเปรียบพม่ามากนัก ด้วยพม่าตีเมืองไทยในเวลาเมื่อพม่ามีกำลังมากกว่าปรกติตั้งหลายเท่าทุกคราว แต่เวลาไทยได้โอกาศไปตีเมืองพม่าบ้าง เฉภาะเป็นเวลาแรกก่อร่างสร้างตัว เมื่อบ้านเมืองยังเป็นขึ้นมาใหม่เสียก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้จึงมีจอมพลแลแม่ทัพนายกอง ตลอดจนพลไพร่เข้มแข็งในการศึกสักเพียงใด จำนวนพลก็ย่อมน้อยกว่าเวลาเมื่อบ้านเมืองยังบริบูรณ์ กำลังไทยจึงไม่พอที่จะปราบปรามเอาประเทศพม่าไว้ในอำนาจได้ ในครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เพียงหัวเมืองมอญมาเป็นของไทยเกือบหมด แลกองทัพไทยได้ขึ้นไปถึงล้อมราชธานีของพม่าหลายครั้ง เพราะประจวบกับเวลาราชวงศ์พม่าไม่ปรองดองกัน แต่ในคราวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พม่ามีกำลังบริบูรณ์ไม่แตกร้าวระส่ำระสายดังคราวก่อน เป็นแต่มาแพ้ไปจากเมืองไทย ไทยจึงไม่สามารถจะตีเอาบ้านเมืองในเขตรแดนพม่ามาเป็นของไทยได้ ได้แต่หัวเมืองประเทศราชล้อเขินสิบสองปันนาข้างเหนือมาเป็นของไทยในครั้งนั้น นอกจาก

ใน ๒ ยุคที่กล่าวมา เมื่อไทยรบกับพม่าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช ก็ไปตีเมืองเชียงใหม่ได้มาจากพม่าครั้ง ๑ แลไปตีเมืองพม่าอีกครั้ง ๑ แต่หาสำเร็จไม่ ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร พันรัชกาลพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์มา ไทยได้ไปตีเมืองพม่าเมื่อในรัชกาลที่สามครั้ง ๑ ในรัชกาลที่ ๔ อีกครั้ง ๑ ก็หาสำเร็จไม่ ไทยกับพม่าได้รบกันเป็นครั้งที่สุด เมื่อปีฉลูจุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๐ ในคราวไทยไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ต่อนั้นก็มิได้รบพุ่งกันอีกจนตราบเท่าทุกวันนี้ ว่าโดยรูปเรื่องการสงครามที่พม่ารบกับไทยมาแต่ก่อน นี้เนื้อความเป็นดังแสดงมานี้.

ต่อนี้จะพรรณาการสงครามเป็นรายเรื่องโดยพิศดารต่อไป จะกำหนดเป็น ๓ ภาค คือภาคที่ ๑ การสงครามเมื่อครั้งกรุงศรีอยุทธยาเป็นราชธานี ภาคที่ ๒ การสงครามเมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ภาคที่ ๓ การสงครามเมื่อครั้งกรุงรัตนโกสินทรเป็นราชธานี อธิบายเรื่องราวแต่ต้นไปจนสิ้นเรื่องสงครามที่ไทยได้รบพุ่งกับพม่ามาแต่ก่อน.

ภาคที่ ๑
เรื่องไทยกับพม่าทำสงครามกัน ครั้งกรุงศรีอยุทธยาเปนราชธานี

ครั้งที่ ๑ ครั้วพม่าตีเมืองเชียงกราน
ปีขาล พ.ศ. ๒๐๘๑

เมื่อพระพุทธศักราชใกล้จะถึง ๒๐๘๐ ปี ประเทศพม่ารามัญยังเปนเอกราชอยู่ด้วยกัน แต่กำลังเสื่อมอำนาจลงกว่าแต่ก่อน ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เจ้าเมืองตองอู ชื่อมังกินโย เปนเชื้อวงศ์กษัตริย์พม่าแต่ก่อนจึงตั้งตัวเปนอิศระราชาภิเศกทรงนามว่าพระเจ้ามหาศิริไชยสุระ เมืองตองอูนั้นอยู่ริมแม่น้ำสะโตง ระหว่างประเทศพม่ากับรามัญ ผู้คนพลเมืองมีทั้งมอญพม่าปะปนกัน ด้วยเมื่อครั้งพระเจ้าราชาธิราชทำสงครามขับเคี่ยวกับพระเจ้าฝรั่ง-มังฆ้อง มอญแลพม่าที่หลบลี้หนีภัยพากันเข้าไปอาไศรยอยู่ในเมืองตองอูเปนอันมาก เมืองตองอูจึงมีกำลังมากขึ้นแต่ครั้งนั้นมา เมื่อมังกินโยตั้งตัวเปนพระมหากษัตริย์แล้วไม่ช้าในประเทศพม่าก็เกิดเหตุวิบัติขึ้น ด้วยราชวงศ์พม่าวิวาทกันเองต่างไปชวนพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่มาช่วยรบพุ่งกันแลกัน ก็เลยถึง

ความพินาศด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ในที่สุดเชื้อวงศ์เจ้าฟ้าไทยใหญ่ได้เข้ามาครอบครองเมืองอังวะ พวกขุนนางพม่าที่ไม่อยากเป็นข้าไทยใหญ่จึงพากันอพยบลงมาอยู่กับพระเจ้าตองอู ๆ ได้กำลังมากขึ้นก็ตั้งหน้าจัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองและกำลังทะแกล้วทหาร หมายจะขยายอำนาจให้เป็นใหญ่ยิ่งขึ้น แต่ยังไม่ทันจะได้แผ่อาณาเขตรออกไป พระเจ้าตองอูมหาศิริไชยสุระก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน มังตราราชบุตรอายุ ๑๖ ปี ได้รับราชสมบัติ ราชาภิเศกทรงนามว่า พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ แปลว่า สุวรรณเอกฉัตร หนังสือเก่าเรียกว่า พระเจ้าฝรั่งมังตราก็มี.

พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้มีอุปนิไสยกล้าหาญ พอพระไทยในการทำศึกสงคราม ได้รับราชสมบัติในเวลาบ้านเมืองมีกำลังบริบูรณ์ และได้คู่คิดการสงครามคน ๑ เป็นพระญาติวงศ์ พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ตั้งให้มีนามว่า บุเรงนอง แปลว่า พระเชษฐาธิราช ช่วยกันคิดตระเตรียมกำลังที่จะทำสงครามแผ่อาณาจักรให้กว้างขวาง ในขณะนั้นพระเจ้าหงษาวดีซึ่งมีนามเรียกว่า พระยาราน เป็นราชโอรสของพระเจ้าธรรมเจดีย์ (มหาธีฎกองในเรื่องราชาธิราช) สิ้นพระชนม์ ราชสมบัติได้แก่ราชโอรส ชนมายุ ๑๕ ปี พระเจ้าหงษาวดีองค์ใหม่ประพฤติเป็นพาลกดขี่ข้าราชการและสมณะอาณาประชาราษฎรให้ได้ความเดือดร้อนต่าง ๆ พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้เห็นว่าราชัญประเทศเกิดระส่ำระสาย ก็ยกกองทัพเมืองตองอูมา

ตีเมืองหงษาวดี ครั้นตีได้แล้วจึงย้ายราชธานีมาตั้งที่เมืองหงษาวดี แล้วยกกองทัพลงมาตีเมืองเมาะตมะ อันเป็นเมืองมิอุปราชของพระเจ้าหงษาวดีครอง เป็นมณฑลใหญ่อยู่ข้างฝ่ายใต้ เมื่อได้เมืองเมาะตมะแล้ว พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้จะจัดการรักษาเขตรแดนหัวเมืองมอญในมณฑลนั้น จึงยกกองทัพมาตีเมืองเชียงกราน ซึ่งเป็นหัวเมืองปลายแดนไทย เมื่อปีจอ จุลศักราช ๙๐๐ พ.ศ. ๒๐๘๑.

เมืองเชียงกรานนี้เดิมมอญเรียกว่า เมืองเกิงกรายน์ ต่อมาในครั้งสมเด็จพระนเรศวรเรียกว่า เมืองแครง เป็นเมืองเดียวกันนั้นเอง ทุกวันนี้พม่าเรียกว่า เมืองแคยง อยู่ริมแม่น้ำสองยิน ในทางที่ออกไปจากด่านแม่ละเมาของเมืองตาก เมืองเชียงกรานพลเมืองเป็นมอญ แต่เห็นจะเป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่ครั้งกรุงศุโขไทยเป็นราชธานี ฝ่ายพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้จะคิดเห็นว่าเป็นเมืองมอญ จึงประสงค์จะเอาไปเป็นอาณาเขตร.

เมื่อพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้มาตีได้เมืองเชียงกราน สมเด็จพระไชยราชาธิราชครองกรุงศรีอยุทธยา จึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปรบพม่า ในหนังสือพระราชพงษาวดารมิปรากฏแต่ว่า "ถึงเดือน ๑๑ เสด็จไปเมืองเชียงกราน" เท่านี้ แต่มีจดหมายเหตุของยี่นโดโปตุเกศว่า ครั้งนั้นมีพวกโปตุเกศเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา ๑๓๐ คน สมเด็จพระไชยราชาธิราชเกณฑ์

โปตุเกศเข้ากองทัพไปด้วย ๑๒๐ คน ได้รบพุ่งกันกับพม่าที่เมืองเชียงกรานเป็นสามารถ ไทยที่กองทัพพม่าแตกพ่ายไป ได้เมืองเชียงกรานคืนมาเป็นของไทยดังแต่ก่อน เมื่อสมเด็จพระไชยราชาธิราชเสด็จกลับมาถึงพระนคร ทรงยกย่องความชอบพวกโปตุเกศที่ได้ไปช่วยรบพม่าคราวนั้น จึงพระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนที่แถวบ้านดิน เหนือคลองตะเคียน แล้วพระราชทานอนุญาตให้พวกโปตุเกศสร้างวัดวาสอนสาสนากันตามพอใจ จึงเป็นเหตุที่จะได้มีวัดคฤศตังแลพวกยาตหลวงมาตั้งในเมืองไทยแต่นั้นมา.

ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีความปรากฏว่า เมื่อก่อนรบกับพม่าที่เมืองเชียงกรานนั้น ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ได้โปรดให้พระยาจักรีราชโอรสออกไปตีเมืองทวายครั้ง ๑ ในพงษาวดารพม่าก็มีตรงกัน แต่ครั้งนั้นเมืองทวายยังไม่ได้เป็นของพม่า ทำนองจะเป็นเมืองขึ้นไทยอยู่ แล้วตั้งแข็งเมืองต่อไทย ฤๅจะเป็นอิศระอยู่โดยลำพัง ข้าพเจ้าจึงมิได้นับเข้าในเรื่องสงครามที่ไทยรบกับพม่า การรบกันที่เมืองเชียงกรานเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช จึงเป็นครั้งแรกที่ไทยจะได้รบกับพม่า ในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุทธยาเป็นราชธานี.

สงครามครั้งที่ ๒ คราวสมเด็จพระสุริโยไทยขาดคอช้าง บีวอก พ.ศ. ๒๐๙๑

ตั้งแต่ไทยกับพม่ารบกันที่เมืองเชียงกรานแล้ว ต่อมาอีก๓๐ปี จึงปรากฏว่ารบกันอีกครั้ง ๓ ในระหว่างนั้นทางเมืองพม่า พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้เอาเมืองหงษาวดีเป็นที่มั่น เที่ยวปราบปรามได้เมืองอังวะแลหัวเมืองพม่า เมืองไทยใหญ่ไว้ในอำนาจทั้งสิ้น แล้วทำพิธีอภิเศกเป็นพระเจ้าราชาธิราชที่เมืองหงษาวดี จึงได้ปรากฏพระนามว่า พระเจ้าหงษาวดีแต่นั้นมา.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระไชยราชาธิราชเสวยราชสมบัติมานานถึงยี่สิบเอ็ด จุลศักราช ๙๐๗ พ.ศ. ๒๐๘๘ สวรรคต พระแก้วฟ้า* ราชโอรสก็ได้รับราชสมบัติยังทรงพระเยาว์ พระชันษาเพียง ๑๓ ปี ท้าวศรีสุดาจันทร์ผู้เป็นพระราชมารดาจึงว่าราชการแทน อยู่มาท้าวศรีสุดาจันทร์เป็นชู้กับพันบุตรศรีเทพ พนักงานเผ้าหอพระ จนนางมีครรภ์ขึ้น เห็นว่าจะปิดความไม่มิด จึงตั้งชู้เป็นขุนวรวงษาธิราช ให้กำลังวังชาว่าราชการแผ่นดิน แล้วจัดสมเด็จพระแก้วฟ้าลงพระชนม์เสีย ราชาภิเศกขุนวรวงษา

---

* บางฉบับเรียก "พระยอดฟ้า" ก็มี.

หอสมุดกระทรวงศึกษาธิการ

ธิราชขึ้นครองแผ่นดินอยู่ได้ ๔๒ วัน พวกข้าราชการจึงช่วยกันจับท้าวศรีสุดาจันทร์กับขุนวรวงษาธิราชประหารชีวิตเสีย แล้วเชิญพระเทียรราชา ซึ่งเป็นราชอนุชาต่างพระชนนีกับสมเด็จพระไชยราชาธิราชขึ้นครองราชสมบัติเมื่อปีวอก จุลศักราช ๙๑๐ พ.ศ. ๒๐๙๑ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ.

ข่าวที่เกิดจลาจลในกรุงศรีอยุทธยา ทราบไปถึงพระเจ้าหงษาวดีบะเยงชเวตี้ ก็เห็นเป็นโอกาสที่จะแผ่ราชอาณาจักรต่อมาทางตวันออก ด้วยมีรี้พลมากกว่าไทยหลายเท่า แลได้เมืองมอญอันต่อติดกับแคนไทยไว้เป็นที่มั่น จึงสั่งให้กะเกณฑ์กองทัพมาตั้งประชุมพลที่เมืองเมาะตมะ แล้วพระเจ้าหงษาวดีก็เสด็จเป็นจอมพลยกเข้ามาเมืองไทย หมายจะตีเอากรุงศรีอยุทธยา ซึ่งเป็นราชธานีให้จงได้.

ตรงนี้จะว่าด้วยทางที่พม่าเดินทัพก่อน อันหนทางไปมาในระหว่างเมืองมอญกับเมืองไทย มีทางหลวงมาแต่โบราณ ๒ ทาง ร่วมกันที่เมืองเมาะตมะ ทางสายเหนือออกจากเมืองเมาะตมะ ขึ้นทางแม่น้ำขึ้นถึงบ้านตะพู (เมืองเชียงกราน) แล้วเดินบกมาข้ามน้ำแม่กลิย (เกาะกริด) น้ำแม่เม้ย (คือเม้ยวดีที่เป็นแคนทุกวันนี้) น้ำแม่สอด มาทางด่านแม่ละเมา มาลงท่าแม่น้ำยิง ตรงบ้านระแหงที่ตั้งเมืองตากทุกวันนี้ ทางสายนี้เป็นทางไปมากับหัวเมืองไทยฝ่ายเหนือ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร

เรียกว่า "ทางด่านแม่ละเมา" ทางสายใต้อีกสาย ๑ นั้น ออกจากเมืองเมาะตมะมาทางแม่น้ำอัตรัน (เมืองเตริน) จนถึงเมืองสมิ แล้วเดินบกมาข้ามน้ำแม่สะกลิกแม่กระษัตร ข้ามภูเขาเข้าแดนไทยทางด่านพระเจดีย์สามองค์ มาลงลำน้ำแควน้อยที่สามสบ (ที่เรียกว่าสามสบ หมายความว่าเป็นที่ลำน้ำทั้งสามคือแม่น้ำน้อย ๑ ลำน้ำลันเต ๑ ลำน้ำบีคี่ ๑ ร่วมกันตรงนั้น) แต่สามสบจะใช้เรือล่องลงมาทางเมืองไทรโยค จนออกแม่น้ำแควใหญ่เมืองกาญจนบุรีที่ลันช้าง (ตรงเมืองทุกวันนี้) ได้ทาง ๑ ถ้าเดินบก แต่สามสบเดินมาเมืองไทรโยค (เก่า) แล้วตัดข้ามมาลงลำน้ำแควใหญ่ที่เมืองศรีสวัสดิ์ ฤๅที่ท่ากระดานด่านกรามช้าง แล้วเดินเลียบลำน้ำแควใหญ่ลงมา จนถึงเมืองกาญจนบุรี (เก่าอยู่ใกล้เขาชนไก่) ซึ่งตั้งอยู่ในทุ่งลาดหญ้าเชิงเขาเทือกยันทัดก็ได้ แต่นั้นต่อมาก็เป็นที่ร้าย ใช้เกวียนแลเรือได้สดวกทั้ง ๒ สถาน ทางนี้เป็นทางสำหรับไปมากับกรุงศรีอยุทธยา แลหัวเมืองข้างใต้เรียกว่า "ทางด่านพระเจดีย์สามองค์" พระเจ้าหงษาวดีหมายจะมาตีกรุงศรีอยุทธยา จึงยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์.

กองทัพพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามาครั้งนั้น เป็นทัพกษัตริย์มีกำลังมากมายใหญ่หลวง พวกหัวเมืองไทยที่รักษาด่านทางชาย

---

๑ ด่านนี้จะเรียกว่าด่านพระเจดีย์สามองค์มาแต่ก่อนแล้ว ฤๅพึ่งมาเรียกเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวร ดังกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร ข้อนี้สงไสยอยู่.

แคนเหลือกำลังจะต่อสู้ก็ได้แต่ยอกข่าวศึกเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา แล้วอพยพครอบครัวหนีเอาตัวรอด ฝ่ายทางกรุงศรีอยุทธยาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชย์ได้ ๖ เดือน ก็ได้ข่าวว่าพระเจ้าหงษาวดียกกองทัพเข้ามา แต่เวลานั้นกำลังบ้านเมืองยังบริบูรณ์เพราะเรื่องจลาจลที่เกิดขึ้นแต่ก่อน เป็นแต่ปรายปรามผู้ที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ ไม่ถึงเกิดรบพุ่งกันเป็นศึกกลางเมือง พอสมเด็จพระมหาจักรพรรดิขึ้นครองราชสมบัติ บ้านเมืองก็ราบคาบเป็นปรกติดังแต่เดิม ครั้นได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพเข้ามา จึงแต่งกองทัพออกไปตั้งชักตาทัพ คอยต่อสู้อยู่ที่เมืองสุพรรณบุรีแห่ง ๑ ด้วยเมืองสุพรรณบุรีในสมัยนั้นมีป้อมปราการ เป็นเมืองด่านป้องกันพระนครอยู่ทางทิศตวันตก แล้วให้ตระเตรียมพระนครศรีอยุทธยาเป็นที่มั่นสำหรับจะรบพุ่งขับเคี่ยวกับข้าศึกในที่สุด.

การที่ไทยเอาพระนครเป็นที่มั่นตั้งต่อสู้ข้าศึกครั้งนั้น พิเคราะห์ตามเหตุการณ์ที่ปรากฏในเรื่องพระราชพงษาวดาร เพราะได้เปรียบข้าศึกในทางพิไชยสงครามหลายสถาน คือ

สถานที่ ๑ พระนครศรีอยุทธยามีลำแม่น้ำล้อมรอบ คือ ลำแม่น้ำลพบุรีอยู่ข้างด้านเหนือ ลำแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่ข้างด้านตวันตกแลด้านใต้ ลำแม่น้ำสักอยู่ข้างด้านตวันออก ถึงข้าศึกมีรพลมากยกเข้ามาก็ติดแม่น้ำ เพราะไทยรวบรวมเอาเรือไว้เสียหมด แล้วเอาขึ้นใหญ่ลงในเรือรบเที่ยวไล่ยิงข้าศึกที่เข้ามาใกล้

ได้ทุกด้าน ส่วนข้าศึกจะเอายี่นใหญ่ยิงพระนครบ้าง ยิงไม่ถึง ด้วยต้องยกกองทัพข้ามภูเขาเข้ามา เอามาได้แต่ยี่นขนาดแรงน้อย เพราะฉนั้นถึงข้าศึกจะยกเข้ามาได้ถึงชานพระนคร ก็ได้แต่มาตั้งล้อมอยู่ห่าง ๆ

สถานที่ ๒ ไทยมีเสบียงอาหารบริบูรณ์ รวบรวมผู้คนแลเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร ถึงข้าศึกจะเข้ามาตั้งล้อมอยู่ภายนอก ทางข้างใต้พระนครเปนลำแม่น้ำใหญ่ ไทยใช้เรือกำยั่นไปมาหาเครื่องสาตราวุธแลเสบียงอาหารเพิ่มเติมได้ไม่อัตคัด แต่ฝ่ายข้างข้าศึกจะหาเสบียงอาหารแลเครื่องสาตราวุธมาเพิ่มเติมยาก

สถานที่ ๓ ทำเลที่ตั้งที่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้ มีข้อสำคัญในทางพิไชยสงครามฝ่ายข้างต่อสู้รักษาเมืองอยู่อีกอย่าง ๑ ด้วยเปนที่มีระดูน้ำท่วมทุกปี ข้าศึกยกมาเช่นกองทัพพระเจ้าหงษาวดีมีเวลาที่จะรบพุ่งตีกรุงศรีอยุทธยาได้สมอ ๔ เดือน คือตั้งแต่เดือนยี่ไปจนถึงเดือน ๘ ถ้าตีไม่ได้ในเดือน ๘ ก็ต้องเลิกทัพกลับไป เพราะน้ำจะขึ้นท่วมแผ่นดินที่อาไศรยตั้งกองทัพตั้งแต่เดือน ๑๐ ไป การที่ไทยเอาพระนครศรีอยุทธยาเปนที่มั่นต่อสู้ได้เปรียบข้าศึกดังกล่าวมานี้ ลักษณการที่ไทยต่อสู้ข้าศึกในครั้งกรุงศรีอยุทธยาเปนราชธานีจึงเอาพระนครเปนที่มั่นต่อสู้ ตั้งแต่คราวสมเด็จพระมหาจักรพรรดิต่อสู้พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้ ในครั้งที่กล่าวนี้เปนที่แรก แลในคราวหลัง ๆ ต่อมาอีกหลายคราว.

พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้ยกกองทัพเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรี ไม่เห็นมีผู้ใดต่อสู้ ก็ยกล่วงเลยเข้ามาทางปากแพรก หนองขาว เข้าเขตรเมืองสุพรรณบุรีทางบ้านทวน กะพังตรุ รวเข้าสามพัน เมืองอู่ทอง บ้านโค่ง ดอนระฆัง หนองสาหร่าย[๑] แล้วเข้าตีเมืองสุพรรณบุรี กองทัพไทยทานกำลังไม่ได้ก็ถอยหนีมากรุงศรีอยุทธยา พม่าก็ยกตามเข้ามาทางลำสามโก้ ข้ามโมกข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาแถวบางโพงเผง มาเข้าซานพระนครทางทุ่งลุมพลีข้างด้านเหนือ.[๒]

ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อทรงทราบว่ากองทัพพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามาใกล้ระดังกรุง ฯ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกไป หวังจะลองกำลังศึกดูว่าจะหนักเบาสักเพียงใด สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จไปคราวนั้นทรงพระคชาธาร แลสมเด็จพระสุริโยไทยพระอรรคมเหษีก็แต่งพระองค์เป็นชายอย่างพระมหาอุปราชทรงพระคชาธารตามเสด็จไป พร้อมด้วยพระราเมศวรแลพระมหินทรราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์ กองทัพสมเด็จพระมหาจักรพรรดิยกออกไปประทะกองทัพพระเจ้าแปร ซึ่งเป็นทัพน่าของพระเจ้าหงษาวดี ไพร่พลทั้ง ๒ ฝ่ายรบพุ่งกัน สมเด็จพระ

---

๑ ทางเดินกองทัพแต่เมืองกาญจนบุรีทางนี้ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ ได้เสด็จไปทอดพระเนตร.

๒ กองทัพพม่ายกมาตีกรุงศรีอยุทธยา ถ้าเข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ เดินทางที่กล่าวมานี้แทบทุกคราว.

มหาจักรพรรดิกับพระเจ้าแปร ต่างทรงช้างชัยพลหนุนมาพบกันเข้า ก็ชนช้างกันตามแบบการยุทธในสมัยนั้น ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสียที แล่นหนีช้างข้าศึกเอาไว้ไม่อยู่ พระเจ้าแปรขับช้างไล่มา สมเด็จพระสุริโยไทยเกรงพระราชสามีจะเป็นอันตราย จึงขับช้างทรงเข้าขวางช้างข้าศึกไว้ พระเจ้าแปรได้ทีฟันสมเด็จพระสุริโยไทยสิ้นพระชนม์ซบลงกับคอช้าง พอพระราเมศวรกับพระมหินทรทั้ง ๒ พระองค์ขับช้างทรงเข้าต่อสู้ พระเจ้าแปรก็ถอยไป จึงกันเอาพระศพสมเด็จพระชนนีกลับมาได้ ในการรบกันวันนั้นเห็นจะสิ้นเวลาลงเพียงนั้น ไม่ถึงแพ้ชนะกัน กองทัพไทยก็ถอยกลับเข้าพระนคร.

พระศพสมเด็จพระสุริโยไทยนั้น เชิญไปประดิษฐานไว้ที่สวนหลวง ตรงที่สร้างวัดขึ้นภายหลังต่อมา เดี๋ยวนี้อยู่ในบริเวณโรงทหารข้างตอนใต้ ครั้นเสร็จการสงครามคราวนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงให้ทำพระเมรุ พระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระสุริโยไทยที่ในสวนหลวง ครั้งต่อเขตรวัดสบสวรรค์ แล้วสร้างพระอารามขึ้นตรงพระเมรุ มีพระเจดีย์ใหญ่เป็นสำคัญ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เรียกกันว่า "วัดสวนหลวง สบสวรรค์๑"

---

๑ ที่พระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระสุริโยไทยนั้น แต่ก่อนมักเข้าใจกันว่าอยู่ตรงวัดสบสวรรค์ ถึงเขียนชื่อว่า "วัดศพสวรรค์" ก็มี ที่จริงวัดสบสวรรค์เป็นวัดเล็ก มีมาก่อนแล้ว มีตำนานในพงษาวดารเหนือ ที่พระเมรุพระศพสมเด็จพระสุริโยไทยอยู่ต่อวัดสบสวรรค์ทางด้านใต้ จึงสร้างวัดสวนหลวงขึ้นตรงนั้นอีกวัด ๑.

กองทัพหงษาวดียกเข้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยา มาตั้งค่ายรายกันอยู่ข้างด้านเหนือด้านตะวันออก พระเจ้าหงษาวดีตั้งอยู่ที่บ้านกุ่มดอง ยุเรงนองตั้งอยู่เพนียด พระเจ้าแปรตั้งอยู่บ้านใหม่มะขามหย่อง พระยาพสิมตั้งที่ทุ่งประเชต พระเจ้าหงษาวดีจะเข้าตีหักเอาพระนครไม่ได้ ด้วยไทยได้เปรียบในทางพิไชยสงครามดังกล่าวแล้ว แลในเวลานั้นหัวเมืองไทยฝ่ายเหนืออันเป็นมณฑลราชธานีครั้งสมเด็จพระร่วงยังมีกำลังมาก พระมหาธรรมราชาราชบุตรเขยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เป็นอุปราชครองหัวเมืองเหนือทั้งปวงอยู่ที่เมืองพิศณุโลก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงมีรับสั่งขึ้นไปให้พระมหาธรรมราชายกกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาตีกระหนาบทัพพระเจ้าหงษาวดี ฝ่ายพระเจ้าหงษาวดีมาตั้งล้อมกรุงศรีอยุทธยาอยู่ ไม่สามารถจะตีเอาพระนครได้ เสบียงอาหารสำหรับกองทัพก็ขัดสนลงทุกที ครั้นได้ข่าวว่ามีกองทัพไทยยกลงมาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ จะมาตีกระหนาบก็ตกพระไทยจะเลิกทัพกลับไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ที่ยกมา เสบียงอาหารตามหัวเมืองรายทางก็ยับเยินเสียหมดแล้ว จึงให้ยกทัพกลับขึ้นไปทางข้างเหนือ ด้วยเห็นว่ากำลังไพร่พลมีมากกว่าไทยจะเดินทัพออกไปด่านแม่ละเมาแขวงเมืองตาก ความปรากฏในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงษาวดีถอยทัพกลับไปครั้งนั้น พอไทยได้ทีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ให้พระราเมศวร

ราชโอรสคุมกองทัพกรุงศรีอยุทธยาติดตามตีพม่าขึ้นไปทาง๑ พระมหาธรรมราชาคุมกองทัพหัวเมืองเหนือติดตามตีไปอีกทาง ๑ ฆ่าฟันรี้พลในกองทัพพม่าล้มตายเปนอันมาก ไทยติดตามตีทัพหลังขึ้นไปจนทางอีก ๓ วันจะทันกองทัพพระเจ้าหงษาวดีที่เมืองกำแพงเพ็ชร พระเจ้าหงษาวดีเห็นจวนตัวจึงทำกลอุบายให้กองทัพมาซุ่มอยู่๒ข้างทาง แล้วให้รับล่อไทยให้ไล่ถลำเข้าไปในที่ล้อม ฝ่ายกองทัพไทยกำลังฮึกเหิมไล่หลงเข้าไป พม่าล้อมจับได้ทั้งพระมหาธรรมราชาแลพระราเมศวร สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงต้องยอมหย่าทัพ เอาช้างพลายศรีมงคล พลายมงคลทวีป อันเปนช้างชนะงาถวายตอยแทนพระเจ้าหงษาวดี แลกเอาพระมหาธรรมราชาแลพระราเมศวรกลับมา กองทัพพระเจ้าหงษาวดีจึงยกกลับไปบ้านเมืองได้โดยสดวก

เรื่องสงครามคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารบางฉบับว่าเปนสงคราม ๒ คราว ว่าพระเจ้าหงษาวดีได้ข่าวว่า กรุงศรีอยุทธยาเปนจลาจล ยกกองทัพเข้ามา ครั้นมาได้ข่าวว่าการจลาจลสงบแล้วก็กลับไปโดยมิได้รบพุ่งคราว ๑ แล้วยกเข้ามาอีกคราว ๑ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงได้ช้นช้างกับพระเจ้าแปรดังกล่าวมา แต่ในพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐกับพงษาวดารพม่า ว่ายกเข้ามาแต่คราวเดียว ข้าพเจ้าสอบสวนได้ความว่า หนังสือพระราชพงษาวดารที่ว่าการสงคราม ๒ ครั้งนั้น เปน

ด้วยผู้แต่งสำคัญศักราชแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิผิดไปถึง ๑๙ ปี จึงหลงเข้าใจว่าเรื่องสงครามเป็น ๒ คราว.

ตั้งแต่พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้เลิกทัพกลับไป การสงครามในระหว่างไทยกับพม่าว่างมาอีกคราว ๑ ถึง ๑๕ ปี ด้วยเมืองหงษาวดีเกิดเป็นจลาจล ดังจะปรากฏเรื่องราวต่อไปข้างน่า ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา พึ่งมีศึกเข้ามาเหยียบถึงชานพระนครครั้งนั้นเป็นที่แรก ครั้นได้ความตื่นเคยในการต่อสู้รักษากรุง ๆ พอเสร็จศึกสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ทรงจัดการป้องกันพระนครให้แข็งแรงยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ปรากฏการต่าง ๆ ที่ได้จัดในครั้งนั้นอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารหลายอย่าง คือ.

๑ มีในพระราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ว่าแรกให้ก่อกำแพงพระนครในคราวนี้ ความข้อนี้อธิบายว่า กำแพงกรุงศรีอยุทธยาแต่ก่อนมา เป็นแต่ถมดินเป็นเชิงเทิน แล้วปักเสาไม้ระเนียดข้างบน ครั้งนั้นการสงครามเริ่มใช้ปืนใหญ่เป็นอาวุธสำคัญ เห็นว่ากำแพงอย่างเก่าจะทนกำลังปืนใหญ่ไม่ไหว จึงต้องทำอย่างใหม่ให้มั่นคง กำแพงเมืองซึ่งสร้างใหม่ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น คงก่ออิฐถือปูน แต่แบบอย่างจะเป็นอย่างไรจะตรวจตราให้ทราบแน่ในเวลานี้ไม่ได้ เพราะคงแก้ไขต่อมาในชั้นหลัง ๆ อีก แลในที่สุดก็รื้อเอาอิฐมาสร้างกำแพงกรุงรัตนโกสินทรเสียหมดแล้ว แต่สันนิษฐานว่าคงมีทั้งป้อมแลเชิงเทิน

กันทางบกตามแบบฝรั่ง เพราะในสมัยนั้นโปรตุเกศที่ชำนาญการยิงไฟล์มีเข้ามาอยู่ในกรุง ฯ แล้ว.

๒ ในการป้องกันพระนคร มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารอีกอย่าง ๑ ว่าเมื่อกำลังพระเจ้าหงษาวดีตั้งล้อมพระนครอยู่นั้น พระมหานาควัดภูเขาทองสึกออกมาช่วยราชการชวนญาติโยมศิษย์หาเปนกำลัง ขุดคลองข้างด้านเหนือพระนครสำหรับป้องกันข้าศึกสาย ๑ จึงเรียกว่าคลองมหานาคอยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้ อันคลองมหานาคนี้ พิเคราะห์ตามแผนที่ขุดเปนคูเมืองชั้นนอกตามแนวแม่น้ำที่เปนคูพระนครด้านเหนือนั้นต่อออกไปอีกชั้น ๑ สันนิษฐานว่า เพราะพระราชวังหลวงในกรุงเก่าตั้งริมแม่น้ำข้างด้านเหนือ ใกล้ทางที่ข้าศึกกว่าด้านอื่น จึงขุดคูเมืองอีกชั้น ๑ ประสงค์จะให้แนวคูเมืองที่รักษาต่อสู้ข้าศึกห่างพระราชวังออกไป แต่คูเมืองที่เรียกว่าคลองมหานาคนี้ น่าสงไสยว่าจะขุดต่อเมื่อเสร็จศึกในคราวเดียวกับเมื่อสร้างป้อมปราการ.

๓ ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารอีกข้อ ๑ ว่าในครั้งนั้นปลัดทูลฉลองเห็นพร้อมกัน ให้รื้อกำแพงเมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี เมืองนครนายก เสียทั้ง ๓ เมือง อธิบายความข้อนี้ว่า เมืองทั้ง ๓ นั้นเปนเมืองด่านป้องกันชั้นนอกพระนครชั่วระยะทางวัน ๑ เมืองสุพรรณบุรีอยู่ด้านตวันตก เมืองลพบุรีอยู่ด้านเหนือ เมืองนครนายกอยู่ด้านตวันออก จึงสร้างกำแพงเครื่องป้องกันเมืองไว้

เมื่อกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามา ข้าศึกก็เมืองสุพรรณบุรี ได้โดยง่าย ไม่เป็นประโยชน์ในการป้องกันพระนครดังเช่นใน กันมาแต่ก่อน จึงเกิดปัญหาว่าจะควรคงมีเมืองด่านอยู่อย่างแต่ เดิมฤๅอย่างไร ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระราเมศวร พระมหินทรราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์ กับเสนาบดีทั้งปวงเห็นพร้อม กันว่า ถ้าข้าศึกได้เมืองด่านเหล่านั้นไป จะกลับไปเป็นประโยชน์ แก่ข้าศึก เพราะจะเอาเป็นที่มั่นตั้งรบพุ่งตีพระนครเป็นการแรมปี ได้ จึงให้รื้อกำแพงเสียทั้ง ๓ เมือง.

๔ การที่รัดในครั้งนั้นมีอีกอย่าง ๑ กล่าวในหนังสือพระราช พงษาวดารว่า "ให้ตั้งพิธีราชาเลขสังฆัคสมพรรค์ ได้สักรรษ์ลำ เครื่องแสนเศษ" ดังนี้ ความข้อนี้อธิบายว่า คือให้สำรวจราษฎร ทำยาญชีสัมโนครัวใหม่ ให้รู้ว่ามีชายฉกรรจ์สำหรับจะรบพุ่งข้าศึก ได้สักเท่าใด ที่ว่าได้จำนวนฉกรรจ์แสนเศษนั้น สันนิษฐานว่า เฉภาะแต่ในมณฑลราชธานี คือตั้งแต่เมืองไชยนาทลงมาจนเมือง ชลบุรีแลเมืองเพชรบุรี ด้วยลักษณการปกครองบ้านเมืองในสมัย นั้นหัวเมืองเหนือที่เป็นมณฑลราชธานีครั้งสมเด็จพระว่วง (คือมณ-ฑลนครสวรรค์แลมณฑลพิศณุโลกทุกวันนี้) ยังปกครองอยู่เป็น ส่วน ๑ หัวเมืองชักษ์ใต้ฝ่ายตวันตก (คือมณฑลสุราษฎร์ มณฑล ภูเก็จ แลมณฑลนครศรีธรรมราชทุกวันนี้) ขึ้นเมืองนครศรีธรรม ราชปกครองเป็นส่วน ๑ แลยังมีมณฑลน้อยที่การปกครองเป็นต่าง

หากอีก ๓ ส่วน คือ เมืองนครราชสีมาส่วน ๑ เมืองพิมทยุรีส่วน ๑ เมืองตะนาวศรีอีกส่วน ๑ ผู้คนพลเมืองในส่วนใดสังกัดอยู่ในส่วนนั้น ไม่ได้นับรวมในมณฑลราชธานี.

๕ เนื่องด้วยการทำสัมโนครัวที่กล่าวมาในข้อก่อน ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เพื่อจะให้สดวกแก่การเรียกหาผู้คนเวลาเกิดศึกสงคราม จึงให้ตั้งเมืองขึ้นใหม่อีก ๓ เมือง คือยกย้านตลาดขวัญขึ้นเปนเมืองนนทบุรีเมือง ๑ ยกย้านท่าจีนขึ้นเปนเมืองสาครบุรีเมือง ๑ แบ่งเอาเขตรเมืองราชบุรีกับเมืองสุพรรณบุรีมารวมกันตั้งเมืองนครไชยศรีขึ้นอีกเมือง ๑ การที่ตั้งเมืองเหล่านี้ ถ้าสังเกตในแผนที่จะเห็นได้ ว่าประสงค์จะให้มีหัวเมืองเปนที่รวมพลอยู่ร่ายรอบพระนคร ห่างกันพอระยะทางไปมาถึงกันได้ในวัน ๑ ทุกระยะ.

๖ มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารอีกอย่าง ๑ กล่าวในหนังสือเพียงว่า "ครั้งนั้นพระเจ้าอยู่หัวแปลงเรือแซเปนเรือไชย แลเรือคิดสัตว์ต่าง ๆ" เท่านี้ ชวนให้เข้าใจว่าเปนแต่เรื่องคิดแบบอย่างรูปเรือสำหรับแห่แหนให้งามขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ความที่จริงสำคัญกว่านั้นมาก ด้วยเรือเหล่านั้นเปนเรือรบ เพราะฉนั้นควรเข้าใจว่าครั้งนั้นสร้างเรือรบสำหรับป้องกันพระนครเพิ่มเติมขึ้นให้บริบูรณ์ด้วย.

๗ อีกข้อ ๑ ซึ่งปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงทำการพระราชพิธีต่าง ๆ หลายอย่าง แล มักเสด็จไปทำพิธีเหล่านั้นตามหัวเมือง ความข้อนี้ควรเข้าใจได้ว่า เนื่องในการซักซ้อมกระบวนพยุหยาตรา คงทำในเวลาเสด็จยกพยุหพลไปรับช้างโดยมาก.

๘ แลการที่เสด็จไปรับช้างนั้น ก็เพื่อจะหาพาหนะเพิ่มเติมมาไว้ใช้ในการศึกสงครามนั้นเองมิใช่อื่น ถ้าพิจารณาดูในหนังสือพระราชพงษาวดาร ตรงว่าด้วยช้างเผือกที่ได้ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จะเห็นได้ว่า ในระยะเวลาชั่ว ๑ ปี ได้ช้างเผือกถึง ๖ ช้าง เสด็จไปคล้องได้ที่ด่านลไทรย้อยแขวงเมืองไหนยังไม่ทราบช้าง ๑ เสด็จไปคล้องได้ที่เมืองเพชรบุรีช้าง ๑ เสด็จไปคล้องได้ที่ดงครึมหว้าโพธิ์แขวงเมืองปราจิณบุรี ๒ ช้าง เสด็จไปคล้องได้ที่ป่าทเลชุบศรแขวงเมืองลพบุรีช้าง ๑ เสด็จไปคล้องได้ที่น้ำตรงแขวงเมืองอินทบุรีช้าง ๑ ล้วนได้ใกล้ ๆ พระนครทั้งนั้น เพราะสมัยนั้นช้างป่ายังมีอยู่ใกล้ ๆ เป็นอันมาก หากแต่ก่อนไม่ได้ขวนขวายหาช้างมาใช้มากเหมือนครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงไม่ได้พบช้างเผือกเหล่านั้น.

ที่ได้ช้างเผือกมากในครั้งนั้น เป็นเหตุสำคัญอีกอย่าง ๑ ด้วยชาวประเทศทางนี้ ทั้งไทย และพม่ารามัญ ถือคติอย่างเดียวกันว่า ต่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดมีบุญญาธิการ

มากจึงจะได้ช้างเผือก ถ้าเป็นแต่ท้าวพระยาประเทศราช ถึงจะมีช้างเผือกเกิดขึ้นในเขตรแดน ก็จำต้องส่งไปถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นราชาธิราชของตน ถ้าไม่ถวายก็มีโทษฐานเป็นขบถ เพราะฉนั้นถ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินประเทศใดได้ช้างเผือกมาสู่พระยารมิ ก็เป็นเหตุให้บังเกิดความนิยมยินดีแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินประเทศนั้น ด้วยเห็นว่าเจ้านายของตนมีพระราชอำนาจบุญญาภินิหารมาก จึงพากันถวายพระนามว่า "พระเจ้าช้างเผือก" ตามภาษาของประเทศนั้น ๆ เหมือนกันทั้งไทยและพม่ามอญ ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ช้างเผือกถึง ๗ ช้าง มากกว่าที่เคยปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดในประเทศเหล่านี้ได้เคยมีมาแต่ก่อน ก็เลื่องฦๅพระเกียรติยศแพร่หลายไปในนานาประเทศ จนเป็นเหตุให้เกิดการสงครามกับพม่า ดังจะกล่าวต่อไปข้างน่า.

สงครามครั้งที่ ๓ คราวรบกันด้วยเรื่องช้างเผือก

ปีกุญ พ.ศ. ๒๑๐๖

ก่อนจะกล่าวถึงเรื่องการสงครามคราวนี้ จะต้องย้อนไปเล่าเรื่องพงษาวดารพม่า ให้ผู้อ่านทราบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทางเมืองพม่าในตอนนี้เสียก่อน ว่าเดิมแต่พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้เข้ามาตีเมืองไทยไม่สำเร็จในคราวที่กล่าวมาแล้ว ครั้นกองทัพกลับไปถึงเมือง กิตติศัพท์ปรากฏว่าพระเจ้าหงษาวดีเข้ามาเสียทีไทยจนต้องล่าทัพกลับไป พวกมอญก็คลายความกลัวเกรงพม่าหานับถือพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้เหมือนแต่ก่อนไม่ ซ้ำพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้นั้นเอง เมื่อกลับไปถึงเมืองหงษาวดีแล้วไม่ช้าเท่าใด ก็เสวยสุราเมามายเป็นนิจ จนสติอารมณ์เลยฟั่นเฟือน ไม่สามารถจะว่าราชการบ้านเมืองได้ บุเรงนองผู้เป็นมหาอุปราชต้องสำเร็จราชการแทน พอข่าวเล่าฦๅแพร่หลายว่าพระเจ้าหงษาวดีเสียพระสติ พวกมอญก็พากันกระด้างกระเดื่องขึ้นตามหัวเมือง มีราชบุตรของพระยาราญ ซึ่งเป็นพระเจ้าหงษาวดีแต่ก่อนองค์ ๑ เรียกว่าสมิงอะราม ออกหน้าตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่เมืองเมาะตมะ บุเรงนองต้องยกกองทัพลงไปปราบปราม อยู่ทางนี้พระเจ้าหงษา

วดีประพฤติคุร้ายต่าง ๆ ด้วยสัญญาวิปลาศ ไม่มีใครว่าได้ ขุนนางเชื้อมอญคน ๑ ชื่อสมิงสอควุก จึงทูลลวงพระเจ้าหงยาวดีว่ามีช้างเผือกเข้ามาอยู่ในป่าที่ใกล้พระนคร พระเจ้าหงยาวดีสำคัญว่าจริงก็เสด็จออกไปรับช้าง ไปประทับอยู่ที่พลับพลาในป่า พวกขุนนางก็ช่วยกันรับพระเจ้าหงยาวดีตะเบ็งชเวตี้ปลงพระชนม์เสีย แล้วปรากฏว่าพระเจ้าหงยาวดีสิ้นพระชนม์ หัวเมืองพม่ามอญยรรคาที่เป็นเมืองใหญ่ ก็พากันตั้งเป็นอิศระขึ้นหมด ฝ่ายบุเรงนองซึ่งยกกองทัพลงไป ยังไม่ทันจะได้ปราบปรามเมืองเมาะตมะทราบว่าหัวเมืองทั้งหลายพากันกำเริบ เห็นเหลือกำลังที่จะปราบปราม ก็พาพวกพ้องไปอาไศรยอยู่ในแขวงเมืองตองอู อันเป็นเมืองเดิมของญาติวงษ์.

แต่พวกมอญเมื่อชิงบ้านเมืองได้จากพม่าแล้ว หาเป็นสามัคคีกันไม่ ผู้ที่เป็นหัวน่าต่างพวกต่างจะชิงกันเป็นพระเจ้าหงยาวดี พวกมอญจึงเกิดรบพุ่งกันขึ้นเอง จนบ้านเมืองเป็นจลาจล ครั้งนั้นผู้คนที่นับถือบุเรงนองยังมีมากทั้งในพวกพม่าและพวกมอญ ด้วยได้เคยเห็นสติปัญญาสามารถแต่ครั้งเป็นแม่ทัพของพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้มาแต่ก่อน ครั้นบ้านเมืองเกิดเป็นจลาจลก็มีผู้ไปเข้าเป็นสมัคพรรคพวกของบุเรงนองมากขึ้นทุกที จนบุเรงนองเห็นว่ามีกำลังพอจะทำการสงครามได้ ก็ตั้งต้นปราบปรามเจ้าเมืองที่ตั้งตัวเป็นอิศระ ตีได้เมืองตองอู เมืองแปร แล้วตี

ได้เมืองหงษาวดี และเมืองเมาะตมะเป็นลำดับมา ครั้นได้อาณาเขตรรามัญประเทศไว้ในอำนาจหมดแล้ว ยุแรงนองจึงทำพิธีราชาภิเศกเป็นพระเจ้าหงษาวดี เมื่อปีฉลู จุลศักราช ๙๓๕ พ.ศ. ๒๐๑๖ ตั้งมังไชยสิงห์ราชโอรสองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราชา และตั้งราชอนุชาเป็นเจ้าประเทศราชครองเมืองทองอูองค์ ๑ เมืองแปรองค์ ๑ เมืองเมาะตมะองค์ ๑ เมื่อจัดการปกครองหัวเมืองรามัญเห็นเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองปรารภจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยา แต่พวกข้าราชการพากันทูลทัดทานว่ากรุงศรีอยุทธยามีกำลังมาก ที่ตั้งพระนครก็เป็นไชยภูมิคับขันมั่นคง มีแม่น้ำล้อมรอบ ถึงพระเจ้าตะเบ็งชเวตีก็เสียที หากว่าขัตติยราชโอรสและราชนัดดาของพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยาได้ ไทยจึงยอมอ่อนน้อมถ้อยทีด้วยดี ขอให้ปรองดองอย่าให้ร้ายปรามบ้านเมืองใกล้เคียงให้ร้ายคาย ซึ่งจะยกกำลังไปตีนั้นยากกว่าไทยเสียก่อน จึงค่อยตีเอากรุงศรีอยุทธยา พระเจ้าหงษาวดีเห็นชอบด้วย จึงยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองพม่า ได้เมืองอังวะแล้วให้ราชบุตรเขยเป็นพระเจ้าอังวะ แล้วไปตีเมืองไทยใหญ่ (คือเงี้ยว) ต่อขึ้นไป ครั้นได้เมืองไทยใหญ่แล้วจึงเข้ามาตีเมืองเชียงใหม่ ครั้งนั้นพระเจ้าเมกุติครองเมืองเชียงใหม่เป็นอิศระอยู่ เห็นว่าจะสู้ไม่ได้ก็อ่อนน้อมยอมเป็นประเทศราช อยู่ในอำนาจพระเจ้าหงษาวดีแต่นั้นมา พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองเที่ยวทำสงครามในตอนนี้กว่า ๑๐ ปี จึง

ได้อาณาจักรกว้างขวาง ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ เมืองไทยใหญ่ ตลอดไปทั้งแดนพม่า รามัญ มีกำลังยิ่งกว่าครั้งพระเจ้าหงษาวดี ตะเบ็งชเวตี้ครอบครองอาณาจักรมาแต่ก่อน.

เหตุที่พม่าจะเกิดสงครามขึ้นกับไทยครั้งนี้ เป็นด้วยกิตติศัพท์ที่สรรเสริญพระเกียรติยศสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ว่ามีบุญญาธิการมาก ได้ช้างเผือกถึง ๗ ช้าง เลื่องฦๅออกไปถึงเมืองหงษาวดี ฝ่ายพระเจ้าหงษาวดีกำลังมีอานุภาพมาก แต่พระเดชไม่มีช้างเผือก ครั้นได้ยินคำสรรเสริญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสมอว่ามีบุญญาธิการยิ่งกว่าก็เคืองพระไทย เห็นว่าจะละไว้ให้เป็นคู่แข่งไม่ได้ จึงคิดจะเข้ามาตีเมืองไทย แต่ทำนองความจะปรากฏอยู่แก่พระไทยว่า พวกมอญไม่ใคร่เต็มใจจะมาตีเมืองไทย เพราะเคยมาล้มตายได้ความลำบากมากมายเมื่อคราวก่อน พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองมีปรีชาฉลาดในราโชบาย จึงทำเอาดีต่อไทย ให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เป็นทำนองเริญทางพระราชไมตรี ในพระราชสาส์นกล่าวเป็นเนื้อความว่า ได้ข่าวเลื่องฦๅไปถึงกรุงหงษาวดีว่า สมเด็จพระเชษฐา (คือพระมหาจักรพรรดิ) มีบุญญาธิการมาก มีช้างเผือกมาสู่พระยามีถึง ๗ ช้าง กรุงหงษาวดียังหามีช้างเผือกสำหรับพระนครไม่ ขอให้สมเด็จพระเชษฐาเห็นแก่ไมตรี ขอประทานช้างเผือกให้ข้าพเจ้า

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผู้เป็นอนุชาไปไว้เป็นศรีพระนครสัก ๒ ช้าง ทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ พระนครจะได้เจริญวัฒนาการสืบไป.

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงทราบพระราชสาส์นของพระเจ้าหงษาวดี ก็เข้าพระไทยความข้อสำคัญของเรื่องพระราชสาส์นนี้มีมาในทันที คือถ้าไม่ประทานช้างเผือกให้ตามที่ขอ พระเจ้าหงษาวดีก็คงขัดเคือง ว่าทำให้ได้ความอัปยศอดสู อาจจะยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย แต่ถ้าประทานช้างเผือกให้ตามที่ขอ ก็เหมือนกรุงศรีอยุทธยายอมเป็นเมืองน้อยอยู่ในอำนาจพระเจ้าหงษาวดี เพราะช้างเผือกเป็นของคู่บุญญาภินิหาร ไม่มีเมืองอย่างประเพณีที่พระราชาธิบดีผู้มีอิศริยยศเสมอกันจะให้แก่กัน มีแต่เจ้าประเทศราชถวายพระเจ้าราชาธิราช ว่าโดยย่อความข้อสำคัญที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นในครั้งนั้น ไม่ใช่ว่าจะควรประทานช้างเผือก ๒ ช้างแก่พระเจ้าหงษาวดีฤๅไม่ ที่แท้จะต้องเลือกว่าจะรบกับพระเจ้าหงษาวดี ซึ่งมีอานุภาพใหญ่หลวง ฤๅจะยอมให้เมืองไทยอยู่ใต้ฉายาอำนาจของพระเจ้าหงษาวดี การสำคัญเช่นนี้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงมีรับสั่งให้หาสมเด็จพระราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์ และบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่มาประชุมพร้อมกัน ให้ปรึกษาหารือว่าจะควรทำประการใด.

ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ครั้งนั้นความเห็นในที่ประชุมแตกกันเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่าย ๑ เห็นว่าควรประทานช้างเผือก

๒ ช้างแก่พระเจ้าหงษาวดีตามประสงค์ อีกฝ่าย ๑ เห็นว่าไม่ควรจะประทาน พวกที่เห็นควรประทานมีเหตุเปนที่อ้างว่า พระเจ้าหงษาวดียังเรงนองมีอานุภาพใหญ่หลวงยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ แลซ้ำได้เมืองเชียงใหม่ไว้เปนกำลังด้วย ที่จะต่อสู้เอาไชยชนะเห็นจะเหลือกำลัง เพราะฉนั้นเสียช้างเผือกเสีย ๒ ช้าง อย่าให้เกิดรบพุ่งกับพระเจ้าหงษาวดีเห็นจะดีกว่า ถึงว่าไม่เคยมีเยี่ยงอย่างประเพณีที่พระมหากษัตริย์อันมีอิศระเสมอกัน จะประทานช้างเผือกให้แก่กันก็ดี ที่พระมหากษัตริย์จะมาขอช้างเผือกโดยสุภาพเช่นพระเจ้าหงษาวดีมีราชสาส์นเข้ามาขอก็ไม่เคยมีเหมือนกัน เมื่อเช่นนี้ถึงประทานก็เห็นจะไม่เสียพระเกียรติยศ แลที่สุดช้างเผือกก็มีถึง ๗ ช้าง ประทานไป ๒ ช้างก็ยังเหลืออีกถึง ๕ ช้าง มิใช่จะหมดสิ้นไปเสียทีเดียว อย่าให้เกิดศึกสงครามให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ความเดือดร้อนจะดีกว่า พวกที่มีความเห็นช้างให้ประทานช้างเผือกด้วยเหตุดังว่ามานี้มีมาก.

ฝ่ายพวกที่เห็นว่าไม่ควรประทาน มีสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราเมศวร พระยาจักรี แลพระสุนทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ทั้ง ๓ นี้เปนสำคัญ มีเหตุเปนที่อ้างว่า ที่พระเจ้าหงษาวดีขอช้างเผือก ที่จริงเปนแต่อุบายจะหาเหตุมาตีเมืองไทย ฤๅจะให้ไทยยอมอยู่ในอำนาจเมืองหงษาวดีโดยไม่ต้องรบพุ่ง มิใช่ให้ช้างไปแล้วจะเปนแล้วกันไป การที่ยอมให้

ช้างเผือกกลัวจะเปนเหตุให้พระเจ้าหงษาวดีเห็นว่ากลัวอำนาจ ถึงแม้คนทั้งหลายทั้งในประเทศนี้แลประเทศอื่น ๆ ก็จะเข้าใจว่ากลัวอำนาจพระเจ้าหงษาวดีเหมือนกัน พระเจ้าหงษาวดีเห็นว่ากลัวแล้วที่ไหนจะนิ่งอยู่ คงจะหาเหตุอื่นเอียเอามาเอาเมืองไทยเปนเมืองขึ้นต่อไปในวันน่า การที่จะยอมสละช้างเผือกให้ไม่เปนทางที่จะป้องกันไภยอันตรายได้อย่างใด อย่างดีก็เปนแต่เสมอจะผัดผ่อนให้ช้าวันไป ในที่สุดถ้าไทยไม่ยอมเปนเมืองขึ้นพระเจ้าหงษาวดี ก็คงอยู่ในต้องรบกันนั่นเอง เพราะฉนั้นถ้าจะไม่ยอมเปนเมืองขึ้นพระเจ้าหงษาวดีแล้ว ตั้งหน้าสู้สงครามเสียทีเดียวอย่าให้ไพร่พลพากันเห็นว่ากลัวพระเจ้าหงษาวดีจะดีกว่า ข้อที่พระเจ้าหงษาวดียกเรงนองมีอานุภาพยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้นั้น ไทยก็ได้ตระเตรียมการป้องกันพระนครมีกำลังแข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เมื่อเคยต่อสู้ชนะกองทัพหงษาวดีมาครั้ง ๑ แล้ว ทำไมจะต่อสู้รักษาพระนครเอาไชยชนะอีกสักครั้ง ๑ ไม่ได้

ผู้ที่มีความเห็นฝ่ายข้างไม่ยอมให้ช้างเผือกมีน้อยกว่าพวกก่อน แต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วย เพราะเห็นความจริงว่ามีที่เลือกแต่เพียงจะยอมเปนเมืองขึ้นพระเจ้าหงษาวดี ฤาจะรบกับพระเจ้าหงษาวดี จึงให้มีพระราชสาส์นตอบพระเจ้าหงษาวดี ว่าช้างเผือกย่อมเกิดสำหรับบุญยารมีของพระเจ้าแผ่นดินผู้เปนเจ้าของ เมื่อพระเจ้าหงษาวดีได้ทรงบำเพ็ญ

ราชธรรมให้ไพบูลย์ ก็คงจะได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีเป็นมั่นคง อย่าให้ทรงพระวิตกเลย" พระเจ้าหงษาวดีได้ทรายพระราชสาส์นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ก็ได้ทีสมคิด จึงประกาศว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิตัดทางไมตรี แล้วให้ตระเตรียมกองทัพมาตีมีเมืองไทย.

พระเจ้าหงษาวดียุเรงนองมาตีเมืองไทยคราวนี้ ไทยเสียเปรียบ ผิดกับคราวพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ยกมาคราวก่อนเป็นหลายประการ ตั้งต้นแต่ที่พระเจ้ายุเรงนองมีกำลังรี้พลมากกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ และได้เมืองเชียงใหม่ไว้ในอำนาจ อาจจะอาไศรยเรือแพพาหนะเสบียงอาหารทางเมืองเชียงใหม่ ไม่ต้องขนเสบียงข้ามภูเขามาเหมือนแต่ก่อน อีกประการ ๑ พระเจ้าหงษาวดีชำนิชำนาญการสงคราม ทำศึกชนะมาทุกทิศ รี้พลกำลังร่าเริงแลมั่นใจในอานุภาพของพระเจ้าหงษาวดี แต่ข้อเหล่านี้ไม่สำคัญเท่าที่พระเจ้าหงษาวดียุเรงนองเคยเป็นแม่ทัพของพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้เข้ามาตีเมืองไทยครั้งก่อน รู้ภูมิลำเนาบ้านเมืองทั้งกำลังวังชาแลวิธียุทธของไทยอยู่แล้ว กองทัพที่ยกเข้ามาตีเมืองไทยคราวนี้

---

๑ ความในพระราชสาส์นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร เป็นที่ท้าว่า รู้อยู่แล้วว่าเมืองใดมีช้างเผือกแลนางงาม ก็มักเป็นเหตุให้เกิดสงคราม แต่ที่ข้าพเจ้ากล่าวในนี้ เอาตามความในหนังสือพงษาวดารพม่า เห็นว่าจะได้ข้างถูกต้อง.

จึงขอการแก้ไขความขัดข้องข้อสำคัญซึ่งเคยมีแต่ก่อนให้ลุล่วงมาแต่ต้นมือ มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเป็นหลายประการ เป็นต้นว่า ครั้งก่อนพม่าเคยยกกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ตรงมาตีกรุงศรีอยุทธยา ถูกไทยเอากำลังกองทัพหัวเมืองเหนือลงมาตีกระหนาบ ครั้งนั้นพระเจ้าหงษาวดีหมายจะยกกองทัพเข้ามาทางด่านแม่ละเมา จะเอากำลังมากเข้าทุ่มเทตีหัวเมืองเหนือ ตัดกำลังที่จะช่วยเสียก่อน แล้วจึงจะยกลงมาตีกรุงศรีอยุทธยา อีกประการ ๑ ครั้งก่อนพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุง ฯ ไม่สามารถจะเข้าตั้งประชิดได้ ด้วยกำลังปืนใหญ่ไม่ถึงกำลังปืนของไทย ครั้งนั้นพระเจ้าหงษาวดีให้เตรียมปืนใหญ่ที่มีกำลังเอามาด้วยมาก แล้วว่างฝรั่งโปรตุเกศซึ่งเป็นพวกชำนาญการปืนใหญ่เข้ามาด้วยกว่า ๕๐๐ คน ให้พ่อท่อสู้กองทัพเรือของไทยที่รักษาพระนคร อีกประการ ๑ เสบียงอาหารสำหรับกองทัพที่เคยอัตคัดในคราวก่อน คราวนี้ได้เมืองเชียงใหม่ไว้ในอำนาจ ให้เมืองเชียงใหม่ส่งเสบียงอาหารลงมาทางแม่น้ำให้พอใช้ในกองทัพ.

ครั้นกะการเสร็จแล้วพระเจ้าหงษาวดีก็ยกออกจากพระนครเมื่อณวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๗๒๕ พ.ศ. ๒๑๐๖ ลงมาประชุมพลที่เมืองเมาะตมะ จัดกระบวนทัพเป็นทัพกษัตริย์ ๕ ทัพ คือทัพพระมหาอุปราชาราชโอรสทัพ ๑ ทัพพระเจ้าอังวะราชบุตรเขยทัพ ๑ ทัพพระเจ้าแปรราชอนุชาทัพ ๑

ทัพพระเจ้าทองอุราชอนุชาทัพ ๑ ทัพหลวงของพระเจ้าหงษาวดีทัพ ๑ กองทัพพระยาพสิมน้องยาเธออีกทัพ ๑ เห็นจะเป็นแต่กองน่าของพระเจ้าหงษาวดี และเกณฑ์พวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ให้เป็นกองพาหนะสมทบทุกทัพ ให้พระเจ้าเชียงใหม่คุมกองเรือลำเลียงเสบียงอาหารลงมาบรรจบทัพหลวงที่เมืองตาก ในหนังสือพงษาวดารพม่าว่าจำนวนพลพระเจ้าหงษาวดียกมาตีเมืองไทยครั้งนั้น รวมเข็ดเสร็จ ๕๐๐,๐๐๐ (น่าจะประมาณมากเกินไปสักน่อย)

ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยาตั้งแต่ตอยพระราชสาส์นไปแล้ว ก็เชื่อแน่ว่าคงมีศึกหงษาวดียกมา พอถึงระดูแล้งจึงให้รวบรวมคน และเก็บกวาดเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร จัดเตรียมป้อมปราการวางปืนใหญ่น้อยรักษาน่าเชิงเทินให้มั่นคง แล้วให้พระยาจักรีคุมพล ๑๕,๐๐๐ ไปตั้งที่ป้อมคุมพลรักษาชานพระนครข้างด้านเหนือแห่ง๑ ให้เจ้าพระยามหาเสนาคุมพล ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งที่ป้อมบ้านกอกไม้หันตรารักษาทางด้านตวันออกแห่ง ๑ ให้พระยาพระคลังคุมพล ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งที่ป้อมท้ายดูรักษาข้างด้านใต้แห่ง ๑ ให้พระสุนทรสงครามคุมพล ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งที่ป้อมจำปา[๑]รักษาด้านตวันตกแห่ง ๑ แล้วให้ตระเตรียมเรือรบ เรือสำหรับลาดตระเวนไว้เป็นอันมาก แต่ครั้งนั้นสำคัญว่าพระเจ้าหงษาวดีจะยกทัพหลวงมาทางด่าน

---

๑ ป้อมทั้ง ๔ นี้จะสร้างพร้อมกับก่อกำแพงพระนครฤๅสร้างทีหลังมา แลต่อมาจะรื้อเสียเมื่อใดไม่ทราบชัด ตรงตั้งป้อมจำปายังเรียกว่าบ้านป้อมจนตราบเท่าทุกวันนี้.

พระเจดีย์สามองค์ ตรงมาตีพระนครเหนือนครราวก่อน หาได้เตรียมการที่จะรักษาหัวเมืองเหนือไม่ ครั้นพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา พวกเจ้าเมืองเหนือทราบความก็ตกใจ ต่างเมืองต่างรีบรวบรวมรี้พลเข้ารักษาเมือง ไม่ทันวางวิธีการช่วยเหลือแก้ไขกันอย่างไร เพราะฉนั้นกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกมาเป็นทัพใหญ่ พอถึงเมืองกำแพงเพชรก็ตีได้เมือง แล้วจับตัวพระยากำแพงเพชรได้โดยง่าย ครั้นได้เมืองกำแพงเพชรแล้ว พระเจ้าหงษาวดีจึงแต่งกองทัพให้ยกแยกกันไปเป็น ๒ ทาง ให้พระเจ้าอังวะ พระเจ้าตองอู ยกไปตีเมืองพิศณุโลกทาง ๑ ให้พระมหาอุปราชากับพระเจ้าแปร ยกไปตีเมืองศุโขไทย เมืองสวรรคโลกเมืองพิไชยทาง ๑ แล้วให้ลงมาบรรจบกันกองทัพที่ตีเมืองพิศณุโลก ส่วนพระเจ้าหงษาวดีตั้งกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร.

กองทัพพระมหาอุปราชากับพระเจ้าแปรยกไปถึงเมืองศุโขไทย พระยาศุโขไทยต่อสู้ ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ กำลังไทยน้อยกว่าพม่ามากนัก ก็เสียเมืองศุโขไทย ตัวพระยาศุโขไทยพม่าก็จับได้ ฝ่ายพระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย เมื่อรู้ว่าเสียเมืองศุโขไทยแล้วก็ไม่ต่อสู้ พากันไปยอมอ่อนน้อมต่อพระมหาอุปราชาทั้ง ๒ เมือง กองทัพพม่าจึงยกไปรวมกันล้อมเมืองพิศณุโลกไว้ ฝ่ายพระมหาธรรมราชาต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารถ ถูกพม่า

ล้อมไว้จนสิ้นเสบียงอาหาร แล้วเกิดไข้ทรพิศม์ขึ้นในเมือง พระมหาธรรมราชาก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดี* เมื่อณวันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๕ ค่ำ ปีกุญ พ.ศ. ๒๑๐๖.

พระเจ้าหงษาวดีได้หัวเมืองเหนือแล้ว จึงให้พระมหาธรรมราชาแลเจ้าเมืองกรมการที่ยอมอ่อนน้อมดื่มน้ำกระทำสัตย์ แล้วให้ยังคงบัญชาการบ้านเมืองอยู่ตามเดิม ด้วยประสงค์จะเอาไว้เป็นกำลังต่อไปข้างน่า แล้วให้จัดกระบวนทัพที่จะยกลงมาตีกรุงศรีอยุทธยา ให้รวบรวมเรือในหัวเมืองฝ่ายเหนือ จัดเป็นกองทัพเรือ ให้พระเจ้าแปรเป็นนายทัพยกลงมาจากเมืองพิศณุโลกทางแม่น้ำแควใหญ่ทัพ ๑ ส่วนทัพยกนั้นให้พระมหาอุปราชาเป็นปีกขวา พระเจ้าอังวะเป็นปีกซ้าย พระเจ้าตองอูเป็นกองกลางยกลงมาก่อน แล้วพระเจ้าหงษาวดียกทัพหลวงตามลงมา ให้พระมหาธรรมราชา พระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย ตามเสด็จมาในกองทัพหลวงด้วย แลครั้งนั้นพระเจ้าเชียงใหม่เมกุฏิยกพล้วยอกป้วยเสีย ให้แต่พระยาแสนหลวง พระยาสามล้าน คุมเสบียงแลพาหนะลงมาตามเกณฑ์ พระเจ้าหงษาวดีขัดเคืองพระเจ้า

---

* เรื่องพระเจ้าหงษาวดีตีหัวเมืองเหนือคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าพระมหาธรรมราชาแลผู้รักษาหัวเมืองเหนือทุกเมือง เห็นว่าศึกใหญ่เหลือกำลังก็ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดี มิได้มีเมืองใดต่อสู้ เรื่องที่ไทยต่อสู้ดังกล่าวมานี้ ไปได้ความในพงษาวดารพม่า ยุติกันกับพระราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐ.

เชียงใหม่ แต่ยังหาว่าประการใดไม่ ให้กองทัพเมืองเชียงใหม่คุมลำเลียงเสบียงอาหารตามกองทัพหลวงลงมา.

ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยา เมื่อทราบว่าพระเจ้าหงษาวดียกกองทัพหลวงเข้ามาตีหัวเมืองเหนือ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงรับสั่งให้จัดกองทัพ ให้พระยาพิไชยรณฤทธิ์ พระยาวิชิตณรงค์ คุมทัพน่า พระราเมศวรราชโอรสเป็นแม่ทัพหลวง ยกขึ้นไปช่วยเมืองพิศณุโลก กองทัพพระยาพิไชยรณฤทธิ์ พระยาวิชิตณรงค์ยกขึ้นไปถึงแขวงเมืองนครสวรรค์ ทราบว่าเสียเมืองพิศณุโลกแก่ข้าศึกแล้วก็ถอยลงมา พระราเมศวรจึงตั้งรับข้าศึกอยู่ณที่มั่นแห่ง* เข้าใจว่าในแขวงเมืองไชยนาท กองทัพพม่ายกลงมาถึงตรงนั้น ได้รบพุ่งกับกองทัพไทยเป็นสามารถ กองทัพไทยเอาปืนใหญ่ลงเรือเที่ยวไล่ยิงถูกพม่าล้มตายมาก จนกองทัพต้องหยุดชงักอยู่ พระเจ้าหงษาวดีให้ข้าหลวงขึ้นไปเร่งกองทัพเรือของพระเจ้าแปรให้รีบยกลงมา ครั้นกองทัพพระเจ้าแปรลงมาถึง พม่าจึงเข้าระดมตีกองทัพพระราเมศวรทั้งทางบกทางเรือพร้อมกัน กองทัพไทยกำลังน้อยกว่าต้านทานไม่ไหวก็ถอยลงมายังกรุงศรีอยุทธยา.

---

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีแต่เรื่องพระยาพิไชยรณฤทธิ์ พระยาวิชิตณรงค์ยกไปไม่ทัน ความนอกนั้นได้ความจากพงษาวดารพม่า แต่พม่าว่าพระมหินทรเป็นแม่ทัพ ที่จริงคงเป็นพระราเมศวรเป็นแน่.

เมื่อกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกลงมาจวนจะถึงกรุง ฯ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้กองทัพยกทัพเรือยกออกระดมตีกองทัพพระเจ้าหงษาวดีที่ใกล้ทุ่งลุมพลี ได้รบกันเป็นสามารถถึงครั้ง ๑ กองทัพไทยสู้ไม่ได้ก็ต้องถอยกลับเข้าพระนคร เสียเรือรบแก่พม่าข้าศึกเป็นอันมาก พระเจ้าหงษาวดีก็เลยตีได้ป้อมพระยาจักรีที่ทุ่งลุมพลี แลป้อมกำปั่นที่พระสุนทรบุรีรักษา แล้วให้มาตีป้อมเจ้าพระยามหาเสนาที่ทุ่งหันตราได้อีกแห่ง ๑ ครั้นได้ป้อมค่ายที่ตีกันชั้นนอกแล้ว พระเจ้าหงษาวดีจึงให้กองทัพเข้ามาตั้งล้อมพระนครไว้ ๓ ด้าน ด้านตวันออกให้กองทัพพระเจ้าแปรตั้งที่ทุ่งวัดโพธาราม ลงไปจนคลองเกาะแก้ว ด้านเหนือให้กองทัพพระมหาอุปราชาตั้งที่ทุ่งเพนียด กองทัพหลวงของพระเจ้าหงษาวดีตั้งที่ทุ่งวัดโพธิ์เลือกใกล้ชิดนอนยาทกูด กองทัพพระยาพสิมตั้งที่ทุ่งลุมพลี ด้านตวันตกให้กองทัพพระเจ้าตองอูตั้งที่ทุ่งประเชต กองทัพพระเจ้าอังวะตั้งต่อลงมาข้างด้านใต้ทางวัดพุทไธสวรรย์.

เมื่อพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุง ฯ อยู่ครั้งนั้น กองทัพไทยหาได้ยกออกไปรบพุ่งอีกไม่ คงเป็นด้วยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริห์ว่า ข้าศึกมีกำลังมากนัก จะเอาไชยชนะในกระบวนรบพุ่งไม่ได้ จึงเป็นแต่ให้เรือรบเอาขึ้นใหญ่คอยเที่ยวยิงมิให้ข้าศึกรุกเข้ามาใกล้พระนคร ประสงค์จะถ่วงเวลาให้ข้าศึก

ต้องเลิกทัพกลับไปเองด้วยขัดสนเสบียงอาหาร ฤามิฉนั้นก็คง
ต้องล่าไปในเวลาขวนน้ำเหนือหลากลงมา แต่พระเจ้าหงษาวดี
ได้ตระเตรียมการเข้ามาโดยรู้ภูมิลำเนากรุงศรีอยุทธยา มีกอง
ทัพเรือแลยี่นขนาดใหญ่มาด้วยมาก พอตั้งล้อมกรุง ๆ แล้วก็
พยายามทำลายเรือรบของไทยได้หมด จนเห็นว่าไทยไม่อาจจะ
เอายี่นใหญ่ลงเรือไปเที่ยวไล่ยิงได้ดังแต่ก่อนแล้ว ก็ให้เอายี่น
ใหญ่เข้ามาตั้งจังกายิงเข้ามาในพระนคร ถูกวัดวาบ้านเรือนราษฎร
หักพังลงทุก ๆ วัน จนเห็นว่าชาวพระนครพากันครั่นครามอยู่แล้ว
พระเจ้าหงษาวดีก็มีพระราชสาส์นเข้ามายังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
ว่าจะรบฤาจะยอมเป็นไมตรีก็ให้เลือกเอาอย่าง ๑ ในพงษาวดารพม่า
ว่า พวกชาวพระนครทนยี่นพม่าไม่ได้ พากันกราบทูลร้องทุกข์
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงยอมเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงษาวดี.

ตรงนี้น่าจะวินิจฉัยสักหน่อย ว่าเหตุใดสมเด็จพระมหาจักร
พรรดิจึงยอมแพ้ข้าศึกโดยง่าย เพราะเมื่ออ่านไปถึงเรื่องพระเจ้า
หงษาวดีตีกรุงศรีอยุทธยาคราวนี้ จะแลเห็นได้ว่าถ้าไทยต่อสู้
จริง ๆ พระเจ้าหงษาวดีก็ตีไม่ได้ จนต้องแต่งไส้ศึกเข้ามาลวงให้
เสียการ จึงได้พระนคร ความข้อนี้ทำให้เห็นว่าเพียงพม่ายิงยี่น
ใหญ่เข้ามาได้ถึงในเมือง เห็นจะไม่พอเป็นเหตุที่สมเด็จพระมหา
จักรพรรดิจะยอมแพ้ คงจะมีเหตุอื่นอีกเป็นแน่ เมื่อพิจารณาไป
เห็นว่าเหตุที่แท้นั้น น่าจะเป็นด้วยข้างฝ่ายไทยที่รักษาพระนคร

ไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ด้วยการสงครามครั้งนั้นพวกข้าราชการซึ่งเห็นว่าไม่ควรจะรบมาแต่แรก มิมากด้วยกันดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเกิดศึกจนเสียเมืองเหนือ แลกองทัพกรุง ฯ ไปแตกพ่ายถอยกลับมา ข้าศึกเข้ามาล้อมถึงพระนคร พวกที่เห็นไม่ควรยกพากันโทษพระราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม ว่าทนงองอาจไปเปล่า ๆ ถ้ายอมเสียช้างเผือกเสีย ๒ ช้างแต่แรกแล้ว บ้านเมืองก็จะหาเกิดชุ่นเชืองอย่างนี้ไม่ ข้างในพระนครคงจะมีเสียงอย่างนี้อยู่โดยมาก ฝ่ายข้างพระเจ้าหงสาวดีก็ทำนองจะคิดเห็นอยู่ ว่าจะตีหักเอากรุงศรีอยุทธยาให้ได้ในคราวนั้นเห็นจะยาก ด้วยไปเสียเวลาตีหัวเมืองเหนือเสียก่อน ยังมีเวลาที่จะตีกรุง ฯ ก่อนน้ำหลากไม่มากนัก เห็นว่าจะต้องคิดผ่อนผันในทางอุบายให้เป็นการยืดยาว จึงมีพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่า ถ้ายอมเป็นไมตรีเสียโดยดี พอได้แก้ความอัปยศอดสูแล้วก็จะเลิกทัพกลับไป แสสัญญาว่าจะไม่เอากรุงศรีอยุทธยาเป็นเมืองเชลย พระเจ้าหงสาวดีมีพระราชสาส์นเข้ามาดังว่านั้น ก็ต้องใจพวกข้าราชการที่ไม่อยากรบอยู่แต่เดิม จึงพากันกราบทูลร้องทุกข์ทำนองที่กล่าวในพงษาวดารพม่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่สามารถจะขัดขืนคนมากได้ ก็ต้องยอมเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดี กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า มิรับสั่งให้ยกลูกพลับพลาที่วัดหัสดาวาส คือวัดช้าง อยู่ใกล้วัดน่าพระเมรุ ให้

เชิญพระพุทธรูปและพระธรรมพระสงฆ์ไปประดิษฐานเป็นประธานแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าหงษาวดีก็เสด็จไปพบกันที่พลับพลานั้น พระเจ้าหงษาวดีทูลขอช้างเผือกเป็น ๔ ช้าง กับขอพระราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม ซึ่งเป็นหัวน่าที่คิดให้เกิดศึกเอาตัวไปเมืองหงษาวดี และในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงษาวดีให้ไทยรับส่งส่วยช้างปีละ ๓๐ ช้าง เงินปีละ ๓๐๐ ชั่ง กับทั้งยอมให้ผลประโยชน์ภาษีอากรที่เก็บได้ในเมืองมะริด เป็นของพม่าด้วย เพราะในสมัยนั้นเมืองมะริดเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ มีกำปั่นไปมาเสมอ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอมตามประสงค์แล้ว พระเจ้าหงษาวดีก็เลิกทัพกลับไป.

มีเนื้อความกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารพม่าว่า ครั้งนั้น พระเจ้าหงษาวดีเอาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปเมืองหงษาวดีด้วย ส่วนกรุงศรีอยุทธยาให้สมเด็จพระมหินทราธิราชครองเป็นประเทศราช ขึ้นต่อเมืองหงษาวดีต่อมา และยังปรากฏในพงษาวดารพม่าต่อมาอีกแห่ง ๑ ว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีเฉลิมพระราชมณเฑียรให้ให้ลูกตำหนักประทานพระเจ้ากรุงสยามด้วย ดังนี้ ความที่กล่าวในพงษาวดารพม่าตรงนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าจะไม่เป็นความจริง ด้วยครั้งนั้นเป็นแต่การยอมกันโดยปรานีปรานอม ถ้าถึงจะเอาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไป ไทยเห็นจะไม่ยอมเป็นไมตรี ความจริงคงจะเป็นอย่างว่าในหนังสือพระราชพงษาวดาร เช่นข้าพเจ้ากล่าวมา

สงครามครั้งที่ ๔ ครานเสียกรุง ฯ แก่พระเจ้าหงษาวดี

บึ้มโรง พ. ศ. ๒๑๑๑

พระเจ้าหงษาวดีขอช้างเผือกไปแล้ว เว้นอยู่ ๔ ปีก็เกิดศึกหงษาวดีมาตีเมืองไทยอีก อันเหตุการที่จะเกิดสงครามคราวนี้ก็เนื่องมาแต่สงครามคราวก่อน ด้วยพระเจ้าหงษาวดียังไม่ได้เมืองไทยเป็นเมืองขึ้นสมคิด จึงพยายามที่จะให้ไทยแตกกันเป็น ๒ พวก ให้จำต้องยอมอยู่ในอำนาจของพระเจ้าหงษาวดีด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ใช้ทางอุบายยกย่องพระมหาธรรมราชาให้มีอำนาจขึ้นทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ กรุงศรีอยุทธยาจะยังคับขัญชาว่ากล่าวอย่างแต่ก่อน พระเจ้าหงษาวดีก็เข้าคิดกันอุดหนุนพระมหาธรรมราชา ๆ จึงสนิทชิดชอบกับพระเจ้าหงษาวดียิ่งขึ้น แลเห็นห่างจากกรุงศรีอยุทธยาไปทุกที จนที่สุดถึงไทยเกิดรบกันขึ้นเอง จึงเลยพาศึกหงษาวดีเข้ามาตีบ้านเมือง.

จะต้องเล่าเรื่องราวการสงครามครั้งนี้ เริ่มแต่พระเจ้าหงษาวดีมีไชยชนะไปจากกรุงศรีอยุทธยา กลับไปถึงเมืองหงษาวดีไม่ช้าก็ได้ข่าวว่าพระเจ้าเชียงใหม่เมกุฎิคบคิดกับพระยานครลำปาง

พระยาชเลียง (แพร่) พระยาน่าน และพระยาเชียงแสน จะตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นต่อเมืองหงษาวดีต่อไป พระเจ้าหงษาวดีจึงยกกองทัพหลวงเข้ามาตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อปลายปีชวด พ. ศ. ๒๑๐๗ นั้น เกณฑ์พระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพขึ้นไปช่วยด้วย ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่เห็นว่าศึกเหลือกำลังก็ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดี แต่เจ้าเมือง ๔ คน รับได้แต่พระยาเชียงแสนคนเดียว อีก ๓ คนหนีไปพึ่งพระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่ณเมืองเวียงจันท์ พระเจ้าไชยเชษฐาไม่ยอมส่งตัวให้ พระเจ้าหงษาวดีขัดเคืองจึงคิดจะยกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต พอได้ข่าวว่าพวกไทยใหญ่ที่รับเป็นเชลยเอาไปไว้ที่เมืองหงษาวดีพากันเป็นขบถขึ้น พระเจ้าหงษาวดีจึงให้พระมหาอุปราชายกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ส่วนพระเจ้าหงษาวดีเลิกทัพหลวงกลับไปเมืองหงษาวดี เอาตัวพระเจ้าเชียงใหม่เมกุฎิไปด้วย กองทัพพระมหาธรรมราชานั้นก็ให้เลิกกลับมาบ้านเมืองเหมือนกัน.

พระมหาอุปราชายกกองทัพไปถึงกรุงศรีสัตนาคนหุต ได้หัวเมืองรายทางเข้าไปโดยลำดับจนถึงเมืองเวียงจันท์ ซึ่งเป็นราชธานีของพระเจ้าไชยเชษฐา ๆ ต่อสู้เห็นเหลือกำลังก็ทิ้งเมืองเวียงจันท์เสีย พากองทัพหลบไปซุ่มอยู่ในป่า พระมหาอุปราชาได้เมืองเวียงจันท์ รับได้ญาติวงษ์และเหมือนมกำนัลของพระเจ้าไชย

เชษฐาส่งไปเมืองหงษาวดีเป็นอันมาก แล้วให้กองทัพออกติดตามพระเจ้าไชยเชษฐา ๆ ชำนาญท้องที่กว่าพวกหงษาวดี ถ้ากองทัพที่ไปติดตามมีกำลังมากก็หลบเลี่ยงเสีย ถ้าเป็นกองน้อยก็ออกโจมตีเอาแตกพ่ายกลับมา แต่กองทัพหงษาวดีเที่ยวติดตามอยู่จนถึงระดูฝนก็จับพระเจ้าไชยเชษฐาไม่ได้ พระมหาอุปราชาเห็นไพร่พลยอยซ้ำมากนัก จึงให้เรียกกองทัพกลับไปตั้งรวมกันอยู่ที่เมืองเวียงจันท์ หมายว่าพอสิ้นระดูฝนจึงจะให้ออกตามจับพระเจ้าไชยเชษฐาต่อไป พอกองทัพหงษาวดีถอยไปรวมอยู่ที่เมืองเวียงจันท์ พระเจ้าไชยเชษฐาได้ทีก็ให้เที่ยวติดตัดลำเลียงเสบียงอาหารซึ่งจะส่งไปยังเมืองเวียงจันท์ทุก ๆ ทาง จนกองทัพหงษาวดีอดอยาก รี้พลพากันเจ็บไข้ล้มตายลงเป็นอันมาก พอสิ้นระดูฝนพระมหาอุปราชาก็ต้องรีบเลิกทัพกลับไป กองทัพพระเจ้าไชยเชษฐาติดตามตีไล่จนปลายแดน กิตติศัพท์จึงเล่าลือว่าพระเจ้าไชยเชษฐามีไชยชนะพระเจ้าหงษาวดีในครั้งนั้น.

แต่เมื่อพระเจ้าไชยเชษฐาได้ราชธานีคืน ได้แต่เมืองเปล่า เพราะพวกหงษาวดีเก็บริบทรัพย์สมบัติ ทั้งข้ามเหยียแลสนมกำนัลไปเสียเกือบหมด พระเจ้าไชยเชษฐาจะหามเหยียใหม่ จึงให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทูลขอพระเทพกระษัตริราชธิดาไปเป็นอรรคมเหษีฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระมหินทร

กำลังแค้นพระเจ้าหงษาวดี ก็ยินดีที่จะเป็นสัมพันธมิตรกับพระเจ้าไชยเชษฐา แต่พอเอิญเวลานั้นพระเทพกษัตรีราชธิดาประชวรอยู่ จะผัดเพี้ยนให้รอต่อไปทำนองจะเกรงว่าพระเจ้าไชยเชษฐาจะผันแปรไปเป็นสัมพันธมิตรเสียกับเมืองอื่น จึงพระราชทานพระแก้วฟ้าอันเป็นราชธิดาเกิดด้วยพระสนมไปแทน ครั้นพระเจ้าไชยเชษฐาทรายว่ามิใช่ราชธิดาของสมเด็จพระสุริโยไทย ก็ไม่พอพระหฤทัยให้พาพระแก้วฟ้ากลับมาส่ง ว่าจะขอประทานเฉภาะพระเทพกษัตรี ด้วยประสงค์จะได้วงษ์สมเด็จพระสุริโยไทย ซึ่งมีพระเกียรติยศเป็นอย่างยอดของสตรีไปเป็นพระอรรคมเหษี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็โปรดปัญชาตาม.

การที่กรุงศรีอยุทธยากับกรุงศรีสัตนาคนหุตให้ทูตไปมาว่ากันด้วยเรื่องขอราชธิดาครั้งนั้น พระมหาธรรมราชาทรายความ เพราะทูตเดินทางผ่านสมอสอ (ในแขวงมณฑลเพชรบูร) ไม่ห่างเมืองพิศณุโลกนัก ครั้นทรายว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะประทานพระเทพกษัตรีไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต พระมหาธรรมราชาไม่เห็นชอบด้วย ด้วยพระเทพกษัตรีเป็นพระน้องนางของพระวิสุทธิกษัตรี ร่วมพระมารดาเดียวกัน บางทีพระวิสุทธิกษัตรีเองจะเป็นผู้ที่ไม่เห็นชอบด้วย ด้วยรู้อยู่ว่าพระเจ้าหงษาวดีคงจะยกกองทัพมาตีกรุงศรีสัตนาคนหุตอีก พระมเหษีสนมกำนัลของพระเจ้าไชยเชษฐาเคยถูกกองทัพหงษาวดีจับไปได้คราวหนึ่งแล้ว ถ้ารบกันอีกอีก

เสวยพระเทพกษัตริย์จะไปเป็นอันตราย ทำนองพระวิสุทธิกษัตริย์จะทูลขอให้พระมหาธรรมราชาคิดอ่านคัดง้าง อย่าให้ส่งพระเทพกษัตริย์ไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ในเวลานั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ไว้พระไทยพระมหาธรรมราชาเสียแล้ว จึงไม่ทรงหารือเรื่องที่จะประทานพระเทพกษัตริย์แก่พระเจ้าไชยเชษฐา พระมหาธรรมราชาจะไปทูลห้ามปรามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ได้ จึงให้คนเร็วรีบไปทูลความแก่พระเจ้าหงษาวดี ๆ ก็ให้กองทัพมาซุ่มสกัดทางอยู่ พอข้าหลวงกรุงศรีอยุทธยาเชิญพระเทพกษัตริย์ไปกองทัพพม่าก็เข้าชิงนางพาไปเสียยังเมืองหงษาวดี ฝ่ายพระมหาธรรมราชาคงอุบายยอกลงมาทูลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ว่าพระเจ้าหงษาวดีให้มาชิงพระเทพกษัตริย์ไปโดยอำเภอพระหฤทัย พระมหาธรรมราชาหาได้รู้เห็นด้วยไม่ ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยาก็รู้เท่าทันพระมหาธรรมราชา แต่ไม่อาจจะว่ากล่าวอย่างไร ด้วยกลัวพระเจ้าหงษาวดีอยู่ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเห็นจะรู้สึกอัปรยศอดสูในครั้งนี้มาก จึงทรงมอบราชการบ้านเมืองแก่พระมหินทร* แล้ว

---

* เรื่องสมเด็จพระมหินทราธิราชครองราชสมบัติ หนังสือพระราชพงษาวดารแย้งกันอยู่ บางฉบับตั้งต้นรัชกาลแต่ตอนนี้ไปเป็นครั้งที่ ๑ จนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกลับเข้าว่าราชการ แล้วไปนับเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคตแล้วเป็นรัชกาลสมเด็จพระมหินทรครั้งที่ ๒ อีกคราว ๑ แต่บางฉบับนับรัชกาลสมเด็จพระมหินทรต่อเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคต ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย เชื่อว่าได้ราชาภิเษกต่อเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคต.

เสด็จออกทรงผนวช แลในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ข้าราชการก็ออกบวชตามเสด็จด้วยเปนอันมาก.

การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จออกทรงผนวชครั้งนั้น ที่แท้เสมอเร่งให้เกิดเหตุร้ายแก่บ้านเมือง เพราะทำให้เกิดรวนเรในข้าราชการ อันเห็นได้เช่นที่พากันออกบวชตามเสด็จเสียเปนอันมากนั้นเปนต้น แต่ข้อสำคัญนั้นคือที่เปนเหตุให้พระมหาธรรมราชาสิ้นความยำเกรงกรุงศรีอยุทธยา เพราะพระมหินทรเปนแต่น้องของพระมเหษีมิใช่เปนพระราชบิดาเหมือนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เพราะฉนั้นจึงปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พอพระมหินทรขึ้นว่าราชการเมือง พระมหาธรรมราชาก็ตั้งเกี่ยงแย่งจะต้องการอย่างไรก็อ้างพระเจ้าหงษาวดียังคับบัญชาลงมายังกรุงศรีอยุทธยา พระมหินทรก็จำต้องผ่อนผันทำตาม ด้วยเกรงอำนาพระเจ้าหงษาวดี พระมหินทรได้ความคับแค้นพระหฤไทยหนักเข้าจึงคิดจะกำจัดพระมหาธรรมราชาเสีย ครั้งนั้นพระมหินทรได้พระยาราม (รณรงค์ผู้ ว่าราชการเมืองกำแพงเพ็ชร) ซึ่งเอาใจออกหากจากพระมหาธรรมราชามาอยู่ในกรุง ฯ เปนที่ปฤกษา จึงคิดเปนกลอุบาย ยอกความลัยไปยังพระเจ้าไชยเชษฐาให้ยกกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตลงมาตีเมืองพิศณุโลก พระมหินทรจะยกกองทัพกรุง ฯ ขึ้นไปประหนึ่งว่าจะไปช่วยเมืองพิศณุโลก เมื่อได้ทีแล้วให้ช่วยกันจับพระมหาธรรมราชาให้จงได้ ฝ่ายพระเจ้า

ไชยเชษฐาก็แค้นพระมหาธรรมราชาอยู่ด้วยเรื่องพระเทพกษัตริ จะลงมาตีเมืองพิศณุโลกอยู่ครั้ง ๑ แล้ว แต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิห้ามเสียจึงมิได้ยกลงมา ครั้นพระมหินทรชวนขึ้นไปก็สมคิดจึงให้ตระเตรียมกองทัพ พอถึงระดูแล้งปลายปีขาล พ. ศ. ๒๑๐๙ พระเจ้าไชยเชษฐาก็ยกกองทัพลงมายังเมืองพิศณุโลก ทำกิตติศัพท์ให้ปรากฏแพร่หลายว่าจะลงมาตีกรุงศรีอยุทธยา เพราะสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ทรงสัญญาว่าจะประทานพระเทพกษัตริแล้วแกล้งให้ได้ความอัปรยศอดสู ให้คนทั้งหลายเข้าใจว่าที่มาตีเมืองพิศณุโลกก่อน เพราะเป็นเมืองด่านของกรุงศรีอยุทธยาข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้าไชยเชษฐายกลงมาครั้งนั้น หมายจะรีบเร่งระดมตีให้ได้เมืองพิศณุโลกก่อนกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกมาช่วย ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาเป็น ๕ ทัพ มาทางเมืองนครไทย ครั้นมาถึงเมืองพิศณุโลกกองทัพพระเจ้าไชยเชษฐาตั้งที่ตำบลโพธิ์เรียง ตรงประตูสวรรค์ออกไปทางด้านตวันออก ห่างเมืองประมาณ ๕๐ เส้น ทัพพระยาแสนสุรินทรขว้างฟ้าตั้งที่บ้านเตาไหทางด้านเหนือ ทัพพระยามือไฟตั้งที่ตำบลวัดเขาพราหมณ์ เข้าใจว่าทางด้านตวันออกเฉียงเหนือ ทัพพระยานคร (พนม) ตั้งที่ตำบลสระแก้วทางด้านตวันออกเฉียงใต้ ทัพพระยามือเหล็กตั้งที่ตำบลยางสะแก (จะเป็นด้านไหนสิยังไม่ได้ความ)

ฝ่ายพระมหาธรรมราชาเมื่อได้ข่าวว่ากองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมา ยังไม่สงไสยว่ายกมาโดยกลอุบายของพระมหินทร จึงยอกข่าวศึกลงมายังกรุงศรีอยุทธยาขอกองทัพขึ้นไปช่วย แล้วให้ขนเสบียงอาหารต้อนผู้คนเข้าในเมืองพิศณุโลก ตระเตรียมป้องกันเมืองเปนสามารถ แล้วยังไม่วางพระไทย ให้ยอกไปขอกองทัพพระเจ้าหงษาวดีมาช่วยอีกทาง ๑ พระมหินทรได้รับใยยอกพระมหาธรรมราชาขอกองทัพขึ้นไปช่วยก็สมหมาย จึงมีรับสั่งให้พระยาสีหราชเดโชไชยกับพระท้ายน้ำรีบคุมกำลังขึ้นไปก่อนกอง ๑ เหมือนอย่างว่าจะให้ขึ้นไปช่วยรักษาข้างในเมืองพิศณุโลก ตำรัสสั่งเปนความลับไปแก่พระยาสีหราชเดโชไชยว่า ถ้ากองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตกับกองทัพกรุงศรีอยุทธยาขึ้นไปถึงพร้อมกันเมื่อใด ให้พระยาสีหราชเดโชไชยเปนไส้ศึกขึ้นในเมือง ครั้นพระยาสีหราชเดโชไชยล่วงน้ำไปแล้ว พระมหินทรจึงทรงจัดกองทัพเรือ ให้พระยารามซึ่งเปนพระยาจักรี คุมกองน่า พระมหินทรเสด็จเปนจอมพลในกองหลวงยกตามขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลก กองน่าไปตั้งอยู่ที่วัดจุฬามณี กองหลวงตั้งอยู่ที่ปากพิงข้างใต้เมืองลงมา.

ฝ่ายพระยาสีหราชเดโชไชยขึ้นไปถึงเมืองพิศณุโลก กลับ

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระยารามกับพระยาจักรีคุมทัพน่าไปด้วยกัน ๒ คน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเห็นจะเปนคนเดียว คือพระยารามวงษงค์ได้เปนที่พระยาจักรีขึ้นด้วยมีความปรากฏอยู่ต่อไปข้างน่า.

ไปเข้าเป็นพวกพระมหาธรรมราชา ทูลความลับทั้งปวงให้ทรงทราบ พระมหาธรรมราชาจึงให้ห้ามกองทัพกรุง ฯ มิให้เข้าไปในเมือง แล้วให้ทำแพไฟขึ้นเป็นอันมาก จุดไฟปล่อยแพให้ลอยลงมาไหม้กองทัพเรือกรุงศรีอยุทธยาแตกกร่นลงมาจนถึงทัพหลวง ฝ่ายข้างกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตเมื่อรู้ว่ากองทัพกรุง ฯ ยกขึ้นไปถึง ก็เข้าระดมตีเมืองพิศณุโลก รบพุ่งกันเป็นสามารถ แต่เวลานั้นกองทัพกรุง ฯ ถอยลงมาเสียแล้ว กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตก็ตีเอาเมืองไม่ได้ พอได้ข่าวว่ากองทัพพระยาภูกามกับพระยาเสือหาญ ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีให้เข้ามาช่วยพระมหาธรรมราชา มาจวนจะถึงเมืองพิศณุโลก พระเจ้าไชยเชษฐาก็เลิกทัพกลับไปเมืองเวียงจันท์ พระมหินทรทรงทราบว่ากองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตเลิกกลับไปแล้ว ก็เลิกทัพหลวงกลับลงมากรุงศรีอยุทธยา.

พอเสร็จการศึกพระมหาธรรมราชาก็เสด็จไปเมืองหงษาวดีไปทูลร้องทุกข์ต่อพระเจ้าหงษาวดี ในเรื่องที่พระมหินทรคบคิดกับพระเจ้าไชยเชษฐามาทำร้าย พระเจ้าหงษาวดีก็สมคเน จึงอภิเศกพระมหาธรรมราชาให้เป็นพระศรีสรรเพ็ชญ์* เจ้าฟ้าพิศณุโลก

* นามว่า "ศรีสรรเพ็ชญ์" นี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ว่าเป็นพระนามฉายพระมหาธรรมราชา เมื่อทำพิธีราชาภิเศก แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสังเกตเห็นในนามเจ้าฟ้าเมืองเชียงแขง ซึ่งเข้ามาสามิภักดิ์เมื่อในรัชกาลที่ ๕ ว่าที่จริงเป็นนามเจ้าประเทศราชตามธรรมเนียมของพม่า.

เรียกในพงษาวดารพม่าว่า "เจ้าฟ้าสองแคว[๑]" เป็นประเทศราช ขึ้นต่อเมืองหงษาวดี มิให้ขึ้นกรุงศรีอยุทธยาต่อไป.

ฝ่ายพระมหินทรเมื่อถอยทัพกลับมาถึงกรุงศรีอยุทธยาแล้ว ครั้นทรายความว่าพระมหาธรรมราชาออกไปเมืองหงษาวดี ก็เข้าพระไทยว่าคงไปพึ่งร้องยุยงพระเจ้าหงษาวดีให้มาทำร้ายกรุงศรีอยุทธยา เกรงการจะหนักแน่นเหลือกำลัง ด้วยเห็นข้าราชการยังรวนเรไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน จึงไปทูลวิงวอนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้ลาผนวช เชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติว่าราชการบ้านเมืองดังแต่ก่อน แล้วสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระมหินทรก็รับเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลกด้วยกัน ในเวลาพระมหาธรรมราชายังอยู่ที่เมืองหงษาวดี รับพระวิสุทธิกษัตริราชธิดา ซึ่งเป็นมเหษีพระมหาธรรมราชา กับทั้งพระโอรสธิดามาจากเมืองพิศณุโลก หวังจะให้พระมหาธรรมราชาเป็นห่วง ไม่กล้าขอกองทัพหงษาวดีมาตีกรุง ฯ แลครั้งนั้นเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมาถึงเมืองนครสวรรค์ ให้พระมหินทรคุมกองทัพขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพ็ชร หวังจะทำลายเมืองเสียมิให้ข้าศึกอาไศรยเป็นที่มั่นได้ต่อไป ครั้นกองทัพยกขึ้นไปถึง ขุนอินทรเสนากับขุนต่างใจซึ่งพระมหาธรรมราชาให้รักษาเมืองกำแพงเพ็ชร ทรายว่ากองทัพกรุง ฯ จะขึ้นไปทำลายเมืองกำแพงเพ็ชร ด้วยเกิดเป็นอริกัย

---

๑ คำว่า "สองแคว" เป็นชื่อเก่าของเมืองพิศณุโลก.

พระมหาธรรมราชา ก็ไม่เข้าด้วย ช่วยกันรวบรวมกำลังยกออกปล้นค่ายพระยาศรี ฯ กองทัพน่า ซึ่งเข้าไปตั้งอยู่ใกล้เมือง ครั้งนั้นกองทัพกรุง ฯ ซึ่งยกขึ้นไปคงประมาท โดยคาดว่าจะไม่มีผู้ใดต่อสู้ ก็พ่ายแพ้พวกเมืองกำแพงเพชร พระมหินทรเห็นว่าจะทำการไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับลงมา.

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมาถึงกรุง ฯ ก็ให้ลงมือจัดการตระเตรียมป้องกันพระนคร ด้วยคาดว่าคงมีศึกหงสาวดีมาในไม่ช้า แลการตระเตรียมครั้งนั้นได้จัดการแก้ไขเพิ่มเติมเครื่องป้องกันพระนคร มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารหลายอย่างคือ:—

๑ "ให้แต่งป้อมเพชรแลหอรบ ระยะไกลกันแต่เส้น ๑" อธิบายความข้อนี้ว่า ป้อมเพชรซึ่งตั้งตรงแม่น้ำข้างด้านใต้ ได้สร้างขึ้นแต่เมื่อเตรียมสู้ศึกคราวก่อน พร้อมกับก่อกำแพงพระนคร คราวนี้แก้ไขตกแต่งให้แข็งแรงขึ้น แลหอรบนั้นของเดิมยังห่างนัก ให้สร้างเพิ่มเติมขึ้นให้มีทุกระยะเส้น ๑ รอบพระนคร.

๒ "วางปืนใหญ่ไว้ระยะแต่ ๑๐ วา ปืนยเรียมห่ารงมณฑกระยะไกลแต่ ๕ วา" ข้อนี้อธิบายว่า ปืนยนป้อมปราการนั้นให้เอาปืนขนาดเบื้องตั้งรายระยะ ๑๐ วาต่อกระยอก ๑ รายปืนขนาดย่อมลงมาระยะ ๕ วาต่อกระยอก ๑ (ปืนเห็นจะมากมายหลายพันด้วยแนวกำแพงพระนครยาวมาก)

๓ "กำแพงพระนคร ขณะนั้นตั้งโดยขอบวนเก่า แลยังไปรอบลงตั้งในริมแม่น้ำ พระยารามก็ให้ตั้งค่ายรายไปตามริมน้ำเป็นชั้น ๑ แล้วไว้ปืนท่ารงมณฑกสำหรับค่ายนั้นก็มาก" ข้อนี้อธิบายว่า ความที่กล่าวตรงนี้หมายเฉภาะแต่ด้านตวันออก (คือตั้งแต่วังจันทรเกษม ลงมาจนวัดสุวรรณดาราราม) ด้านเดียว ดังจะเห็นได้เมื่อกล่าวถึงเวลารบกันต่อไปข้างน่า เพราะด้านตวันออกนี้แม่น้ำสักเวลานั้นยังลงทางย้านม้ามาออกปากเข้าสารห่างพระนครนักต้องขุดคูเมืองอีกชั้น ๑ (ตรงที่เป็นลำแม่น้ำน่าสถานีรถไฟเดี๋ยวนี้แต่ยังเป็นคลองแคบ) เรียกว่าคลองขื่อน่า แนวกำแพงพระนครด้านตวันออกครั้งนั้นก็ยังอยู่ภุค (พ้นวัดเสนาศน์) เข้ามา จึงให้ตั้งค่ายรายข้างนอกกำแพง รักษาคูเมืองอีกชั้น ๑

๔ "ให้ปืลูกหอโทนในกลางน้ำใกลริมฝั่งออกไป ๔ วา รอบพระนคร มิให้ข้าศึกเอาเรือเข้ามาตีริมพระนครได้" ข้อนี้อธิบายว่า นอกจากด้านตวันออก [อีก ๓ ด้าน] ที่มีลำแม่น้ำเป็นคูพระนครอยู่แล้วให้ปืลูกหอรบลงไปในลำแม่น้ำ รายเป็นระยะไปทั้ง ๓ ด้านดังนี้.

ฝ่ายพระมหาธรรมราชาอยู่ที่เมืองหงษาวดี ครั้นได้ทรายว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระมหินทรขึ้นไปรับพระวิสุทธิกษัตริกับพระโอรสธิดาพาไปไว้เป็นตัวจำนำที่กรุงศรีอยุทธยาก็ตกพระไทยรีบนำความไปทูลแก่พระเจ้าหงษาวดี ๆ จึงสั่งให้เตรียมกองทัพจะมา

ติกรุงศรีอยุทธยา ให้พระมหาธรรมราชากลับมาก่อน ให้มาตระเตรียมกองทัพหัวเมืองเหนือไว้ แล้วพระเจ้าหงยาวดีก็ให้กะเกณฑ์เมืองประเทศราชแลหัวเมืองขึ้นทั้งปวงเข้ากองทัพ พอปลายระดูฝนพระเจ้าหงยาวดีก็ยกกองทัพหลวงออกจากพระนคร เมื่อณวันอาทิตย์เดือน ๑๑ แรม ๖ ค่ำ ปีมโรง จุลศักราช ๙๓๐ พ. ศ. ๒๑๑๑ กระบวนทัพพระเจ้าหงยาวดียกเข้ามาครั้งนี้ จัดเป็นทัพกษัตริย์ ๗ ทัพ คือพระมหาอุปราชาทัพ ๑ พระเจ้าแปรทัพ ๑ พระเจ้าตองอูทัพ ๑ พระเจ้าอังวะทัพ ๑ กองทัพเหล่านี้มีกองไทยใหญ่สมทบทุกทัพ แลให้พระราชบุตรซึ่งครองเมืองสารวดีสมทบกับพวกเมืองเชียงใหม่เชียงตุงอีกทัพ ๑ ทัพหลวงของพระเจ้าหงยาวดีทัพ ๑ กองทัพไทยของพระมหาธรรมราชาอีกทัพ ๑ จึงรวมเป็น ๗ ทัพด้วยกัน พงษาวดารพม่าว่า รวมทุกทัพเป็นจำนวนพล ๕๐๐,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา แลมาประชุมทัพที่เมืองกำแพงเพ็ชรเหมือนคราวก่อน.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา ในคราวนี้ไม่มีท่าทางที่จะไปรบพุ่งที่อื่นได้เหมือนคราวก่อน เพราะหัวเมืองเหนือเป็นของถูกไปเข้าข้างข้าศึกเสียทั้งหมด แม้ผู้คนในมณฑลราชธานีก็ตื่นแตกหลบหนีเสียมาก รวบรวมไพร่พลไม่ได้เต็มตามจำนวน เพราะเหตุเหล่านี้จึงได้แต่เอาพระนครเป็นที่มั่นคอยต่อสู้ข้าศึกอยู่แห่งเดียว กองทัพพระเจ้าหงยาวดีก็ยกลงมาได้โดยสดวก มาถึงกรุงศรีอยุทธยา

แต่เดือนอ้าย ให้ตั้งค่ายรายล้อมพระนครไว้ ด้านเหนือพระเจ้าหงษาวดีตั้งอยู่ณทุ่งลุมพลี ข้างในกรุง ฯ เอาขึ้นนารายน์สังหารตั้ง "ในช่องมุมสยสวรรค์" (คือที่ย่อมุมเมืองตรงโรงทหารทุกวันนี้) ยิงไปถึงกองทัพพระเจ้าหงษาวดี ถูกช้างม้ารี้พลล้มตาย พระเจ้าหงษาวดีจึงให้ถอยทัพหลวงไปตั้งที่บ้านมหาพราหมณ์ ให้พันทางยี่นใหญ่ แลให้กองทัพพระเจ้าตองอู ทัพพระยาพสิม ทัพพระยาอภัยคามินี ทัพมอญเมืองเมาะตมะ ตั้งรายกันไปข้างด้านเหนือ ด้านตวันออกให้กองทัพพระมหาอุปราชากับกองทัพพระมหาธรรมราชาไปตั้ง ด้านตวันตก (ไม่เป็นด้านสำคัญ ด้วยแม่น้ำกว้าง มิใช่ทางที่จะเข้าตีพระนคร) ให้กองทัพเจ้าเมืองสารวดีกับกองทัพเมืองเชียงใหม่ แลพวกเจ้าพ้าไทยใหญ่ไปตั้ง ด้านใต้ให้กองทัพพระเจ้าอังวะลงมาตั้ง พิเคราะห์ตามแผนที่กองทัพข้าศึกซึ่งตั้งล้อมกรุง ฯ ครานั้น ไม่กล้าเข้ามาตั้งใกล้เหมือนคราวก่อน คงเป็นด้วยไทยมียี่นใหญ่ที่มีกำลังแรงมากขึ้น คอยยิงกราดมิให้เข้ามาได้.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา การรักษาพระนครต่อสู้ข้าศึกครั้งนี้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้พระยารามเป็นผู้บัญชาการทั่วไป ส่วนพนักงานรักษาน่าที่นั้น ข้างด้านตวันออกเป็นด้านสำคัญ เพราะคูเมืองยังแคบ เป็นทางที่ข้าศึกจะเข้าได้ง่ายกว่าทางอื่น ให้พระยากลาโหม พระยาพลเทพ พระมหาเทพ เป็นนายกองพล

๓ กอง แลให้ผู้ว่าราชการหัวเมืองมณฑลราชธานี ซึ่งเกณฑ์เข้ามาช่วยต่อสู้ข้าศึกเข้าสมทบ ประจำรักษาแต่ประตูหอรัตนไชยลงไปจนเกาะแก้ว (คือแต่หัวรอลงไปจนปากเข้าสาร เหนือวัดพระเจ้าพนัญเชิง) ด้านใต้อันเป็นย่านจีนแลแขกฝรั่ง ให้พระยาพระคลังเป็นนายกองพล รักษาแต่เกาะแก้ว[1]ถึงประตูไชยระยะ ๑ ให้พระยาอินทรานครยาลเป็นนายกองพล รักษาแต่ประตูไชยไปจนประตูชีขันระยะ ๑ ด้านตวันตกให้พระท้ายน้ำเป็นนายกองพล รักษาแต่ประตูชีขันไปจนมุมศาลหลวง[2] ด้านเหนือพระยาสีหราชเดโชไชยเป็นนายกองพล รักษาแต่มุมศาลหลวงมาถึงพระราชวังระยะ ๑ พระยาชรรมาเป็นนายกองพล รักษาแต่พระราชวังมาจนชื่อน่า (ที่หัวรอยรรยงด้านตวันออก) ระยะ ๑ พระยารามผู้ยัญชาการทั่วไปกองพลทั้งปวงที่ทัพหลวงสนามหลวง แล้วจัดกองเล่นเตรียมไว้สำหรับเป็นกองหนุนพลันด้านรักษาน่าที่ ในเวลาต้องการกำลังช่วย ด้านละ ๕ กอง ทั้ง ๔ ด้าน แลครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้มีพระราชสาส์นขึ้นไป ยังกรุงศรีสัตนาคนหุตขอให้พระเจ้าไชยเชษฐายกกองทัพลงมาช่วยด้วยอีกทาง ๑.

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า แต่ประตูไชยจนประตูวังไชย ลอบกับท้องที่เห็นว่าห่างไปมาก ระยะก็สั้นนัก.

๒ ที่ว่ามุมศาลหลวงตรงนี้ สงไสยว่า ที่จริงจะเป็นมุมเมืองที่หัวแหลม.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อกองทัพหงษาวดีเข้ามาตั้งล้อม กรุง ฯ แล้ว พระเจ้าหงษาวดีเรียกแม่ทัพทั้งปวงมาประชุมปฤกษาการที่จะตีกรุงศรีอยุทธยา พระมหาอุปราชาเห็นว่ากำลังกองทัพที่ยกมามีมาก ควรจะเข้าตีหักเอาพระนครให้พร้อมกันทุกด้านทีเดียว ให้ได้กรุงศรีอยุทธยาเสียโดยเร็ว เพราะช้าวันไปจะเกิดความลำบากด้วยเรื่องเสบียงอาหาร อีกประการ ๑ ถ้าช้าไปถึงระดูฝนก็จะทำการไม่ถนัด จึงเห็นว่าควรจะรีบเข้าระดมตีเอากรุงศรีอยุทธยาเสียให้ได้โดยเร็ว พระเจ้าหงษาวดีไม่เห็นชอบด้วย ว่ากรุงศรีอยุทธยามีแม่น้ำล้อมเป็นที่คับขันมั่นคงไม่เหมือนเมืองอื่น แล้วการที่ไทยจัดป้องกันบ้านเมืองก็ได้ระเตรียมไว้เป็นสามารถ ถึงคนน้อยก็อาจจะสู้คนมากได้ ถ้ายกเข้าตีพร้อมกันทุกด้านดังว่า จะเสียรี้พลล้มตายมากนัก ถ้าฉวยตีไม่ได้ดังคาดก็จะพากันเสียที ข้าศึกทุกทัพ จำจะต้องคิดอ่านตีกรุง ฯ โดยวิธี ถึงจะช้าวันไปก็อย่าให้มีท่าทางที่จะเสียทีข้าศึกถึงจะชอบ จึงกะการให้เข้าตีพระนครแต่ข้างด้านตวันออกด้านเดียว ด้วยคูเมืองยังแคบดังกล่าวมาแล้ว ด้านอื่นเป็นแต่ให้ล้อมไว้ให้มั่นคง พระเจ้าหงษาวดีจึงย้ายค่ายหลวงมาตั้งที่ใกล้วัดมเหยงค์ข้างด้านตวันออก ให้กองทัพพระมหาธรรมราชาไปเที่ยวตัดต้นตาลส่งมาให้มาก แล้วให้พระมหาอุปราชาเป็นผู้อำนวยการที่พระนคร ให้ตั้งค่ายแนวแรกห่างคูเมืองออกไปประมาณ ๓๐ เส้นก่อน อาไศรยค่ายนั้นจัดการเตรียมพร้อม

แล้วก็ให้รุกเข้ามาตั้งค่ายอีกแนว ๓ ห่างค่ายเก่าเข้ามาประมาณ ๑ เส้น ขุดดินทำสนามเพลาะแลถมเชิงเทินแล้วเอาไม้ตาลยิ่กรายเป็นเสารเนียดกันยืนที่ยิงไปจากในกรุง ฯ พวกหงยาวดีที่เข้ามาตั้งค่ายถูกชาวพระนครเอาปืนใหญ่ยิงล้มตายเป็นอันมาก จะเข้ามาทำการกลางวันไม่ได้ ต้องลอยเข้ามาตั้งค่ายต่อเวลากลางคืน เจ้าน่าที่ในพระนครก็แต่งกองอาสาออกทลวงฟัน สู้รบกันมิได้ขาด พระเจ้าหงยาวดีต้องให้ไพร่พลมาเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก จึงตั้งค่ายแนวที่ ๒ ลงได้ ครั้นทำค่ายแนวที่ ๒ มั่นคงแล้วก็ให้รุกเข้ามาตั้งแนวที่ ๓ ถึงคูเมือง ตอนนี้ใกล้ค่ายไทย ๆ ยิงได้ถนัด ถูกพวกหงยาวดีล้มตายลงมากกว่าแต่ก่อน ต้องขุดอุโมงค์เดินยังตัวเข้ามาเป็นหลายสาย ครั้นใกล้ได้น้ำแล้วจึงขุดอุโมงค์แล่นหากันตามแนวค่าย ทำยากแค้นเวลากลางคืน พยายามอยู่กว่า ๒ เดือนจึงเข้ามาตั้งค่ายแนวที่ ๓ ได้ถึงคูเมือง แต่ก็มาติดอยู่เพียงนั้น ด้วยพวกชาวพระนครยังรักษาน่าที่แข็งแรง พวกหงยาวดีจะข้ามคูเมืองเข้ามา ถูกไทยยิงล้มตายต้องถอยกลับออกไปหลายคราว ข้ามเข้ามาไม่ได้ พระเจ้าหงยาวดีจึงให้กองทัพเรือยกลงมาทางตะพานเผาเข้า (คือที่เรียกว่าคลองสี่กุกทุกวันนี้) มาออกยางไทร ลงมาตั้งตรวจตรารักษาลำแม่น้ำแต่เมืองขนบุรีเมืองนนทบุรีขึ้นมา กักเรือมิให้ขึ้นมาช่วยที่กรุง ฯ ได้แล้ว ทางโน้นให้ระดมคนเข้าถมคูทำทางข้ามเข้ามาตีพระนคร ให้แข่งน่าที่

กันเปน ๓ ตอน ตอนข้างใต้ให้กองทัพพระมหาอุปราชาถมดูทำทางเข้ามาตรงเกาะแก้ว (ตรงน่าวัดสุวรรณดาราราม) ทาง ๑ ตอนกลางให้พระเจ้าแปรคุมพล ทำทางข้ามคูเข้ามาที่วัดจันทน์ตรงยางเอียน (หลังสถานีอยุทธยาทุกวันนี้) ทาง ๑ ตอนเหนือให้กองทัพพระเจ้าอังวะถมดูทำทางเข้ามาตรงตะพานเกลือ (ที่ใต้วังจันทรเกษม) อีกทาง ๑ พระเจ้าหงษาวดีคาดโทษว่า ถ้าด้านไหนทำไม่สำเร็จจะเอาโทษแม่ทัพถึงชีวิตร พระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ต่างเกรงพระราชอาญาก็ให้เอาไม้ตาลทำทุยทูพอยังตัวไพร่พล แล้วรีบเร่งขยับย้อนเข้ามาถมคลองชาวพระนครเอายืนยิงตายเสียมากกว่ามาก พวกหงษาวดีก็ยังขยันหนุนเนื่องเข้ามา คนข้างน่าตายลง คนมาข้างหลังก็เอาดินถมทับศพเสียมา ด้วยความกลัวอาญาพระเจ้าหงษาวดีเปนกำลัง.

ในขณะนั้นพเอิญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประชวรสวรรคต ชาวพระนครก็มีความว้าเหว่ พระยาราม พระยาฉลาโหม แล พระมหาเทพ เห็นว่าไพร่พลพากันย่อท้อจะรักษาค่ายริมคูเมืองไว้ไม่ได้ จึงให้กองทัพถอยเข้ามาตั้งค่ายอีกแนว ๑ ข้างในพระนครเอากำแพงเมืองเปนแนวน่าต่อสู้ข้าศึก พระเจ้าหงษาวดีเห็นได้ทีก็ให้ขับพลเข้าตีพระนครทางด้านตวันออกพร้อมกัน ข้าศึกเข้าเมืองได้ที่ตรงเกาะแก้ว แต่พระมหาเทพผู้เปนนายด้านตรงนั้น

เข้มแข็งในการศึก เอาค่ายแนวในเมืองที่ทำขึ้นใหม่เป็นที่มั่นต่อสู้รับข้าศึกไว้อยู่ พวกหงสาวดีล้มตายลงเป็นอันมาก จะตีหักเอาพระนครไม่ได้ก็ต้องถอยข้ามคูกลับออกไป.

พระเจ้าหงสาวดีพยายามตีกรุงศรีอยุทธยามาแต่เดือนอ้ายขึ้นโรง จนถึงเดือน ๕ ขึ้นเสง พ.ศ ๒๑๑๒ ยังไม่ได้พระนครก็ทรงพระวิตก เพราะจะถึงระดูฝน จึงปฤกษาพระมหาธรรมราชาว่าทำอย่างไรจึงจะให้เสร็จศึกเสียได้โดยเร็ว พระมหาธรรมราชาทูลว่าการต่อสู้รักษาพระนครนั้น พระยารามเป็นตัวสำคัญอยู่คนเดียว ถ้าได้ตัวพระยารามมาเสียแล้ว ก็เห็นจะได้พระนครโดยง่าย พระมหาธรรมราชาจึงรับอาสา แล้วมีหนังสือลับให้ข้าหลวงเดิมถือเข้ามาถวายพระวิสุทธิกษัตรี ว่าศึกหงสาวดีเข้ามาประชิดติดพระนครอยู่เพียงนี้แล้ว ไม่พอที่สมเด็จพระมหินทราธิราชจะต้องตั้งต่อสู้ให้ผู้คนล้มตายต่อไป ควรจะให้มาขอเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดีเสียโดยดี เหตุการณ์ทั้งปวงที่ได้เป็นมานั้น พระเจ้าหงสาวดีก็รับสั่งอยู่ว่า เป็นเพราะพระยารามคนเดียวยุยงให้แตกร้าวกันขึ้น ถ้าสมเด็จพระมหินทรส่งตัวพระยารามออกมาถวายเสีย พระเจ้าหงสาวดีก็คงจะยอมเป็นไมตรีเหมือนอย่างครั้งก่อน พระวิสุทธิกษัตรีนำหนังสือนั้นไปถวายสมเด็จพระมหินทร ๆ จึงให้ข้าราชการทั้งปวงปฤกษากันว่าจะควรทำประการใด ในขณะนั้นข้าราชการทั้งปวงเห็นว่าการต่อสู้ป้องกันพระนครเสียเปรียบข้า

ศึกมาก ก็พากันย่อท้อ แม้ตัวพระยารามเองก็สิ้นความคิดที่จะต่อสู้อย่างไรต่อไป จึงเห็นพร้อมกันโดยมากว่าควรจะขอเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงษาวดีตามที่พระมหาธรรมราชาแนะนำเข้ามา สมเด็จพระมหินทรจึงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชให้ออกไปเรราขอเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงษาวดี และให้ข้าราชการผู้ใหญ่พาตัวพระยารามออกไปถวายพระเจ้าหงษาวดีด้วย พระเจ้าหงษาวดีให้รับตัวพระยารามไว้แล้ว จึงให้แม่ทัพทั้งปวงประชุมปฤกษากัน ว่าจะควรเป็นไมตรีกับสมเด็จพระมหินทรฤๅประการใด แม่ทัพทั้งปวงทูลว่ากรุงศรีอยุทธยาเหมือนหนึ่งอยู่ในเงื้อมมือแล้ว ที่จะยอมเป็นไมตรีหาควรไม่ พระเจ้าหงษาวดีจึงมีรับสั่งแก่ทูตว่า ถ้าสมเด็จพระมหินทรจะใคร่ให้เลิกการสงครามก็ต้องรับแพ้ยอมเป็นเชลย อย่ามีข้อความขอร้องอย่างหนึ่งอย่างไรจึงจะยอม ทูตนำความกลับเข้ามาทูลสมเด็จพระมหินทรก็มีรับสั่งให้ปฤกษาข้าราชการเหมือนหนหลัง คราวนี้ข้าราชการทั้งปวงเห็นแน่แก่ใจว่าพระเจ้าหงษาวดีหมายจะเทครัวเอาชาวกรุงศรีอยุทธยาไปเป็นเชลย ต่างก็โกรธแค้นพากันมีมานะ ทูลอาสาสมเด็จพระมหินทรจะต่อสู้ศึกหงษาวดีต่อไป เพราะเห็นว่ายังไม่ช้าเท่าใดก็จะถึงระดูน้ำหลาก พระเจ้าหงษาวดีคงจะต้องเลิกทัพกลับไป ขออย่าเพ่อให้ยอมแพ้แก่พระเจ้าหงษาวดี สมเด็จพระมหินทรทรงเห็นชอบด้วยก็บัญชาตาม

จึงให้ตรวจตรายั้งกันพระนครให้กวดขันยิ่งขึ้น หาออกไปยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดีไม่.

ในขณะนั้นพระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุตยกกองทัพลงมาทางเมืองเพ็ชรบูรณ์ หมายจะมาช่วยกรุงศรีอยุทธยา พระเจ้าหงษาวดีทรงทราบความจึงปฤกษากับพระมหาธรรมราชาแล้วคิดกลอุบายเกลี้ยกล่อมพระยารามให้แต่งเปนศุภอักษรกรุงศรีอยุทธยา* มีขึ้นไปถึงกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตว่า กองทัพหงษาวดีที่มาล้อมกรุงนั้น เข้าตีพระนครหลายครั้ง กองทัพกรุง ฯ ต้านทานไว้ได้ เดี๋ยวนี้อ่อนกำลังระส่ำระสายอยู่แล้ว ขอให้กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตรีบยกลงมาช่วยตีกระหนาบเถิด กองทัพหงษาวดีคงจะแตกพ่ายไป แล้วให้แกะปลอมตราพระราชสีห์ประทับศุภอักษรให้พวกไทยในกองทัพพระมหาธรรมราชาถือไป แล้วพระเจ้าหงษาวดีจึงให้พระมหาอุปราชายกกองทัพขึ้นไปซุ่มอยู่ในแขวงเมืองสระบุรี คอยตีกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตที่จะยกลงมา ฝ่ายพระเจ้าไชยเชษฐาได้รับศุภอักษรปลอม มิได้สงไสยว่าเปนกลอุบาย จึงเร่งให้กองทัพรีบยกลงมาโดยประมาท กองทัพน่ามาถึงแขวงเมืองสระบุรีที่พระมหาอุปราชาซุ่มอยู่ก็ออกโจมตี กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตไม่ทันรู้ตัวก็แตกพ่ายยับเยิน เสียช้างม้าผู้คน

* ตรงนี้เห็นได้ว่าพระยารามได้เปนที่เจ้าพระยาจักรีดังได้กล่าวมาแต่ก่อน

พระมหาอุปราชาชัยมาได้เปนอันมาก พระเจ้าไชยเชษฐาเห็นว่า จะเอาไชยชนะข้าศึกไม่ได้ ก็ถอยทัพกลับไปกรุงศรีสัตนาคนหุต.

ฝ่ายพระเจ้าหงษาวดีมีไชยชนะกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตแล้ว ให้เข้าระดมตีกรุงศรีอยุทธยาอีกหลายครั้งก็เข้าเมืองไม่ได้ ด้วยในคราวนี้ข้างในกรุง ฯ ข้าราชการทั้งปวงพร้อมใจกันต่อสู้เปนสามารถ พระมหาธรรมราชาชัยอาสาเข้ามาเตรงความกับชาวพระนคร ประสงค์จะเกลี้ยกล่อมให้ยอมแพ้โดยดี พวกชาวพระนครก็ไม่ฟัง กลับเอาปืนยิงพระมหาธรรมราชาต้องหนีกลับออกไป จนถึงเดือน ๗ ยังตีไม่ได้กรุงศรีอยุทธยา พระเจ้าหงษาวดีก็ยิ่งมีความวิตกด้วยใกล้ระดูน้ำเข้าแล้ว จึงปฤกษากับพระมหาธรรมราชาคิดกลอุบายเอาพระยาจักรี ซึ่งได้ตัวไปจากกรุงศรีอยุทธยาพร้อมกับพระราเมศวรนั้นมาเกลี้ยกล่อม พระยาจักรีรับอาสาจะเข้ามาเปนไส้ศึก พระเจ้าหงษาวดีจึงแกล้งให้จำพระยาจักรีแล้วเอาตัวไปคุมไว้ในค่ายทางด้านตวันตก สั่งเปนความลับไปแก่นายทัพที่ควบคุมให้แกล้งทำละเลยให้พระยาจักรีหนีได้ เวลากลางคืนวันหนึ่งพระยาจักรีหนีมาทั้งเครื่องพันธนาการ เข้ามาหาเจ้าน่าที่รักษาพระนครทางด้านวัดสวรรค์ ครั้นรุ่งเช้านายทัพพม่าจับให้เอาผู้คุมมาตัดศีรษะเสียบไว้ที่ริมน้ำให้ไทยเห็น จะมิให้สงไสยว่าแกล้งปล่อยพระยาจักรีเข้ามา ฝ่ายสมเด็จพระมหินทรไม่ทรงทราบว่าเปนกลอุบายของพระเจ้าหงษาวดี สำคัญว่าพระยาจักรีหนีเข้ามาได้

ก็ทรงยินดี ด้วยพระยาจักรีเคยเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ ทั้งได้ต่อสู้พระเจ้าหงสาวดีแข็งแรงเมื่อคราวก่อน จึงทรงตั้งพระยาจักรีให้เป็นผู้ยับยั้งราชการรักษาพระนครแทนที่พระยาราม พระยาจักรีก็ตั้งตนคิดอ่านทำการทรยศต่าง ๆ เป็นต้นว่าพระศรีเสาวราชน้องยาเธอ* พระองค์ ๑ ซึ่งช่วยยับยั้งราชการรบพุ่งข้าศึกแข็งแรง พระยาจักรีก็ทูลยุยงสมเด็จพระมหินทรว่าจะเป็นขบถ จนต้องถูกสำเร็จโทษ ข้าราชการคนไหนที่มีฝีมือต่อสู้ข้าศึกเข้มแข็ง พระยาจักรีก็แกล้งย้ายน่าที่ให้ไปรักษาการทางที่จะไม่มีข้าศึกเข้ามา เอาคนที่เห็นว่าอ่อนแอมารักษาน่าที่ที่สำคัญ พระยาจักรีพยายามทำการทรยศมาจนเห็นว่าการรักษาพระนครอ่อนแอมากอยู่แล้ว ก็ลอยให้สัญญาออกไปยังกองทัพพระเจ้าหงสาวดี ๆ จึงให้เข้าระดมตีพระนครพร้อมกันทุกด้าน ณ วันเสาร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๙ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๙๓๑ พ. ศ. ๒๑๑๒ ตกเวลาแต่ตั้งล้อมเมืองมาได้ ๙ เดือน.

ในพงษาวดารพม่าว่า พอพระเจ้าหงสาวดีได้กรุงศรีอยุทธยาแล้ว ไม่ช้าน้ำก็หลากลงมาท่วมที่ตั้งกองทัพอยู่แต่ก่อนเกือบทั่วทุกแห่ง แลว่าถ้าหากพระเจ้าหงสาวดีได้ไม่ได้กรุงศรีอยุทธยาอย่าง

---

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับอื่น ว่าเป็นลูกเธอ แต่ฉบับหลวงประเสริฐว่าเป็นน้องยาเธอ เพื่อว่าจะถูก เชื่อว่าที่สมเด็จพระมหินทรพระราชทานสิ่งของพระศรีเสาวราชนั้น คงเป็นด้วยพระยาจักรียุยง เพราะไม่มีเหตุอื่น.

ช้าอีกสักเดือน ๑ ก็จะต้องเลิกทัพกลับไป เรื่องราวเป็นเช่นนี้ เมื่ออ่านแล้วน่าเสียใจ ว่าเพราะไทยทรยศกันเอง หาไม่ก็เห็นจะไม่เสียกรุง ๆ ในครั้งนั้น ส่วนพระยาจักรีผู้ทรยศนั้น ในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงษาวดีจะปูนบำเหน็จให้เป็นเจ้าเมืองพิศณุโลก แต่ชรอยจะไม่กล้าอยู่ดูหน้าไทยด้วยกันเอง พระยาจักรีจึงสมัครไปรับราชการที่เมืองหงษาวดี แลมีปรากฏในเรื่องคำให้การชาวกรุงเก่าว่า เมื่อเสร็จสงครามคราวนั้นแล้วพระเจ้าหงษาวดีเอาพระยาจักรีไปเลี้ยงไว้น้อยหนึ่ง แล้วพาลเอาผิดให้ประหารชีวิตรเสีย ด้วยเกลียดชังว่าเป็นคนทรยศต่อบ้านเมืองของตัวเอง.

พระเจ้าหงษาวดีตีกรุงศรีอยุทธยาได้ครั้งนั้น ถือว่าได้ด้วยต้องรบพุ่งเสียรี้พลเป็นอันมาก จึงให้ทำแก่กรุงศรีอยุทธยาอย่างเมืองเชลย ให้เกลี่ยทรัพย์สมบัติทั้งปวงตามชอบใจที่ต้องการ แลให้รวบรวมผู้คนพลเมืองทั้งชายหญิงกวาดเอาไปเป็นเชลย เหลือไว้ให้ประจำเมืองแต่ ๓๐๐๐๐ คน ส่วนสมเด็จพระมหินทราธิราชกับทั้งพระญาติวงษ์แลข้าราชการโดยมาก ก็ให้คุมเอาไปเมืองหงษาวดีด้วย แต่สมเด็จพระมหินทรไปประชวรสวรรคตเสียกลางทาง หาไปถึงเมืองหงษาวดีไม่.

พระเจ้าหงษาวดีพักอยู่ที่กรุงศรีอยุทธยาจนตลอดระดูฝน ให้อภิเศกพระมหาธรรมราชาขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อณวันศุกร เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมเสง จุลศักราช ๙๓๑ พ. ศ. ๒๑๑๒ แล้ว

ให้กองทัพพม่าอยู่ช่วยรักษากรุง ฯ ๑๐๐๐ พระเจ้าหงษาวดีมอบบ้านเมืองแก่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชแล้ว ก็ยกทัพหลวงขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตทางเมืองพิศณุโลก เมืองไทยก็เป็นประเทศราชขึ้นแก่เมืองหงษาวดีแต่นั้นมาตลอดเวลา ๑๕ ปี จึงได้กลับไปเป็นอิสรด้วยอานุภาพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ดังจะบรรยายในตอนข้างหน้าต่อไป.

สงครามครั้งที่ ๕ ครานสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิสระ บีวอก พ. ศ. ๒๑๒๗

เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้เป็นใหญ่ กรุงศรีอยุทธยากำลังยับเยิน ด้วยถูกพระเจ้าหงษาวดีเกลี้ยกทรัพย์สมบัติแลกวาดผู้คนพลเมืองไปเสียแทบจะสิ้นทั้งพระนคร ไม่ช้าเจ้ากรุงกัมพูชา (ในสมัยนั้นตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองลแวก จึงเรียกในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า "พระยาลแวก") เห็นได้ทีก็ยกกองทัพเขมรมาซ้ำเติม หมายจะกวาดเอาทรัพย์สมบัติแลผู้คนในเมืองไทยที่ยังเหลืออยู่ไปเป็นประโยชน์ข้าง ทัพเขมรยกมาหมั้นเดียวสามารถจะเข้ามาได้ถึงชานพระนครถึง ๒ ครั้ง เพราะที่กรุง ฯ ไม่มีรี้พลแลเครื่องสาตราวุธพอจะยกออกไปต่อตีข้าศึก ก็ได้แต่รักษาพระนครนั่นอยู่ แต่ครั้นถึงรยพุ่งกันเข้าเขมรสู้ไทยไม่ได้ก็เข็ดขยาดไม่อาจเข้ามาถึงพระนครอีก แต่นั้นจึงเป็นแต่มาเที่ยวปล้นทรัพย์ขับเชลยตามหัวเมืองที่ห่างออกไป.

การที่เขมรพลอยเข้ามาซ้ำเติมในครั้งนั้น คิดดูก็เป็นคุณในทางอ้อม เพราะเหมือนเตือนต้อนไทยที่เที่ยวแตกฉานอยู่ให้หนีไภยเข้ามารวยรวมกันที่กรุงศรีอยุทธยา ให้สมเด็จพระมหา

ธรรมราชาธิราชมีกำลังรี้พลมากขึ้น อีกประการ ๑ เป็นโอกาส ให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชคิดอ่านจัดการป้องกันพระนครให้แข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อนได้ โดยไม่ต้องเกรงพระเจ้าหงษาวดีระแวงสงไสย เพราะฉนั้นจึงปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ทรงจัดการป้องกันพระนครเพิ่มเติมขึ้นเป็นหลายอย่าง เป็นต้นว่าทางด้านตวันออกที่ข้าศึกเคยเข้าพระนครได้นั้น ให้ขุดขยายคลองขื่อน่าคูพระนคร ตั้งแต่วัดแม่นางปลื้ม (คือแต่ตรงที่ปากคลองเมืองทุกวันนี้) ลงไปจนปากเข้าสาร ให้กว้างกว่าแต่ก่อน แลเนื่องต่อการขุดคูขื่อน่านั้น ให้สร้างกำแพงพระนครข้างด้านตวันออกขยายลงไปถึงริมน้ำให้เหมือนด้านอื่นด้วย แล้วให้สร้างป้อมใหญ่ขึ้นอีกป้อม ๑ ที่มุมเมืองด้านตวันออกเฉียงเหนือเรียกว่าป้อมมหาไชย (อยู่ตรงตลาดหัวรอทุกวันนี้)

ป้อมตามแนวกำแพงกรุงเก่า ว่ามี ๑๒ ป้อมด้วยกัน ที่เป็นป้อมสำคัญมีอยู่ ๓ ป้อม คือป้อมเพชรตั้งตรงลำแม่น้ำรักษาทางด้านใต้ป้อม ๑ ป้อมชัยภูกย (น่าจะมีชื่ออื่น อยู่ที่โรงทหารเดี๋ยวนี้) ตั้งตรงลำแม่น้ำแลวหัวตะพานรักษาทางด้านตวันตกเฉียงเหนือป้อม ๑ สองป้อมนี้มีมาแต่ครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ป้อมมหาไชยที่สร้างขึ้นใหม่ สร้างตรงทางน้ำร่วมที่มุมเมืองด้านตวันออกเฉียงเหนือ.

นอกจากการก่อสร้างที่กล่าวมา คงจะได้จัดการรวบรวมไพร่พลและช้างม้าพาหนะ และหาเครื่องสาตราวุธมียิงใหญ่เป็นต้นมาเพิ่มเติมตามประเพณีจัดการรักษาพระนครแต่ก่อนโดยลำดับมา การรวบรวมรี้พลเห็นจะได้กำลังมากในไม่ช้า ข้อนี้เห็นได้ในการที่ขุดขยายคูและก่อกำแพงพระนคร ซึ่งจำต้องมีคนมากจึงจะทำได้ ส่วนการหาเครื่องสาตราวุธมาจากต่างประเทศในสมัยนั้นก็ไม่ยากนัก ด้วยมีเรือต่างประเทศมาค้าขายทางทเลอยู่เสมอ ของสิ่งใดที่ไทยต้องการ พวกพ่อค้าต่างประเทศก็หามาแลกสินค้าในเมืองไทยไปจำหน่ายที่เมืองอื่น เมืองไทยเป็นเมืองที่มีสินค้าบริบูรณ์ จึงอาจจะแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ไทยต้องการได้โดยสดวก.

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชมีพระราชโอรสธิดากับพระวิสุทธิกษัตริราชธิดาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่มีพระนามปรากฏในพงษาวดาร ๓ พระองค์ ที่ ๓ เป็นราชธิดา ทรงพระนามว่าพระสุพรรณเทวี X สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชฉวายพระเจ้าหงษาวดียกเรงนองไปเป็นพระมเหษีเมื่อได้ครองกรุงศรีอยุทธยา ที่ ๒ เป็นพระราชโอรส คนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า "พระองค์คำ" เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชต้องอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดีเมื่อศึกครั้งก่อน ทำนองพระเจ้าหงษาวดีจะขอไปเลี้ยงเป็นราชบุตรบุญธรรม โดยอุบายที่จะเอาไปเป็นตัวจำนำ จึงต้องฉวาย

ไปแต่พระชัณษาได้ ๙ ขวบ ได้ไปอยู่เมืองหงษาวดี ๖ ปี ครั้น พระเจ้าหงษาวดีได้กรุงศรีอยุทธยา อภิเศกสมเด็จพระมหาธรรมราชาให้ครองแผ่นดิน สมเด็จพระมหาธรรมราชาถวายพระสุพรรณเทวีราชธิดาไปแทน พระเจ้าหงษาวดีจึงให้พระราชกุมารอยู่ช่วยราชการบ้านเมือง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงสถาปนาให้เป็น "พระนเรศวร" ตำแหน่งสมเด็จพระราชโอรสผู้เป็นพระมหาอุปราช แล้วให้เสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก สำเร็จราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงตามราชประเพณีแต่ก่อนมา พระราชโอรสพระองค์น้อย คนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า "พระองค์ขาว*" ทรงสถาปนาเป็น "พระเอกาทศรถ" ให้เสด็จอยู่ในกรุง ฯ ด้วยยังทรงพระเยาว์.

ในที่นี้จะอธิบายซึ่งประเพณีการปกครองหัวเมืองเหนือในสมัยนั้นแทรกลงสักน่อยหนึ่ง ให้เข้าใจว่าเหตุใดสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงให้สมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือ แลเข้าใจได้ตลอดไปว่า เหตุใดตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรต่อมาจึงมิได้ทรงตั้งเจ้านายไปครองหัวเมืองเหนือ จนตลอดสมัยกรุงศรีอยุทธยาเป็นราชธานี.

---

* เรื่องที่เรียกพระนามว่า พระองค์ดำแลพระองค์ขาวนี้ มีในจดหมายเหตุของฝรั่งโปตุเกศ แห่งในสมัยนั้นเอง.

ที่เรียกว่าเมืองเหนือครั้งนั้น คือเมืองพิศณุโลก (ซึ่งเดิมเรียกเมืองสองแคว) ๑ เมืองพิจิตร (ซึ่งเดิมเรียกเมืองสระหลวงฤๅโอฆบุรี[๓]) ๑ เมืองสุโขไทย (ราชธานีเดิม) ๑ เมืองสวรรคโลก (เดิมชื่อเมืองชเลียง แล้วสร้างเมืองศรีสัชนาลัยขึ้นเคียงกัน[๒]) ๑ เมืองพิไชย (เดิมเรียกว่าเมืองทุ่งยั้งบางโพธิ์) ๑ เมืองเพ็ชรบูรณ์ (เดิมเรียกอย่างไรสงไสยอยู่) ๑ เมืองกำแพงเพ็ชร (เดิมเรียกเมืองชากังราว ฤๅนครชุม[๓]) ๑ เมืองนครสวรรค์ (เดิมเรียกเมืองพระบาง[๔] แต่อาจจะเป็นเมืองขึ้นของเมืองกำแพงเพ็ชรเหมือนกับเมืองตากก็เป็นได้) ๑ รวม ๗ หัวเมืองด้วยกัน.

เมื่อครั้งราชวงศ์พระร่วงเป็นใหญ่ในสยามประเทศ เมืองสุโขไทยเป็นราชธานี หัวเมืองเหนือนครนั้นอยู่ในมณฑลราชธานี

---

๑ ในหนังสือกำบางเรื่องอธิบายว่า เมืองโอฆบุรี คือเมืองพิศณุโลกข้างฝั่งตวันตก เห็นว่าจะไม่ตรง อันชื่อว่าโอฆบุรีนั้นมีแต่ชื่อสระหลวงเป็นแน่ไม่ต้องสงไสย สระหลวงแปลว่าบึงใหญ่ หมู่บึงใหญ่อยู่ที่เมืองพิจิตร ติดต่อกับเมืองพิศณุโลกลงมาทางทิศใต้ จึงตั้งเมืองเป็นด่านของกรุงสุโขไทยข้างด้านใต้ เหมือนกับเมืองพิศณุโลกเป็นด่านข้างด้านตวันออก.

๒ เข้าใจว่าเมืองชเลียงอยู่ตรงพระมหาธาตุข้างใต้ เมืองศรีสัชนาลัยที่มีปรากฏอยู่ข้างเหนือ ห่างกันสัก ๓๐ เส้น ทีหลังจึงเรียกรวมกันว่าเมืองสวรรคโลก.

๓ เมืองชากังราวอยู่ฝั่งตวันตก ยังมีพระมหาธาตุ เมืองนครชุมอยู่ฝั่งตวันออก สร้างครั้งราชวงศ์พระร่วง ชื่อที่เรียกว่าเมืองกำแพงเพ็ชรเกิดขึ้นทีหลัง.

๔ มีชื่อเรียกในศิลาจารึกหลายแผ่น ตัวเมืองยังอยู่หลังตลาดปากน้ำโพ

มาจนสมเด็จพระยรมราชาธิราช (พงัว) พระองค์ที่ ๓ ทำสงครามมีไชยชนะได้เมืองเหนือเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุทธยา เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๑๙๒๑ สมเด็จพระยรมราชาธิราชให้แยกหัวเมืองเหนือทางลำแม่น้ำยังออกเป็นอาณาเขตร ๑ ต่างหาก พระมหาธรรมราชาเจ้านครศุโขไทยจึงย้ายไปครองเมืองพิศณุโลกเป็นราชธานี ยังมีพระมหาธรรมราชาสืบราชวงศ์พระร่วงกรองหัวเมืองเหนืออีกพระองค์ ๑ ฤๅ ๒ พระองค์ ประมาณเวลาร่วมสัก ๑๙ ปี สิ้นเจ้านายเมืองเหนือที่มีความสามารถ ย้านเมืองเป็นกลาง สมเด็จพระยรมราชาธิราช (สามพระยา) พระองค์ที่ ๒ จึงให้สมเด็จพระยรมไตรโลกนารถ แต่ยังเป็นพระราเมศวรราชโอรสเป็นพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก สำเร็จราชการหัวเมืองเหนือ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๑๙๓๑ รวมหัวเมืองทั้งปวงกลับเป็นมณฑลเดียวอย่างเดิม แต่นั้นมามณฑลราชธานีเดิมกับมณฑลราชธานีใหม่ (คือกรุงศรีอยุทธยา) ก็มิได้เป็นอย่างต่างประเทศกันดังแต่ก่อน แต่คนทั้ง ๒ มณฑลคงจะยังรู้สึกว่าเป็นต่างพวกกัน เป็นพวกเมืองเหนือฝ่าย ๑ พวกเมืองใต้ฝ่าย ๑ ต่อมาช้านาน.

สมเด็จพระยรมไตรโลกนารถเป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิศณุโลกอยู่ ๒ ปี สมเด็จพระยรมราชาธิราชสามพระยาสวรรคต ต้องเสด็จกลับลงมาครองราชสมบัติณกรุงศรีอยุทธยา ไม่ได้

ทรงตั้งเจ้านายพระองค์ใดไปปกครองหัวเมืองเหนือ เปนแต่ให้ผู้ว่าราชการเมืองต่างเมืองต่างรักษาน่าที่สั้นต่อกรุงศรีอยุทธยาอย่างหัวเมืองชั้นใน อยู่มาไม่ช้าพระยายุทธิศฐิระเจ้าเมืองสวรรคโลก (ซเลียง) ก็เปนขบถ ไปนำทัพพระเจ้าติโลกะราชเมืองเชียงใหม่เข้ามาตีหัวเมืองเหนือ ได้ไปทั้งเมืองสวรรคโลก เมืองศุโขไทย แลเมืองกำแพงเพ็ชร กองทัพน่าของพระเจ้าติโลกะราชยกรุกลงมาจนถึงเมืองไชยนาท แต่ครั้งนั้นผู้รักษาเมืองพิศณุโลกต่อสู้ข้าศึกแขงแรงรักษาเมืองไว้ได้ จึงมิได้เสียหัวเมืองเหนือแก่ข้าศึกหมดทั้งมณฑล สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจากกรุงศรีอยุทธยา ขับไล่ข้าศึกถอยหนีไปโดยลำดับจนถึงเมืองพิศณุโลก แล้วเสาะเมืองพิศณุโลกเปนที่ประทับทำการสงครามกับพระเจ้าติโลกะราชต่อมาอีกหลายปี จึงได้หัวเมืองเหนือกลับคืนมาหมดทั้งมณฑล

ในเวลาเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเสด็จขึ้นไปทำสงครามครั้งนั้น โปรดให้พระยรมราชาพระราชโอรสพระองค์ใหญ่อยู่รักษาพระนครศรีอยุทธยา ครั้นเมื่อได้หัวเมืองเหนือคืนมาหมดแล้ว คงจะเปนด้วยสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถทรงพระราชดำริห์เห็นว่าหัวเมืองเหนือบ้านเมืองยังเย็นด้วยการศึกสงคราม แลผู้คนยังระส่ำระสายนัก ทั้งไม่ทรงวางพระราชหฤทัย เกรงเกลือกข้าศึกจะมายุกรุกอีก จึงประทับอยู่ที่เมืองพิศณุโลก ไม่เสด็จ

กลับลงมาครองกรุงศรีอยุทธยาอย่างแต่ก่อน แต่นั้นเมืองพิศณุโลกก็กลับเป็นราชธานีของสยามประเทศ กรุงศรีอยุทธยาลดลงเป็นเมืองพระมหาอุปราช ให้พระยรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ปกครองมาตลอดเวลา ๒๕ ปี จนสิ้นรัชกาลสมเด็จพระยรมไตรโลกนารถเมื่อปีวอก พ. ศ. ๒๐๓๑ ในตอนนี้ราชวงศ์พระร่วงกับราชวงศ์กรุงศรีอยุทธยาเริ่มเกี่ยวดองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ด้วยปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระยรมไตรโลกนารถเสด็จไปเสวยราชย์อยู่ณะเมืองพิศณุโลกครั้งนั้น เชื้อวงศ์สมเด็จพระร่วงยังมีอยู่ สมเด็จพระยรมไตรโลกนารถไปมีพระมเหษีที่เมืองพิศณุโลกองค์ ๑ ซึ่งเข้าใจว่าเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระร่วง มีพระราชโอรสทรงพระนามว่าพระเชษฐา ทรงสถาปนาให้เป็นพระมหาอุปราชเมืองพิศณุโลก เมื่อสมเด็จพระยรมไตรโลกนารถสวรรคต พระเชษฐาได้ขอมณฑลราชสมบัติแก่พระยรมราชาพระเจ้าพี่พระองค์ใหญ่ซึ่งครองกรุงศรีอยุทธยา ๆ ก็กลับเป็นราชธานี เมืองพิศณุโลกจึงลดเป็นเมืองพระมหาอุปราชต่อมาเหมือนแต่แรก สมเด็จพระยรมราชาธิราชครองราชสมบัติอยู่ ๓ ปี สวรรคต พระเชษฐาก็ได้ครองราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระรามาธิบดี พระองค์ที่ ๒.

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เป็นชาวเมืองเหนือ เพราะสมภพและทรงพระเจริญไวยอยู่ในเมืองเหนือ จนได้เฉลิมถวัลยราช

สมบัติ ปรากฏว่ามีพระราชกุมาร ๓ พระองค์ เป็นพระราชโอรสเกิดแต่พระมเหษีพระองค์ ๗ ประทานนามว่า "พระอาทิตยวงศ์" เห็นจะให้หมายความว่า เป็นเชื้อวงศ์สมเด็จพระร่วง "ศรีอินทราทิตย์" จึงมิได้ให้ใช้พระนามพระราเมศวรตามแบบเก่า เพราะฉนั้นเข้าใจว่าฝ่ายพระมารดาของพระอาทิตยวงศ์ก็เห็นจะเป็นเชื้อสายราชวงศ์ฝ่ายเหนือเหมือนกัน พระราชกุมารอีก ๒ พระองค์นั้นเห็นจะเป็นลูกพระสนม ปรากฏพระนามในภายหลังว่า พระไชยราชาพระองค์ ๔ พระเทียรราชาพระองค์ ๓ พระไชยราชานั้นเข้าใจว่าพระชนนีเป็นชาวเมืองเหนือ ด้วยในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชฝ่ายพระบิดาเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระร่วง แลฝ่ายพระมารดาเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระไชยราชาด้วยกันทั้งนั้น แต่พระเทียรราชานั้นพิเคราะห์ตามเหตุการณ์ที่จะกล่าวต่อไป เข้าใจว่าพระมารดาเห็นจะเป็นชาวกรุงศรีอยุทธยาอย่างใด

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็เสด็จลงมาเสวยราชสมบัติณะกรุงศรีอยุทธยา เพื่อจะรักษาพระราชอาณาจักรทางข้างใต้ให้มั่นคง ต่อมาทรงสถาปนาพระอาทิตยวงศ์ราชโอรสให้เป็นพระยุพราชขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลกตามประเพณีแต่ก่อน ครั้นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสด็จสวรรคต พระยุพราชได้รับราชาภิเษกเสด็จลงมา

เสวยราชย์ณะกรุงศรีอยุทธยา ปรากฏพระนามว่า สมเด็จพระยรมราชาหน่อพุทธังกูร เข้าใจว่าในระยะนี้ที่ทรงสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ ๒ พระองค์ที่กล่าวมานั้น เป็นพระไชยราชาพระองค์ ๑ พระเทียรราชาพระองค์ ๑ และเข้าใจว่าให้พระไชยราชาไปครองเมืองพิศณุโลก รั้งราชการเมืองเหนือ เพราะพระรัษฎาธิราชกุมารราชโอรสยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่พระเทียรราชาจะอยู่ในกรุง ๆ ฤาจะได้ไปครองเมืองใดไม่มีเค้าเงื่อนที่จะทราบได้ สมเด็จพระยรมราชาหน่อพุทธังกูรเสวยราชสมบัติอยู่ ๔ ปี ประชวรไข้ทรพิษสวรรคต ข้าราชการเชิญพระรัษฎาธิราชกุมารราชโอรสพระชัณษาเพียง ๕ ขวบขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระไชยราชาไม่ยอมจึงยกกำลังลงมาชิงเอาพระรัษฎาธิราชกุมารเสีย แล้วขึ้นครองราชสมบัติต่อมา

ในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชไม่ทรงตั้งเจ้านายไปครองเมืองพิศณุโลก ให้แต่ผู้ว่าราชการเมืองต่างเมืองต่างปกครองขึ้นตรงต่อกรุงศรีอยุทธยา คงเป็นเพราะทรงตั้งแต่ผู้ซึ่งได้ทรงกันเคยใช้สอยมาแต่ก่อน อันเป็นที่ไว้วางพระราชหฤไทยได้ให้ครองเมือง ปรากฏชื่อพระยาพิศณุโลกได้ตามเสด็จการสงครามหลายคราว ถึงกระนั้นก็ไม่เป็นการเรียบร้อย ด้วยปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ต่อมา "พระยานารายน์" ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพ็ชร (คือพระยารามรณรงค์) เป็นขบถ ครั้นสมเด็จ

พระไชยราชาธิราชสวรรคต ถึงแผ่นดินพระเทียรราชา ซึ่งทรงพระนามว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ ทรงสถาปนาเป็นพระราเมศวร พระองค์ ๑ แต่มิได้โปรดให้ขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลกตามแบบอย่างแต่ก่อน ข้อนี้ทำให้แลเห็นว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะมิได้เกี่ยวข้องเป็นเชื้อสายทางราชวงศ์ฝ่ายเหนือ จึงไม่วางพระไทยที่จะให้พระราเมศวรราชโอรสขึ้นไปครองเมืองเหนือ แต่ก็คงทรงพระปรารภห่วงใยถึงการปกครองหัวเมืองเหนือ เกรงว่าถ้าให้เป็นหัวเมืองแยกกันอยู่ จะเกิดเหตุขลาดดังเคยเป็นมาแล้วทั้ง ๒ ครา ครั้นมีอยู่บำเหน็จข้าราชการที่มีความชอบในการถวายราชสมบัติ ทรงพระราชดำริห์ว่าขุนพิเรนทรเทพเป็นเชื้อเจ้าในราชวงศ์พระร่วง จึงยกขึ้นเป็นเจ้า แล สถาปนาให้เป็นที่พระมหาธรรมราชา ไปครองเมืองเหนือ เหมือนอย่างพระมหาธรรมราชา ในราชวงศ์พระร่วงที่เคยเป็นประเทศราชมาแต่ก่อน แลพระราชทานพระวสุกริกษัตริราชธิดาให้เป็นพระมเหสีเพื่อจะได้ราชวงศ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ว่าที่แท้เป็นราโชบายในทางรัฐาภิบาล ซึ่งจะปกครองพระราชอาณาจักรให้มั่นคง มิใช่แต่เป็นการปูนบำเหน็จอย่างเดียว.

พระมหาธรรมราชาขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือนี้เป็นการเรียบร้อยดี แต่พเอิญเกิดศึกพระเจ้าหงสาวดี อันเป็นศึกใหญ่หลวงเหลือกำลัง ครานั้นพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ หัวเมืองเหนือไม่สู้

เสียหายเท่าใดนัก ด้วยข้าศึกเป็นแต่ผ่านไปทางเมืองกำแพงเพชร ในเวลาล่าทัพ แต่ถึงครั้งศึกพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกมาคราวแรก เข้าตีหัวเมืองเหนือก่อน เมืองกำแพงเพชรกับเมืองสุโขไทย ไม่ได้ยอมอ่อนน้อม พระเจ้าหงสาวดีตีได้ จึงกวาดผู้คนไปเป็นเชลย ทั้ง ๒ เมือง เสียผู้คนพลเมืองไปในครั้งนั้น เห็นจะราวหนึ่งในสามส่วนของจำนวนคนในมณฑล แต่ในคราวหลังหัวเมืองเหนือไป เป็นพวกข้าศึก ผู้คนเป็นแต่ถูกกะเกณฑ์เข้ากองทัพ ไม่ยอมเข็น เหมือนกรุงศรีอยุทธยา การปกครองหัวเมืองเหนือจึงยังสำคัญ จำเป็นจะต้องมีเจ้านายปกครองอยู่เหมือนอย่างแต่ก่อนดังได้กล่าวมา สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไป ครองเมืองพิศณุโลก ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรความจำเป็น เช่นว่าหมดไป เพราะชาวเมืองเหนือต้องอพยพลงมาอยู่เมืองใต้ เป็นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมาหลายชั่วกับชาวใต้ ความที่เคย รู้สึกว่าเป็นชาวเหนือชาวใต้ต่างฝ่ายกันนั้นหมดไป ครั้นไทยมีชัยชนะได้เมืองต่างประเทศที่ใกล้เคียงมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมา โดยรอบ ชายพระราชอาณาจักรยิ่งห่างออกไป หัวเมืองเหนือก็ยิ่งสนิทชิดกับราชธานี ปกครองสดวกยิ่งขึ้นทุกที จึงหมดความจำเป็นที่จะต้องให้พระมหาอุปราชาขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือในชั้นหลังต่อมาด้วยประการฉนี้.

ที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลกครั้งนั้น เมื่อพิเคราะห์ดูในเวลานี้ก็น่าพิศวง ดูเหมือนกับเทพยดาเลือกสรรไปสำหรับจะให้คิดกู้เมืองไทยให้กลับเป็นอิศระ เพราะพระราชประวัติแลพระอุปนิสัยของสมเด็จพระนเรศวรเหมาะแก่เหตุการณ์ไม่มียกพร่องเลยสักอย่างเดียว เบื้องต้นแต่พระชาติประวัติก็เป็นเชื้อวงศ์ทั้งสมเด็จพระร่วงแลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อีกประการ ๑ เสด็จสมภพแลทรงพระเจริญไวยในเมืองเหนือ สองข้อนี้ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความนิยมอันดีแก่ชาวเมืองเหนือโดยธรรมดา ส่วนพระองค์เล่าเพราะได้ทรงคุ้นเคยกับถิ่นฐานแลผู้คนซึ่งเสด็จไปปกครองก็ไม่มีความยากลำบากพระไทย อีกประการ ๑ สมเด็จพระนเรศวรได้เสด็จไปอยู่เมืองหงษาวดี ๒ ปี ข้อนี้ก็เป็นประโยชน์ยิ่งนัก เพราะในเวลานั้นไทยกำลังกลัวพม่าอยู่โดยมาก แต่สมเด็จพระนเรศวรได้เสด็จไปอยู่ในหมู่พม่ามอญ จนทรงทราบภาษาแลนิไสยใจคอตลอดจนล่วงรู้ฤทธิ์เดชของพม่าว่ามีจริงเพียงใด เหมือนมีทุนสำหรับคิดอ่านการต่อสู้ได้ใกล้กับความจริงยิ่งกว่าผู้อื่นทั้งสิ้น ยังส่วนพระอุปนิไสยของสมเด็จพระนเรศวร ซึ่งอาจจะเห็นได้ในเรื่องพระราชพงษาวดารเป็นแน่นอน ว่าเป็นนักรบมาแต่พระกำเนิด ไม่ต้องมีใครสั่งสอนชักชวนให้ทรงนิยมในการทำศึกสงคราม ด้วยเหตุเหล่านี้จึงว่าเหมือนกับเทพยดาเชิญเสด็จมาสมภพให้เหมาะแก่เวลากาลที่จะกู้เมืองไทยให้พ้นจากเป็นทาษของชาติอื่น.

เรื่องราวที่จะกล่าวต่อไปในตอนนี้ ที่จริงก็เหมือนเป็นเรื่องพระราชประวัติของสมเด็จพระนเรศวร ตั้งแต่เสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก เวลานั้นพระชันษาได้ ๑๖ ปี กิจเบื้องต้นที่ต้องทรงขวนขวายครั้งนั้น คิดดูเห็นจะเป็นเรื่องหาตัวคนสำหรับทรงใช้สอยก่อนอย่างอื่น เพราะเมื่อพระเจ้าหงสาวดีตีกรุงศรีอยุทธยาได้ อ้างว่าข้าราชการที่เกลียดชังสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชมีมาก จะให้คงอยู่ไว้ใจไม่ได้ จึงให้รวบรวมข้าราชการในกรุง ฯ เอาไปเมืองหงสาวดีเสียเป็นอันมาก เหลือไว้ให้อยู่กับสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชไม่เท่าใด เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงจัดการปกครองบ้านเมืองจะให้เป็นปรกติดังแต่ก่อน คงต้องถอนข้าราชการหัวเมืองเหนือซึ่งไปทรงใช้สอยเอาลงมารับราชการในมณฑลรอบราชธานีมาก ด้วยเหตุนี้เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก จำนวนข้าราชการซึ่งสำหรับเป็นเจ้าน่าที่ปกครองทางหัวเมืองเหนือคงจะยกพร่องเบาบาง จึงต้องเลือกหาข้าราชการที่สำหรับจะทรงใช้สอย เป็นกิจเบื้องต้นอย่าง ๑ ซึ่งมีผลเป็นข้อสำคัญในการภายน่ายิ่งกว่าอย่างอื่น ด้วยในขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรมีพระชนมายุกำลังรุ่นเริงญไวย ทั้งได้คุ้นเคยรู้เห็นกิจการของประเทศที่นิยมกันว่าวิเศษในยุทธวิธีในสมัยนั้น จึงสามารถจะเลือกสรรฝึกหัดผู้คนล้วนที่เป็นรุ่นราวคราวเดียวกันไว้ทรงใช้สอยมากขึ้นโดยลำดับมา ข้าราชการชั้นนี้ที่มาได้เป็น

แม่ทัพนายกองของสมเด็จพระนเรศวรเมื่อทำสงครามกู้อิศระภาพ ล้วนเปนคนชุดใหม่ แลฝึกหัดด้วยวิธีอย่างใหม่ทั้งสิ้น.

สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลกได้ไม่ช้า พระเจ้าหงษาวดีก็เกณฑ์กองทัพไทยไปช่วยตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชกับสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปในกองทัพด้วยกัน แต่เมื่อยกไปถึงหนองยวัลำภูสมเด็จพระนเรศวรประชวรไข้ทรพิษ พระเจ้าหงษาวดีทรายพอประจวบเวลาจวนจะเสร็จการสงคราม จึงให้กองทัพไทยเลิกกลับลงมา สมเด็จพระนเรศวรหาทันได้เริ่มรบพุ่งในครั้งนั้นไม่ ต่อมาปรากฏว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างวังใหม่คือวังจันทรเกษมทุกวันนี้ เปนที่ประทับในกรุงศรีอยุทธยา ด้วยเสด็จลงมาเฝ้าสมเด็จพระชนกชนนีมาราถเนือง ๆ ครั้งหนึ่งเวลาเสด็จลงมาประทับอยู่ที่กรุงศรีอยุทธยา พระยาจีนจันตุขุนนางจีนเมืองเขมรซึ่งเข้ามาสามิภักดิ์อยู่ในกรุง ฯ ได้รู้การงานทั้งปวงในพระนครแล้วลอยลงเรือสำเภาจะหนีไปทางทเล พอสมเด็จพระนเรศวรทรงทราบก็เรียกพวกข้าหลวงที่ตามเสด็จลงมาจากเมืองพิศณุโลกลงเรือรีบตามไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถพระอนุชาด้วยกัน ไปทันเรือพระยาจีนจันตุที่ปากน้ำ พระยาจีนจันตุต่อสู้ สมเด็จพระนเรศวรเร่งเรือพระที่นั่งให้พายขึ้นไปข้างน่าเรืออีก เสด็จออกยืนทรงยิงนกสับยิงข้าศึกเองที่น่ากันยา ไม่เลี่ยงหลีกกระสุนปืน จนข้าศึก

ยิงมาถูกรางพระแสงยืนที่ทรงอยู่นั้นแตกไป ฝ่ายสมเด็จพระเอกาทศรถเห็นสมเด็จพระเชษฐากล้านักเกรงจะเป็นอันตราย ให้เร่งเรือลำที่ทรงเข้ายังเรือพระที่นั่ง ขณะนั้นพอเรือลำเภาพระยาจันทบุตรล้มแล่นใบออกทะเลไป เรือที่ลงไปตามเป็นแต่เรือยาว สู้คลื่นไม่ไหวก็ต้องเสด็จกลับคืนมากรุงศรีอยุทธยา การครั้งนี้ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เป็นครั้งแรกที่สมเด็จพระนเรศวรได้รบพุ่งด้วยพระองค์เอง พอแลเห็นได้ชัดว่าสมเด็จพระนเรศวรเป็นนักรบอย่างไร และวิธีรบของสมเด็จพระนเรศวรที่เอาพระองค์ออกน่า ผิดกับแต่ก่อนอย่างไร ยังอีกประการ ๑ ซึ่งเห็นได้แต่คราวนี้ไป ว่าสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถทรงเคารพรักใคร่กันเพียงไร จึงได้เป็นคู่ร่วมทุกข์สุขต่อสู้ข้าศึกด้วยกันจนตลอดการสงคราม

ต่อมาอีกคราว ๑ เป็นเวลาสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาประทับอยู่ที่กรุงศรีอยุทธยาเหมือนกับคราวก่อน ได้ข่าวเข้ามาว่าเจ้ากรุงกัมพูชาให้พระทศโยธากับพระสุรินทราชาคุมกองทัพเขมรมาเที่ยวไล่กวาดผู้คนทางเมืองนครราชสีมา พอได้ทรงทรายสมเด็จพระนเรศวรก็ทรงจัดกระบวนช้างเร็วม้าเร็วกับพวกพลทหาร ๓,๐๐๐ รีบเสด็จไป ให้พระยาไชยบุริกับพระศรีถมอรัตนผู้ว่าราชการเมืองท่าโรง (ซึ่งยกขึ้นเป็นเมืองวิเชียรบุรีในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร) คุมทัพม้า ๕๐๐ เป็นกองน่าไปก่อน ให้ไปซุ่มอยู่สองข้างทางที่กอง

ทัพเขมรยกมา ฝ่ายกองทัพเขมรมาด้วยความประมาท ด้วยคาดว่าห่างพระนครคงไม่มีใครต่อสู้ ทัพเขมรกองน่าเดินฉลำเข้ามาในที่ไทยซุ่มอยู่ ทหารไทยออกรุมตีไม่ทันรู้ตัวก็แตกฉาน กองทัพไทยไล่ติดตามฆ่าฟันเขมรไปจนถึงทัพหลวง ฝ่ายพระยาโยธาพระสุรินทราชาเห็นทัพน่าแตกยับเยินไปไม่รู้ว่ากองทัพไทยจะใหญ่น้อยสักเพียงใด ก็รีบถอยทัพหนีกลับไปกรุงกัมพูชา เรื่องราวที่สมเด็จพระนเรศวรเริ่มรบพุ่ง แม้มีปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารเพียง ๒ คราวที่กล่าวมานั้น ก็พอเห็นได้ว่าครั้งนั้นความแกล้วกล้าสามารถของสมเด็จพระนเรศวรคงเลื่องฦๅกันแพร่หลายจนปรากฏออกไปถึงกรุงหงษาวดี จึงมีเหตุการณ์เป็นผลยืดยาวดังจะบรรยายต่อไป.

ถึงยี่เดือน ๒ ปีกัดราศก ๗๔๓ พ. ศ. ๒๐๒๔ พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองประชวรเป็นฝีพระยุพันอันพระชนม์ได้เดือนเศษ ๑๒ มังไชยสิงห์ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาได้ครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าหงษาวดี พม่าเรียกพระนามว่า "พระเจ้านันทบุเรง" ทรงตั้งมังกยอชวา (ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกอย่างมอญว่ามังสามเกลียด) ราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราชา แล้วให้มีตราไปยังหัวเมืองใหญ่น้อยให้ทราบว่ากรุงหงษาวดีเปลี่ยนรัชกาลใหม่ เมื่อเจ้าประเทศราชทั้งปวงทราบว่าที่กรุงหงษาวดีเปลี่ยนรัชกาล ต่างก็พากันไปเฝ้าพระเจ้าหงษาวดีพระองค์ใหม่ตามประ-

เพณีที่เป็นเมืองขึ้น ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรพระชัณษาได้ ๒๖ ปี ทูลขออาสาเสด็จไปเมืองหงษาวดีต่างพระองค์สมเด็จพระราชบิดา ด้วยประสงค์จะเสด็จไปฟังการงานในเมืองพม่ารามัญ ว่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่จะเป็นอย่างไรบ้าง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็ทรงยินยอมตาม.

ขณะเมื่อเจ้านายประเทศราชไปประชุมกันอยู่ที่เมืองหงษาวดีโดยมากครั้งนั้น ความปรากฏว่าเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคัง[๑] ตั้งแข็งเมืองเพิกเฉยเสียไม่มาเฝ้าพระเจ้าหงษาวดี ๆ ทรงขัดเคือง จะให้กองทัพไปตีเมืองคัง รับสั่งว่าเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ก็ได้เคยทำศึกสงครามมามากแล้ว ควรจะให้เจ้านายชั้นเล็กรุ่นใหม่ไปตีเมืองคังให้เคยการทัพศึกเสียบ้าง ด้วยพระเจ้าหงษาวดีประสงค์จะให้เป็นเกียรติยศแก่ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาชั้นใหม่ จึงให้เกณฑ์กองทัพ ๓ ทัพ ให้พระมหาอุปราชาคุมกองทัพเมืองหงษาวดีทัพ ๑ ให้พระสังกทัต[๒] คุมทัพ ๑ ให้สมเด็จพระนเรศวรคุมกองทัพไทยทัพ ๑ ยกไปตีเมืองคังทั้ง ๓ ทัพ เป็นทำนองประชันฝีมือกัน แลเมืองคังนั้นตั้งอยู่บนภูเขาทางชั้นลงคับขัน

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกเมืองรุนเมืองคังทั้ง ๒ ชื่อ ที่จริงเมืองเดียว พม่าเรียกเมืองคัง.

๒ ที่เรียกในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระสังกทัตนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคนเดียวกับนัดจินหน่องโอรสของพระเจ้าตองอู ซึ่งจะปรากฏนามต่อไปข้างหน้า เป็นผู้เข้มแข็งขึ้นในเจ้านายรุ่นเล็ก คงจะคุมกองทัพเมืองตองอูไปในคราวตีเมืองคัง.

ชาวเมืองต่อสู้รักษาเมืองได้ง่าย ครั้นกองทัพยกไปถึง พระมหาอุปราชาจึงปฤกษากับพระสังฆทัตแลสมเด็จพระนเรศวรว่า ทางที่จะเข้าตีเมืองคังมีทางขึ้นเขาแต่โดยเฉภาะ จะยกกำลังขึ้นไปพร้อมกันหมดก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด จะเอาไพร่พลไปล้มตายเสียเปล่า ๆ ชาวเมืองคังที่รักษาเมืองก็ไม่มากมายเท่าใดนัก กองทัพยกไปด้วยกันถึง ๓ ทัพ ผลัดเวรกันเข้าตีเมืองทัพละวันจะดีกว่า เห็นชอบพร้อมกันดังนี้แล้ว ก็ให้ตั้งค่ายรายกันอยู่ที่เชิงเขา ครั้นถึงวันเวรพระมหาอุปราชา ยกขึ้นไปปล้นเมืองคังแต่เวลา ๔ ทุ่ม (๑๐ ล. ท.) พวกชาวเมืองต่อสู้เป็นสามารถ รบกันอยู่จนรุ่งสว่างเข้าเมืองไม่ได้ ไพร่พลอิดโรยก็ต้องถอยลงมา ถึงวันเวรพระสังฆทัตยกขึ้นไปตีเมืองคังก็เป็นเช่นนั้นอีก ในระหว่างเวลาเวรของพระมหาอุปราชากับพระสังฆทัตตีเมืองคังนั้น สมเด็จพระนเรศวรเที่ยวตรวจท้องที่ ได้ทรงทราบว่ามีทางที่จะขึ้นไปถึงเมืองคังทางด้านอื่นได้อีกทาง ๑ ครั้นถึงวันเวรสมเด็จพระนเรศวร จึงทรงจัดแบ่งทหารเป็น ๒ กอง พอเพลาค่ำมืดให้กองน้อยมาซุ่มอยู่ทางด้านหน้าซึ่งพระมหาอุปราชากับพระสังฆทัตเคยยกขึ้นไป ให้กองใหญ่ไปซุ่มอยู่ตรงทางที่พยุหใหม่ สงบอยู่จนดึก ๑๐ ทุ่ม (๔ ก. ท.) จึงให้กองน้อยยกขึ้นไป สั่งให้ยิงปืนโห่ร้องทำอาการดุจจะเข้าปล้นเมืองทางด้านนั้น พวกชาวเมืองสำคัญว่าข้าศึกจะยกขึ้นไปเหมือนคราวก่อน ๆ เป็นเวลามืดแลไม่เห็นว่าข้าศึกมามากน้อยเท่าใด ก็พากัน

มารบพุ่งต้านทานทางด้านน่า พอสมเด็จพระนเรศวรทรงสังเกตเห็นว่าพวกชาวเมืองมารวมรักษาทางด้านน่าเสียเปนอันมากแล้ว ก็ให้สัญญาให้กองใหญ่ยกกรูกันขึ้นไปทางด้านที่พยใหม่ พอเวลาเช้าก็เข้าเมืองได้ จับได้ตัวเจ้าฟ้าเมืองคังแล้ว ทั้ง ๒ ทัพก็เลิกกลับมายังเมืองหงยาวดี พระมหาอุปราชาถัยพระสังกดัดได้ความลอายก็เกลียดชังสมเด็จพระนเรศวรมาแต่ครั้งนั้น ถึงพระเจ้าหงยาวดีก็ไม่พอพระหฤไทย แต่มิรู้ที่จะทำประการใด ก็พระราชทานยำเหน็จรางวัลแก่สมเด็จพระนเรศวรตามประเพณีที่ไปชะนะศึกกลับมา.

เมื่อได้เมืองคังไว้แล้ว เวลาสมเด็จพระนเรศวรยังเสด็จอยู่ที่เมืองหงยาวดีครั้งนั้น คงมีเหตุอย่างไรเกิดขึ้นอีก ท่านองเรื่องที่ปรากฏในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่าว่า สมเด็จพระนเรศวรเล่นชนไก่กับพระมหาอุปราชา ไก่พระมหาอุปราชาแพ้ พระมหาอุปราชากำลังขัดพระไทย แกล้งทรัสเสียดสีว่า "ไก่เชลยตัวนี้เก่งจริงหนอ" สมเด็จพระนเรศวรก็ขัดเคืองแค่นสกดพระไทยไว้ ตอบไปว่า "ไก่ตัวนี้อย่าว่าแต่จะชนเอาเดิมพันเลย ถึงจะชนเอาบ้านเมืองก็ชนได้" ข้าพเจ้าคิดเห็นว่า คงจะมีเรื่องอย่างไรท่านองเรื่องนี้เกิดขึ้นซึ่งสมเด็จพระนเรศวรจะได้ทรงแสดงวาจาให้ปรากฏแก่พวกหงยาวดีว่าจะไม่ยอมให้ดูหมิ่นไทยเหมือนอย่างแต่ก่อน เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาแล้ว ความนั้นทรายถึงพระเจ้าหงยาวดีนันทบุเรง ทรงเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรทนงองอาจนัก ถ้าไม่กำราบ

ปรายปรามเสีย นานไปก็จะกำเริบเป็นศัตรูขึ้น จึงมีรับสั่งให้นันทสูกับราชสังครำกุมพลพม่ากับไทยใหญ่ทำทางเข้ามาแต่เขตรแดนแลมาตั้งยุ้งฉางเตรียมเสบียงอาหารไว้ที่เมืองกำแพงเพ็ชร เป็นการเหมือนหนึ่งว่าจะยกกองทัพเข้ามาเมื่อใดให้มาได้โดยสดวก พระเจ้าหงยาวคิดเห็นจะให้บอกมายังกรุงศรีอยุทธยาว่า ให้เตรียมทางเพื่อจะยกกองทัพผ่านไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ที่จริงคงประสงค์จะขู่สมเด็จพระนเรศวรมิให้คิดร้าย ฤๅมิฉนั้นก็จะคอยหาเหตุยกกองทัพเข้ามาฉวยเอาผู้คนพลเมืองไปเสียอีก มิให้ไทยมีกำลังที่จะไปทำร้ายได้.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อแรกได้ข่าวออกไปว่าเมืองหงยาวคิดครั้งนั้นได้ลิ้นสวนการภายในทรายงน่แก่พระไทย ว่าเจ้าเมืองประเทศราชทั้งหลายไม่กลัวเกรงนับถือพระเจ้าหงยาวกับพระองค์ใหม่เหมือนกับพระเจ้าหงยาวคิยุเรงนอง ทั้งพวกต่างชาติต่างภาษา คือมอญ ไทยใหญ่แลพวกยะไข่ เป็นต้น ซึ่งต้องเข้าใจอยู่ในอำนาจพม่าด้วยความเกรงกลัวพระเจ้าหงยาวคิยุเรงนองมาแต่ก่อน ก็คิดเอาใจออกหากอยากระหาโอกาศให้พ้นอำนาจพม่าอยู่เหมือนกันกับไทย ทรงประมาณการเห็นว่าไม่ช้านักคงจะมีเหตุทางเมืองหงยาวคิยังไม่ควรจะริบให้เกิดเหตุทางเมืองไทยในเวลาที่ยังไม่ได้ท่วงที จึงแกล้งทำไม่รู้เท่าที่พม่ามาทำทางแลตั้งยุ้งฉางที่เมืองกำแพงเพ็ชร์ครั้งนั้น เป็นแต่ให้ตระเตรียมกำลังไว้เงียบ ๆ คอยหาช่องโอกาศอยู่.

ต่อมาไม่ช้านักเหตุก็เกิดขึ้นทางเมืองหงษาวดีดังคาด ด้วยพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองได้ทรงตั้งเจ้านายไปครองเมืองหลายองค์ที่สำคัญนั้นคือ ราชอนุชาเป็นพระเจ้าตองอูองค์ ๑ เป็นพระเจ้าแปรองค์ ๑ ราชบุตรเป็นพระเจ้าเชียงใหม่องค์ ๑ ราชบุตรเขยเป็นพระเจ้าอังวะองค์ ๑ ครองเมืองเป็นประเทศราชทั้ง ๔ องค์ พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองให้มังกะยอชวาราชนัดดาที่เป็นพระมหาอุปราชาองค์ใหม่อภิเษกกับราชนัดดาซึ่งเป็นธิดาของพระเจ้าอังวะอยู่ด้วยกันมาแต่แผ่นดินก่อน ครั้นมาถึงแผ่นดินพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรง พระมหาอุปราชามิมเหยี่ใหม่ จึงเกิดวิวาทถึงทุบตีกันกับธิดาของพระเจ้าอังวะ นางได้ความเข็ญใจร้องไห้ไปถึงบิดาว่าถูกพระเจ้าหงษาวดีกับพระมหาอุปราชาทุบตีข่มเหง ฝ่ายพระเจ้าอังวะก็ทำนองจะมีเหตุเป็นอริกับพระเจ้าหงษาวดีองค์ใหม่มาแต่ก่อนอยู่บ้างแล้ว จึงเกลี้ยกล่อมพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่เข้าเป็นพรรคพวกตั้งแข็งเมืองขึ้น แล้วแต่งทูตให้ไปชวนพระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ แลพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ให้แข็งเมืองต่อพระเจ้าหงษาวดีบุเรง ครั้งนั้นพระเจ้าอังวะคงให้มาชักชวนสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชด้วยเหมือนกัน ฝ่ายพระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู แลพระเจ้าเชียงใหม่ไม่เข้ากับพระเจ้าอังวะ ต่างจับทูตส่งไปถวายพระเจ้าหงษาวดีๆ จึงให้เตรียมกองทัพหลวงจะเสด็จไปตีเมืองอังวะ แลสั่งให้พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต

แลพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยา ยกกองทัพไปช่วยตีเมืองอังวะด้วยทั้ง ๕ องค์ ประสงค์จะพิสูจน์ให้เห็นว่า ถ้าองค์ใดไปช่วยตามรับสั่งก็ยังสามิภักดิ์ต่อพระเจ้าหงษาวดี ถ้าองค์ใดไม่ไปช่วยก็จะถือว่าเป็นพวกพระเจ้าอังวะ เอาเป็นเหตุที่จะไปปราบปรามเสียด้วย ครั้งนั้น พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ต่างยกกองทัพไปช่วยพระเจ้าหงษาวดีทันตามเวลากำหนดนัด ส่วนกรุงศรีอยุทธยาบอกไปว่าจะให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปแทนพระองค์ แต่กองทัพไทยหาได้ยกไปตามเวลากำหนดไม่ เมื่อพระเจ้าหงษาวดีจะยกกองทัพหลวงไปจากเมืองหงษาวดี นึกระแวงสมเด็จพระนเรศวร ว่าบางทีจะอยู่ข้างศึกร้ายข้างหลัง จึงให้พระมหาอุปราชาคุมกองทัพอยู่รักษาพระนคร แลตรัสสั่งไว้ว่า ถ้าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพตามไป ให้ตีตัดหักกำลังเสียให้จงได้.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร ตั้งแต่ได้ทรงทราบว่าพระเจ้าอังวะแข็งเมืองต่อพระเจ้าหงษาวดี ก็เห็นว่าถึงเวลาแล้วที่จะต้องชวนขวายให้เมืองไทยเป็นอิสระภาพ เพราะพระเจ้าหงษาวดีกับพระเจ้าอังวะคงจะต้องรบกัน ถ้าพระเจ้าหงษาวดีมีไชยชนะ สิ้นห่วงทางเมืองอังวะ ก็คงยกมาตีเมืองไทยตามที่ตระเตรียมการไว้ ถ้าหากพระเจ้าหงษาวดีแพ้พระเจ้าอังวะ ไทยเฉยอยู่ก็จะเสียโอกาสเปล่าไม่เป็นประโยชน์อันใด ครั้นพระเจ้าหงษาวดีเกณฑ์กองทัพเข้ามา

ทรงพระดำริห์เห็นว่าเปนท่วงที จึงทูลอาสาสมเด็จพระราชชนิกาจะยกกองทัพไป แต่แกล้งทรงจัดการตระเตรียมเสียให้ช้า ถ่วงเวลามาจนเห็นว่าพระเจ้าหงษาวดีคงจะยกไปจากราชธานีแล้ว สมเด็จพระนเรศวรจึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกจากเมืองพิศณุโลก เมื่อเดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ ปีมแม พ. ศ. ๒๑๒๖ แล้วเดินกองทัพไปช้า ๆ จนเดือน ๘ ปีวอก พ. ศ. ๒๑๒๗ จึงได้เสด็จไปถึงเมืองแครง อันเปนหัวเมืองมอญที่ต่อกับแดนไทย[๑] ความมุ่งหมายของสมเด็จพระนเรศวรที่ยกไปให้ช้าครั้งนั้น เห็นจะรอให้ใกล้ต่อเวลาที่พระเจ้าหงษาวดีจะไปแพ้ฤๅชนะคิดที่เมืองอังวะ ถ้าพระเจ้าหงษาวดีไปเพลี่ยงพล้ำลงทางโน้นก็จะตีเมืองหงษาวดีซ้ำทีเดียว ถ้าหากพระเจ้าหงษาวดีไม่แพ้ก็จะคิดเอาแต่ครัวไทยที่ตกไปอยู่ในเมืองหงษาวดีกลับมาเปนกำลังทำการสงครามต่อไปข้างน่า ดังจะปรากฏในเรื่องราวต่อไป.

ฝ่ายข้างพระมหาอุปราชาซึ่งอยู่รักษาเมืองหงษาวดี ก็คิดเปนกลอุบายให้พระยามอญ ๒ คน ชื่อพระยาเกียรติ์ คน ๑ พระยา

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปครั้งนั้น เพราะพระเจ้าหงษาวดีคิดจะว่าเมืองอังวะเปนขบถ สมเด็จพระนเรศวรสำคัญว่าจริง จึงยกกองทัพไปหมายจะไปช่วยพระเจ้าหงษาวดี แต่ในพงษาวดารพม่ากล่าวความดังบรรยายมาว่าเมืองอังวะเปนขบถจริง ๆ แต่สมเด็จพระนเรศวรแกล้งยกไปมิให้ทันกำหนด ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูวันเดือนที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเห็นสมจริง จึงอนุมัติตามพงษาวดารพม่า.

วาม คน ๑ ซึ่งมีสมัครพรรคพวกอยู่ที่เมืองแครงมาก แลท่านองจะเปนผู้ที่คุ้นเคยกับสมเด็จพระนเรศวรมาแต่ก่อน ให้เปนข้าหลวงลงมาคอยรับสมเด็จพระนเรศวรที่เมืองแครง แลตรัสสั่งมาเปนความลับว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไป ถ้าพระมหาอุปราชายกเข้าตีทางข้างน่าเมื่อใด ให้พระยาเกียรติ์ พระยาราม คุมสมัครพรรคพวกเข้าตีกระหนาบกระบวนหลัง ช่วยกันกำจัดสมเด็จพระนเรศวรเสียให้จงได้ พระยาเกียรติ์ พระยาราม ลงมาถึงเมืองแครงมาขยายความลับแก่พรรคพวก มีพระมหาเถรคันฉ่อง ผู้เปนอาจารย์เปนต้น ขณะนั้นพวกมอญชาวเมืองแครงที่เกลียดชังพม่า เพราะถูกพม่ากดขี่มาแต่ก่อนมีเปนอันมาก อยากจะพ้นจากอำนาจพม่าอยู่เหมือนกับพวกมอญในหัวเมืองอื่นๆ แต่เมืองแครงอยู่ต่อแดนไทยในหนทางที่ไปมาถึงกัน ผู้คนพลเมืองคงจะได้คุ้นเคยกับสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จผ่านไปมาอยู่แต่ก่อน เห็นจะมีคนนับถืออยู่มาก ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เมื่อพวกมอญเมืองแครง มีพระมหาเถรคันฉ่องเปนต้น ทราบว่าพระมหาอุปราชาจะล่อลวงเอาสมเด็จพระนเรศวรไปทำร้าย จึงอาใจมาเข้าข้างสมเด็จพระนเรศวร พากันว่ากล่าวห้ามปรามพระยาเกียรติ์ พระยาราม มิให้ช่วยพม่าคิดร้าย ครั้นสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองแครง ตั้งพลับพลาประทับอยู่ที่วัดพระมหาเถรคันฉ่อง แลเสด็จไปเยี่ยมเยียนโดยได้ทรงคุ้นเคยมาแต่ก่อน พระมหาเถรคันฉ่องมีความ

สงสาร เห็นว่าเขาจะล่อลวงเอาไปทำร้าย จึงเตือนสมเด็จพระนเรศวรให้รู้พระองค์ แล้วไปเกลี้ยกล่อมพระยาเกียรติ์ พระยาราม ให้มาสามิภักดิ์ ทูลความจริงให้ทรงทราบแต่ต้นจนปลายทุกประการ.

สมเด็จพระนเรศวรทรงพระดำริห์เห็นว่า การเป่นอริกับเมืองหงสาวดีถึงเวลาที่จะต้องให้เป่นการเปิดเผยแล้ว จึงมีรับสั่งให้หาแม่ทัพนายกองมาประชุมพร้อมกัน แลในที่ประชุมนั้นเข้าใจว่าคงโปรดให้นิมนต์พระมหาเถรคันฉ่องกับพระสงฆ์มานั่งเป่นประธาน แลให้เรียกพระยาเกียรติ์ พระยาราม กับพวกมอญมาประชุมด้วย สมเด็จพระนเรศวรดำรัสเล่าเรื่องราวที่พระเจ้าหงสาวดีจะให้ล่อลวงไปทำร้ายให้ปรากฏแก่คนทั้งปวงแล้ว จึงทรงหลั่งน้ำลงเหนือแผ่นดินด้วยสุวรรณพิงคาร ประกาศแก่เทพยดาต่อหน้าที่ประชุมว่า ตั้งแต่วันนี้กรุงศรีอยุทธยาขาดทางไมตรีกับกรุงหงสาวดี มิได้เป่นมิตรกันดังแต่ก่อนสืบไป เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิศรภาพที่เมืองแครงแล้วครั้งนั้น ดำรัสถามพวกมอญชาวเมืองแครงว่าจะเข้าข้างไหน พวกมอญโดยมากยอมเข้ากับไทย สมเด็จพระนเรศวรจึงให้รับเข้าเมืองกรมการพม่า แล้วเอาเมืองแครงเป่นที่ตั้งประชุมทัพ ครั้นจัดกองทัพพร้อมเสร็จก็เสด็จยกกองทัพหลวงจากเมืองแครงเมื่อเดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ตรงไปยังเมืองหงสาวดี.

ฝ่ายพระมหาอุปราชาที่รักษาพระนคร ครั้นได้ข่าวว่าพระยาเกียรติ์ พระยาราม กลับไปเข้าเสียกับสมเด็จพระนเรศวร ก็ไม่กล้ายกกองทัพออกมาสังคักสังคิกไว้ เป็นแต่ให้รักษาพระนครให้มั่นคง สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพข้ามแม่น้ำสโตงไปจนใกล้จะถึงเมืองหงยาวดี ไปได้ความว่าพระเจ้าหงยาวดีไปรบพุ่งกับพระเจ้าอังวะถึงชนช้างกัน พระเจ้าหงยาวดีมิได้ชัยชนะได้เมืองอังวะแล้ว จวนจะยกกองทัพกลับคืนมาพระนคร สมเด็จพระนเรศวรไม่สมคเน เห็นว่าจะตีเมืองหงยาวดีในคราวนั้นยังไม่ได้ จึงให้กองทัพแยกย้ายกันเที่ยวขอกพวกครัวไทยที่พม่ากวาดต้อนไปแต่ก่อนให้พยุยกลับบ้านเมือง แล้วพาโยธีรอบครัวกลับมาได้ประมาณหมื่นเศษ ส่วนสมเด็จพระนเรศวรทรงกำกองทัพหลวงยกตามครัวมาข้างหลัง ครั้นพระมหาอุปราชาทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรให้เที่ยวกวาดครัวแล้วเลิกทัพกลับมา ก็จัดกองทัพให้สุรกรรมาเป็นกองน่า พระมหาอุปราชาเป็นกองหลวงยกติดตามสมเด็จพระนเรศวรมา กองน่ามาทันที่แม่น้ำสโตง สมเด็จพระนเรศวรเสด็จข้ามฟากมาแล้ว ให้พวกครัวล่วงน่ามาก่อน ส่วนกองหลวงตั้งรอต่อสู้ข้าศึกอยู่ที่ริมแม่น้ำสโตง สุรกรรมากองน่ามาถึงท่าข้ามข้างฝั่งโน้นพวกกองทัพไทยเอาปืนยิง ก็ยิงยั้งยิงต่อสู้กันอยู่ที่ริมน้ำ แลแม่น้ำสโตงนั้นกว้างใหญ่นัก แรงปืนที่พลทหารยิงไม่ถึงฝั่งด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย สมเด็จพระนเรศวรทรงยิงพระแสงปืนกระยอก ๑

ยาว ๙ ศอก ถูกสุรกรรมานายทัพน่าของข้าศึกตายอยู่กับคอช้าง พวกรี้พลเห็นนายทัพตายก็พากันครั่นคร้าม เลิกทัพกลับไปทูลความแก่พระมหาอุปราชาซึ่งตามมาข้างหลัง พระมหาอุปราชาเห็นว่าจะติดตามสมเด็จพระนเรศวรต่อไปไม่สมประสงค์ ก็เลิกทัพกลับคืนไปกรุงหงสาวดี* ส่วนสมเด็จพระนเรศวรข้ามพ้นแม่น้ำสโตงมาแล้ว ก็เสด็จกองทัพกลับมาได้โดยสดวก แลพระแสงปืนซึ่งทรงยิงถูกสุรกรรมาตายครั้งนั้น มีนามปรากฏว่า "พระแสงปืนต้นข้ามแม่น้ำสโตง" นับในพระแสงอัษฎาวุธอันเปนเครื่องราชูปโภคสำหรับแผ่นดิน สืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาถึงเมืองแครง ทรงพระดำริห์ว่าพระมหาเถรคันฉ่องกับพระยาเกียรติ์ พระยาราม ได้มีอุปการะมาก จะโปรดทรงยกย่องเกียรติยศให้สมควรแก่ความชอบ จึงทรงชักชวนให้เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา พระมหาเถรกับพระยามอญทั้ง ๒ ก็มีความยินดีพาพรรคพวกตามเสด็จเข้ามาด้วยเปนอันมาก แลเมื่อเสด็จกลับมาจากเมืองแครงครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรทรงระแวงว่า ยังทีข้าศึกยังจะยกกองทัพติดตามมาอีก ถ้าเสด็จกลับทางด่านแม่ละเมา มีกองทัพของนันทสูราช

* ในพงษาวดารพม่าไม่กล่าวถึงเรื่องพระยาเกียรติ์ พระยาราม แลว่าครั้งนี้พระมหาอุปราชาตามเข้ามาจนถึงกรุง ฯ มาแพ้ไทยกลับไป ข้าพเจ้าเห็นว่าความจริงจะเปนอย่างกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร แต่ครั้งที่ต้อนเข้ามาในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าครั้งมอญ ข้าพเจ้าเชื่อว่าที่จริงนั้นครั้งไทย เพราะจะเอามาเปนกำลังช่วยรบต่อไป.

สังครำที่มาตั้งอยู่เมืองกำแพงเพ็ชรสกัดอยู่ข้างน่าจะรบพุ่งลำบาก จึงรับสั่งให้พระยาเกียรติ์ พระยาราม นำทัพเดินผ่านหัวเมืองมอญลงมาข้างใต้ มาเข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ตรงมากรุงศรีอยุทธยา ทูลเหตุการณ์ทั้งปวงให้สมเด็จพระราชชนิกาทรายทุกประการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่พวกมอญที่สามิภักดิ์ ทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องให้เป็นที่พระสังฆราชา[๑] แลให้พระยาเกียรติ์ พระยาราม มีตำแหน่งยศได้พระราชทานพานทอง ควบคุมมอญที่เข้ามาด้วย ให้ตั้งบ้านเรือนที่วัดขมิ้น วัดขุนแสน ใกล้วังของสมเด็จพระนเรศวรในกรุงศรีอยุทธยานั้น แล้วทรงมอบการทั้งปวงที่จะตระเตรียมต่อสู้ข้าศึก ให้สมเด็จพระนเรศวรทรงบังคับบัญชาสิทธิ์ขาดแต่นั้นมา.

ฝ่ายข้างเมืองเหนือ ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพไปยังไม่ทันถึงเมืองแครง พวกไทยใหญ่ซึ่งพม่าเกณฑ์เข้า

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระอริยวงศ์ ที่สมเด็จพระสังฆราช คู่กับสมเด็จพระวันรัตน ข้อนี้สมเด็จพระมหาสมณะทรงพระดำริห์ว่าจะเป็นความจริงไม่ได้ เพราะพระมหาเถรคันฉ่องพึ่งเข้ามาใหม่ ไม่รู้การงานบ้านเมือง แม้แต่ภาษาไทยก็ยังไม่รู้ จะเป็นพระสังฆราชว่าการคณะสงฆ์อย่างไรได้ ที่จริงเห็นจะเป็นแต่พระราชาคณะ ครั้งนั้นเรียกว่า "พระสังฆราชา" จึงทำให้ผู้แต่งหนังสือพระราชพงษาวดารเข้าใจไปว่าเป็นสมเด็จพระสังฆราช.

มาทำทางพากันหลบหนีมาทางทวันออกพวก ๑ นันทสูราชสังกรำให้ไปทูลแก่สมเด็จพระนเรศวร จึงมีรับสั่งมายังผู้รักษาเมืองพิศณุโลกให้กักด่านทางไว้ อย่าให้พวกไทยใหญ่หนีไปเข้าเขตรแดนกรุงศรีสัตนาคนหุตได้ ด้วยในเวลานั้นการภายนอกไทยยังไม่ขาดไมตรีกับพม่า แต่พวกไทยใหญ่ที่หนีครั้งนั้นหาได้ไปทางเมืองศรีสัตนาคนหุตไม่ หนีตรงมาขออาไศรยอยู่ในแขวงเมืองพิศณุโลก สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบจึงมีรับสั่งมาว่าให้รับพวกไทยใหญ่ไว้ นันทสูราชสังกรำให้ไปขอตัวพวกไทยใหญ่ ผู้รักษาเมืองพิศณุโลกตอบว่ายังส่งให้ไม่ได้ ด้วยสมเด็จพระนเรศวรยังเสด็จไม่อยู่ ขอให้รอไว้จนเสด็จกลับมาก่อน ทำนองในระหว่างนั้นพวกไทยใหญ่ที่ถูกพม่ายังกดขี่ข่มเหงได้ความเดือดร้อนพากันหนีมาอาไศรยอยู่ที่เมืองพิศณุโลกมากขึ้น ครั้นนันทสูราชสังกรำทรายกิตติศัพท์ว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปกวาดครอบครัวมาจากเมืองพงยาวดี เห็นท่วงทีเป็นสัตรูผิดสังเกต จึงมีหนังสือมายังผู้รักษาเมืองพิศณุโลกว่า ให้ส่งพวกไทยใหญ่มาให้โดยเร็ว ถ้าไม่ส่งมาจะยกเอาไทยที่เมืองกำแพงเพชรเป็นตัวจำนำแทนพวกไทยใหญ่ พอสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาถึงกรุงศรีอยุทธยาได้ทรงทราบความอันนี้ก็รีบเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลก ให้มีหนังสือรับสั่งตอบไปยังนันทสูราชสังกรำว่า ธรรมดาพระมหากษัตราธิราชผู้เป็นอิศระ ถ้าไพร่หนีร้อนมาพึ่งพระบารมีแล้วก็ต้องรับไว้

ไม่มีเยื่องอย่าง ในราชประเพณีที่จะส่งคืนตัวไพร่ไปให้ต้องรับทุกข์โทษภัย ครั้นมีหนังสือไปแล้วจึงทรงเกณฑ์กำลังหัวเมืองเหนือให้พระยาไชยบูรณ์กับขุนพระคริ* คุมทัพน่า แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงตามไปเมืองกำแพงเพ็ชร.

ฝ่ายนันทสูราชสังครำเมื่อได้รับหนังสือรับสั่งสมเด็จพระนเรศวร ก็ทราบเป็นแน่ว่าไทยตั้งแข็งเมืองต่อพระเจ้าหงษาวดี เห็นว่าตัวเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองไทย กำลังไม่พอที่จะต่อสู้ได้ ก็ให้เลิกทัพไปจากเมืองกำแพงเพ็ชร กองทัพพระยาไชยบูรณ์ ขุนพระคริ ยกไปถึงเมืองกำแพงเพ็ชรได้ความว่านันทสูราชสังครำล่าทัพกลับไปแล้วก็รีบยกติดตามไป แลครั้งนั้นตัวนายพวกไทยใหญ่ที่ยังทำการอยู่กับพม่า คือเจ้าฟ้าเมืองน่าน เจ้าฟ้าเมืองลองแจใหม่ แลเจ้าเมืองขึ้นอีกหลายคน พาพวกไทยใหญ่เข้ามาสามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นอันมาก ช่วยติดตามตีกองทัพพม่าด้วย พระยาไชยบูรณ์กับขุนพระคริตามไปทันกองทัพพม่าที่ตำบลแม่ระกา นันทสูกับราชสังครำต่อสู้ ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ ถึงตัวนายทัพทั้ง ๒ ฝ่ายได้ชนช้างกัน พม่าสู้ไม่ได้ก็แตกหนี กองทัพไทยติดตามไปจนสุดแดนแล้วจึงกลับคืนมา.

---

* ชื่อ ๒ คนนี้ เรียกตามหนังสือพระราชพงษาวดาร เข้าใจว่า พระไชยบุรีกับพระศรีสุริยอรัตน ที่เคยเป็นนายทัพน่าครั้งรบเขมรนั้นเอง คงจะได้เป็นนายทหารคู่พระไทยต่อมา.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรรับสั่งให้เกณฑ์กำลังหัวเมืองเหนือไปรบนันทสูราชสังคราวครั้งนั้น พระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย เห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรมีรี้พลน้อย ที่ไหนจะตั้งแข็งเมืองต่อสู้พระเจ้าหงษาวดีได้ คิดจะเอาตัวรอดจึงไม่ยกกองทัพไปตามรับสั่ง แล้วกะเกณฑ์ไพร่พลทั้ง ๒ เมืองไปรวมกันตั้งมั่นรักษาเมืองสวรรคโลกไว้ กรมการคนใดที่ยังซื่อตรงต่อสมเด็จพระนเรศวรไม่เป็นขบถด้วยก็จับเอาตัวทำเสียหมด ด้วยเชื่อว่าเมืองสวรรคโลกมีข้อมปราการมั่นคง คงจะรักษาเมืองไว้รอท่ากองทัพเมืองหงษาวดี ฤๅเมืองเชียงใหม่ยกมาช่วยได้ สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่า พระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย เป็นขบถก็ให้รวบรวมกองทัพซึ่งยกไปคราวตามนันทสูกับราชสังคราวครั้งนั้นพร้อมกันที่เมืองตาก แล้วยกมาทางบ้านด่านลานหอย ครั้นมาถึงเมืองสุโขไทยให้ยั้งพลับพลาประทับที่ข้างวัดศรีชุม ทรงพระดำริห์ว่าไทยยังไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ที่ยังกลัวพระเจ้าหงษาวดีมีมากนัก จึงให้ตั้งพิธีศรีสัจจปานกาล ตักน้ำกระพังโพยศรีซึ่งนับถือกันว่าเป็นน้ำศักดิสิทธิ์ครั้งสมเด็จพระร่วงมาทำน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ให้นายทัพนายกองดื่มลอดจนไพร่พลดื่มน้ำ ทำสัตย์สัญญาว่าจะต่อสู้ข้าศึกกู้บ้านเมืองไทยให้เป็นอิศรภาพให้จงได้ แล้วจึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองสวรรคโลกให้ตั้งล้อมเมืองไว้ มีรับสั่งให้ข้าหลวงเข้าไปร้องเรียกพระยาทั้ง ๒ ว่าให้ออกมาสาร

ภาพรัยผิดเสียโดยที่ จะทรงพระกรุณายกโทษให้ พระยาทั้ง ๕ ก็ไม่เชื่อฟัง กลับให้เอาตัวกรมการที่มีความซื่อสัตย์ตักศิลาโยน ออกมาให้ข้าหลวง สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระพิโรธ ตำรัสสั่งให้ กองทัพเข้าตีเมืองสวรรคโลกทางด้านเหนือแลด้านตวันตกพร้อม กันหมายจะเข้าทางประตูสามเกิดประตู (เตา) หม้อ ประตูสพาน จันทร์ก็เข้าไม่ได้ ด้วยเมืองสวรรคโลกย้อมปราการล้วนทำด้วย ศิลาแลงแลถมเชิงเทินทำสนามเพลาะรักษาเมืองมั่นคงนัก จึงย้าย มาตีข้างด้านใต้ ให้พระยาไชยบูรณ์ หลวงธรรมไตรโลก ขุนราชวรินทร์ ขุนอินทรเดช คุมพลเข้าปล้นเมืองทางด้าน ประตูกอนแหลมอีกครั้ง ๑ ก็เข้าไม่ได้ จึงมีรับสั่งให้ตั้งค่ายประชิด แล้วปลูกหอรบให้สูงเท่ากำแพงเมือง เอาปืนขึ้นตั้งจังกายิงพวก รักษาน่าที่จนระส่ำระสาย แล้วให้เข้าเผาประตูกอนแหลมข้างด้าน ใต้ทลายลง กองทัพสมเด็จพระนเรศวรก็เข้าเมืองได้ จับได้ตัว พระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย มีรับสั่งให้ประหารชีวิตรเสีย ทั้ง ๒ คน แล้วให้กวาดต้อนผู้คนพลเมืองทั้งเมืองสวรรคโลกแล เมืองพิไชยลงมายังเมืองพิศณุโลกจนสิ้นเชิง.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาถึงเมืองพิศณุโลกแล้ว ให้ ขุนอินทรเดชคุมกองทัพไปสืบข้อราชการถึงปลายแดนเมืองเชียง ใหม่ ได้ความมาว่าพระเจ้าหงษาวดีให้เกณฑ์กองทัพยกมาตี กรุงศรีอยุทธยาในระดูแล้งปีนี้ ทรงพระดำริห์ว่าหัวเมืองเหนือ

ยิ่งเยินเสียมากแล้ว ด้วยผู้คนต้องระส่ำระสายมาหลายคราว ถ้ามีศึกหงษาวดีมาอย่างคราวก่อนเห็นจะต่อสู้รักษาไว้ไม่ได้ ด้วยผู้คนน้อยแลที่ยังกลัวพระเจ้าหงษาวดีมีมากนัก กรุงศรีอยุทธยาเล่าก็กำลังก็ยังน้อยเหมือนกัน ด้วยถูกพระเจ้าหงษาวดีกวาดต้อนเอาผู้คนชาวพระนครไปเสียเป็นอันมาก ได้ผู้คนคืนมายังไม่เท่าใด การที่จะต่อสู้ศึกหงษาวดีต่อไปจำจะต้องรวมกำลังไว้แต่ที่กรุงศรีอยุทธยา เอาเป็นที่มั่นต่อสู้ข้าศึกแต่แห่งเดียว จึงจะต่อสู้ได้ถนัด ด้วยกรุงศรีอยุทธยาภูมิที่มั่นคงกว่าขัน แล้วก็อยู่ใกล้ทเล มีทางที่จะหาเครื่องสาตราวุธแลเสบียงอาหารเพิ่มเติมได้ง่าย ทรงพระดำริห์ดังนี้ จึงให้กวาดต้อนผู้คนหัวเมืองเหนือทั้งปวงลงมายังกรุงศรีอยุทธยา ทิ้งหัวเมืองเหนือให้ร้างเสียคราว ๑ สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จลงมาอยู่ที่กรุงศรีอยุทธยาแต่ในปีวอก พ. ศ. ๒๑๒๗ นั้น.

สงครามครั้งที่ ๖ ครั้งรบพระยาพสิมที่เมืองสุพรรณ บีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗

สมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิศรภาพของเมืองไทย เมื่อเดือน ๖ ปีวอก จุลศักราช ๙๔๖ พ.ศ. ๒๑๒๗ ดังได้บรรยายมาแล้ว ในปีนั้นเองต่อมาอีก ๗ เดือนกองทัพหงษาวดีก็ยกเข้ามาตีเมืองไทย เรื่องราวการสงครามครั้งนี้ปรากฏว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงยกกองทัพกลับจากเมืองอังวะมาถึงกรุงหงษาวดี ได้ทรงทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพออกไปถวายคืนเสาครัวไทยกลับมา และมาวบพุ่งชิงไล่นันทสูราชสังคร้ำออกไปจากเมืองไทย เห็นว่าไทยตั้งแข็งเมืองเป็นแน่แล้ว ก็ให้เกณฑ์กองทัพจะให้มาตีกรุงศรีอยุทธยา.

เวลานั้นพระเจ้าหงษาวดีทรงพระดำริห์ว่า ไทยเสียบ้านเมืองมาไม่ช้านัก ผู้คนพลเมืองที่จะเป็นกำลังต่อสู้มีน้อยกว่าแต่ก่อน ไม่จำเป็นต้องยกกองทัพใหญ่เข้ามามากมายหลายทัพเหมือนอย่างครั้งพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง ก็คงพอจะตีกรุงศรีอยุทธยาได้ จึงคิดจัดกระบวนทัพให้ยกเข้ามาเป็น ๒ ทางพร้อมกัน ประสงค์จะให้ไทยละล้าละลังในการที่จะต่อสู้ในครั้งนั้น ให้พระยาพสิมผู้เป็นพระเจ้าอาว์ของพระเจ้าหงษาวดีคุมกองทัพ มี

จำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทาง ๑ ให้พระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อราชธนุชายกกองทัพยกทัพเรือเมืองเชียงใหม่จำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ลงมาทางข้างเหนือฝั่งตะวันออกทาง ๑ ให้มาสมทบกันตีกรุงศรีอยุทธยาให้จงได้.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา ครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรทรงเตรียมการคอยท่าตีกองอยู่แล้ว ให้กองสอดแนมออกไปคอยสืบสวนอยู่ทุกทางที่ข้าศึกจะยกมา ครั้นทรงทราบว่าข้าศึกจะยกมาเป็น ๒ ทาง จึงให้ตระเตรียมการต่อสู้ ให้จัดพลอาสาหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นทัพยกทัพ ๑ มีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ให้เจ้าพระยาศุโขไทยเป็นนายทัพ แล้วจัดพลอาสาในกรุง ฯ เป็นกองทัพเรืออีกทัพ ๑ ให้พระยาจักรีเป็นนายทัพ พระยาพระคลังเป็นยกกระบัตร ทั้ง ๒ ทัพนี้เตรียมไว้สำหรับจะให้ไปรบพุ่งข้าศึกถึงที่อันได้โดยเร็ว และสั่งให้ขนย้ายทำลายเสบียงอาหารในหนทางที่ข้าศึกจะยกมาเสียทั้ง ๒ ทาง แล้วให้ต้อนคนเข้าพระนคร เตรียมรักษาป้อมปราการเป็นสามารถ.

กองทัพหงสาวดียกเข้ามาครั้งนี้ จะเป็นด้วยคิดประมาทไทย ฤๅเป็นด้วยพระยาพสิมกับพระเจ้าเชียงใหม่ฝ่ายใดทำผิดนัดหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงยกเข้ามาหาพร้อมกันไม่ ในเดือนอ้ายกองพระยาพสิมยกเข้ามาในแดนไทยทางเมืองกาญจนบุรีแต่ทัพเดียว สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบก็เห็นได้ทีแต่เวลานั้นน้ำลดยังไม่ถึงที่ น้ำในแม่น้ำลำคลองมีมาก แต่ทางยกแผ่นดิน

ยังเยี่ยก ระเดินกองทัพยังไม่สดวก จึงมีรับสั่งให้พระยาจักรียกกองทัพเรือออกไปรักษาเมืองสุพรรณบุรีด้านทานข้าศึกไว้พลางกองทัพพระยาพสิมยกเข้ามาหมายจะเอาเมืองสุพรรณบุรีเปนที่มั่นถูกกองทัพเรือพระยาจักรีเอายี่นใหญ่ยิง ทนอยู่ไม่ไหวก็ถอยกลับไปตั้งอยู่ยนดอนที่เขาพระยาแมน คอยฟังข่าวกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่อยู่ที่นั่น ครั้นถึงเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จโดยกระบวนเรือจากกรุงศรีอยุทธยา ไปทำพิธีเหยียบย่ำชัยภูมิพื้นไม้ข่มนามที่ตำบลลุมพลี แล้วเสด็จไปประทับที่ (ข้าโมก) แขวงเมืองวิเศษไชยชาญ* อันเปนที่ประชุมพล โปรดให้เจ้าพระยาศุโขไทยคุมกองทัพยกเมืองเหนือยกเปนกองน่าไปตีรวงทัพพระยาพสิมซึ่งตั้งอยู่ที่เขาพระยาแมน แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงตามไปตั้งอยู่ที่ตำบลสามชนอนแขวงเมืองสุพรรณบุรี เจ้าพระยาศุโขไทยยกไปถึงเขาพระยาแมน ได้รบพุ่งกับกองทัพน่าของพระยาพสิม ตีกองทัพพม่าแตกพ่ายไป ฝ่ายพระยาพสิมเวลานั้นเข้ามายึดเมืองไม่ได้สมหมาย ต้องออกไปตั้งอยู่กลางดอนขัดสนเสบียงอาหาร ฟังข่าวทัพพระเจ้าเชียงใหม่ก็ไม่ได้ความ ทำนองจะออกรวนเรอยู่แล้ว

---

* เมืองวิเศษไชยชาญ คือเมืองอ่างทองเก่า ตั้งอยู่ลำแม่น้ำน้อย เข้าใจว่าเวลานั้นยังเปนแขวงกรุง ฯ พึ่งตั้งเปนเมืองเมื่อสมเด็จพระนเรศวรชนะศึกพม่าแล้ว จึงเรียกว่าเมืองวิเศษไชยชาญ เพราะเปนที่ประชุมทัพแต่ครานั้นเปนต้นไป.

พอรู้ว่ากองทัพน่าแตกก็ไม่ได้คิดจะต่อสู้ รีบถอยหนีกลับไป เจ้าพระยาศุโขไทยได้ทีก็รีบติดตามตีพม่าไปจนปลายแดนเมืองกาญจนบุรี จับได้ (นายกองชื่อ) ฉางชวี และช้างม้ามาถวายเป็นอันมาก.

กองทัพพระยาพสิมหนีไปได้สัก ๑๕ วัน กองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ก็ยกลงมาถึงเมืองไชยนาทในแรมเดือนยี่นั้น ด้วยหัวเมืองเหนือร้างอยู่ทุกเมืองดังกล่าวมาแล้ว ไม่มีผู้ใดต่อสู้ กองทัพเมืองเชียงใหม่ก็ยกลงมาได้โดยสดวกทั้งทัพยกทัพเรือ พระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ที่เมืองไชยนาท ไม่ทรายว่ากองทัพพระยาพสิมถอยหนีไปเสียแล้ว จึงให้ไชยะกยอสูแลนันทกยอทางยกกองทัพน่าจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ ลงมาตั้งที่ปากน้ำอางพุทราแขวงเมืองพรหม ให้มาสืบสวนคิดอ่านนัดกำหนดกับพระยาพสิมที่จะยกเข้ามาตีกรุงฯ ให้พร้อมกัน.

สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่ากองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ยกลงมา ก็เสด็จยกกองทัพหลวงไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ตั้งทัพหลวงที่บ้านชะไวแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ แล้วให้พระราชมนูเป็นนายทัพ ขุนราชเดชะ เป็นยกกระบัตร คุมกองทัพน่ามีจำนวนทหารม้า ๒๐๐ พลราย ๓,๐๐๐ ยกขึ้นไปตีกองทัพน่าของข้าศึกที่ปากน้ำอางพุทรา พระราชมนูกับขุนรามเดชะยกขึ้นไปถึง เห็นว่าจำนวนพลในกองทัพของตนน้อยกว่าข้าศึกมากนัก จึงคิดเป็นกล

อุยายซุ่มกองทัพไว้ในป่า แล้วแต่งกองโจรเที่ยวคอยฆ่าฟันข้าศึกที่เที่ยวลาดหาเสบียงอาหาร แลคอยแย่งช้างม้าพาหนะมิให้เอาไปเลี้ยงห่างค่ายใหญ่ได้ ถ้าข้าศึกมาตามขัยเห็นมากก็หลบเลี่ยงไปเสียด้วยชำนาญทางที่กว่าข้าศึก ครั้นเห็นข้าศึกเผลอก็ยกเข้าปล้นทัพมิให้ข้าศึกอยู่เป็นปรกติได้ นายทัพน่าข้าศึกตั้งอยู่ไม่ได้ก็ต้องถอยทัพกลับไปเมืองไชยนาท พอพระเจ้าเชียงใหม่ได้ข่าวว่ากองทัพพระยาพสิมซึ่งยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ เสียทีไทยถอยหนีกลับไปแล้ว พระเจ้าเชียงใหม่เห็นจะทำการต่อไปไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับไป.

สงครามครั้งที่ ๗ คราวรบพระเจ้าเชียงใหม่ที่บ้านสระเกษ ปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๙

สงครามครั้งนี้ ที่แท้เป็นเรื่องเบื้องต้นของสงครามครั้งที่ ๘ ที่ต่อกันไป แต่เพราะรบพุ่งกันเป็นตอนหนึ่งต่างหาก แล้วหยุดกันไปเสียคราวหนึ่ง จึงได้นับว่าเป็นการสงครามคราวหนึ่งต่างหาก เริ่มเรื่องตั้งแต่พระยาพลิมถูกพระเจ้าเชียงใหม่มาเสียที่ไทยต้องล่าทัพกลับไปเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ ดังบรรยายมาแล้ว พระเจ้าหงษาวดีได้ทรงทราบก็ขัดเคืองพระเจ้าเชียงใหม่ ว่าเพราะพระเจ้าเชียงใหม่เฉื่อยช้าเสีย ยกลงมาไม่ทันกำหนดพระยาพลิมจึงเสียที จึงมีรับสั่งให้พระยาอภัยคามินี กับชักแซกยอกย่างแสนมิงโยคราชเป็นข้าหลวงเข้ามากำกับกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ ซึ่งยังยั้งอยู่ณเมืองกำแพงเพชร ให้ลงมาทำการแก้ตัวใหม่ ยังมิให้กลับคืนไปบ้านเมือง พระเจ้าเชียงใหม่กลัวพระเจ้าหงษาวดีก็ยกกองทัพกลับลงมาตั้งอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ในเดือน ๔ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ นั้น.

ฝ่ายพระเจ้าหงษาวดีทรงพระดำริห์ว่า ที่ตาคว่าไทยจะไม่สู้รบได้แข็งแรงอย่างแต่ก่อนนั้นผิดไปเสียแล้ว จำจะต้องยกกอง

ทัพใหญ่เข้ามาเหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงษาวดียกรี้พลมาจะตีเอากรุงศรีอยุทธยาได้ เวลานั้นความทราบถึงกรุงหงษาวดีว่าไทยทั้งหัวเมืองเหนือเสียหมด รวบรวมเอากำลังลงมาตั้งรักษาแต่กรุงศรีอยุทธยาแห่งเดียว พระเจ้าหงษาวดีจึงคำรัสสั่งให้พระมหาอุปราชาคุมกองทัพมีจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ เข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองกำแพงเพชรแต่เดือน ๕ ปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๗ ให้ไพร่พลทำนาในท้องที่หัวเมืองเหนือ ตระเตรียมเสบียงอาหารไว้สำหรับกองทัพใหญ่ ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีจะเสด็จยกมาเองในระดูแล้งข้างปลายปีระกา ให้พระเจ้าเชียงใหม่ลงมาตั้งขัดคาทัพถึงหัวเมืองด่านเขตรจังหวัดกรุง ฯ คอยรบกวนอย่าให้ไทยเป็นอันทำไร่ไถนาได้ในปีนั้น โดยประสงค์จะให้เสบียงอาหารข้างกรุงศรีอยุทธยาเบาบาง เวลามาล้อมพระนครจะได้เกิดอดอยากโดยเร็ว พระเจ้าเชียงใหม่จึงยกกองทัพยกทัพเรือรวมจำนวนพล[๑] ๑๐๐,๐๐๐ ให้พระยาเชียงแสนเป็นนายทัพหน้า พระเจ้าเชียงใหม่คุมทัพหลวงลงมาจากเมืองนครสวรรค์.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา เมื่อได้ข่าวว่ากองทัพเมืองเชียงใหม่สมทบกับกองทัพเมืองหงษาวดียกลงมาทางข้างเหนือ แต่แรกสมเด็จพระนเรศวรทรงสำคัญว่า ข้าศึกหมายจะลงมาตีกรุงศรีอยุทธยาในต้นปีระกานั้น ทรงพระดำริห์ว่าข้าศึกยกมา

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า จำนวนพลของพระเจ้าเชียงใหม่ ๑๐๐,๐๐๐ เห็นว่าจะมากเกินไป.

พร้อมกันเป็นทัพใหญ่ รี้พลมากนัก จะออกไปต่อตีกลางทางเห็นจะไม่ถนัด จึงให้ถอนผู้คนเข้ามาไว้ในกรุง ฯ เตรียมการรักษาพระนครเป็นสามารถ พระเจ้าเชียงใหม่เห็นผู้คนตามหัวเมืองในมณฑลราชธานีเบาบาง ไม่มีผู้ใดต่อสู้ ก็ยกกองทัพล่วงเลยลงมาตั้งถึงบ้านสระเกษในแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ (อยู่ใต้บ้านไชโยหน่อยหนึ่ง) แล้วแต่งกองอาสาให้แยกย้ายกันไปเที่ยวไล่ขับไล่กุมราษฎรตามแขวงจังหวัดกรุง ฯ เพื่อจะมิให้ทำไร่นาได้ เจ้าเมืองพเยาคุมทัพม้ากองอาสาล่วงเข้ามาเผาบ้านเรือนราษฎรจนถึงสพานเผาเข้าในเขตรกรุง ฯ สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบ ก็รีบเสด็จคุมพลทหารออกไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถเข้ารบพุ่งข้าศึกถึงตลุมบอน เจ้าเมืองพเยาตายในที่รบ พวกไพร่พลที่เหลืออยู่ก็พากันแตกหนีไป ทำนองสมเด็จพระนเรศวรจะได้ทรงทราบความมาแต่ก่อนให้ล่วงรู้พวกเชลยที่จับได้ในคราวนั้นว่าความคิดของข้าศึกจะทำสงครามเป็นการแรมปีดังกล่าวมา ทรงพระดำริห์เห็นว่าจะต้องตีกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ให้ถอยไปเสียจึงจะไม่เสียเปรียบข้าศึก จึงทูลความแก่สมเด็จพระราชบิดา ทรงเห็นชอบด้วยแล้ว ก็ให้จัดกองทัพยกทัพเรือมีจำนวนพล ๘๐,๐๐๐ ให้ไปตั้งประชุมพลที่ทุ่งลุมพลี.

ในเวลาเมื่อกำลังรวบรวมไพร่พลจัดกองทัพอยู่นั้น ได้ข่าวลงมาถึงสมเด็จพระนเรศวรว่า มีพวกกองอาสาเมืองเชียงใหม่

ยกลงมาเที่ยวไล่ขับขยี้คนจนถึงบ้านข่าโมกอีกทาง ๑ พอได้ทรงทรายก็รีบเสด็จโดยกระบวนเรือเร็วไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถแลข้าราชการที่รักษาพระองค์ในทันใดนั้น พอเสด็จไปถึงตำบลข่าโมกน้อยก็พบกองทัพสะเรนันทสูซึ่งพระเจ้าเชียงใหม่มีให้คุมพล ๕,๐๐๐ ยกลงมาเที่ยวรังแกราษฎรทางเมืองวิเศษไชยชาญ จึงรับสั่งให้เทียบเรือเข้าข้างฝั่ง สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นยกพลเข้าโจมตีทัพข้าศึกรบพุ่งกันเป็นสามารถ ครั้นสมเด็จพระนเรศวรทรงยิงพระแสงปืนถูกนายทัพเชียงใหม่ตาย ๑ ข้าศึกต้านทานไม่ได้ก็แตกหนีกลับขึ้นไปข้างเหนือ พวกพลอาสาต่างแล่นไล่ติดตามขึ้นไป จนประทะกองทัพพระยาเชียงแสนทัพน่าของพระเจ้าเชียงใหม่ ซึ่งยกตามลงมาถึงรบพุ่งกัน พวกกองอาสาน้อยกว่า ต้านทานไม่ให้ต้องถอยกลับ พวกเชียงใหม่ก็ไล่ติดตามลงมา สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบว่าข้าศึกไล่ประชิดกองอาสาลงมา เกรงจะกลับลงเรือไม่ทัน จึงให้เลื่อนเรือพระที่นั่งกับเรือที่มีอยู่ในกระบวนเสด็จขึ้นไปรายลำอยู่ข้างเหนือปากคลองข่าโมกน้อย พอข้าศึกไล่กองอาสามาถึงนั่นก็ให้เอายิงใหญ่น้อยระดมยิงข้าศึกขึ้นไปจากในเรือ ฝ่ายข้าศึกเห็นทัพเรือไทยขึ้นไปช่วยกัน ก็ละพวกอาสามารบพุ่งกับทัพเรือ ข้าศึกทั้งรายบนตลิ่งยิงปืนตอบโต้กับทัพเรือ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถต่างทรงพระแสงปืนกลับยิงข้าศึกไปแต่เรือพระ

ที่นั่งกับด้วยพลทหารทั้งปวง แลครั้งนั้นรบกันใกล้ ๆ ผู้คนถูกฆ่าแทงบาดเจ็บล้มตายลงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถหาต้องอาวุธข้าศึกไม่ รบกันอยู่จนกองทัพยกซึ่งยกไปจากกรุง ฯ ตามขึ้นไปถึงเข้าช่วยรบพุ่ง กองทัพพระยาเชียงแสนก็ถอยหนีกลับขึ้นไปข้างเหนือ สมเด็จพระนเรศวรจึงรับสั่งให้รวบรวมกองทัพทั้งปวงตั้งอยู่ที่ตำบลบ้าโมกนั้น.

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ที่บ้านสระเกษ ทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไปตีกองสะเรนันทสูแตก แลรบพุ่งกองทัพพระยาเชียงแสนต้องถอยหนีไป คาดว่าสมเด็จพระนเรศวรคงจะยกกองทัพตามขึ้นไป จึงปฤกษาแม่ทัพนายกองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะยกกำลังเป็นกองทัพใหญ่ลงมาตีไทยเสียก่อน อย่าให้ทันยกขึ้นไปยุครุกได้จะได้เปรียบในเชิงสงคราม พระเจ้าเชียงใหม่จึงให้รวบรวมกองทัพ ให้พระยาเชียงแสนกับพระยาสะเรนันทสูทำการแก้ตัวเป็นทัพหน้าคุมพล ๑๕,๐๐๐ กองทัพหลวงของพระเจ้าเชียงใหม่มีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ กำหนดฤกษ์จะยกลงมาในเดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๗.

ขณะเมื่อพระเจ้าเชียงใหม่เตรียมทัพจะยกลงมานั้น กองทัพสมเด็จพระนเรศวรประชุมพร้อมกันอยู่ที่บ้าโมก ทรงพระดำริห์ว่ากองทัพพระยาเชียงแสนเป็นแต่ถอยหนีไปมิได้แตกยับเยิน น่าจะไปหากำลังเพิ่มเติมยกลงมาอีก แต่เหตุไฉนหายไปหลายวันไม่

ยกลงมา ถ้าข้าพระเจ้าเชียงใหม่จะคิดเป็นอุบายการศึกสักอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงทำรัสสั่งให้พระราชมนูคุมกองทัพมีจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ยกขึ้นไปตรวจตระเวนดูว่าข้าศึกจะทำอย่างไร แล้วสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ก็เสด็จยกกองทัพหลวงเป็นกระบวนทัพยกมีจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ตามขึ้นไป.

กองทัพพระราชมนูยกขึ้นไปถึงบางแก้ว ประทะกับทัพน่าของพระเจ้าเชียงใหม่ที่ยกลงมา ก็รบพุ่งกัน ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปถึงบ้านแห ได้ยินเสียงปืนใหญ่น้อยหนาขึ้นทุกที ก็ทรงทราบว่าพระราชมนูขึ้นไปพบกองทัพเชียงใหม่ที่หมายจะลงมาตีกองทัพไทย จึงทรงพระดำริที่เป็นกลอุบายกระบวนรบ ให้หยุดกองทัพหลวงมิให้ตามขึ้นไปช่วยพระราชมนู แล้วแปรกระบวนทัพหลวงไปซุ่มอยู่ที่ป่าจิกน้ำกระทุ่มข้างฝั่งตะวันตก แล้วดำรัสให้ข้าหลวงขึ้นไปสั่งพระราชมนูให้ล่าถอยลงมา ฝ่ายพระราชมนูทำนองจะเห็นว่ากำลังพลไล่เลี่ยกับกองทัพน่าของพระเจ้าเชียงใหม่รบพุ่งกันอยู่ พอจะต่อสู้รอกองทัพหลวงให้ขึ้นไปถึงได้ก็ไม่ถอยลงมา สมเด็จพระนเรศวรดำรัสสั่งให้มีนทิพรักษาเป็นข้าหลวงขึ้นไปเร่งให้ถอยอีก พระราชมนูก็สั่งให้มากราบทูลว่า รบพุ่งกับข้าศึกติดพันกันอยู่แล้ว ถ้าถอยเกรงจะเสียแตกพ่ายเอาไว้ไม่อยู่ สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้มีนทิพรักษาคุมทหารม้าเร็วรีบกลับขึ้นไปสั่งพระราชมนู ให้ถอย ถ้า

ไม่ถอยก็ให้ตีเอาศีศะพระราชมนูมาถวาย พระราชมนูแจ้งกระแสรับสั่งก็ตกใจ ให้โยกองยกสัญญาสั่งให้ถอยทัพ นายทัพนายกองทั้งปวงเห็นธงสัญญาต่างก็พากันล่าถอย ขณะนั้นพอกองทัพหลวงพระเจ้าเชียงใหม่ยกหนุนลงมาถึง พวกเชียงใหม่สำคัญว่ากองทัพไทยแตกก็คึกใจ พากันโห่ร้องรุกไล่ลงมา เห็นไทยเฮาแต่หนีก็ยิ่งชิงกันไล่ ด้วยอยากได้ช้างม้าข้าเชลยเป็นอาณาประโยชน์ ติดตามมามิได้เป็นกระบวนศึก จนถึงที่สมเด็จพระนเรศวรชุมกองทัพหลวงอยู่ ทอดพระเนตรเห็นข้าศึกเสียกลสมพระประสงค์ ก็ให้ยิงปืนโยกธงสัญญายกกองทัพหลวงเข้าตีกลางทัพข้าศึก ฝ่ายพระราชมนูเห็นกองทัพหลวงเข้าตีโอบดังนั้น ก็โยกธงสัญญาให้กองทัพกลับตีกระหนาบเข้าไปอีกด้านหนึ่ง ไล่รบพุ่งกันถึงตลุมบอน กองทัพเชียงใหม่เสียทีก็แตกพ่ายทั้งทัพน่าทัพหลวง สมเด็จพระนเรศวรเห็นได้ทีก็เร่งกองทัพให้ติดตามตีข้าศึกจนแตกฉานยับเยินคุมกันไม่ติด ที่ถูกฆ่าฟันตายเสียก็มาก ตัวนายตายในที่รบครั้งนั้นท้าวพระยาเชียงใหม่ ๕ คน คือ พระยาลอ ๓ พระยากาว ๓ พระยานคร ๓ พระยาเชียงราย ๓ พระยางัย ๓ พระยามอญที่มาก่ำกับทัพ คือ สมิงโยคราชกับสะเรนันทสูเข้าเมืองเทรินก็ตายในที่รบด้วย แลกองทัพไทยได้ช้างใหญ่ ๔๐ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ กับเครื่องสาตราวุธอีกเป็นอันมาก.

สมเด็จพระนเรศวรทรงพระดำริห์ว่า ข้าศึกเสียทัพกำลังคืนตกใจ เป็นโอกาศที่จะทำซ้ำเติมอย่าให้ตั้งตัวได้ จึงจะเสร็จศึกสมพระประสงค์ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงติดตามข้าศึกขึ้นไปในวันนั้น จนเวลาพลบค่ำถึงบ้านชะไว เห็นรี้พลเหน็ดเหนื่อยจึงประทับแรมที่บ้านชะไว แลสั่งนายทัพนายกองทั้งปวงให้เตรียมยกไปแต่เพลาศึกให้ถึงบ้านสระเกษเข้าตีค่าย พระเจ้าเชียงใหม่แต่เช้าตรู่ให้พร้อมกัน ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่หนีกลับขึ้นไปถึงบ้านสระเกษ ทราบว่ากองทัพไทยยกติดตามขึ้นไป ก็เลยหนีต่อไปแต่ในเพลากลางคืน ครั้นกองทัพไทยขึ้นไปถึงบ้านสระเกษเมื่อเวลา ๕ นาฬิกา ๔ ทำ เพลาเช้าเห็นแต่พวกข้าศึกกำลังอลหม่าน ไม่มีผู้ใดต่อสู้ กองทัพไทยก็ได้ค่ายพระเจ้าเชียงใหม่โดยง่าย จับได้พระยาเชียงแสนนายทัพน่าของพระเจ้าเชียงใหม่แลรี้พลนายไพร่เป็นเชลยรวมหมื่นเศษ กับช้าง ๑๒๐ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ เรือรบแลเรือเสบียงรวม ๕๐๐ ลำ ได้ทั้งเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์เสบียงอาหารอีกเป็นอันมาก แม้นเครื่องราชูปโภคของพระเจ้าเชียงใหม่ก็ทิ้งไว้หลายอย่าง.

เมื่อได้ค่ายที่บ้านสระเกษแล้ว สมเด็จพระนเรศวรเสด็จติดตามข้าศึกขึ้นไปจนถึงเมืองนครสวรรค์ เห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่หนีไปสมทบกับกองทัพพระมหาอุปราชาแล้ว จะติดตามต่อไปไม่ได้ที จึงให้ยกกองทัพกลับมา แลครั้งนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงพระวิตกเกรงว่าพระมหาอุปราชาจะยกกองทัพหนุนพระเจ้า

เชียงใหม่ลงมาถึกทัพ ๑ จึงให้ถอกองทัพหลวงเสด็จโดยกระบวนเรือจากกรุงศรีอยุทธยาเมื่อเดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ยกหนุนสมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปถึงปากน้ำยางพุทรา สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จกลับลงมา จึงกราบทูลการที่ได้รบพุ่งมิไชยชนะข้าศึกให้สมเด็จพระราชชนิดาทรงทรายทุกประการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็มีรับสั่งให้เลิกกองทัพทั้งปวงกลับคืนมายังพระนคร.

สงครามครั้งที่ ๙ คราวพระเจ้าหงษาวดีล้อมกรุง ฯ

ปีจอ พ. ศ. ๒๑๒๙

สงครามครั้งนี้เป็นการรู้ล่วงน่านาน เหมือนคราวพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองขอช้างเผือก เพราะกองทัพพระมหาอุปราชาเข้ามาตั้งทำนาแต่ปีระกาดังกล่าวมาแล้ว ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีจอ พ. ศ. ๒๑๒๙ พระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงก็ยกกองทัพหลวงมา เวลานั้นไทยทั้งหัวเมืองเหนือให้แก่ข้าศึก พระเจ้าหงษาวดีจึงให้กองทัพทั้งปวงเข้ามาประชุมกันที่เมืองกำแพงเพชร เป็นจำนวนพลเบ็ดเสร็จ ๒๕๐,๐๐๐ ให้จัดเป็นทัพกษัตริย์ ๓ ทัพ คือ ทัพพระเจ้าหงษาวดีทัพ ๑ ทัพพระมหาอุปราชาทัพ ๑ ทัพพระเจ้าตองอูทัพ ๑ แต่พระเจ้าเชียงใหม่นั้นพระเจ้าหงษาวดีขัดเคืองว่ามาแพ้ไทย จึงให้เป็นแต่พนักงานสำหรับขนเสบียงอาหาร ครั้นจัดพร้อมแล้วก็เคลื่อนทัพลงมา เมื่อถึงเมืองนครสวรรค์ให้กองทัพพระมหาอุปราชายกแยกมาทางเมืองลพบุรี เมืองสระบุรี แล้วมาบรรจบทัพหลวงที่กรุงศรีอยุทธยา ส่วนกองทัพพระเจ้าตองอูให้ยกลงมาทางริมแม่น้ำฝั่งตวันออก กองทัพพระเจ้าหงษาวดี

นั้นยกลงมาทางฝั่งตวันตก ทั้ง ๓ ทัพนั้นลงมาถึงกรุงศรีอยุทธยา เมื่อเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ตั้งค่ายรายกันอยู่ข้างทิศเหนือกับทิศตวันออกแต่ ๒ ด้าน ด้วยเป็นทางที่จะเข้าที่พระนครได้สดวกกว่าด้านอื่น กองทัพพระเจ้าหงษาวดีอยู่ด้านเหนือ ตั้งค่ายหลวงที่ขนอนปากคู ให้กองมังมอคราชยุตรกับพระยาพระรามตั้งที่ค่ายลมะขามหย่อง ให้กองพระยานครตั้งที่ค่ายลพุทธเลา ให้กองนันทสูตั้งที่ขนอนบางลาง กองทัพพระเจ้าตองอูให้ตั้งที่ทุ่งชายเคืองทางทิศตวันออก ครั้นกองทัพพระมหาอุปราชามาถึงให้ตั้งที่ทุ่งชายเคืองด้านตวันออก ต่อกองทัพพระเจ้าตองอูลงมาทางยางตะนาวข้างใต้.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยาได้มีเวลาเตรียมรักษาพระนครหลายเดือน เพราะรู้ตัวก่อนทัพข้าศึกมาแล้ว การตระเตรียมครั้งนี้มีรายการปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารหลายอย่าง คือ

(๑) ตั้งแต่เข้าระดูฝน ให้เกณฑ์คนออกตั้งทำนาทั่วทุกถิ่นทำเลนาในจังหวัดกรุง ๆ แลให้ทหารกองอาสาออกไปคอยตรวจตราป้องกันมิให้พวกข้าศึกมาทำร้ายได้ เมื่อได้ข่าวว่าข้าศึกยกกองทัพใหญ่ลงมา เวลานั้นเข้ากำลังออกรวง ก็ให้รีบเกี่ยวเก็บขนเอาเข้ามาในกรุง ๆ ที่จะเอามาไม่ได้ทันก็ให้ทำลายเสีย มิให้ได้ไปเป็นประโยชน์แก่ข้าศึก.

(๒) ให้ระดมคนทั้งในจังหวัดกรุง ๆ แลหัวเมืองชั้นชั้นในเข้ามาประจำรักษาพระนครเหมือนทุกคราว แต่คราวนี้เอาความรู้การที่เคยปรากฏว่า เมื่อต้นคนเข้าพระนครแต่ก่อนมา ผู้คนที่อยู่แขวงห่างไกลมักเที่ยวหลบหลีกซ่อนอยู่ในป่าดง ไม่ใคร่ตัวมาเลยเป็นอันมากทุกคราว คราวนี้จึงเลือกพวกทหารที่ชำนาญป่าตั้งเป็นนายกองอาสา ให้แยกย้ายกันไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนที่กระจัดพลัดพรายรวมเข้าเป็นกองโจร คอยเที่ยวตีตัดลำเลียงข้าศึกให้สาสมเสียบ้าง ให้ดักเสบียงอาหารแลเครื่องยุทธภัณฑ์มาถึงกันได้ลำบาก

(๓) การที่ตระเตรียมรับข้าศึกครั้งนี้ ระวังรักษาแต่ที่พระนครกับทางที่จะไปมาข้างใต้ ให้ปลอดโปร่งไปมาทางทเลได้สะดวก ส่วนทางข้างเหนือตั้งแต่เมืองนครราชสีมาขึ้นไป ปล่อยให้ข้าศึกทำตามชอบใจ ไม่ต้องรักษาเมืองไว้แม้แต่สักแห่งเดียว แต่ในชานพระนครนั้นตระเตรียมตั้งยั้งใหญ่แลกระบวนทัพยกทัพเรือไว้คอยยั้งกันเป็นสามารถ มิให้ข้าศึกเข้ามาตั้งยั้งใหญ่ยิงเข้ามาในกรุง ๆ ได้.

ขณะเมื่อกองทัพพระเจ้าหงสายกลงมาถึงกรุง ๆ เมื่อต้นเดือนยี่นั้น เข้าในท้องนาทุ่งหันตราข้างนอกกรุงด้านตะวันออกยังเที่ยวไม่เสร็จ เห็นกองทัพข้าศึกมาใกล้ จึงโปรดให้เจ้าพระยากำแพงเพชร ซึ่งได้ว่าที่สมุหพระกลาโหมคุมกองทัพออกไปตั้งยั้งกันผู้คนที่ออกไปเกี่ยวเข้า พอพระมหาอุปราชายกกองทัพ

มาถึง ให้กองทัพม้ามาตีกองทัพเจ้าพระยากำแพงเพ็ชรแตกพ่ายเข้ามายังพระนคร สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระพิโรธ ด้วยรบกันมาในชั้นนี้ไทยยังไม่เคยแตกพ่ายข้าศึกเลย เจ้าพระยากำแพงเพ็ชรไปทำเสียการ จะให้ไพร่พลกลับเกรงกลัวข้าศึกเสีย จึงมีรับสั่งให้ริบชักกองทัพ แล้วสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จลงทรงเรือพระที่นั่งลำเดียวกันยกออกไปในทันที ได้รบพุ่งกับข้าศึกที่ทุ่งชายเคืองเป็นสามารถ สมเด็จพระเอกาทศรถถูกกระสุนปืนกลองพระองค์ขาดคลองพระกร แต่หาต้องพระองค์ไม่ รบกันอยู่จนเวลาพลบค่ำ ข้าศึกถอยไปจากค่ายเจ้าพระยากำแพงเพ็ชรที่ตีได้นั้นแล้ว จึงเสด็จกลับเข้าพระนคร คำรัสสั่งให้ประหารชีวิตรเจ้าพระยากำแพงเพ็ชร แต่สมเด็จพระราชชนนีทรงขอชีวิตรไว้ จึงเป็นแต่ให้ถอดจากตำแหน่ง มิให้ว่าการสืบไปภายหน้า พวกข้าราชการทั้งปวงก็พากันเกรงพระราชอาญา ตั้งหน้ารบพุ่งทั่วกันแต่นั้นมา.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีตั้งล้อมกรุงศรีอยุทธยาแล้ว ให้กองทัพเข้าตีปล้นพระนครหลายครั้งก็เข้าไม่ได้ ด้วยไทยต่อสู้แข็งแรงกว่าครั้งก่อน ๆ พม่ายกเข้ามาคราวใดไทยก็ตีเอากลับต้องถอยคืนไปค่ายที่เดิมทุกคราว แต่พระเจ้าหงษาวดีตีพระนครอยู่กว่าเดือนก็ไม่ประชิดเข้ามาได้ ในระหว่างนั้นพวกกองโจรซึ่งสมเด็จพระนเรศวรให้ไปรวบรวมคนจัดขึ้นตาม

หัวเมือง มีหลายหมวดหลายกอง พากันเที่ยวตัดลำเลียงเสบียงอาหารของข้าศึก ส่งมาถึงกันไม่ได้สักวัน ก็เกิดอัตคัดแล้วเลยมีความไข้เจ็บเกิดขึ้นในกองทัพที่ตั้งล้อมพระนคร พอสมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่าเกิดความไข้เจ็บในกองทัพข้าศึก เห็นได้ที ก็ให้ออกตีปล้นค่ายข้าศึกทั้งกลางวันกลางคืนมิให้อยู่เป็นปรกติได้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีรายการ เฉภาะแต่ความที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จออกไปรบเองหลายความ คือ

เมื่อเดือน ๓ แรม ๓๐ ค่ำ เวลา ๓๓ ทุ่ม (๕ ก. ท.) เสด็จออกปล้นค่ายพระยานครที่ปากน้ำพุทธเลา (ทำนองกำลังข้าศึกกองนี้จะอ่อนกว่ากองอื่น) ข้าศึกแตกหนี ได้ค่ายพระยานคร (ให้เผาค่ายข้าศึกเสีย) แล้วเสด็จกลับคืนเข้าพระนคร.

เดือน ๕ ขึ้น ๓๐ ค่ำ เวลากลางคืนเสด็จออกไปปล้นค่ายทัพน่าของพระเจ้าหงษาวดี ข้าศึกไม่รู้ตัวนัดตกพ่ายได้ค่ายนั้นแล้วไล่ฟันแทงข้าศึกเข้าไปจนถึงค่ายหลวงพระเจ้าหงษาวดี สมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงจากม้าพระที่นั่งทรงคายพระแสงคายนำทหารขึ้นยันระเนียด จะเข้าค่ายพระเจ้าหงษาวดี ถูกข้าศึกแทงตกลงมาจึงเข้าไม่ได้ ขณะนั้นพอข้าศึกกรูกันมามากก็เสด็จกลับคืนเข้าพระนคร พระแสงคายซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงในวันนั้น จึงปรากฏนามว่า "พระแสงคายคายค่าย" มาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

การที่สมเด็จพระนเรศวรไปปลันค่ายพระเจ้าหงษาวดีครั้งนี้ เนื้อความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีทราย ตรัสแก่เสนาบดีว่า ซึ่งพระนเรศวรออกมาทำการเปนอย่างพลทหารดังนี้ เหมือนกับเราพิมเสนมาแลกเกลือ นี่พระราชบิดาจะรู้ฤๅไม่ เสนาบดีกราบทูลว่า พระราชบิดาเห็นจะไม่ทรงทราบ ถ้าทรงทราบก็คงไม่ยอมให้มาทำอย่างนั้น พระเจ้าหงษาวดีตรัสว่า พระนเรศวรนี้กำลังการหาญนัก ถ้าออกมาอีกถึงจะเสียทหารสักเท่าใดก็ควร จะแลกเอาตัวพระนเรศวรให้จงได้ จึงให้ลักไว้ทำมู ซึ่งเปนกองทหารชั้นดีมือ เลือกทหาร ๓๐,๐๐๐ ไปรักษาค่ายหลวงนำ สั่งว่าถ้าพระนเรศวรออกมาอีก ให้ตีเข้าชิงจับตัวมาให้ได้

ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปี พระนเรศวรเสด็จออกไปครั้งนี้ ทรงพระดำริว่าจะปลันค่ายพระเจ้าหงษาวดี แลกรมหมื่นอนุรักษ์ไว้ทำมู ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีให้ทหารชั้นดีรักษาอยู่ จึงให้ทหารทศกุมพลกอง ๑ ออกมารบ สมเด็จพระนเรศวรเห็นข้าศึกน้อยก็เสด็จเข้ารบพุ่งแต่ด้วยลำพังกระบวนม้า พวกพม่าสู้พลางถอยพลางล่อให้ไล่ไปจนถึงที่ลักไว้ทำมูคุมกองทหารซุ่มอยู่ ก็กรูกันออกล้อมล้อม สมเด็จพระนเรศวรทรงต่อสู้ข้าศึกเปนสามารถ ลักไว้ทำมูขับม้าเข้ามาจะจับพระองค์ สมเด็จพระนเรศวรทรงแทงด้วย

พระแสงทวนถูกลักไวทำมูตาย ทหารทศเข้ามาแก้ลักไวทำมู ทรงฟันด้วยพระแสงตายตายลิกคน ๑ แต่พวกพม่าเห็นไทยน้อย ตัวก็ห้อมล้อมไว้ รบสู้กันอยู่กว่าชั่วโมง พวกกองทัพไทยจึงตามไปทัน เข้าแก้ไขสมเด็จพระนเรศวรออกจากที่ล้อมกลับคืนมาพระนครได้.

ถึงเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จโดยกระบวนเรือไปตีทัพพระมหาอุปราชา ซึ่งตั้งอยู่ณะขนอนยางตะนาวแตกพ่ายถอยลงไปตั้งอยู่ที่บางกระดาน.

พระเจ้าหงษาวดีตั้งล้อมกรุง ๑ มาแต่เดือนยี่ ปีจอ จนเดือน ๖ ปีกุญ พ.ศ. ๒๓๑๐ ถึง ๕ เดือน ก็ไม่ได้กรุงศรีอยุทธยา เห็นไพร่พลบ่วยเจ็บล้มตายร่อยหรอลงทุกทีก็ยังพระไทย ตำรัสปฤกษานายทัพนายกองทั้งปวง เสนาบดีผู้ใหญ่จึงทูลว่า กรุงศรีอยุทธยานี้ภูมิฐานมั่นคงนัก จะตีเอาโดยง่ายนั้นไม่ได้ ยังนักเข้าระดูฝน จะตั้งทำการต่อไปไพร่พลก็จะลำบากยิ่งขึ้นทุกที ควรจะถอยทัพกลับไปทำนุบำรุงรี้พลเสียสักคราว ๑ ต่อระดูแล้งน่าจึงค่อยยกมาตีใหม่ ถึงพระนเรศวรกล้าหาญในการศึก รี้พลก็มีน้อย รบขับเคี่ยวกันไปหลายคราวเข้าก็คงหมดกำลังที่จะต่อสู้ พระเจ้าหงษาวดีเห็นชอบด้วย จึงมีรับสั่งให้เตรียมถอยทัพ ให้กองทัพพระมหาอุปราชาซึ่งลงมาตั้งอยู่ที่สุดแนวข้างใต้ถอยกลับไปก่อน ให้กองทัพพระเจ้าตองอูยกกลับเปนกองหลัง.

ถึงเดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรยกทัพเรือลงไปที่ยางกระดาน หมายจะตีกองทัพพระมหาอุปราชาอีก เห็นพระมหาอุปราชากำลังถอยทัพกลับไป ได้รบพุ่งแต่กับกองหลังของพระมหาอุปราชา ก็ทรงทราบว่าพระเจ้าหงษาวดีจะถอยทัพ จึงเสด็จกลับคืนเข้าพระนคร รีบทรงจัดกองทัพยกไปตั้งที่วัดเดช* เมื่อเดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ให้เอาปืนขนาดใหญ่ลงในเรือสำเภาขนัดฉัดตามขึ้นไปหลายลำ พอเตรียมพร้อมเสร็จ ถึงวันขึ้น ๗ ค่ำก็ให้เอาปืนใหญ่ระดมยิงค่ายหลวงพระเจ้าหงษาวดี ถูกผู้คนช้างม้าล้มตาย พระเจ้าหงษาวดีทนอยู่ไม่ได้ก็ต้องรีบถอยทัพหลวงกลับขึ้นไปตั้งอยู่ที่บ้าโมก เมื่อกองทัพหงษาวดีถอยกลับไปครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรรับสั่งให้กองทัพยกติดตามตีข้าศึกไปจนทเลมหาราช ทาง ๑ ส่วนสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จโดยกระบวนทัพเรือตามตีกองทัพหลวงของพระเจ้าหงษาวดีขึ้นไปจนถึงบ้าโมกอีกทาง ๑ แต่ข้าศึกมากกว่ามากนักตีไม่แตกฉานไปได้ ก็เสด็จกลับคืนมายังพระนคร ทางโน้นพระเจ้าหงษาวดีก็ให้เลิกทัพกลับไปบ้านเมือง.

เรื่องสงครามต่อครั้งนี้ไปหนังสือพงษาวดารเขียงกันอยู่ ในพระราชพงษาวดารและพงษาวดารรามัญว่า พระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงยกมาตีกรุงศรีอยุทธยาเมื่อปลายปีกุญ พ. ศ. ๒๑๓๐ อีก

* หนังสือบางฉบับว่า วัดช่องลม อยู่ริมน้ำตรงภูเขาทอง.

ครั้ง ๑ ตั้งล้อมอยู่ก็ไม่ได้พระนคร ต้องเลิกทัพกลับไปเหมือนครั้งก่อน แต่พงษาวดารพม่าว่าพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงมาตีกรุงศรีอยุทธยาแต่ครั้งที่กล่าวมาแล้วครั้งเดียวเท่านั้น ฝ่ายพระราชพงษาวดารแลพงษาวดารรามัญที่ว่ายกมา ก็ไม่มีรายการรยพุ่งอย่างใดให้เห็นเปนหลักฐาน ข้าพเจ้าจึงอนุมัติตามพงษาวดารพม่า ว่าพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงยกมาตีกรุงศรีอยุทธยาแต่ในสงครามครั้งที่ ๗ ตอนนี้ครั้งเดียว.

สงครามครั้งที่ ๙ คราวพระมหาอุปราชายกมาครั้งแรก ปีชาล พ. ศ. ๒๑๓๓

ตั้งแต่พระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงเลิกทัพกลับไปจากกรุงศรีอยุทธยาแล้ว ไทยว่างการสงครามกับพม่าอยู่ ๓ ปี ในระหว่างนั้น สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชประชวรเสด็จสวรรคต เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๗ แรม ๑๓ ค่ำ ปีชาล จุลศักราช ๙๕๒ พ. ศ. ๒๑๓๓ สมเด็จพระนเรศวรพระชนมายุได้ ๑๕ ปี เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชพระเอกาทศรถ ให้เป็นพระมหาอุปราช แต่ให้มีพระเกียรติยศสูงเสมออย่างเช่นพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรเสวยราชย์ได้ ๗ เดือนก็เกิดศึกหงษาวดีอีก.

เหตุที่จะเกิดสงครามคราวนี้ ปรากฏในพงษาวดารพม่าว่า เจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคังตั้งแข็งเมืองขึ้นอีก พระเจ้าหงษาวดีปฤกษาเสนาบดีถึงการที่จะปราบปราม มีเสนาบดีคน ๑ ชื่อศิริไชยนรธา ทูลว่า ที่เมืองคังกำเริบขึ้นก็เพราะเห็นว่าปราบไทยไม่ลง จึงตั้งแข็งเมืองเอาอย่างไทยบ้าง ถ้ายังปราบไทยไม่ลงอยู่ตราบใด ถึงปราบเมืองคังได้แล้วก็คงมีเมืองอื่นเอาอย่างไทยต่อไป

อีก ต้องปรายเมืองไทยอันเป็นต้นเหตุให้รายกายเสียให้ได้ด้วย จึงจะเรียบร้อยเป็นปรกติได้ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร พระเจ้าหงษาวดีเห็นชอบด้วย และท่านองจะได้ข่าวออกไปว่ากรุงศรีอยุทธยาเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ประมาณว่าการภายในบ้านเมืองกำลังเปลี่ยนแปลงไม่เป็นปรกติจะเห็นเป็นโอกาศด้วยอีกอย่าง ๑ พระเจ้าหงษาวดีจึงให้จัดกองทัพ ๒ ทัพ ให้ราชบุตรองค์ ๑ ซึ่งได้เป็นพระเจ้าแปรขึ้นใหม่คุมกองทัพจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ยกไปตีเมืองกังทาง ๑ ให้พระยาพสิม พระยาภูกาม เป็นกองน่า พระมหาอุปราชาเป็นกองหลวง คุมกองทัพรวมจำนวนพล ๒๐๐,๐๐๐ ยกมาตีเมืองไทยอีกทาง ๑.

พระมหาอุปราชายกกองทัพมาถึงหงษาวดีเมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ปีชาล พ.ศ. ๒๑๑๑ เดินกองทัพมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ หาเดินทางด่านแม่ละเมาดังคราวก่อนไม่ ความข้อนี้ทำให้เห็นว่ากองทัพหงษาวดียกมาครั้งนี้ หมายจะรุกเข้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยาไม่ให้ทันตระเตรียมยังกันได้พรักพร้อม เพราะยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา ตั้งแต่เข้าแดนไทยต้องเดินทางกว่าเดือนกองทัพจึงจะลงมาถึงกรุง ๆ และยังต้องสั่งให้เตรียมเสบียงอาหารล่วงน่าให้ไทยรู้ตัวมีเวลาตระเตรียมนาน ถ้ายกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ข้ามแดนมาเพียง ๑๕ วันก็ถึงกรุง ๆ ทางใกล้กว่า เข้าใจว่าเพราะเหตุนี้พระมหาอุปราชาจึงยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยาครั้งนี้ ได้รู้ตัวเร็ววันก็เห็นจะมีความลำบากอยู่ ด้วยการที่จะต้อนผู้คนเข้าพระนครดังคราวก่อนๆไม่ใคร่ทัน แต่วิไสยสมเด็จพระนเรศวรว่องไวในเชิงศึก เมื่อเห็นว่าจะตั้งค่ายต่อสู้อยู่ที่กรุงฯ จะไม่ได้เปรียบข้าศึกเหมือนหนหลัง ก็ทรงพระดำริห์กระยวนรบเป็นอย่างอื่น ริบเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปในเดือนยี่ครั้นเสด็จไปถึงเมืองสุพรรณบุรี ได้ทรงทราบว่าข้าศึกยกล่วงเมืองกาญจนบุรีเข้ามาแล้ว จึงให้ชุมทัพหลวงไว้ (เข้าใจว่าที่ลำน้ำย่านค่อย) แต่งกองทัพน้อยทำนองเหมือนกับที่จะให้ไปรักษาเมืองกาญจนบุรียกไปล่อข้าศึก ฝ่ายกองทัพพระมหาอุปราชาเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรีเห็นไม่มีผู้ใดต่อสู้ สำคัญว่าไทยจะตั้งมั่นค่ายต่อสู้อยู่ที่กรุงศรีอยุทธยาอย่างคราวก่อน ก็ยกเข้ามาด้วยความประมาท ครั้นมาพบกองทัพล่วงของสมเด็จพระนเรศวร เห็นเป็นกองทัพเล็กน้อย ทัพหน้าของพระมหาอุปราชาเข้าปะทะรบพุ่ง กองทัพล่อต่อสู้อยู่หน่อยหนึ่งแล้วแกล้งถอยหนี พวกกองทัพหงษาวดีเห็นได้ทีก็ไล่ติดตามมา เข้าในที่ชุมทัพของสมเด็จพระนเรศวร ๆ ให้กองทัพออกระดมตี ได้รบพุ่งกันถึงตลุมบอน กองทัพหงษาวดีเสียทีก็แตกพ่าย ถูกไทยฆ่าฟันตายเสียเป็นอันมาก พระยาภูกามนายทัพหน้าก็ตายในที่รบ รี้พลที่เหลือพากันแตกหนี กองทัพไทยไล่ติดตามไป ขับพระยาพสิมนายทัพหน้าได้ที่บ้านทรเข้สามพันอีกคน ๑ กองทัพหน้าของพระมหาอุปราชากำลังแตกหนี

อลหม่าน ไทยไล่ติดตามไปประทะทัพหลวงทัพหลวงก็เลยแตกด้วย ในพงษาวดารพม่าว่า ครั้งนั้นไทยเกือบจะจับพระมหาอุปราชาได้ ด้วยกองทัพพม่าแตกยับเยิน แลเสียผู้คนช้างม้าเครื่องสาตราวุธแก่ไทยเปนอันมาก พระมหาอุปราชาหนีไปพ้นแล้วก็ให้รวบรวมรี้พลที่เหลืออยู่กลับไปถึงเมืองหงษาวดีเมื่อเดือน ๕ ปีเถาะ พ. ศ. ๒๓๓๕ พระเจ้าหงษาวดีทรงขัดเคือง ให้ลงพระราชอาญาแก่นายทัพนายกอง แต่พระมหาอุปราชานั้นให้ภาคทัณฑ์ไว้จะให้ทำการแก้ตัวใหม่ ดังจะปรากฏต่อไปข้างน่า.

สงครามครั้งที่ ๑๐ ศุราวสมเด็จพระนเรศวรชนช้าง ปีมะโรง พ. ศ. ๒๑๓๕

เรื่องราวการสงครามครั้งนี้ หนังสือพงษาวดารไทยกับพงษาวดารพม่าผิดกันแต่พลความ ส่วนเนื้อเรื่องได้ความประกอบกันตั้งแต่ต้นจนปลาย มีเนื้อความว่าพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงให้มาตีเมืองไทยไม่สมประสงค์หลายครั้งก็ทรงพระวิตก เกรงเหล่าประเทศราชและไพร่ฟ้าหน้าใสเมืองจะพากันประมาทหมิ่นพระเดชานุภาพ ครั้นพระมหาอุปราชาแตกพ่ายกลับไปก็ยิ่งทรงโทมนัสด้วยพระมหาอุปราชาเป็นผู้จะได้รับราชสมบัติสืบพระวงศ์ต่อไป มาช้าเสียเกียรติยศลงอีกทั้งนี้ ทรงเห็นว่าอย่างไร ๆ ก็จะต้องปราบปรามเมืองไทยลงให้จงได้ ทำนองในชั้นนี้จะได้มีรับสั่งปลดโยนพระมหาอุปราชาให้รับอาสามาตีเมืองไทยแก้ตัวใหม่ แต่พระมหาอุปราชามีความครั่นคร้ามทูลว่าเดชะห์ยังร้าย ดังกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร เป็นเหตุให้พระเจ้าหงษาวดีขัดเคืองปรากฏในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า วันหนึ่งมีรับสั่งให้หาเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่มาประชุมพร้อมกันที่ในท้องพระโรง แล้วพระเจ้าหงษาวดีตรัสตัดพ้อว่า ทุกวันนี้ทั้งเจ้าทั้งขุนนางช่างไม่มีใคร

ช่วยเอาใจเข็ยร้อนในเรื่องเมืองไทยข้างเลย พระนเรศวรครองกรุงศรีอยุทธยามีรัพลเพียงสักหยิบมือเดียว ก็ไม่มีใครจะกล้าไปรบพุ่งเมืองหงษาวดีจะหมดสิ้นคนก็เสียแล้วฤๅอย่างไร ขณะนั้นขุนนางคน ๑ ชื่อว่าพระยาลอ ทูลพระเจ้าหงษาวดีว่า กรุงศรีอยุทธยานั้น สำคัญที่พระนเรศวรองค์เดียว เพราะกำลังหนุ่มรบพุ่งเข้มแข็ง ทั้งยังคัยบัญชาผู้คนก็สิทธิ์ขาด รัพลทั้งนายไพร่กลัวอาญาของพระนเรศวรเสียยิ่งกว่ากลัวความตาย เข้าให้รบพุ่งอย่างไรก็ไม่คิดแก่ชีวิตรด้วยกันทั้งนั้น คนน้อยจึงเหมือนกับคนมาก เจ้านายในกรุงหงษาวดีรุ่นเดียวกับพระนเรศวร ที่ทำสงครามเข้มแข็งเคยชนะทัพศึกเหมือนอย่างพระนเรศวรก็มีหลายพระองค์ ถ้าโปรดให้จัดกองทัพให้เป็นหลายทัพ แล้วทรงเลือกเหล่าเจ้านายที่เข้มแข็งการศึกให้เป็นนายทัพ ยกไปช่วยกันรบพระนเรศวรก็เห็นจะเอาไชยชนะได้ ถ้าชนะพระนเรศวรแล้วกรุงศรีอยุทธยาก็เหมือนอยู่ในเงื้อมมือ คงได้โดยง่าย พระเจ้าหงษาวดีได้ทรงฟังพระยาลอทูลแนะนำให้แต่งเจ้านายไปทำศึกประชันกันก็เห็นชอบด้วย แต่เกรงว่าถ้าไม่ให้พระมหาอุปราชาไปด้วย คนทั้งหลายก็จะพากันดูหมิ่นรัชทายาทยิ่งขึ้น พระเจ้าหงษาวดีคงตรัสตอบตามทำนองความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ที่พระยาลอว่านั้นก็ดีอยู่ แต่ตัวของข้าเป็นคนอาภัพไม่เหมือนพระมหาธรรมราชาธิราช นั่นเขามีลูกพ่อไม่ต้องพัก

ใช้ให้รบพุ่ง มีแต่กลัยจะต้องห้ามเสียอีก แต่ตัวข้าไม่รู้ว่าจะใช้ใคร พระมหาอุปราชาได้ยินรับสั่งบริภาษเช่นนั้นก็อัปยศอดสูจึงกราบทูลขอรับอาสามาตีเมืองไทยแก้ตัวใหม่ พระเจ้าหงษาวดีก็ให้เกณฑ์กองทัพ ๓ เมือง คือกองทัพเมืองหงษาวดี ให้เจ้าเมืองจาปะโร* เป็นกองน่า พระมหาอุปราชาเป็นกองหลวงทัพ ๑ กองทัพเมืองแปร ให้พระเจ้าแปรลูกเธอที่ไปตีเมืองตังได้เมื่อคราวหลังเป็นนายทัพทัพ ๑ ทัพเมืองตองอู ให้ลูกของพระเจ้าตองอู ชื่อนัดจินหน่อง ผู้ที่ต้านทานกองทัพไทยไว้ได้เมื่อคราวพระเจ้าหงษาวดีล่าทัพกลับไปเป็นนายทัพทัพ ๑ รวมทั้ง ๓ ทัพ จำนวนพล ๒๕๐,๐๐๐ ยกมาตีกรุงศรีอยุทธยา แลสั่งให้พระเจ้าเชียงใหม่ยกกองทัพเมืองเชียงใหม่ลงมาสมทบด้วยอีกทัพ ๑ กองทัพพระมหาอุปราชายกออกจากเมืองหงษาวดีเมื่อณวันพุฒ เดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมโรง พ.ศ. ๒๑๑๕.

เรื่องการสงครามคราวนี้ ในพงษาวดารพม่าว่าเข้ามารบกันถึงชานกรุงศรีอยุทธยา ที่ทุ่งลุมพลี แต่ในพระราชพงษาวดารว่าไปรบกันในแขวงเมืองสุพรรณบุรี ข้อนี้พงษาวดารพม่าผิดความจริงเป็นอย่างว่าในพระราชพงษาวดารเป็นแน่ไม่มีที่สงไสย เพราะพระเจดีย์ที่สร้างตรงที่ชนช้างยังปรากฏอยู่จนตราย่างเท่าทุกวันนี้

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกบังจาปะโร ว่าเป็นพี่เลี้ยงของพระมหาอุปราชา แต่พงษาวดารพม่าว่าเป็นเจ้าเมืองจาปะโร.

แต่เหตุใดในพระราชพงษาวดารจึงกล่าวถึงกองทัพพระมหาอุปราชาทัพเดียว ไม่ปรากฏว่าพระเจ้าแปรแลนัครินหน่องยกมาอีก ๒ ทัพ ข้อนี้ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า กองทัพข้าศึกที่ยกมาครั้งนี้ เห็นจะให้ยกมาทั้ง ๒ ทาง คือให้พระมหาอุปราชายกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ให้พระเจ้าแปรกับนัครินหน่องยกมาทางด่านแม่ละเมา ให้พระเจ้าเชียงใหม่คุมเรือลงมาเป็นกองลำเลียงเหมือนคราวก่อน กำหนดให้กองทัพที่ยกมาทั้ง ๒ ทางมารวมกันที่กรุงศรีอยุทธยา กระบวนทัพของข้าศึกที่ยกมาเห็นจะเป็นดังว่านี้ แต่เพราะไทยได้รบกับกองทัพพระมหาอุปราชาทัพเดียวแล้วก็เลยสิ้นสงคราม กองทัพเมืองแปรเมืองตองอูมาทีหลัง ไม่ทันเข้ามารบพุ่ง จึงมิได้ปรากฏในพระราชพงษาวดาร ว่ามีกองทัพยกมาทางอื่นอีก การที่คาดเดาเหตุการณ์เห็นว่าจะเป็นด้วยเหตุดังกล่าวมานี้.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร ตั้งแต่กองทัพพระมหาอุปราชาแตกไปจากเมืองสุพรรณบุรีเมื่อคราวก่อน คาดในพระไทยว่าเห็นจะว่างศึกหงษาวดีไปสักปีสองปี ด้วยข้าศึกเสียช้างม้ารี้พลมาก คงยังจะต้องหาเพิ่มเติมอยู่นานวัน ในปีมโรงนั้น หมายจะเสด็จไปตีกรุงกัมพูชา ด้วยทรงขัดเคืองว่า เมื่อคราวไทยเสียกรุง ฯ แก่พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง เขมรพลอยเข้ามาซ้ำเติมยังมิทันที่จะได้ไปแก้แค้น พอเขมรเห็นว่าไทยมีกำลังขึ้น ยิ่งเข้ามาขอ

เป็นไมตรี ก็ได้ยอมตีกวยครั้ง ๑ ครั้นต่อมาพอเขมรเห็นพระเจ้าหงษาวดียกกองทัพใหญ่มาล้อมกรุง ๆ คาดว่าไทยจะสู้พม่าไม่ได้ก็ละสัตย์เสียกลับมาพลอยซ้ำเติมอีก จึงแก้นพระไทยคอยหาโอกาสที่จะยกลงไปตีกรุงกัมพูชาอยู่เสมอ ถึงเดือนอ้าย ยี่มโรง จึงตำรัสสั่งให้มีท้องตราเกณฑ์ทัพที่จะไปตีเมืองเขมร กำหนดให้พร้อมกันทันยกไปในกลางเดือนยี่ พอมีท้องตราไปได้ ๒ วัน ถึงเดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ ก็ได้รับใบบอกเมืองกาญจนบุรีว่า พระเจ้าหงษาวดีให้พระมหาอุปราชายกกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ แลต่อมาคงได้ข่าวมาจากหัวเมืองเหนือว่ายังจะมีกองทัพข้าศึกยกลงมาอีกทาง ๑ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริห์ว่าข้าศึกยกมา ๒ ทาง ถ้าปล่อยให้มาสมทบกันได้กำลังก็จะมากนัก กองทัพพระมหาอุปราชายกเข้ามาก่อน จำจะต้องชิงตีให้แตกเสียก่อนกองทัพทางเหนือยังลงมาถึงจะได้เบามือ จึงมีรับสั่งให้ย้ายที่ประชุมพลซึ่งกะไว้ว่าจะตั้งที่ทุ่งยางขวด สำหรับกองทัพที่จะยกไปตีกรุงกัมพูชานั้น ให้ไปตั้งที่ทุ่งป่าโมกแขวงเมืองวิเศษชัยชาญ อันร่วมทางที่จะยกไปเมืองสุพรรณบุรีและเมืองเหนือได้ทั้ง ๒ ทาง แล้วให้เร่งเรียกรี้พลพาหนะเสบียงอาหารให้พร้อมโดยเร็ว และในระหว่างนั้นมีรับสั่งให้พระยมราชครฤๅไชย ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี คุมพล ๕๐๐ เป็นกองโจรไปซุ่มซ่อนคอยตีตัดลำเลียงและรังควานทางเดินทัพของข้าศึกอยู่ข้างหลัง แล้วให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นนาย

ทัพ พระยาราชฤทธานนท์เป็นยกรบัตร คุมกองทัพหัวเมือง ไปตั้งชักตาทัพรับน่าข้าศึกอยู่ที่ลำน้ำท่าคอยแขวงเมืองสุพรรณบุรี แห่ง ๑ ครั้นเตรียมกองทัพหลวงพร้อมเสร็จ ถึงเดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จโดยกระบวนเรือพระที่นั่งจากพระนครไปทำพิธีพิไนไม้ข่มนามที่ทุ่งลุมพลี แล้วเสด็จไปยังที่ตั้งทัพไชยณตำบลมะม่วงหวาน ประทับแรมรักกระบวนทัพอยู่ ๓ ราตรี ถึงวันขึ้น ๑๒ ค่ำ เสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๓๐๐,๐๐๐ ออกจากท่งย่าโมกไปเมืองสุพรรณบุรีทางบ้านสามโก้ แล้วข้ามลำน้ำสุพรรณที่ท่าท้าวอู่ทองไปถึงค่ายหลวงที่หนองสาหร่ายริมลำน้ำท่าคอยเมื่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่นั้น.

ฝ่ายพระมหาอุปราชาเมื่อยกกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ครั้งนี้ ไม่รีบเร่งยกเข้ามาเหมือนครั้งก่อน คงเป็นด้วยระมัดระวังไม่ประมาท ครั้นเห็นไทยไม่คิดสู้ก็เคลื่อนกระบวนทัพมาตั้งอยู่ที่ตำบลตระพังกรุแขวงเมืองสุพรรณบุรี แล้วแต่งให้สมิงจอกราน สมิงเบ้อ สมิงซามะม่วน คุมกองทัพม้ามาเที่ยวลาดตระเวนสืบข่าวกองทัพที่จะยกลงมาทางฝ่ายเหนือ แลตรวจตราว่าไทยจะยกกองทัพออกไปคอยต่อสู้อยู่ที่ไหนบ้าง.

มีความกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารถึงเรื่องอัศจรรย์ในตอนนี้ว่า เมื่อวันพระมหาอุปราชายกกองทัพมาถึงตำบลพนมทวน ซึ่งเรียกในบัดนี้ว่าบ้านทวน เวลาย่าย ๓ โมงเกิดลมเวรัมพา

พักถูกเสวตรฉัตรหลังช้างหักลงนั้น เป็นเหตุให้พระมหาอุปราชาเห็นว่าเป็นลางร้ายหวาดหวั่นพรั่นพระไทยที่จะมาทำสงคราม อีกเรื่อง ๑ ว่าเมื่อณวันแรม ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ สมเด็จพระนเรศวรประทับอยู่ที่ค่ายหลวงค่ายลมะม่วงหวาน ก่อนวันจะเสด็จยกกองทัพไปเมืองสุพรรณบุรี ในกลางคืนทรงพระสุบินว่า น้ำท่วมข้ามาแต่ทิศตะวันตก เสด็จลุยน้ำไปพบจระเข้ใหญ่เข้าตัว ๑ ได้ต่อสู้กัน ทรงประหารจระเข้นั้นสิ้นชีวิตรด้วยฝีพระหัตถ์ มีรับสั่งให้โหรทำนายพระสุบิน พระยาโหราธิบดีทูลพยากรณ์ว่า เสด็จไปคราวนี้จะได้รบพุ่งกับข้าศึกเป็นมหายุทธสงคราม ถึงได้ทำยุทธหัตถี (คือชนช้างกัน อันนับว่าเป็นยอดของยุทธการ) และจะมีไชยชนะข้าศึก ความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเรื่องพระสุบินนี้ ถ้าเป็นความจริงก็อาจจะเป็นเหตุให้สมเด็จพระนเรศวรทรงมุ่งหมายตระเตรียมไปแต่แรกว่าจะชนช้างในครั้งนั้น แต่ถึงจะไม่เป็นความจริง เมื่อพิเคราะห์ดูเหตุการณ์ทั้ง ๒ ฝ่ายก็น่าเชื่อว่าฝ่ายข้างพระมหาอุปราชายกมาครั้งนั้น มาด้วยความครั่นคร้ามไม่มั่นพระไทยว่าจะมีไชยชนะ แต่ฝ่ายข้างสมเด็จพระนเรศวรยกไปด้วยมั่นพระไทยว่าจะสู้ได้ ได้เปรียบข้าศึกอยู่อย่างนี้ประการหนึ่งเป็นแน่.

ฝ่ายกองทหารม้าข้าศึก ซึ่งเล็ดลอดเข้ามาสอดแนมจนถึงบางกระทิงในแขวงจังหวัดกรุง ฯ เมื่อรู้ว่าสมเด็จพระนเรศวรยก

กองทัพไป ก็รีบเอาความไปทูลพระมหาอุปราชา เวลานั้นพระมหาอุปราชาตั้งอยู่ที่ตำบลตระพังกรุ ห่างหนองสาหร่ายที่กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ตั้งอยู่ระยะทาง ๓ วัน ครั้นพระมหาอุปราชาได้ทรายว่ากองทัพที่สมเด็จพระนเรศวรยกไปจำนวนพลน้อยกว่า จึงปฤกษานายทัพนายกองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะเอากำลังคนมากเข้าทุ่มเทตีเสียให้แตกที่เดียว อย่าให้ทันตั้งมั่นได้ ถ้าได้ที่ก็จะได้ติดตามตีเข้าไปให้ถึงกรุงศรีอยุทธยา เห็นพร้อมกันดังนี้ พระมหาอุปราชาจึงให้ยกกองทัพมาจากบ้านตระพังกรุ เห็นระยกในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนยี่ วันที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงค่ายหลวงที่หนองสาหร่ายนั้น.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จไปถึงที่หนองสาหร่าย ทำนองจะให้กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์กับพระยาราชฤทธานนท์ ซึ่งออกไปตั้งขัดตาทัพอยู่แต่ก่อน เสด็จออกไปตั้งค่ายขัดตาทัพที่คอนระฆัง (รอยค่ายยังมีอยู่) เพื่อจะให้ลาดตระเวนสืบสวนข้าศึกที่จะยกมา ส่วนกองทัพหลวงนั้น พอเสด็จไปถึงก็ให้ตั้งค่ายกูเครียมกระบวนทัพที่จะรบข้าศึก ด้วยคาดว่ากองจะได้รบกันในวันสองวันเป็นแน่ เพราะกองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายใกล้กันอยู่นักแล้ว ทรงจัดทัพเป็นกระบวนเบญจเสนา ๕ ทัพ คือทัพที่ ๑ ซึ่งเป็นกองน่า ให้พระยาสีหราชเดโชไชยเป็นนายทัพ พระยาพิไชยรณฤทธิ์เป็นปีกขวา พระยาวิชิตณรงค์เป็นปีกซ้าย ทัพที่ ๒

กองเกียกกาย ให้พระยาเทพอรชุนเป็นนายทัพ พระยาพิไชย สงครามเป็นยกขวา พระยารามกำแหงเป็นยกซ้าย ทัพที่ ๓ กองหลวง สมเด็จพระนเรศวรทรงเป็นจอมพล พร้อมด้วย สมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชา เจ้าพระยามหาเสนาเป็นยกขวา เจ้าพระยาจักรีเป็นยกซ้าย ทัพที่ ๔ กองยกรบัตร ให้พระยา พระคลังเป็นนายทัพ พระราชสงครามเป็นยกขวา พระราม รณภพเป็นยกซ้าย ทัพที่ ๕ กองหลัง ให้พระยาท้ายน้ำเป็นนาย ทัพ หลวงหฤทัยเป็นยกขวา หลวงอภัยสุรินทร์เป็นยกซ้าย พิเคราะห์ความตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร ดูเหมือน ในการรบครั้งนี้สมเด็จพระนเรศวรทั้งพระไทยจะตั้งรับ ให้ข้าศึก ตีก่อน เพราะทรงทราบว่าข้าศึกมีกำลังมากกว่ากองทัพที่ยกไป ครั้นถึงวันแรม ๑ ค่ำ เดือนยี่ พระยาศรีไสยณรงค์ยกมากราบทูล ว่า ให้ไปสอดแนมเห็นข้าศึกยกทัพใหญ่พันข้านรเข้ามาแล้ว จึงมีรับสั่งให้กองทัพทั้งปวงเตรียมตัวรบข้าศึกในวันรุ่งขึ้น แล้วสั่งไปยังพระยาศรีไสยณรงค์ว่า ให้ลาดตระเวนดูให้รู้เค้าเงื่อน ว่ากระบวนข้าศึกยกมาอย่างไร แล้วให้ถอยมา.*

---

* ความตรงนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีแต่ว่า ให้พระยาศรีไสยณรงค์ยกไป หาได้กล่าวว่าให้ไปรบฤๅไปลาดตระเวนไม่ ข้าพเจ้าพิเคราะห์ความตามเรื่อง เห็นว่าจะมิใช่ให้ไปรบ จึงไม่มีทัพหนุน แลพระยาศรีไสยณรงค์จึนไปรบจึงถูกตัดสิน ว่ามีความผิด.

รุ่งขึ้นณวันจันทร์ เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ ทองทัพทั้งปวงเตรียมพร้อมแต่เวลาเช้า สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถทรงแต่งพระองค์ทรงเครื่องพิไชยยุทธ ให้ผูกช้างพระที่นั่งชื่อพลายภูเขาทอง อันขึ้นระวางเป็นเจ้าพระยาไชยานุภาพเป็นพระคชาธารสมเด็จพระนเรศวร เจ้ารามราคพเป็นกลางช้าง นายมหานุภาพเป็นควาญ อีกช้าง ๑ ชื่อพลายยุญเรือง ขึ้นระวางเป็นเจ้าพระยาปรายไตรจักร ผูกเป็นพระคชาธารสมเด็จพระเอกาทศรถ หมื่นภักดีศวรเป็นกลางช้าง ขุนศรีคชลงเป็นควาญ พร้อมด้วยแวงพลังคยาทพวกทหารคู่พระไทยสำหรับรักษาพระองค์ แลกระบวนช้างตั้งกันทั้งปวงเตรียมรับเสด็จ พอสมเด็จพระนเรศวรทรงเครื่องแล้วก็ได้ยินเสียงปืนดังสนั่นหวั่นไหวทั่วทั้งพ่าทัพ จึงทำรัสสั่งให้หมื่นทิพเสนาปลัดกรมทำรวจเอาม้าไปรับไปดูว่าเป็นอย่างไรกัน หมื่นทิพเสนาได้ตัวขุนหมื่นในกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์มากราบทูลรายงานว่า พระยาศรีไสยณรงค์ยกไปประทะทัพข้าศึกที่ค่ายลคอนเผาเข้าเมื่อเวลาเช้าโมงเศษ (๗ ก.ท.) เข้ารบกัน ข้าศึกมาถนัก ต้านทานไม่ไหวจึงแตกมา สมเด็จพระนเรศวรทำรัสปฤกษานายทัพนาย

---

๑ มีความเห็นในพวกศึกษาโบราณคดีอย่าง ๑ ว่า ช้างจะขนกัน ๒ ตัว ถ้าตัว ๑ คนขี่หลังเปล่า แลอีกตัว ๑ เอาสัปคับบีกฉัตรผูกประทุกไปบนหลังตัว ๑ เห็นจะขี่ตัวหลังเปล่าไม่ได้ ด้วยเบาตัวคงคล่องแคล่วกว่ากัน เพราะฉนั้นพระคชาธารที่ทรงขนน่าจะเป็นช้างหลังเปล่า คนกลางช้างนั่งไปกับหลังช้างนั้นเอง ถึงรูปภาพช้างขนแต่ก่อนเขาก็เขียนหลังเปล่า พึ่งมาเขียนมีสัปคับบีกฉัตรต่อในชั้นหลัง.

กองว่า กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์แตกพ่ายมาอย่างนี้จะทำอย่างไร นายทัพนายกองกราบทูลว่า ขอให้มีกองทัพหนุนออกไปช่วยต่อสู้รบข้าศึกไว้ให้อยู่เสียก่อน แล้วจึงยกกองทัพหลวงออกตีต่อภายหลัง สมเด็จพระนเรศวรไม่ทรงเห็นชอบด้วย ตำรัสว่ากองทัพแตกฉานมาอย่างนี้แล้ว จะให้กองทัพไปหนุนไหนจะรับไว้อยู่ มาประทะกันเข้าก็จะพากันแตกลงมาด้วยกัน จึงมีรับสั่งให้จมื่นทิพเสนา จมื่นราชามาตย์ ขี่ม้าเร็วรีบไปประกาศแก่พวกกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ว่า อย่าให้รั้งรอรับข้าศึกเลย ให้เบี่ยงหนีไปเถิด พวกกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ได้ทรายกระแสรับสั่งต่างก็รีบหนีเอาตัวรอด พากันแตกกระจายไปไม่เป็นหมวดเป็นกอง ข้าศึกเห็นกองทัพไทยแตกฉานได้ทีก็รีบยกตามมาไม่หยุดยั้ง สมเด็จพระนเรศวรสั่งให้กองทัพหลวงรออยู่จนเวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) เห็นข้าศึกไล่ตามลงมาไม่เป็นกระบวนสมคเน ก็ตำรัสสั่งให้บอกสัญญากองทัพทั้งปวงให้ยกออกตีข้าศึก และในขณะนั้นเสด็จขึ้นทรงพระคชาธารกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ยกกองทัพหลวงเข้าตีโอบกองทัพน่าข้าศึกในทันที แต่ส่วนกองทัพท้าวพระยาได้ทรายกระแสรับสั่งช้าบ้างเร็วบ้าง ยกไปไม่ทันเสด็จโดยมาก มีแต่กองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยกับกองทัพเจ้าพระยามหาเสนาซึ่งเป็นยกขวา[๑] ตามกองทัพหลวงรุ่โจมตีข้าศึก

๑ ทราบได้ว่าเจ้าพระยามหาเสนากับพระยาสีหราชเดโชไชยไปทัน เพราะไม่ถูกตัดสินลงโทษเมื่อเสด็จกลับ.

เข้าไป กองทัพน่าข้าศึกกำลังละเลิงไล่มาโดยประมาท ไม่ได้ระแวงว่าจะมีกองทัพไทยไปยกทัพ ก็เสียทีย่วนยั้น แล้วเลยแตกหนีเปนอลหม่าน ขณะนั้นช้างพระที่นั่งชื่อสมเด็จพระนเรศวรภักดิ์ สมเด็จพระเอกาทศรถทรงไป เปนช้างชนะงาถลังตถน้ำมันทั้ง ๒ ช้าง ครั้นเห็นเหล่าช้างข้าศึกกลับหน้าพากันหนี ก็ออกแล่นไล่ไปโดยเมามัน พาสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเข้าไปในกลางหมู่ข้าศึก มิแต่ทหารกำลังคยาทกับพวกทหารรักษาพระองค์ตามติดไป เพราะในเวลานั้นกำลังรบพุ่งกันโกลาหล ฝุ่นฟุ้งตระหลบจนมืดมัวทั่วทิศ พวกนายทัพนายกองที่อยู่ห่างไม่เห็นว่าเสด็จล่วงเลยเข้าไป ถึงเหล่าข้าศึกก็มิได้เห็นพระองค์ถนัด ช้างพระที่นั่งพาสมเด็จพระนเรศวรภักดิ์สมเด็จพระเอกาทศรถลุยไล่ข้าศึกไปสัก ๒๐๐ เส้น พอหันกลางทัพพระนครไป เห็นพระมหาอุปราชาทรงพระคชาธารยืนช้างอยู่ในร่มไม้กับหล่าท้าวพระยา จึงทรงทราบว่าช้างพระที่นั่งพาไล่เข้าไปจนถึงในกองทัพหลวงของข้าศึก แต่สมเด็จพระนเรศวรพระสติมั่นไม่หวั่นหวาด คิดเห็นในทันทีว่าทางสงครามที่จะเอาไชยชนะได้มีอยู่อย่างเดียว จึงขับช้างพระที่นั่งตรงไปยังน่าช้างพระมหาอุปราชา แล้วร้องตรัสไปโดยฐานที่คุ้นเคยกันมาแต่ก่อนว่า "เจ้าพี่ จะยืนช้างอยู่ในร่มไม้ทำไม เชิญเสด็จมาทำยุทธหัตถีกันให้เปนเกียรติยศเถิด กษัตริย์ภายน่าที่จะชนช้างได้อย่างเราจะไม่มีแล้ว" ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวร

ท้าชนช้างนั้น ที่จริงเสด็จอยู่กลางหมู่ข้าศึก มีแต่ช้างพระที่นั่ง ๒ ช้าง กับพวกทหารรักษาพระองค์ไม่กี่คนนัก ถ้าพระมหาอุปราชาสั่งให้พวกกองทัพรุมรบพุ่งก็เกือบจะไม่พ้นอันตราย แต่พระมหาอุปราชาพระหฤทัยก็เป็นวิไสยกษัตริย์เหมือนกัน เมื่อได้ทรงฟังสมเด็จพระนเรศวรชวนชนช้าง จะไม่รับก็ละอายพระไทย จึงขับช้างพลายพัทธกอซึ่งเป็นพระคชาธารตรงออกมาชนกับเจ้าพระยาไชยานุภาพพระคชาธารของสมเด็จพระนเรศวร ฝ่ายเจ้าพระยาไชยานุภาพกำลังคล่องน้ำมัน เห็นช้างข้าศึกตรงออกมาก็เข้าโถมแทงทันทีไม่ยั้งยั้ง เสียทีพลายพัทธกอได้ล่างแยกรุนเอาเจ้าพระยาไชยานุภาพเยนจะวางตัว พระมหาอุปราชาได้ทีฟันด้วยพระแสงของ้าว สมเด็จพระนเรศวรเบี่ยงพระองค์หลบทัน ถูกแต่พระมาลาหนังซึ่งทรงในวันนั้นขาดไป พอเจ้าพระยาไชยานุภาพสยบหลุด แล้วกลับชนได้ล่างแยกรุนพลายพัทธกอหันเยนไป สมเด็จพระนเรศวรก็ง้างฟันด้วยพระแสงของ้าว ถูกพระมหาอุปราชาที่ไหล่ขวาขาด ซบลงพระศอม้อยู่กับคอช้าง ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถก็ได้ชนช้างกับเจ้าเมืองราชะโร ฟันเจ้าเมืองราชะโรตายเหมือนกัน พวกท้าวพระยาเมืองหงสาวดีเห็นพระมหาอุปราชาเสียทีถูกฟัน ต่างก็กรูกันเข้ามาช่วยแก้ไข เอาปืนระดมยิงถูกสมเด็จพระนเรศวรที่พระหัตถ์ถึงบาดเจ็บ แลถูกนายมหานุภาพควาญช้างพระที่นั่ง กับหมื่นภักดีศวรกลางช้างสมเด็จพระเอกา

ทศรถตายทั้ง ๒ คน ขณะนั้นพอรี้พลกองทัพหลวงแลกองทัพเข้า พระยามหาเสนา พระยาสีหราชเดโชไชยตามไปถึงทันเข้า ก็เข้ารบพุ่งแก้กันเอาสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถออกมาพ้นจากกองทัพข้าศึกได้ พวกท้าวพระยาเมืองหงยาวศึกกำลังตกใจด้วยพระมหาอุปราชาผู้เป็นจอมพลสิ้นพระชนม์ มิได้คิดจะรบพุ่งต่อไป หมายแต่จะรวบรวมกองทัพกลับไปค่ายเดิม ก็พากันยับยั้งอยู่ ด้วยกองทัพหงยาวศึกครั้งนั้นแตกยับเยินแต่ทัพน่าทัพเดียว ทัพสิ้นยังหาแตกไม่ ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรออกมาพ้นข้าศึกได้แล้ว เห็นข้าศึกย่นย่อยอยากจะตีให้ยับเยิน แต่กำลังกองทัพที่ตามเสด็จไปเวลานั้นมีน้อยนักถึงพระไทย จึงจำต้องเสด็จกลับมาค่ายหลวง ฝ่ายพวกกองทัพหงยาวศึกรวบรวมกันได้แล้วก็เชิญศพพระมหาอุปราชาเลิกทัพกลับไปเมืองหงยาวศึก สมเด็จพระนเรศวรทรงระแวงว่าข้าศึกยังจะยกมาตีอีกหนึ่งอีก จึงมิได้ให้กองทัพไปติดตาม แต่เมื่อพระเจ้าหงยาวศึกได้ทรงทราบว่าพระมหาอุปราชาสิ้นพระชนม์ ก็เสียพระไทยสิ้นหวังที่จะตีเมืองไทย จึงสั่งให้หากองทัพกลับคืนไปบ้านเมืองหมดทุกทัพ.

สมเด็จพระนเรศวรมีไชยชนะยุทธหัตถีครั้งนั้น พระเกียรติยศเลื่องฦๅเพร่หลายไปทั่วทุกประเทศในชมพูทวีป ด้วยถือกันเป็นคติมาแต่ก็กดำยรรพ์ ว่าการชนช้างเป็นยอดยุทธวิธีของนักรบ เพราะเป็นการต่อสู้กันตัวต่อตัว แพ้ชนะกันแต่ด้วยความคล่องแคล่ว

แกล้วกล้า กับชำนิชำนาญการขับขี่ช้างชน มิได้อาไศรยกำลังรี้พลฤากลอุบายอย่างหนึ่งอย่างใด อีกประการ ๑ ในการทำยุทธสงคราม ที่จอมพลทั้ง ๒ ฝ่ายจะได้เข้าใกล้ชิดจนถึงชนช้างกันได้นั้นก็มีน้อย จึงถือว่าเป็นการสำคัญเพราะหาโอกาศยากด้วยอีกอย่าง ๑ เพราะฉนั้นถ้ากษัตริย์พระองค์ใดทำยุทธหัตถีมีไชยชนะก็ได้รับความยกย่องว่ามีพระเกียรติยศอย่างสูงสุด เหมือนเช่นพระเจ้าอภัยทุษฐคามินีชนช้างกับพระยาเอฬาระทมิฬที่เมืองลังกาเป็นตัวอย่าง ถึงผู้แพ้นั้นก็ยกย่องสรรเสริญกันว่าเป็นนักรบแท้ มิได้ติเตียนเลย คดีที่กล่าวมานี้ก็เป็นความนิยมของไทยเหมือนกับชาติอื่น ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นองค์ ๑ ตรงที่ซึ่งได้ชนช้างกับพระมหาอุปราชา ตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าอภัยทุษฐคามินี ได้ทรงสร้างพระเจดีย์ขึ้นในลังกาทวีป ตรงที่ทำยุทธหัตถีกับพระยาเอฬาระทมิฬ ซึ่งมีเรื่องปรากฏอยู่ในหนังสือมหาวงศ์นั้น พระเจดีย์ยังปรากฏอยู่ วัดฐานได้ด้านละ ๑๐ วา สูงตลอดยอด เดิมเห็นจะราว ๒๐ วา ราษฎรเรียกที่ตรงนั้นว่าดอนพระเจดีย์ อยู่ห่างหนองสาหร่ายไปประมาณ ๑๕๐ เส้น ยังปรากฏจนทุกวันนี้ ช้างพระที่นั่งที่ชนชนะศึก ก็พระราชทานชื่อว่า "เจ้าพระยาปราบหงษาวดี" พระแสงของ้าวที่ทรงประหารพระมหาอุปราชาก็ได้นามปรากฏว่า "เจ้าพระยาแสนพลพ่าย" นับถือเป็นพระแสงศักดิ์สิทธิ์ สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงพระคชา

ชารในรัชกาลหลัง ๆ ลับมา แลพระมาลาซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงในวันนั้นก็ปรากฏนามว่า "พระมาลาเบี่ยง" มาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

ถึงว่าโดยทางพงษาวดาร การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงชนะยุทธหัตถีครั้งนั้น ก็ควรเห็นว่าเป็นการชนะอย่างอัศจรรย์ แลควรนับว่าเป็นไชยมงคลของบ้านเมืองโดยแท้ ส่วนความอัศจรรย์อย่างไร ในหนังสือพระราชพงษาวดารได้แต่งไว้เป็นถ้อยคำของสมเด็จพระพนรัตน์ถวายพระพรไพเราะอยู่ ข้าพเจ้าจะได้คัดลงไว้ในตอนน่าต่อไป ที่ว่าเป็นไชยมงคลแก่บ้านเมืองนั้น เพราะตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรมีไชยชนะครั้งนี้แล้ว ก็มิได้มีข้าศึกกล้ามาเบียดเบียนเมืองไทยแต่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งต่อไปจนตลอดกาลนาน ส่วนการสงครามก็เริ่มตันที่ไทยจะกลับเป็นฝ่ายปราบปรามข้าศึกศัตรูถึงต่างประเทศแต่นั้นไป จนมีอำนาจอาณาเขตรของสยามประเทศให้กว้างขวางถึงที่สุด ซึ่งเคยปรากฏในเรื่องพงษาวดารตลอดสมัยกาลอันหนึ่ง.

สงครามครั้งที่ ๑๑ คราวไทยตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรี ปีมโรง พ. ศ. ๒๑๓๕

สมเด็จพระนเรศวรมหาชัยชนะยุทธหัตถีแล้ว ทรงโทมนัสน้อยพระไทยที่ไม่สามารถจะตีข้าศึกให้แตกยับเยินไปได้เหมือนครั้งก่อน เพราะเหตุที่กองทัพท้าวพระยาข้าราชการไม่ตามเสด็จไปให้ทันรบพุ่งพร้อมกัน เมื่อเสด็จกลับมาถึงพระนครจึงตำรัสสั่งให้ลูกขุนประชุมปฤกษาโทษแม่ทัพนายกองตามพระอัยการศึก ลูกขุนปฤกษาวางยทว่า พระยาศรีไสยณรงค์มีความผิดฐานยังอาญาฝ่าฝืนพระราชโองการ ไปรบพุ่งข้าศึกโดยพลการจนเสียทัพแตกมา และเจ้าพระยาจักรี พระยาพระคลัง พระยาเทพอรชุน พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง มีความผิดฐานละเลยมิได้ตามเสด็จให้ทันท่วงทีการพระราชสงคราม โทษถึงประหารชีวิตรด้วยกันทั้งนั้น จึงตำรัสสั่งให้เอาตัวข้าราชการเหล่านั้นไปจำตรุไว้ พอพ้นวันพระแล้วให้เอาไปประหารชีวิตรเสียตามคำลูกขุนพิพากษา ครั้นถึงวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ สมเด็จพระพนรัตนวัดป่าแก้ว (เดี๋ยวนี้เรียกวัดใหญ่) กับพระราชาคณะรวม ๒๕ รูป ข้าไปเฝ้าถามข่าวถึงการที่เสด็จพระราชสงคราม ตามประเพณี

สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงเล่าแถลงการทั้งปวงตั้งแต่ต้นจนได้ทำยุทธหัตถีมีไชยชนะพระมหาอุปราชา ให้พระราชาคณะทั้งปวงฟังทุกประการ สมเด็จพระพนรัตนถวายพระพรถามว่า "สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ามีไชยแก่ข้าศึก เหตุไฉนข้าราชการทั้งปวงจึงต้องราชทัณฑ์เล่า" สมเด็จพระนเรศวรตรัสตอบว่า "นายทัพนายกองเหล่านี้มันกลัวข้าศึกมากกว่ากลัวโยม ละให้แต่โยมสองคนพี่น้องผ่าเข้าไปในท่ามกลางข้าศึก จนได้ทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา ต่อมีไชยชนะกลัวมันจึงได้เห็นหน้ามัน นี่หากว่าโยมยังไม่ถึงที่ตาย หาไม่แผ่นดินก็จะเป็นของชาวหงสาวดีเสียแล้ว เพราะเหตุนี้โยมจึงให้ลงโทษงันการมาอาญาศึก" สมเด็จพระพนรัตนจึงถวายพระพรว่า "อาตมาภาพพิเคราะห์ดูข้าราชการเหล่านี้ ที่จะไม่กลัวพระราชสมภารเจ้านั้นหามีไม่ เหตุทั้งนี้เห็นจะพเอิญเป็น เพื่อจะให้พระเกียรติยศพระราชสมภารเจ้าเป็นมหัศจรรย์ดังนี้ เหมือนสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์พุทธเจ้า เมื่อพระองค์เสด็จเหนือปราชิตบัลลังก์ใต้ต้นพระมหาโพธิ์ ณเพลาสายัณห์ครั้งนั้น เทพยเจ้าก็มาเฝ้าพร้อมอยู่ทั้งหมื่นจักรวาฬ พระยาวัสวดีมารยกพลเสนามาผจญ ถ้าพระพุทธองค์ได้เทพยเจ้าเป็นยุริวารมีไชยแก่พระยามารก็จะหาสู้เป็นมหัศจรรย์นักไม่ นี่พเอิญให้หมู่อมรอินทร์พรหมทั้งปวงปลาศนาการหนีไปสิ้น ยังแต่พระองค์เดียวอาจสามารถผจญพระยามาราธิราชกับพลเสนามารให้ปราไชยพ่ายแพ้ ได้สมเด็จ

พระยรมโลกนารถเจ้าจึงได้พระนามว่า พระพิชิตมารโมฬีศรี สรรเพ็ชญาณ เป็นมหามหัศจรรย์ยิ่งนักสืบไปทั่วอนันตโลกธาตุ เป็นของขนตรายเท่าถึงภวัคพรหม เป็นต่อตลอดถึงอโยภาคอเวจีเป็นที่สุด พิเคราะห์ดูก็เหมือนพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ครั้งนี้ ถ้าเสด็จพร้อมด้วยเสนางคนิกรโยธาทวยหาญมาก เสมือนไชยแก่พระมหาอุปราชา ก็จะหาสู้เป็นมหัศจรรย์แผ่พระเกียรติยศให้ปรากฏไปในนานาประเทศขนานิใหญ่น้อยทั้งปวงไม่ พระราชสมภารเจ้าอย่าทรงพระปริวิตกกังวลพระไทยเลย อันเหตุที่เป็นดังนี้เพื่อเทพยเจ้าทั้งปวงอันรักษาพระองค์จักสำแดงพระเกียรติยศคุณอาตมภาพถวายพระพรเป็นแท้" สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ทรงฟังสมเด็จพระพันรัตนถวายวิสัชนากว้างขวาง ออกพระนามสมเด็จพระยรมอรรคโมฬีโลกครั้งนั้น รฦกถึงพระคุณนามอันยิ่งก็ทรงพระปีติโสมนัสดื่นเต็มพระกมลหฤไทยปราโมทย์ ยกพระกรประนมเหนือพระอุตมางคศีโรตม์นมัสการ แย้มพระโอษฐว่า "สาธุ สาธุ พระผู้เป็นเจ้าว่านี้ควรนักหนา" สมเด็จพระพันรัตนเห็นว่าพระมหากษัตริย์คลายพระพิโรธแล้ว จึงถวายพระพรว่า "อาตมภาพพระราชาคณะทั้งปวงเห็นว่าข้าราชการซึ่งเป็นโทษเหล่านี้ก็ผิดหนักหนาอยู่แล้ว แต่ทว่าได้ทำราชการมาแต่ครั้งสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชและสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทั้งทำราชการในได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทของพระราชสมภารเจ้าแต่เดิมมา ดุจพุทธ

บริษัทสมเด็จบรมครูเหมือนกัน อาตมภาพทั้งปวงขอพระราชทานโทษคนเหล่านี้ไว้สักครั้งหนึ่งเถิด จะได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป" จึงมีรับสั่งว่า "พระผู้เป็นเจ้าขอแล้วโยมก็จะถวาย แต่ทว่าจะต้องให้ไปตีเอาเมืองตะนาวศรีเมืองทวายแก้ตัวก่อน" สมเด็จพระพนรัตนถวายพระพรว่า "การซึ่งจะใช้ไปตีบ้านเมืองนั้นก็สุดแต่พระราชสมภารเจ้าจะสงเคราะห์ มิใช่กิจของอาตมภาพทั้งปวงอันเป็นสมณะ" ว่าแล้วสมเด็จพระพนรัตนพระราชาคณะทั้งปวงก็ถวายพระพรลาไป" สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้นายทัพนายกองที่มีความผิดพ้นจากเวรจำ แล้วกำรัสสั่งให้เจ้าพระยาจักรียกกองทัพจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองตะนาวศรี ๑ แลให้พระยาพระคลังยกกองทัพจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองทวายอีกทัพ ๑ พวกนายทัพนายกองที่มีความผิดก็ให้เข้ากองทัพไปทำการแก้ตัวด้วยกันทุกคน ยกไปในปลายปีมะโรง พ. ศ. ๒๑๑๕ นั้น.

เมืองตะนาวศรีเมืองทวายเป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่ครั้งกรุงศุโขไทยเป็นราชธานี พม่าชิงเอาไปเสียเมื่อพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองตีได้กรุงศรีอยุทธยา ด้วยเหตุนี้พอมีโอกาสสมเด็จพระนเรศวรจึงให้ไปตีก่อนเมืองอื่น แต่เมืองทั้ง ๒ นี้ผิดกัน เมืองทวายซึ่งอยู่ต่อแดนมอญข้างเหนือเมืองตะนาวศรี ไพร่บ้านพลเมือง

๑ ความตอนสมเด็จพระพนรัตนทูลขอโทษข้าราชการตอนนี้ คัดมาตามสำนวนในหนังสือพระราชพงษาวดาร.

เป็นทวายชาติ ๑ ต่างหาก การปกครองเคยตั้งทวายเป็นเจ้าเมือง กรมการทั้งหมดจึงเป็นแต่ขึ้นกรุง ฯ เหมือนอย่างเป็นประเทศราชอันหนึ่ง ไม่สนิทนัก แต่ส่วนเมืองตะนาวศรีซึ่งอยู่ใต้เมืองทวายลงมาต่อกับเมืองชุมพรนั้น ไพร่บ้านพลเมืองมีทั้งพวกมอญไทยปะปนกัน และมีเหตุอีกอย่าง ๑ ตั้งแต่พวกฝรั่งแล่นเรือออกมาได้ถึงประเทศทางตวันออกเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ต่อมามีเรือกำปั่นแขกฝรั่งมาค้าขายที่เมืองมฤทอันเป็นเมืองขึ้นตั้งอยู่ที่ปากน้ำเมืองตะนาวศรีละหลาย ๆ ลำทุกปี เพราะท่าสำหรับจอดเรือมีเกาะกำบังคลื่นลมได้สนิท และมีทางขนสินค้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยาได้สะดวก เมืองมฤทจึงกลายเป็นเมืองท่าทำเลค้าขายของเมืองไทยทางฝ่ายตะวันตกไป ซึ่งเราเรียกว่า "ทเลตวันตก" เพราะฉนั้นจึงทรงตั้งข้าราชการในกรุง ฯ ออกไปเป็นเจ้าเมืองตะนาวศรีอย่างหัวเมืองตั้งแต่ครั้งโบราณมา เมื่อพม่าชิงเอาเมืองทวายเมืองตะนาวศรีไป ก็เอาแบบอย่างไทยไปปกครอง คือให้พวกทวายปกครองกันเอง และให้ข้าราชการพม่าลงมาครองเมืองตะนาวศรี.

ครั้นพม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีทราบข่าวว่ากองทัพไทยจะยกไปตีเมือง ก็รีบยกขึ้นไปยังกรุงหงสาวดี ขอกองทัพลงมาช่วยรักษาเมือง และครั้งนั้นพระเจ้าหงสาวดีก็ทรงพระโกรธท้าวพระยานายทัพนายกองที่มากับพระมหาอุปราชาอยู่เหมือนกัน จึงตรัส

สั่งให้พวกท้าวพระยาเหล่านั้นคุมกองทัพลงมารักษาเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ให้มารบกับไทยแก้ตัวใหม่ แต่ในขณะเมื่อกำลังเกณฑ์ทัพอยู่นั้น เจ้าพระยาจักรียกไปถึงเมืองตะนาวศรีเสียก่อน ให้กองทัพล้อมเมืองไว้ พม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีต่อสู้อยู่ได้ ๑๕ วัน ก็เสียเมืองแก่เจ้าพระยาจักรี ส่วนกองทัพพระยาพระคลังซึ่งยกไปตีเมืองทวายได้รบพุ่งกับข้าศึกที่ด่านเชิงเขาบันทัดครั้ง ๑ ข้าศึกแตกพ่ายไป พระยาพระคลังยกกองทัพตามเข้าไปล้อมเมืองทวายไว้ ๒๐ วัน พระยาทวายซึ่งพระเจ้าหงยาวตั้งให้ครองเมืองเห็นว่าจะสู้ไม่ได้ ก็ออกมาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุทธยาอย่างเดิม.

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีเมื่อได้เมืองตะนาวศรีแล้วเมืองมฤทแล้วคิดว่าเมืองทวายอยู่ห่างไกล ถ้าพระเจ้าหงยาวตีให้กองทัพยกลงมา ก็จะเข้าตีกระหนาบเอากองทัพพระยาพระคลัง จึงให้รีบเร่งกำปั่นที่มาค้าขายอยู่ที่เมืองมฤท ได้เรือสลุบของฝรั่งลำ ๑ ของแขก ๒ ลำ แลเกี๊ยเรือในพื้นเมืองได้อีก ๓๕๐ ลำ จัดเป็นเรือรบให้พระยาเทพอรชุนเป็นนายทัพเรือ คุมพล ๑๐,๐๐๐ ยกไปเมืองทวายทางทเล แลให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมพล ๑๐,๐๐๐ อยู่รักษาเมืองตะนาวศรี แล้วเจ้าพระยาจักรียกพล ๓๐,๐๐๐ ตามขึ้นไปเมืองทวายโดยทางบก กองทัพเรือพระยาเทพอรชุนยกไปทางทเลถึงด่านบ่อ ในแดนเมืองทวาย ประทะกับกองทัพเรือสมิงอุยากองสมิง

พระตะบะ ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีให้ลงมาช่วยรักษาเมืองตะนาวศรีมีเรือรบเรือยรรทุกรวมกันราว ๒๐๐ ลำ จำนวนพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ ก็เข้ารบพุ่งกันที่ในทเล สู้กันแต่เช้าจนเที่ยงยังไม่แพ้ชนะกัน ถึงเวลาย่ายลมตั้งคลื่นใหญ่ก็ทอดรอกันอยู่ทั้งสองฝ่าย ฝ่ายพระยาพระคลังเมื่อได้เมืองทวายแล้ว ก็คิดเป็นห่วงเจ้าพระยาจักรีเหมือนกัน ด้วยไม่ได้ข่าวว่าจะตีเมืองตะนาวศรีได้แล้วฤๅยังจึงจัดกองทัพเรือมีจำนวนเรือรบ ๑๐๐ ลำ กับพลทหาร ๕,๐๐๐ ให้พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง คุมลงไปช่วยเจ้าพระยาจักรีที่เมืองตะนาวศรี พอกองทัพออกจากปากน้ำเมืองทวายก็ได้ยินเสียงปืนทางทิศใต้ พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง จึงให้ขุนโหมหตุรงค์คุมเรือลาดตระเวนล่วงน่าลงไปสืบ ได้ความว่ากองทัพเรือของไทยยกขึ้นมาจากข้างใต้ สู้รบอยู่กับกองทัพเรือของพม่า พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง ก็ยกกองทัพเข้าตีกระหนาบพม่าลงไปจากข้างเหนือ ฝ่ายพระยาเทพอรชุนรู้ว่ามีกองทัพเรือไทยยกลงมาช่วยทางข้างเหนือก็ยกเข้าตีพม่าทางด้านใต้ กองทัพไทยยิงถูกสมิงอุยากองนายทัพตายในที่รบ แล้วยิงเรือสมิงพระตะบะแตกเรือรบข้าศึกแตกหมอกหลายลำ กองทัพเรือพม่าก็แตกกระจัดกระจาย พวกข้าศึกแล่นใบหนีไปบ้าง เอาเรือเกยฝั่งขึ้นบกหนีไปบ้าง กองทัพไทยจับเป็นได้ประมาณ ๕๐๐ ทั้งได้เรือแลเครื่องสาตราวุธอีกเป็นอันมาก.

พระยาเทพอรชุน พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง ได้ทรายความจากคำให้การพวกเชลยว่า ยังมีกองทัพของข้าศึกยกลงมาทางยกจากเมืองเมาะตมะ จะมาช่วยเมืองทวายอีกทัพ ๑ จึงรีบรวบรวมกองทัพกลับไปแจ้งความแก่เจ้าพระยาจักรีที่เมืองทวาย เจ้าพระยาจักรีจึงปฤกษากับพระยาพระคลัง จัดกองทัพยกขึ้นไปทางริมแม่น้ำทวายเป็น ๒ ทาง กองทัพเจ้าพระยาจักรียกขึ้นไปทางฝั่งตวันออก กองทัพพระยาพระคลังยกขึ้นไปทางฝั่งตวันตก ไปซุ่มอยู่สองฟากทางที่กองทัพพม่าจะยกลงมา ฝ่ายกองทัพพม่าที่ยกลงมาทางยกครั้งนั้น ยังไม่ทรายว่าเมืองทวายเมืองตะนาวศรีเสียแก่ไทยแล้ว เจ้าเมืองมะลิวันเป็นนายทัพยกลงมาทางฝั่งตวันออกกอง ๑ ตรงมาทางเมืองกลิอ่อง หมายจะเข้าเมืองทวายทางด่านลเสือข้าม ซึ่งกองทัพไทยตั้งซุ่มอยู่ เจ้าเมืองกลิอ่องปกครองยกลงมาตามทางชายทะเลข้างฝั่งตวันตกกอง ๑ มาถึงบ้านเหนือบ้านหวุ่นโพะ กองทัพไทยเห็นทัพพม่ายกถลำเข้ามาในที่ซุ่มก็ออกระดมตีทั้ง ๒ ทัพ ข้าศึกไม่รู้ตัวก็แตกพ่ายยับเยิน เสียช้างม้าผู้คนแลเครื่องสาตราวุธแก่ไทยเป็นอันมาก ไทยจับได้นายทัพนายกอง ๑๑ คน ไพร่พล ๕๐๐ เศษ ครั้นเสร็จการรบแล้ว เจ้าพระยาจักรียอกเข้ามากราบบังคมทูล ฯ สมเด็จพระนเรศวรก็คือพระไทย โปรดให้พระยาคลังไสยณรงค์รักษาเมืองตะนาวศรีต่อไป ส่วนเมืองทวายนั้นให้เจ้าเมืองกรมการเข้ามาเฝ้าถึงน้ำพระพิพัฒน์

สัจจาแล้ว โปรดให้กลับไปรักษาเมืองอยู่อย่างเดิม แล้วมีตรา ให้หากองทัพกลับเข้ามายังพระนคร ในปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๑๓๒.

ถึงปลายปีมะเส็งนั้น สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวง ลงไปตีกรุงกัมพูชา มีไชยชนะจับนักพระสัฏฐาเจ้ากรุงกัมพูชาได้ ให้ประหารชีวิตรเสียในพิธีปฐมกรรม แล้วกวาดต้อนครอบครัว เขมรมาเป็นเชลยเป็นอันมาก ครั้นเสด็จกลับมาถึงพระนครจึง ตำรัสสั่งให้ตั้งหัวเมืองเหนือที่ได้ทิ้งให้ร้างเมื่อเวลาทำสงครามกู้ อิศรภาพอยู่ ๘ ปีนั้น ให้กลับมีเจ้าเมืองกรมการปกครองดังแต่ก่อน ทรงตั้งข้าราชการที่มีน้ำหนึ่งความชอบให้ไปเป็นผู้ปกครอง คือ พระยาไชยบูรณ์ซึ่งหลวงเดิม ที่ได้ทรงใช้สอยทำศึกมา แต่แรกนั้น ให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ครองเมืองพิศณุโลก ให้ พระศรีเสาวราช (คือนองเจ้าราชนิกุล) ไปครองเมืองศุโขไทย ให้พระองค์ทอง (เป็นเจ้าราชนิกุล) ไปครองเมืองพิไชย ให้ หลวงฆ้าไปครองเมืองสวรรคโลก และเข้าใจว่าส่งครอบครัวเขมรที่ ได้มาคราวนั้นไปอยู่หัวเมืองเหนือโดยมาก.

สงครามครั้งที่ ๑๒ ครานสมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญ

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๑๓๗

เมื่อกองทัพไทยไปตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรี ในคราวที่กล่าวมาแล้ว กองทัพที่พระเจ้าหงษาวดีให้ลงมาช่วยรักษาเมืองเกณฑ์มอญเข้ากองทัพมาโดยมาก เพราะเมืองมอญอยู่ใกล้เมืองทวายเรียกผู้คนได้เร็วกว่าเกณฑ์คนทางอื่น แต่พวกมอญไม่ชอบพม่า คิดหาโอกาศที่จะพ้นจากอำนาจพม่าอยู่เสมอ เมื่อยังไม่พ้นได้ก็ต้องยอมให้พม่าใช้มาราบปราบกันไทย ฝ่ายกันมาล้มตายได้ความลำบากมากเข้า ก็ยิ่งอยากพ้นจากอำนาจพม่ามากขึ้นทุกที ครั้นพวกมอญเห็นกองทัพของพระเจ้าหงษาวดีมาแพ้ไทยไปติด ๆ กันหลายคราว และที่สุดถึงไทยยกรุกเข้าไปตีเอาเมืองทวายเมืองตะนาวศรีได้ทั้ง ๒ เมือง ก็พากันกระด้างกระเดื่องไม่กลัวเกรงพม่าเหมือนแต่ก่อน ทำนองความจะปรากฏแก่พระเจ้าหงษาวดีว่ากองทัพยกทัพเรือที่ให้ลงมารักษาเมืองทวายเมืองตะนาวศรี มาเสียทีโดยแตกยับเยินไปเพราะพวกมอญไม่เป็นใจรบพุ่ง ฤามิฉนั้นเมื่อเสียทัพกลับไปแล้วพวกมอญจะกำเริบขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ความปรากฏในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงษาวดีทรงขัดเคืองพวก

มอญว่าเอาใหมาเผื่อแผ่แก่ไทยจะก่อการขบถ จึงให้กองทัพยกลงมาจากเมืองหงยาวดี ให้ลงมาปรายปรามพวกมอญ จะได้รบพุ่งกันอย่างไรหาปรากฏไม่ มีในพงษาวดารแต่ว่าพวกมอญพากันอพยพครอบครัวหนีกองทัพพม่าไปอยู่เมืองยะไข่บ้าง ไปอยู่เมืองเชียงใหม่บ้าง แต่โดยมากนั้นเข้ามาอยู่กับสมเด็จพระนเรศวรที่กรุงศรีอยุทธยา ต่อมาพระเจ้าหงษาวดีทรงตั้งขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งเป็นที่วางพระราชหฤไทยคน ๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกชื่อว่า "พระยาลาว" ลงมาเป็นเจ้าเมืองเมาะตมะ ตำแหน่งเทศาภิบาลมณฑลหัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้.

ในเวลานั้นพวกมอญที่อพยพไปอยู่ต่างประเทศกับพวกญาติพี่น้องซึ่งยังอยู่ในเมืองมอญ คอยไปมาสื่อสารถึงกันอยู่เนือง ๆ พวกพระยามอญเข้ามาสามิภักดิ์อยู่ในกรุงศรีอยุทธยา คงเกลี้ยกล่อมชักชวนเจ้าเมืองมอญให้มาเข้ากับไทย ที่เห็นชอบด้วยก็มี ที่ยังกลัวพม่าพากันเฉย ๆ อยู่ก็คงจะมี ครั้งนั้นเห็นจะมีผู้ร้องฟ้องต่อพระยาลาวเจ้าเมืองเมาะตมะ ว่าพระยาพะโรเจ้าเมืองเมาะลำเลิง (ที่เรียกภายหลังว่าเมืองมรแมน) มาเข้ากับไทย พระยาลาวจะเอาตัวพระยาเมาะลำเลิงไปชำระลงโทษ แต่พระยาเมาะลำเลิงรู้ตัวก่อน ด้วยเมืองเมาะลำเลิงตั้งอยู่ฝั่งใต้ลำแม่น้ำ

๑ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นคนเดียวกับที่เรียกในพงษาวดารพม่าว่า "พระยาลอ" ซึ่งปรากฏชื่อในเรื่องสงครามคราวที่ ๑๐.

สลวินข้ามฟากใกล้กันกับเมืองเมาะตมะ จึงรวบรวมกำลังตั้งแขงเมืองแล้วให้ทูตเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา ขอสามิภักดิ์เปนข้าขอบขัณฑสีมา ขอพระราชทานกองทัพออกไปช่วยรักษาเมืองเมาะลำเลิงไว้ สมเด็จพระนเรศวรจึงมีรับสั่งให้พระยาศรีไศลคุมกองทัพจำนวนพล ๓,๐๐๐ ยกไปช่วยเมืองเมาะลำเลิง* พอกองทัพไทยยกไปถึง ข่าวทรายถึงพวกมอญตามหัวเมืองก็พากันมาเข้ากับไทยเปนอันมาก จนพม่าที่รักษาเมืองเมาะตมะต้องทิ้งเมืองหนีไป พระเจ้าหงษาวดีได้ทรงทราบความว่า หัวเมืองมอญเข้ากับไทยกำเริบขึ้นหลายเมือง จึงทำรับสั่งให้พระเจ้าตองอูยกกองทัพลงมาปราบปรามเสียให้ราบคาบ ทำนองพระเจ้าตองอูจะเข้าพระไทยว่า เปนแต่พวกเจ้าเมืองกรมการคิดขบถ ราษฎรไทยมากหาได้เปนใจด้วยไม่ จึงยกกองทัพลงมาโดยประมาท กองทัพไทยกับมอญช่วยกันรบพุ่ง ตีกองทัพพระเจ้าตองอูแตกยับเยิน จนพระเจ้าตองอูต้องหนีกลับไปเมือง กองทัพไทยมอญไล่ติดตามขึ้นไปจนถึงเมืองสะโตง แต่กำลังไม่พอจะตีต่อขึ้นไปก็ต้องยกกลับมาเมืองเมาะตมะ.

ตั้งแต่รบกันคราวนี้แล้ว หัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมืองเมาะตมะตลอดมาจนต่อกับแดนไทย ก็มาเปนเมืองขึ้นกรุงศรีอยุทธยาหมดทุกเมือง.

---

* พิเคราะห์ตามเรื่องเห็นว่า ที่ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า กองทัพไทยยกไปคราวนี้ ๓,๐๐๐ น้อยนัก จำนวนพลเห็นจะมากกว่านั้น.

สงครามครั้งที่ ๑๓ สมเด็จพระนเรศวรที่เมืองหงษาวดี ครั้งแรก ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๙

ที่สมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญฝ่ายใต้มาเป็นเมืองขึ้นของไทย เป็นหัวต่อข้อสำคัญในเรื่องพงษาวดารการสงครามที่ไทยรบกับพม่าในครั้งนั้น เพราะการสงครามที่รบกับพม่ามาตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสรภาพที่เมืองแครง ฝ่ายพม่าจะปรายปรามไทย พยายามยกกองทัพมาย่ำยี ฝ่ายไทยต่อสู้รักษาความเป็นอิสระของชาติ รบกันอยู่ ๑๐ ปี ไทยกู้อิสระสำเร็จได้ในคราวเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชา แล้วเลยได้เมืองทวายเมืองตะนาวศรีกลับคืนมาเป็นของไทยอย่างเดิม เรื่องการสงครามที่ไทยเป็นฝ่ายต่อสู้ยุติเพียงเท่านี้ ครั้นได้หัวเมืองมอญข้างใต้มาเป็นของไทย ก็เหมือนมีข้อญหาเกิดขึ้นว่า ไทยจะตอบแทนพม่าบ้างฤๅไม่ ถ้ามีประสงค์จะย่ำยีบ้างก็มีโอกาสแล้ว เพราะได้เมืองเมาะตมะอันเป็นที่เหมาะสำหรับการตั้งทัพไว้ในมือไทย อาจจะไปตีเมืองหงษาวดีได้สดวกเหมือนกับที่พระเจ้าหงษาวดีมาตีกรุงศรีอยุทธยาแต่ก่อน ขณะนั้นไทยเห็นจะรู้สึกอยู่ทั่วกันว่าพม่าได้มาย่ำยีบ้านเมืองมากมายนักแล้ว เมื่อได้โอกาสก็ควรจะ

ตอบแทนพม่าบ้าง จริงอยู่ที่ไทยได้โอกาสครั้งนั้น ไม่ได้เปรียบพม่าเท่าพม่าเคยได้เปรียบไทยมาแต่ก่อน เพราะไทยมาได้เปรียบเมื่อถูกพม่าทำยับเยินเสียคราว ๑ แล้ว ต้องก่อร่างสร้างตัวใหม่ และต้องรอพึ่งมาเป็นข้านานจึงมีโชยชนะ กำลังรี้พลย่อมไม่บริบูรณ์เหมือนพม่าเมื่อมาตีเมืองไทย อีกประการ ๑ หัวเมืองมอญที่ได้มาเป็นของไทยในชั้นนี้ก็ยังไม่หมด แม้เมืองที่ได้มาผู้คนก็แตกกระจัดกระจายไปเสียก่อนแล้วเป็นอันมาก ไทยไม่ได้มอญเป็นกำลังเหมือนอย่างพม่าเคยได้มาแต่ก่อน ข้อที่ไม่ได้เปรียบพม่าเหมือนอย่างพม่าเคยได้เปรียบไทยดังกล่าวมานี้ก็คงทรายกันอยู่ แต่วิไสยสมเด็จพระนเรศวรเป็นนักรบ ไม่เคยทิ้งโอกาสที่จะทำแก่ข้าศึกได้ ให้ล่วงไปเสียเปล่า พอได้โอกาสจึงเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองหงสาวดีเมืองเมาะตะมะ พ.ศ. ๒๑๓๗.

เรื่องสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับอื่นหามีไม่ มีแต่ในฉบับหลวงประเสริฐฉบับเดียว ยุติต้องกับพงษาวดารพม่า แต่กล่าวย่อๆ เกือบจะไม่มีรายการด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย จึงจำต้องสันนิษฐานรายการประกอบบ้าง ความปรากฏว่า สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงออกจากพระนครเมื่อณวันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๗ จำนวนพลที่ยกไป ๓๒๐,๐๐๐ ไปถึงเมืองเมาะตะมะรวบรวมกองทัพมอญเข้าสมทบแล้ว เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไป

หงษาวดีเข้าล้อมเมืองไว้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปครั้งนี้เป็นการยกรู้ไป ไม่ให้ข้าศึกมีเวลาพอจะตระเตรียมต่อสู้ได้พร้อม แลพระราชประสงค์ที่ยกไปนั้นเห็นจะเป็น ๓ ประการ คือ ประการที่ ๑ ถ้าสามารถจะตีเอาเมืองหงษาวดีได้ก็จะตีเอาทีเดียว ประการที่ ๒ ถ้าตีเมืองหงษาวดียังไม่ได้ในคราวนี้ ก็จะตรวจภูมิลำเนาแลกำลังของข้าศึกให้รู้ไว้สำหรับคิดการคราวหน้าต่อไป ประการที่ ๓ อย่างไร ๆ คงจะคิดกวาดเอาครอบครัวพลเมืองของข้าศึกมาเป็นเชลยให้จงมาก โดยประสงค์จะตัดทอนกำลังของข้าศึก แลเอาผู้คนมาเพิ่มเติมเป็นกำลังสำหรับพระราชอาณาจักรต่อไป ความปรากฏว่าสมเด็จพระนเรศวรล้อมเมืองหงษาวดีอยู่ถึง ๓ เดือน ได้ให้เข้าปล้นเมืองเมื่อณวันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ครั้ง ๑ เข้าเมืองหาได้ไม่ ครั้นได้ทรงทราบว่าพระเจ้าแปรพระเจ้าอังวะ พระเจ้าตองอู ยกกองทัพมาช่วยพระเจ้าหงษาวดีทั้ง ๓ เมืองเห็นกำลังข้าศึกมากนัก จึงมีรับสั่งให้เลิกทัพกลับมาเมื่อวันสงกรานต์ เดือน ๕ ปีวอก พ.ศ. ๒๐๓๙ แลได้กวาดต้อนครอบครัวในหัวเมืองมณฑลหงษาวดีมาเป็นเชลยในครั้งนี้เป็นอันมาก.

สงครามครั้งที่ ๑๔ สมเด็จพระนเรศวรที่เมืองหงษาวดี ครั้งที่ ๒ ปีกุญ พ. ศ. ๒๓๔๒

สมเด็จพระนเรศวรทำสงครามผิดกับพม่าเป็นข้อสำคัญ ๒ ประการ คือที่ทรงถนัดในวิธีต่อสู้คนมากด้วยคนน้อยประการ ๑ และไม่ทิ้งโอกาสประการ ๑ ฝ่ายพม่าไม่เช่นนั้น เหมือนเมื่อพยายามจะปราบปรามไทย ยกกองทัพเข้ามารบไทยไม่ชนะทัพ ๑ แล้ว รุ่งขึ้นคงให้ทัพอื่นยกเข้ามาอีก ติดต่อกันมาทุกปี ไม่มีที่จะรอหาโอกาสก่อน แต่สมเด็จพระนเรศวรนั้น ถ้าได้โอกาสเป็นไม่ละ แต่ถ้าไม่เป็นโอกาสแล้วก็ไม่ทำ เหมือนอย่างที่ตีเมืองหงษาวดีเสด็จไปตีครั้งแรกไม่สำเร็จแล้วนิ่งเฉยเสีย ๓ ปี จนมีโอกาสอีกจึงไปตีอีกครั้ง ๑.

ในระหว่าง ๓ ปีนั้นมีเหตุการณ์อันเป็นฝ่ายหายนะของพม่าเกิดขึ้นหลายอย่าง ล้วนแต่เนื่องด้วยเหตุที่พระเจ้าหงษาวดีแพ้สงครามไทยเป็นขึ้นไปทุกเรื่อง ราวกับว่าอกุศลกรรมที่พม่ามาทำร้ายไทยตามสนองให้เห็นประจักษ์ ตั้งต้นมาแต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรไปตีเมืองหงษาวดี ประเทศราชที่ยกกองทัพไปช่วยเมืองหงษาวดีครั้งนั้นพระเจ้าตองอูซึ่งเป็นลูกของพระยุคลา กับพระเจ้าอังวะซึ่ง

เปนลูกเธอของพระเจ้าหงษาวดียกไปถึงก่อน กองทัพพระเจ้าแปร ที่เปนลูกเธออีกองค์ ๑ ไปยังหาถึงไม่ พระเจ้าหงษาวดียกย่องความชอบว่าเพราะกองทัพพระเจ้าตองอูกับพระเจ้าอังวะยกไป สมเด็จพระนเรศวรจึงเลิกทัพกลับมา จะพระราชทานบำเหน็จบำนาญแลเวลานั้นตำแหน่งพระมหาอุปราชายังว่างอยู่ ตำนองพระเจ้าตองอูจะทูลอุดหนุนอย่างไรอย่างหนึ่งด้วย พระเจ้าหงษาวดีจึงตั้งพระเจ้าลูกเธอองค์ที่เปนพระเจ้าอังวะขึ้นเปนพระมหาอุปราชาแทนองค์ที่ชาคตช้าง ฝ่ายพระเจ้าแปรยกกองทัพไปถึงกลางทางได้ทรายความก็น้อยพระไทย ด้วยหมายว่าพระราชบิดาจะให้เปนพระมหาอุปราชา เพราะได้เคยทำศึกสงครามมีบำเหน็จความชอบมาแต่ก่อน ครั้นไม่สมหมายก็เลยเกลียดพระเจ้าตองอูว่าเปนผู้ทูลยุยงให้พระราชบิดาเสียคราว จึงหันทัพยกกองทัพเลยไปตีเมืองตองอู เวลานั้นพระเจ้าตองอูยังอยู่ที่เมืองหงษาวดี ให้นัครินหน่องผู้เปนราชบุตรอยู่รักษาเมือง นัครินหน่องเปนคนเข้มแข็งการศึกต่อสู้รักษาเมืองเปนสามารถ พระเจ้าแปรจะตีเอาเมืองตองอูไม่ได้ก็เลิกทัพกลับไปเมืองแปร แล้วเลยตั้งแข็งเมือง ไม่อ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดีผู้เปนราชบิดาดังแต่ก่อน ต่อมาไม่ช้าพระหน่อแก้วลูกพระเจ้าไชยเชษฐา ที่พระเจ้าหงษาวดีให้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุตก็ตั้งแข็งเมืองขึ้นบ้าง พระเจ้าหงษาวดีเกรงว่าประเทศราชแลหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจะพากันเอาอย่างกระด้างกระเดื่องขึ้น

จึงอุบายตักเตือนให้ส่งบุตรหลานเข้าไปฝึกหัดราชการตามโบราณราชประเพณี โดยประสงค์จะให้เป็นตัวจำนำอยู่ในกรุงหงษาวดี หัวเมืองที่ยังมีความสามิภักดิ์ยำเกรงก็ส่งบุตรหลานไปถวายตามรับสั่ง แต่พระเจ้าตองอูกับมังนรธาช่อราชอนุชาซึ่งเป็นพระเจ้าเชียงใหม่แลพระเจ้าอังวะ ๓ องค์นี้เพิกเฉยเสีย หาส่งราชบุตรไปตามรับสั่งไม่ พระเจ้าหงษาวดีก็มิรู้ที่จะทำประการใด ด้วยหัวเมืองที่จงรพระไทยได้ยังเหลืออยู่น้อยนัก ไม่มีกำลังพอที่จะปราบปรามก็ต้องนิ่งอยู่.

ฝ่ายพระหน่อแก้วเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต เมื่อตั้งแขงเมืองแล้ว แต่งท้าวพระยาให้ไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมชาวล้านช้าง ซึ่งตกไปอยู่ต่างประเทศให้กลับไปบ้านเมือง พวกชาวล้านช้างที่ถูกพระเจ้าหงษาวดีกวาดเอาไปมีมากด้วยกัน เพราะถูกกวาดไปหลายคราว เมื่อได้ทราบว่าพระหน่อแก้วราชบุตรของพระเจ้าไชยเชษฐา ซึ่งนับถือกันว่าเป็นมหาราชในพวกล้านช้าง ได้เป็นอิศระก็เกิดนิยมยินดี ชวนกันอพยพกลับไปบ้านเมือง แต่ทางไปจะต้องเดินผ่านอาณาเขตรเชียงใหม่ เวลานั้นพระหน่อแก้วกับพระเจ้าเชียงใหม่เป็นอริกันอยู่ ด้วยเมื่อพระหน่อแก้วตั้งตัวเป็นอิศระแล้ว เห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่เป็นน้องพระเจ้าหงษาวดี จึงอุดหนุนให้พระยาน่านแขงเมืองเอาพระเจ้าเชียงใหม่บ้าง ครั้งนี้พระหน่อแก้วเกรงพระเจ้าเชียงใหม่จะขัดขวางมิให้พวกครัวกลับไป

จึงเตรียมกองทัพจะยกมารับครัวล้านช้างไปจากเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ทรายความก็ร้อนตัว ด้วยรู้สึกว่าเป็นพม่าเข้ามาครอบครองราษฎรซึ่งเป็นไทยต่างชาติต่างภาษากัน ปกครองเมืองมาได้ด้วยราษฎรกลัวพม่า พม่าก็ทำสงครามแพ้ไทยจนหมดอำนาจไม่เหมือนแต่ก่อน ซ้ำพระเจ้าหงษาวดีก็เป็นอริ แม้ตั้งแขงเมืองเฉยอยู่ ถ้ากองทัพกรุงศรีอยุทธยา ฤๅกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาตีเมือง น่ากลัวราษฎรพลเมืองจะพากันไปเข้ากับข้าศึก ฤๅไม่เต็มใจรบพุ่ง ก็จะเกิดภัยอันตรายได้ทั้ง ๒ สถาน จะอยู่ไปแต่โดยลำพังเห็นจะไม่ได้ พระเจ้าเชียงใหม่จึงแต่งทูตให้เชิญราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุงศรีอยุทธยา ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระนเรศวร ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไป และขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปช่วยป้องกันอย่าให้พวกกรุงศรีสัตนาคนหุตมาเบียดเบียนด้วย.

ในเวลานั้นพวกท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่ที่หนีพม่ามาพึ่งสมเด็จพระนเรศวรอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาเห็นจะมีมาก ที่เป็นตัวสำคัญอันผู้คนพลเมืองนับถือมากมีอยู่คน ๑ ทรงตั้งให้เป็นที่พระยารามเดโช ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่มาอ่อนน้อมยอมขึ้นต่อกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริห์เห็นว่า เมืองเชียงใหม่ที่จริงมีกำลังผู้คนมากกว่าเมืองล้านช้าง ถ้าให้ไพร่บ้านพลเมืองเป็นใจต่อสู้ข้าศึกพร้อมกัน เมืองล้านช้างก็จะทำไมไม่ได้ จึงโปรด

ให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปห้ามมิให้ชาวล้านช้างมาเบียดเบียนเมืองเชียงใหม่ แลให้พาตัวพระยารามเดโชขึ้นไปเป็นผู้ช่วยพระเจ้าเชียงใหม่รักษาบ้านเมืองต่อไปด้วย เจ้าพระยาสุรสีห์ยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงแสน ให้ไปห้ามกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตซึ่งกำลังตั้งติดเมืองเชียงแสนอยู่นั้น ว่าอย่าให้เบียดเบียนเขตรแดนเมืองเชียงใหม่ต่อไป ด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ได้มาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุทธยาแล้ว พวกแม่ทัพนายกองกรุงศรีสัตนาคนหุตได้ทราบว่ากองทัพไทยยกขึ้นไปก็เกรงพระเดชานุภาพสมเด็จพระนเรศวร พากันเลิกทัพกลับไป แต่ในเวลานั้นเมืองน่านและเมืองฝางยังกระด้างกระเดื่อง ไม่อ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่ เจ้าพระยาสุรสีห์จึงให้พระยารามเดโชเป็นข้าหลวงรักษาการอยู่ที่เมืองเชียงแสน คอยระวังเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ยังกระด้างกระเดื่อง แลให้คอยระวังมิให้เกิดเหตุกับเมืองล้านช้างต่อไป แต่นั้นประเทศลานนาเชียงใหม่ก็มาเป็นเมืองขึ้นของไทยเหมือนกับหัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ แลยังมีเหตุเกิดขึ้นทางเมืองยะไข่อีกทาง ๑ เมืองยะไข่แต่เดิมเป็นประเทศที่มีอิศระอยู่ทางชายทเลข้างทิศตวันตก ต้องเป็นประเทศราชขึ้นพม่ามาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดียุเรงนอง เหมือนกับประเทศอื่นที่อยู่ใกล้ชิดกับพม่าในสมัยเดียวกัน ครั้นพระเจ้าหงษาวดีนันทยุเรงเสื่อมอำนาจลง พระเจ้ายะไข่ก็ตั้งแข็งเมืองบ้าง เหตุการณ์ทั้งปวง

ที่กล่าวมานี้เกิดติดต่อกันมาในระหว่างปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๗ จนปีจอ พ.ศ. ๒๑๔๑ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริห์เห็นว่าเมืองหงสาวดีย่นย่วนรวนเร เป็นโอกาศอยู่แล้ว จึงตำรัสสั่งให้เตรียมการที่เมืองหงสาวดีอีกครั้ง ๑.

เรื่องที่เมืองหงสาวดีครั้งที่ ๒ พิเคราะห์ตามรายการที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร สมเด็จพระนเรศวรตั้งพระไทยจะพยายามที่เอาเมืองหงสาวดีให้ได้ ไม่ยกไปเป็นการทดลองเหมือนครั้งก่อน เริ่มต้นจึงให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพมีจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ ยกไปเมื่อต้นปีกุญ พ.ศ. ๒๑๔๒ ไปตั้งอยู่ที่เมืองเมาะลำเลิง เกณฑ์ผู้คนพลเมืองมาทำนาในระดูฝนปีนั้น หาเสบียงอาหารไว้สำหรับกองทัพหลวง และเกณฑ์กองทัพเมืองทวายจำนวนพล ๕,๐๐๐ ให้ไปตั้งต่อเรือสำหรับกองทัพที่เกาะพระยอกแขวงเมืองวังราว (ที่อังกฤษเรียกว่าเมืองอัมเฮิสต์ทุกวันนี้) ด้วยอีกแห่ง ๑ เข้าใจว่าเจ้าพระยาจักรีจะได้รับกระแสรับสั่งไปในการอีกอย่าง ๑ คือให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ยังมิได้มาขึ้นแก่ไทยให้มาอ่อนน้อมด้วย จึงปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ครั้งนั้นเมื่อหัวเมืองขึ้นหงสาวดีทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรจะเสด็จไปที่เมืองหงสาวดี ต่างก็พากันมาอ่อนน้อมเป็นหลายเมือง เมืองที่มาอ่อนน้อมคราวนั้นที่สำคัญคือเมืองยะไข่* กับเมืองตองอู ทั้ง ๒ เมืองนี้เป็นประเทศ

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกว่า เมืองละแคง.

ราชทัตถึงเมืองต่อพระเจ้าหงษาวดี มีศุภอักษรให้ทูตถือมาถวายสมเด็จพระนเรศวร รับว่าถ้าเสด็จไปตีเมืองหงษาวดีเมื่อใดจะยกกองทัพมาช่วย.

ครั้นจะต้องอธิบายถึงฐานะของเมืองยะไข่กับเมืองตองอูก่อนให้เข้าใจว่าเหตุใดเมืองทั้ง ๒ นั้นจึงมาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร ส่วนเมืองยะไข่เป็นเมืองชายทเล พวกชาวเมืองชำนาญการใช้เรือ พระเจ้ายะไข่อยากได้หัวเมืองขึ้นหงษาวดีที่ต่อแดนกันทางชายทเลตวันตกไปเป็นเมืองขึ้นของยะไข่ ครั้นทรายว่าสมเด็จพระนเรศวรจะเสด็จไปตีเมืองหงษาวดี จึงมาขอเข้ากับไทยประสงค์จะให้สมเด็จพระนเรศวรยอมยกหัวเมืองเหล่านั้นให้เป็นข้าเหนือ ครั้นทูตยะไข่กลับไปจากกรุงศรีอยุทธยา พระเจ้ายะไข่ทรายว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงรับเป็นไมตรีตามประสงค์ ก็ให้กองทัพเรือยกมายึดเมืองสิเรียม* อันอยู่ปากน้ำพังงาดังได้ว่าแล้วข้างกองทัพไทย ส่วนเมืองตองอูนั้น พระเจ้าตองอูเห็นว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงษาวดีได้แล้ว คงแสวงหาผู้ที่จะครอบครองเมืองหงษาวดีต่อไป ถ้าใครได้เป็นพระเจ้าหงษาวดีมีกำลังไทยอุดหนุน ก็จะได้เป็นใหญ่ในเมืองพม่า พระเจ้าตองอูจึงมาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร ด้วยประสงค์จะเป็นพระเจ้าหงษาวดีต่อไป แต่การที่ให้ทูตมานั้นลอยให้มา หาให้ทรายถึงพระเจ้าหงษาวดีไม่.

---

* เรียกอีกชื่อ ๑ ว่าเมืองเสเรียม

ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ที่เมืองตองอูในเวลานั้นมีพระภิกษุองค์ ๑ ชื่อพระมหาเถรเสียมเพริยม จะเปนชีต้นอาจารย์ของพระเจ้าตองอูฤาอย่างไรไม่ปรากฏ แต่เปนคนฉลาดในเล่ห์อุบาย เมื่อทรายว่าพระเจ้าตองอูให้มาอ่อนน้อมต่อไทย จึงเข้าไปทักทานพระเจ้าตองอูว่า ที่จะหมายเปนใหญ่โดยไปพึ่งไทยนั้นเห็นจะไม่สมคิด ที่ไหนไทยจะเลี้ยงให้ถึงใจ เพราะกรุงหงษาวดีกับกรุงศรีอยุทธยารบพุ่งชิงเกี่ยวกันมาก็ด้วยแข่งอำนาจกัน ถ้าพระนเรศวรได้เมืองหงษาวดีแล้วไหนจะยอมให้ใครมีอำนาจขึ้นเปนคู่แข่งอีก คงจะคิดตัดรอนทอนกำลังมิให้เมืองหงษาวดีกลับเปนอริจะได้อีกต่อไป อย่างดีก็จะได้เปนเพียงประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุทธยาเหมือนอย่างที่ขึ้นพระเจ้าหงษาวดีอยู่เดี๋ยวนี้ เห็นว่าทางที่จะคิดเปนใหญ่ได้โดยลำพัง ไม่ต้องไปเปนเมืองขึ้นของไทยยังมีอยู่ แล้วพระมหาเถรเสียมเพริยมก็ยอกอุบายให้พระเจ้าตองอู ๆ เห็นชอบด้วย จึงแต่งเหล่าคนสนิทให้ลอยลงมาเที่ยวยุยงพวกมอญที่ไทยเกณฑ์มาทำนา ประสงค์จะให้มอญเปนอริขึ้นกับไทยจนเกิดเหตุการณ์คิดกันมิให้สมเด็จพระนเรศวรยกไปยังเมืองหงษาวดีได้โดยสดวก แล้วแต่งทูตไปยังกองทัพเมืองยะไข่ซึ่งตั้งอยู่ณเมืองสิเรียมไปชวนพระเจ้ายะไข่ให้ยกกองทัพมาตีกเมืองหงษาวดี พระเจ้าตองอูจะยกกองทัพไปประหนึ่งว่าจะไปช่วยพระเจ้าหงษาวดี พอเข้าในเมืองได้แล้วจะหย่าทัพกับพระเจ้ายะไข่ แล้วจะยกหัวเมืองทาง

ชายทเลให้ตามแต่จะต้องการ พระเจ้าอยู่หัวไม่เห็นว่าเข้ากับพระเจ้าตองอูจะได้กำไรมากกว่าศึกรอนกองทัพไทยยกไปชิงรับตกลง แล้วยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองหงยาวดี เห็นจะราวเดือนเศษ ๑๒ ยี่กุญ ฝ่ายพระเจ้าตองอูก็ยกกองทัพลงมา ว่าจะมาช่วยพระเจ้าหงยาวดี แต่พระเจ้าหงยาวดีระแวงไม่ไว้พระไทยพระเจ้าตองอู ไม่ยอมให้กองทัพเข้าไปในเมือง กองทัพเมืองตองอูกับเมืองยะไข่ก็ตั้งล้อมเมืองหงยาวดีไว้

ฝ่ายพวกคนสนิทของพระเจ้าหงสาวดีเมื่อลงมาถึงเมืองเมาะตมะก็แยกย้ายกันไปซ่องสุมอยู่ในพวกพลเมือง เที่ยวหลอกลวงพวกมอญว่าไทยเกณฑ์มาทำนาพอเสร็จแล้วจะกวาดต้อนเอามาไว้ใช้ในกรุงศรีอยุทธยาให้หมด พวกมอญจึงเกิดนึกกลัวขึ้น บางพวกก็คิดจะหลบหนี หาทำการงานเป็นอย่างดีดังแต่ก่อนไม่ ครั้นพวกไทยที่เป็นพนักงานตรวจตราเห็นมอญหลบหลีกจะหนีสั่งให้จับกุม มอญก็เลยเข้าใจกันไปว่าจะจับเอามาเมืองไทย ยิ่งตื่นเต้นกันมากขึ้น ที่หลังบางทีถึงต่อสู้ไม่ยอมให้ไทยจับกุม แล้วเลยสมคบกันเป็นพวกๆ ถ้าไทยไปน้อยตัวก็ช่วยกันทำร้าย เกิดการฆ่าฟันกันมากขึ้นทุกที เจ้าพระยาจักรีเห็นพวกมอญกระด้างกระเดื่องขึ้น เข้าใจว่าเพราะมุลนายไม่กำราบปรามกัน ให้เอามุลนายมาจองจำทำโทษ พวกมอญที่เป็นชั้นมุลนายก็พากันหลบหนีไปเข้ากับพวกรามญ จึงเลยเป็นขบถขึ้น แต่พวกขบถไม่กล้าเข้ามารบพุ่งกองทัพใหญ่

เป็นแต่เที่ยวแอบแฝงคอยทำร้ายอยู่ตามบ้านนอก กองทัพไทยก็ต้องเข้ามารวบรวมกันอยู่เป็นกองใหญ่ จะแยกย้ายกันไปเที่ยวตรวจตรายังคับบัญชาการทั่วแต่ก่อนหาได้ไม่ พระข่าวที่พวกมอญกำเริบทรายเข้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระนเรศวรก็รีบเสด็จยกกองทัพหลวง มีจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ไปจากพระนครพร้อมด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เสด็จไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ครั้นถึงเมืองเมาะตมะต้องยับยั้งกองทัพรายปรามพวกมอญขบถอยู่เกือบ ๓ เดือนจึงรายตาย.

ฝ่ายเมืองหงยาวดีซึ่งพระเจ้าอะไชแลพระเจ้าตองอูตั้งล้อมอยู่นั้น ทำนองข้างในเมืองความเห็นจะแตกต่างกันเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งเชื่อถือพระเจ้าตองอูว่าซื่อตรงกว่าพระเจ้าหงยาวดี อีกพวกหนึ่งระแวงไม่ไว้ใจ ครั้นถูกล้อมเมืองอัดคับข้าปลาอาหารเข้า พวกไพร่บ้านพลเมืองที่อดอยากก็พากันหลบหนีออกไปพึ่งพระเจ้าตองอู ทีหลังมาถึงมีพวกข้าราชการ แลที่สุดถึงพระมหาอุปราชาเองก็ไปเข้ากับพระเจ้าตองอู แต่พระเจ้าหงยาวดียังขัดแข็งอยู่ จนได้ข่าวไปถึงเมืองหงยาวดีว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองเมาะตมะ พระเจ้าหงยาวดีตกพระไทยกลัวสมเด็จพระนเรศวรเป็นกำลังมิรู้ที่จะทำอย่างอื่นประการใด ด้วยพระญาติวงศ์แลข้าราชการตลอดจนไพร่บ้านพลเมืองพากันไปเข้ากับพระเจ้าตองอูเสียเป็นอันมากแล้ว จึงจำพระไทยอนุญาตให้พระเจ้าตองอูยกกองทัพเข้าไป

ในพระนคร แล้วมอบราชการบ้านเมืองให้พระเจ้าตองอูบังคับบัญชาต่างพระองค์แต่นั้นมา พระเจ้าตองอูจึงส่งราชธิดาของพระเจ้าหงษาวดีอุเรงนองค์ ๑ กับช้างเผือก ๑ ตัว ๑ ไปถวายพระเจ้ายะไข่ขอหย่าทัพตามที่ได้เข้าใจกันมาแต่ก่อน และขอให้ยกช่วยกีดกันกองทัพสมเด็จพระนเรศวรตอบแทนที่ยกหัวเมืองชายทเลให้นั้นด้วย พระเจ้ายะไข่ก็ยอมหย่าทัพรับเป็นไมตรีตามประสงค์ ครั้นพระเจ้าตองอูหย่าทัพกับพวกยะไข่แล้ว จึงเข้าไปทูลพระเจ้าหงษาวดีว่ากองทัพพระนเรศวรที่ยกมานี้กำลังมากนัก จะต่อสู้ที่เมืองหงษาวดีที่เห็นจะไม่ไหว ขอเชิญเสด็จไปเมืองตองอู ตั้งต่อสู้ที่นั่นจึงจะพ้นมือข้าศึกได้ พระเจ้าหงษาวดีทูลแล้วก็สั่งให้เกณฑ์รวบรวมทรัพย์สมบัติ และกวาดต้อนครอบครัวไปเมืองหงษาวดีผ่อนส่งไปเมืองตองอูโดยลำดับมา ในพงษาวดารพม่าว่าพระเจ้าตองอูส่งพระมหาอุปราชาไปก่อน พอไปถึงไม่ช้านักก็จับหน่องราชบุตรของพระเจ้าตองอูก็ลอยปล่องพระชนม์พระมหาอุปราชาเสีย แล้วปกปิดหาให้ความทราบถึงพระเจ้าหงษาวดีไม่.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จยกกองทัพหลวงไปถึงเมืองเมาะตมะ ได้ทรงทราบว่ากองทัพเมืองยะไข่กับเมืองตองอูไปล้อมเมืองหงษาวดีอยู่ก็ออกแคลงพระไทย ด้วยพระเจ้ายะไข่กับพระเจ้าตองอูได้ทูลมาในศุภอักษรว่า ถ้ากองทัพหลวงยกไปตีเมืองหงษาวดีเมื่อใด จะยกกองทัพมาช่วยทั้ง ๒ เมือง

เหตุไฉนจึงถ่วนไปล้อมเมืองหงษาวดีเสียก่อนกองทัพหลวงไปถึง แต่เป็นเวลากำลังต้องปรายปรามพวกมอญที่เป็นขบถจึงทรงนิ่งอยู่ พอปรายปรามมอญเรียบร้อยแล้วก็เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจากเมืองเมาะตมะในเดือน ๓ ปีกุญนั้น พอพระเจ้าตองอูทรายว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองหงษาวดี ก็พาพระเจ้าหงษาวดีออกจากพระนครไปเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ ทิ้งเมืองหงษาวดีให้แก่พวกยะไข่ ๆ ก็เข้าค้นคว้าหาทรัพย์ที่เหลืออยู่ในเมืองหงษาวดี เที่ยวเก็บริบแย่งสิ่งของเครื่องประดับประดาแล้วเลยเผาบ่าสาทราชวังและวัดวาอาราม ไฟไหม้ลุกลามไปแทบทั่วทั้งเมือง พอพระเจ้าตองอูพาพระเจ้าหงษาวดีหนีไปได้ ๗ วัน ถึงเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จไปถึงเมืองหงษาวดี พวกยะไข่ก็พากันหลบหลีกหนีไป.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองหงษาวดีนั้น ไฟเห็นจะยังกำลังไหม้เมืองไม่ทันดับหมด ทอดพระเนตรเห็นเมืองเหลือแต่ชากโซมอยู่ก็ชักพระไทย ให้กองทัพยับยั้งตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่สวนหลวงใกล้พระราชมณเฑียรในเมืองหงษาวดี แล้วแต่งข้าหลวงถือหนังสือรับสั่งไปยังพระเจ้าตองอูว่า เดิมได้มาอ่อนน้อมแล้วสัญญาว่าถ้าเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองหงษาวดีเมื่อใด พระเจ้าตองอูจะยกกองทัพมาช่วย กองทัพหลวงยกไปยังไม่ทันถึง พระเจ้าตองอูชิงมาตีเมืองหงษาวดี กวาดต้อนครอบครัว

แลพาเอาพระเจ้าหงษาวดีไปเมืองตองอูดังนี้จะคิดเป็นประการใด ถ้าหากว่าพระเจ้าตองอูซื่อตรงคงความสัตย์อยู่ดังได้ทูลไว้ก็ให้มาเฝ้าแลพาพระเจ้าหงษาวดีมาถวายตามประเพณี ถ้าไม่ทำดังนั้นจะยกกองทัพหลวงตามไปตีเอาเมืองตองอูให้จงได้ พระเจ้าตองอูได้ทรายหนังสือรับสั่ง จึงให้มังรัคย่องเป็นทูตเชิญพระอำมรงค์เพ็ชรสามยอด อันเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับพระเจ้าหงษาวดีมาถวายสมเด็จพระนเรศวร ทูลว่าพระเจ้าตองอูมีความสามิภักดิ์ซื่อตรงอยู่หาได้คิดคดอย่างไรไม่ เดิมวันพระเจ้าหงษาวดีประชวรอยู่แลพระเจ้าตองอูกำลังให้รวบรวมช้างม้าพาหนะที่ได้ไปจากเมืองหงษาวดีอยู่ด้วย ขอเชิญเสด็จพักอยู่ที่เมืองหงษาวดีก่อน พอพระเจ้าหงษาวดีหายประชวรเมื่อใด พระเจ้าตองอูจะพามาถวายพร้อมกับช้างม้าพาหนะที่ได้ไป สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังก็รู้เท่าว่าพระเจ้าตองอูไม่สุจริตจริง ให้มาว่ากล่าวแต่ประสงค์จะหน่วงกองทัพหลวงไว้ พอให้มีเวลาตระเตรียมรักษาเมืองให้มั่นคงเท่านั้น จึงมีรับสั่งให้หานายทัพนายกองมาประชุมกัน แล้วทรงปฤกษาการที่จะยกไปตีเมืองตองอูต่อไป ด้วยเมืองตองอูตั้งอยู่ในลุ่มน้ำสะโตงข้างเหนือเมืองหงษาวดี ทางประมาณ ๖,๐๐๐ เส้น ถ้าจะเปรียบกับแผนที่เมืองไทย ก็ราวจากกรุงเทพฯไปถึงเมืองนครราชสีมา ทางที่ไปต้องข้ามเทือกเขาเป็นทางกันดาร สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพไปครั้งนั้น ได้ทรงตระเตรียมการโดยรอบคอบก็จริง แต่

มุ่งหมายเพียงจะตีเมืองหงสาวดีให้จงได้ หาได้คิดว่าจะต้องยกกองทัพหลวงขึ้นไปรบพุ่งถึงเมืองตองอูไม่ จึงเกิดเป็นปัญหาถึงต้องปฤกษาหารือกัน มาคิดดูในเวลานี้ ถ้าหากความมุ่งหมายที่ยกกองทัพไป ประสงค์จะเอาเมืองหลวงของข้าศึก และจะทำแก่ข้าศึกให้ได้ความยากแค้นแสนสาหัส การที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ก็สำเร็จพระราชประสงค์ทั้ง ๒ สถาน การที่มิได้ชิงชนะขาดอยู่อย่างเดียวแต่ที่ไม่ได้ข้าศึกไว้ในอำนาจ แต่ความข้อนี้เป็นข้อสำคัญ เพราถ้าไม่ทำข้าศึกให้ยอมอยู่ในอำนาจได้ ถึงยังไม่ทำลายล้างข้าศึกเสียได้ตรายใด ถึงได้บ้านเมืองของข้าศึกไว้ในมือก็ไม่เป็นประโยชน์มั่นคง ด้วยข้าศึกคงพยายามมาทำร้ายไม่สิ้นสุดการสงครามได้ แต่ข้อสำคัญยังมีอีกข้อ๑ที่พระเจ้าตองอูอันเป็นแต่ประเทศราชยังอาจมาชิงเอาเมืองหงสาวดีไปได้ก่อน ข้อนี้คงเป็นเหตุให้แม่ทัพนายกองคิดถึงนายทัพนายกอง จึงปฤกษาตกลงกันว่าจำจะต้องยกกองทัพไปตีเมืองตองอูในครั้งนั้นด้วย.

ฝ่ายพระเจ้าอะไชยเมื่อหย่าทัพกับพระเจ้าตองอูแล้ว ถอยทัพกลับลงไปตั้งอยู่ที่เมืองสิเรียม ให้แต่กองโจรซุ่มซ่อนอยู่คอยทำการที่เมืองหงสาวดีตามที่ได้รับไว้กับพระเจ้าตองอู พวกกองโจรนี้เองที่เอาเมืองหงสาวดีดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองหงสาวดี พระเจ้าอะไชจึงให้ขุนนาง

๑ ความในตอนนี้สันนิษฐานประกอบกับที่ปรากฏในพงษาวดาร.

ผู้ใหญ่เป็นทูตขึ้นไปเฝ้าทรายทูลชี้แจงว่า พระเจ้ายะไข่ยกกองทัพมาช่วยพระราชสงครามตามที่ได้รับไว้ เมื่อมาถึงทรายว่าพระเจ้าตองอูยกกองทัพมาตีเมืองหงษาวดี สำคัญว่าได้รับกระแสรับสั่งมา จึงยกกองทัพขึ้นไปหมายว่าจะช่วย ต่อภายหลังจึงได้ทรายว่าพระเจ้าตองอูคิดเป็นกลอุบายจะชิงเอาเมืองหงษาวดีเอง แต่พวกเมืองหงษาวดีหลงเชื่อถือ ยอมให้พระเจ้าตองอูเข้าไปเมือง พระเจ้ายะไข่มิรู้ที่จะทำประการใดจึงถอยลงไปรอกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองสิเรียม* เกี่ยวนี้ได้เตรียมพลไว้ ๕,๐๐๐ จะให้กองทัพเมืองยะไข่เข้ากระบวนเสร็จอย่างไรก็แล้วแต่จะโปรด แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงแคลงพระไทยด้วยพระเจ้ายะไข่มิได้มาเฝ้าเอง แลทำนองจะได้ทรงทรายกิตติศัพท์ว่าพวกยะไข่ผ่าเมืองหงษาวดี จึงรับสั่งตอยไปว่า กระบวนทัพหลวงมีรี้พลพอแก่การอยู่แล้ว อย่าให้กองทัพพระเจ้ายะไข่ยกมาเลย

ครั้นทูตพระเจ้ายะไข่กลับไปแล้ว จึงโปรดให้กองทัพพระยาจันทรยุวราชรักษาเมืองหงษาวดี แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองตองอู หนทางที่ยกไปเป็นทางกันดาร ด้วยเมืองตองอูมีภูเขาเป็นเขตรกันมั่นคง แต่พระเจ้าตองอูมิได้มาต่อสู้ตามทางคิดแต่จะรักษาเมืองมั่นไว้อย่างเดียว ช้างม้าพาหนะที่ได้ไปจากเมืองหงษาวดีจะเอาไว้ในเมืองไม่ได้ ก็ให้เอาไปซุ่มซ่อนเสียให้ห่าง

* ต่อนี้ไปกล่าวตามความในหนังสือพระราชพงษาวดาร

ไกล สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงไปถึงเมืองตองอู ก็ให้ล้อมเมืองไว้ แลครั้งนั้นพระเจ้าเชียงใหม่ให้กองทัพไปช่วยการพระราชสงคราม จึงโปรดให้พระยาแสนหลวง พระยานครคุมกองทัพเมืองเชียงใหม่ตั้งข้างด้านใต้ กับกองทัพพระยาศรีสุธรรม พระยาท้ายน้ำ แลหลวงท่าแสนยดิ ขุนราชนิกูล (นอกราชการ) กองทัพหลวงก็ตั้งอยู่ทางด้านนั้น ด้านตวันออกให้กองทัพพระยาเพ็ชรบูรณ์ พระยาสุพรรณบุรี กับหลวงมหาอำมาตย์ไปตั้ง ส่วนด้านเหนือนั้นให้กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ แลพระยากำแพงเพ็ชรไปตั้ง ข้างทิศตวันตกให้กองทัพพระยานครราชสีมา พระสิงคบุรี ขุนอินทรอิศวร แสนภูมิโลกาเพ็ชร[๑] ไปตั้ง ให้เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นผู้ตรวจตราน่าที่ทั้งปวงทั่วไป แลเมืองตองอูนั้นคูเมืองทั้งกว้างทั้งลึกมาก [illegible] เมืองตั้งล้อมเมืองแล้วจึงรับสั่งให้กองทัพขุดเหมืองไขน้ำในคูเมืองให้ไหลไปลงแม่น้ำเสีย เหมืองนั้นยังปรากฏอยู่ พม่าเรียกว่า "เหมืองสยาม" จนตราบเท่าทุกวันนี้ ครั้นไขน้ำในคูเมืองออกหมดแล้วก็ให้กองทัพยกเข้าปล้นเมือง พวกชาวเมืองต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารถ ไทยจะเข้าเมืองไม่ได้ก็ถอยออกมา แต่เข้าปล้นเมืองเป็นหลายครั้งก็ยังหาได้เมืองไม่ ครั้นนานวันเข้าก็เกิดขัดสนเสบียงอาหารในกองทัพ ด้วยแต่เดิมไม่ได้คะนึงว่าจะล้อมไปตีถึงเมืองตองอู ครั้นยกล้อมไป

๑ ที่เรียกว่าแสนภูมิโลกนเพ็ชร เห็นจะเป็นนายเหรียง.

การลำเลียงเสบียงอาหารต้องจัดโดยรีบด่วนทันท่วงที ทางก็ไกล ซ้ำพวกกองโจรเมืองยะไข่เที่ยวซุ่มซ่อนคอยตีตัดลำเลียงด้วยอีกอย่าง ๑ เสบียงอาหารก็ไม่พอใช้ในกองทัพหลวง ให้ออกลาดหาเสบียงอาหารในท้องที่ขึ้นไปจนแดนเมืองอังวะ ไปได้ช้างพลายพังของพระเจ้าหงษาวดี ที่พระเจ้าตองอูให้เอาไปซุ่มซ่อนมาเป็นอันมาก แต่หาได้เสบียงอาหารมาพอเลี้ยงกองทัพไม่ กองทัพไทยก็อ่อนกำลังลง สมเด็จพระนเรศวรทรงพยายามที่เมืองตองอูอยู่ ๒ เดือน จนถึงกลางเดือน ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๔๓ เห็นรี้พลอดอยากซูบผอมถึงล้มตายก็มี ทั้งฝนก็ตกชุกลงมา จึงมีรับสั่งให้เลิกทัพกลับมาจากเมืองตองอู เมื่อเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ ฝ่ายข้างพระเจ้าตองอูก็ครั่นคร้ามไม่กล้ายกกองทัพออกติดตาม เพราะที่ในเมืองตองอูก็อดอยากอิดโรยอยู่มากเหมือนกัน ครั้งนั้นจึงเหมือนกับหย่าทัพถอยมาได้โดยสดวก เสด็จกลับมาทางกลอกหม้อ ครั้นมาถึงด่านลับแลจึงโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถแยกกองทัพยกแยกทางมาเมืองเชียงใหม่ เพื่อจะระงับเหตุวิวาทซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างพระเจ้าเชียงใหม่กับพระยารามเดโช แล้วสมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จกลับมาเมืองเมาะตมะ ทรงตั้งพระยาทะละ[๑] เจ้าเมืองมอญผู้มีอำเหน็จความชอบ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤไทย ให้เป็นเจ้าเมืองเมาะตมะ ว่ากล่าวหัวเมืองมอญทั้งปวง

๑ เมืองทะละอยู่ตรงกับเมืองร่างกุ้งทางฝั่งตวันตก.

ต่างพระเนตรพระกรรณ แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงกลับคืนมา พระนคร.

ฝ่ายสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพไปถึงเมืองเถิน ตั้งพลับพลาประทับอยู่ที่นั้น แล้วให้มีหนังสือรับสั่งไปยังพระเจ้าเชียงใหม่และเจ้าเมืองใหญ่น้อยในแว่นแคว้นลานนาให้มาเฝ้าที่เมืองเถิน จะทรงจัดการระงับวิวาทบาดหมางให้เรียบร้อย.

อันเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นครั้งนั้น เนื่องมาแต่ครั้งเจ้าพระยาสุรสีห์ให้พระยารามเดโชเป็นข้าหลวงอยู่ที่เมืองเชียงแสน พระยารามเดโชเป็นคนในพื้นเมือง มีผู้คนนับถือมาก พวกเจ้าเมืองที่กระด้างกระเดื่องต่อพระเจ้าเชียงใหม่ มิพระยาน่าน และพระยาฝางเป็นต้น ตลอดจนพวกตัวขุนไพร่บ้านพลเมือง เมื่อทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งพระยารามเดโชเป็นข้าหลวงขึ้นไปเกลี้ยกล่อม ต่างก็พากันมีจิตยินดีมาเข้ากับพระยารามเดโชเป็นอันมาก แต่พระยารามเดโชถือตัวว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงชุบเลี้ยงให้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ ไม่ได้เคยเป็นข้าพม่า ก็ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อ ธาณาเขตรลานนาจึงแตกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายเหนือขึ้นต่อพระยารามเดโช ฝ่ายใต้ขึ้นต่อพระเจ้าเชียงใหม่ คุมเชิงกันอยู่ พระเจ้าเชียงใหม่ทูลร้องทุกข์ไปยังสมเด็จพระนเรศวร จึงโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไประงับให้เรียบร้อย ทำนองการที่เมืองเชียงใหม่เวลานั้นคล้ายกับครั้งเมือง

พิศณุโลกแตกกันกับกรุงศรีอยุทธยา เมื่อปลายแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ คิดดูในเวลานี้ถ้าหากสมเด็จพระนเรศวรหมายแต่จะได้เหมือนกับพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง ให้กองทัพกรุง ฯ ขึ้นไปช่วยพระยารามเดโชก็ดี ถึงแม้แต่ทรงเพิกเฉยเสียก็ดี พระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อก็คงจะอยู่เมืองเชียงใหม่ไม่ได้ เป็นช่องที่จะทรงตั้งเจ้านายในพระราชวงศ์ไปเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ได้ ในครั้งนั้น เหมือนกับที่พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองตั้งมังนรธาช่อราชบุตรมาเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ไม่ผิดกัน แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงถือราชธรรมเป็นใหญ่ ด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ได้มาอ่อนน้อมโดยอำเภอใจ และรักษาความสัตย์ซื่อตรงตลอดมามิได้คิดคด ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าจำจะต้องซื่อตรงตอบ จึงตั้งพระหฤไทยจะอุดหนุนพระเจ้าเชียงใหม่ให้ได้ครองเมืองต่อไป.

ฝ่ายเจ้าเมืองใหญ่น้อยในเงื่นแดนล้านนา เมื่อได้ทราบหนังสือรับสั่งสมเด็จพระเอกาทศรถ ต่างก็เกรงพระเดชานุภาพพากันลงมาเฝ้าถวายต้นไม้ทองเงิน และเครื่องราชบรรณาการถึงเมืองเถินทุกเมือง แต่พระเจ้าเชียงใหม่นั้นเป็นแต่แต่งให้บุตรคุมต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการมาถวายต่างตัว หาลงมาเองไม่ ด้วยยังไม่สิ้นทิษฐิ ถือว่าเป็นลูกของพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง ซึ่งคนทั้งหลายเรียกว่าพระเจ้าชนะสิบทิศ เกรงจะต้องถวายบังคมสมเด็จพระเอกาทศรถต่อหน้าขาราการนั้น คิดอายจึงยิดพลัดเสีย

ครั้นหัวเมืองทั้งปวงมาพร้อมกัน ยังขาดแต่พระเจ้าเชียงใหม่ สมเด็จพระเอกาทศรถทรงทราบเห็นเหตุ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปยังเมืองลำพูน แล้วให้ข้าหลวงเข้าไปยอกแก่พระเจ้าเชียงใหม่ว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงพระกรุณาจะทำนุบำรุงพระเจ้าเชียงใหม่ จึงโปรดให้เสด็จขึ้นไประงับวิวาท เจ้าเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงก็มาเฝ้าอ่อนน้อมยอมตามพระราชประสงค์หมดแล้ว เหตุใดพระเจ้าเชียงใหม่จึงยังไม่ออกมาเฝ้า ฤาจะให้เสด็จกลับคืนพระนคร ปล่อยเมืองเชียงใหม่ให้ยุ่งอยู่อย่างแต่ก่อนก็ให้ว่ามา พระเจ้าเชียงใหม่ได้แจ้งกระแสรับสั่งก็มีความเกรงกลัวสิ้นทิษฐิ มาเฝ้าถวายบังคมที่เมืองลำพูน แล้วถวายพระทุลองราชบุตรให้ลงมาทำราชการในกรุงศรีอยุทธยา และในพงษาวดารพม่าว่าถวายธิดาอีกองค์ ๑ ด้วย สมเด็จพระเอกาทศรถทรงเห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่สิ้นทิษฐิแล้ว จึงมีรับสั่งให้ตั้งการพิธีพระมหาชาตุหริภุญไชย ให้พระเจ้าเชียงใหม่ถือน้ำกระทำสัตย์ต่อกรุงศรีอยุทธยา แล้วให้เจ้าเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงถือน้ำกระทำสัตย์ต่อพระเจ้าเชียงใหม่ ยอมพึ่งบังคับบัญชาฉันผู้น้อยผู้ใหญ่ตามประเพณีแต่ก่อนมา ครั้นทรงระงับวิวาทและจัดวางการทั้งปวงเรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จกลับคืนมายังพระนคร.

สงครามครั้งที่ ๑๕ สงครามครั้งที่สุดของสมเด็จพระนเรศวร ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๔๗

สงครามของสมเด็จพระนเรศวรครานี้ ไม่ได้เป็นการวิวาทกับพระเจ้าหงษาวดีเหมือนอย่างคราวก่อน ๆ เป็นสงครามเกิดขึ้นเพราะเหตุการณ์ในเมืองพม่าระทบกระเทือนมาถึงเมืองไทย เพราะฉะนั้นจะต้องเล่าถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองพม่าก่อน แล้วอธิบายเรื่องการสงครามจึงจะได้ความชัดเจน

ความคิดของพระเจ้าตองอูที่พาเอาพระเจ้าหงษาวดีไปไว้เมืองตองอู ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๔ นั้น ประสงค์จะให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่าเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงพระเจ้าหงษาวดี แล้วจะได้อ้างรับสั่งบังคับบัญชาการได้ทั่วทั้งพระราชอาณาเขตร หมายว่าถ้าคุมพระเจ้าหงษาวดีไว้ได้ตลอดไปก็คงได้เป็นผู้รับราชการครั้นสมเด็จพระนเรศวรเลิกทัพกลับมาแล้ว พระเจ้าตองอูจึงทำหนังสือรับสั่งพระเจ้าหงษาวดีประกาศไปตามหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงว่า ซึ่งเกิดศึกสงครามไปประชิดติดถึงพระนคร เป็นเพราะชาติเมืองหงษาวดีถึงเวลาเสื่อมทราม ก็พเอิญให้เกิดเหตุเภทภัยต่าง ๆ พระเจ้าหงษาวดีจึงได้เสด็จแปรสถานไปอยู่ที่เมืองตองอู

จะเอาเมืองตองอูเป็นราชธานีที่ประทับไปสัก ๗ ปี พอให้สิ้นเคราะห์เมืองหงยาวดีแล้วก็จะเสด็จกลับไปอยู่อย่างเดิม อย่าให้หัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงหวาดหวั่นวิตกกลัวอย่างใดเลย เจ้าเมืองทั้งปวงได้รับหมายประกาศดังเชื่อฉันก็มีบ้าง แต่ที่สงไสยว่าพระเจ้าตองอูคิดกลอุบายจะชิงราชสมบัตินั้นมีมาก มีเจ้าเมืองที่ยังสามิภักดิ์ต่อพระเจ้าหงยาวดีหลายคนชวนกันยกกองทัพเข้าไปยังเมืองตองอู หวังจะไปชิงเอาพระเจ้าหงยาวดีมา พระเจ้าตองอูทรายความจึงเข้าไปทูลยุยงพระเจ้าหงยาวดีว่า พวกเจ้าเมืองเหล่านั้นเห็นจะไปเข้าเป็นพวกพระนเรศวรเสียแล้ว อุบายยกกองทัพมาประสงค์จะล่อลวงเอาพระองค์ไปส่งให้พระนเรศวร ขอให้มีพระราชโองการเป็นกระทู้ถามทดลองดู ตอบมาว่ากระไรก็จะรู้น้ำใจได้ จะเป็นด้วยพระเจ้าหงยาวดีเชื่อฉ้อฉลกลัวพระเจ้าตองอูอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น จึงยอมทำหนังสือรับสั่งประทับพระราชลัญจกรเป็นสำคัญ มอบให้พระเจ้าตองอูส่งไปยังพวกเจ้าเมืองที่ยกกองทัพมา เนื้อความในหนังสือรับสั่งนั้นว่าตามราชประเพณีแต่ปางก่อน ย่อมต้องมีท้องตราสั่งไป หัวเมืองจึงจะยกกองทัพเข้ามายังราชธานีได้ ถ้ายกเข้ามาโดยอำเภอใจก็มีความผิดโทษฐานเป็นขบถ ครั้งนี้หาได้มีท้องตราให้หาไม่ ที่พวกเจ้าเมืองยังอาจยกกองทัพเข้ามาอย่างนี้ จะคิดเป็นขบถฉกอย่างไรให้ว่ามา พวกเจ้าเมืองได้เห็นหนังสือรับสั่งก็จนใจมิรู้ที่จะทำประการใด ก็ต้องพากันเลิกทัพกลับไปบ้านเมือง แล้ว

แต่งให้คนลอบไปลอบสวนก็ได้ความว่า ราชการงานเมืองสิทธิขาดอยู่กับพระเจ้าหงสาวดีทั้งสิ้น พระเจ้าหงสาวดีหามีอำนาจยังกับญี่ปุ่นการอย่างใดไม่ พวกเจ้าเมืองทั้งปวงก็พากันท้อใจ ที่เป็นเมืองใหญ่อยู่โดยลำพังได้ ก็ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้าหงสาวดี เหล่าหัวเมืองมอญในมณฑลราชธานีที่ยังมิได้มาเป็นเมืองขึ้นไทยแต่ก่อน ก็พากันมาอ่อนน้อมต่อพระยาทะละชอเป็นข้าขอยขัณฑสีมาของสมเด็จพระนเรศวร ในพงษาวดารพม่าว่า ครั้งนั้นยรรคาหัวเมืองมอญที่อยู่ใต้เมืองหงสาวดีลงมา มาเป็นเมืองขึ้นของไทยทั้งสิ้น ใช่แต่เท่านั้น เมื่อกิตติศัพท์เลื่องฦๅแพร่หลายไปถึงเหล่าเมืองไทยใหญ่ว่า พระเจ้าหงสาวดีสิ้นอำนาจ ถึงต้องหนีสมเด็จพระนเรศวรไปจากเมืองหงสาวดี พวกประเทศราชไทยใหญ่ก็ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นพม่าเหมือนแต่ก่อน ในเวลานั้นที่เมืองแสนหวีอันเป็นประเทศราชไทยใหญ่ยังอยู่ข้างเหนือใกล้กับแคนจีน เกิดขบถขึ้นในเมือง เจ้าคำไข่น้อยเจ้านครแสนหวีสู้พวกขบถไม่ได้ ทราบว่าไทยได้เมืองเชียงใหม่ก็ลงมาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารอาไศรยอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา ครั้นพวกญาติวงศ์เจ้าคำไข่น้อยช่วยกันปราบปรามพวกขบถลงได้แล้ว ก็ให้ท้าวพระยาคุมต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระนเรศวร ขอพระราชทานเจ้าคำไข่น้อยกลับไปครองบ้านเมือง สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้กองทัพไทยพาเจ้าคำไข่น้อยขึ้นไปส่งถึงเมืองแสนหวี แต่นั้น

เมืองแสนหวีก็มาขึ้นกรุงศรีอยุทธยา ฝ่ายพวกเมืองประเทศราชไทยใหญ่ที่อยู่ริมน้ำสลวิน มีเมืองหาง* แลเมืองหน่ายเป็นต้น อันเขตรแดนต่อกับเมืองเชียงใหม่ เห็นพระเดชานุภาพของสมเด็จพระนเรศวรปกแผ่ขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่แลเมืองแสนหวี ก็พากันเกรงกลัว ต่างแต่งทูตให้คุมต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการมาถวายขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาอีกเป็นหลายเมือง ครั้งนั้นอาณาเขตรไทยข้างทิศเหนือจึงแผ่ขึ้นไปจนต่อกับแดนจีน.

จะกลับกล่าวถึงเรื่องเมืองตองอูต่อไป พระเจ้าหงษาวดีไปอยู่เมืองตองอูได้ ๗ เดือน เมื่อกองทัพพวกท้าวพระยาหัวเมืองพากันกลับไปแล้ว นัดจินหน่องราชบุตรของพระเจ้าตองอูคิดเห็นว่า ตั้งแต่พระเจ้าตองอูรับเอาพระเจ้าหงษาวดีไปไว้ บ้านเมืองก็วุ่นวายไม่มีความสุข ต้องสู้รบกับพระนเรศวรเกือบจะเสียบ้านเมืองครั้ง ๑ แล้ว แต่พอเสบียงอาหารจึงรอดมาได้ พอสิ้นศึกพระนเรศวรก็มีกองทัพพวกหัวเมืองยกมาจะทำร้ายอีก หากคิดอุบายแก้ไขพอรอดมาได้อีกครั้ง ๑ ต่อไปถ้าใครยุยงพระเจ้าหงษาวดีให้ประกาศกล่าวโทษพระเจ้าตองอูไปตามหัวเมืองว่าเอามาถวายจำขังไว้ก็ดี ฤามิฉนั้นถ้าพระนเรศวรยังมุ่งหมายจะเอาตัวพระเจ้าหงษาวดีให้จงได้ ก็คงมีสัตรูมาทำร้ายเมืองตองอูอีก

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกว่า เมืองห้างหลวง เพราะเป็นราชธานีเดิมของไทยใหญ่.

ตกว่าพระเจ้าหงษาวดียังอยู่เมืองตองอูตรายใด เมืองตองอูก็จะไม่มีเวลาที่จะพ้นไภยอันตรายอยู่ตรายนั้น นัดจินหน่องคิดเห็นดังนั้น จึงลอยวางยาพิศม์ปลงพระชนม์พระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรง เสียเมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๐ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๑๔๓ พระเจ้าตองอูทรายความก็ตกพระไทย ปฤกษากับพระมหาเถรเสียมเพรียม เห็นว่า ที่หวังจะเป็นใหญ่ให้ได้ โดยเร็วดังนั้นไม่สำเร็จเสียแล้ว แต่จำต้องเลยไปตามเลย จึงให้มีหมายประกาศว่าพระเจ้าหงษาวดีประชวรสิ้นพระชนม์ และเมื่อประชวรหนักอยู่นั้นได้ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระเจ้าตองอูผู้เป็นพระอนุชาธิราช ให้เป็นรัชทายาทครองกรุงหงษาวดีต่อไป ประกาศนั้นก็ห้ามมิเมืองใดเชื่อถือไม่.*

ขณะเมื่อพระเจ้าหงษาวดีหนีไปจากราชธานีนั้น น้องยาเธอพระองค์ ๑ คนทั้งปวงเรียกตามความเมืองว่าที่ได้ว่ากล่าวว่า เจ้านะยองราม หนีไปอาไศรยอยู่ในแขวงเมืองเชียงกราม ครั้นทราบว่าพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงสิ้นพระชนม์ ก็ชุมสมัครพรรคพวกขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองอังวะ ด้วยเวลานั้นเมืองอังวะมีแต่ขุนนางว่าราชการเมืองมาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดีเลื่อนพระเจ้าอังวะไปเป็นพระมหาอุปราชา พวกชาวเมืองเห็นว่าเป็นราชบุตรของพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระมหาเถรเสียมเพรียมเห็นว่าการไม่สำเร็จดังความคิด จึงแนะนำให้พระเจ้าตองอูมาขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุทธยา แต่ตามความในพงษาวดารพม่าเมืองตองอูมาขอขึ้นไทยต่อแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า.

ก็พากันนิยมยินดี ยกเจ้านะยองรามขึ้นเป็นพระเจ้าอังวะ ตั้งเป็นอิศระอยู่ส่วน ๑ หายกมาขึ้นแก่ผู้ใดไม่ เวลานั้นในเมืองพม่าจึงแยกกันเป็น ๓ ก๊ก คือพระเจ้าตองอู ซึ่งตั้งพระองค์เป็นพระเจ้าหงษาวดีก๊ก ๑ พระเจ้าแปร ซึ่งตั้งแข็งเมืองมาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงก๊ก ๑ พระเจ้าอังวะก๊ก ๑ ทำนองพวกพม่าจะเห็นกันโดยมากกว่าพระเจ้าตองอูพระเจ้าแปรไม่ซื่อตรงต่อพระเจ้าหงษาวดีจึงพากันนับถือพระเจ้าอังวะมาก ครั้นพระเจ้าตองอูกับพระเจ้าแปรเห็นผู้คนพากันนิยมพระเจ้าอังวะมากขึ้นก็วิตก ด้วยเข้าพระไทยอยู่ด้วยกันว่า ถ้าพระเจ้าอังวะมีกำลังมากเมื่อใด ก็คงจะยกกองทัพลงมาตีทั้งเมืองแปรและเมืองตองอู เพื่อจะรวบรวมราชอาณาเขตของพระเจ้าหงษาวดีไว้ในอำนาจให้เหมือนแต่ก่อน พระเจ้าตองอูกับพระเจ้าแปรนั้นก็รังเกียจกันอยู่ แต่หากเกรงอันตรายจึงปฏิญาตกลงกันว่าจะยังยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองอังวะเสียก่อน อย่าให้ทันพระเจ้าอังวะจะมาตีเมืองทั้งสองได้ กำหนดนัดกันให้พระเจ้าแปรเป็นทัพเรือ พระเจ้าตองอูเป็นทัพบก ยกขึ้นไปตีเมืองอังวะให้พร้อมกัน ครั้นถึงวันกำหนดยกกองทัพ พระเจ้าแปรไปลงเรือมีคนลอบจะทำร้าย พระเจ้าแปรโดดหนีผู้ร้ายเลยตกน้ำถึงพิราลัย ฝ่ายพระเจ้าตองอูยกกองทัพไปได้ทราบความในกลางทางว่าพระเจ้าแปรถึงพิราลัย กลับเห็นเป็นท่วงที่จะเอาเมืองแปรไว้ในอำนาจได้ก่อน ด้วยเมืองแปรอยู่ใกล้ จึงให้แปรกระบวน

ทัพยกไปตีเมืองแปร แต่พวกท้าวพระยาข้าราชการเมืองแปรช่วยกันต่อสู้รักษาเมืองเป็นสามารถ พระเจ้าตองอูจะตีเอาเมืองแปรไม่ได้ก็ต้องเลิกทัพกลับไปเมืองตองอู แต่นั้นก็หามิได้ยกไปย่ำยีพระเจ้าอังวะไม่ ส่วนเมืองแปรตัวหัวน่าพวกที่คิดร้ายต่อพระเจ้าแปรก็ขึ้นครอบครองเมืองต่อมา ทั้ง ๓ ก๊กจึงเป็นอิสระแก่กันต่อมาอย่างเดิม เหตุการณ์ที่กล่าวมานี้เกิดขึ้นในระหว่างตั้งแต่ปีชวด พ. ศ. ๒๑๔๓ จนปีเถาะ พ. ศ. ๒๑๔๖ กรุงศรีอยุทธยาก็ว่างการศึกสงครามตลอดมาทั้ง ๔ ปี.

ฝ่ายพระเจ้าอังวะเมื่อเกลี้ยกล่อมรี้พลได้มาก เห็นว่ามีกำลังมั่นคงแล้ว ก็ทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่าพระเจ้าสีหสุธรรมราชา แล้วคิดขยายอาณาเขตรให้กว้างขวางต่อออกไป แต่เมืองอังวะนั้นอยู่ข้างเหนือใกล้กับแดนไทยใหญ่ ต่อได้เมืองไทยใหญ่จึงมีอำนาจเต็มที่ครั้งนั้น พระเจ้าอังวะจึงตั้งหน้าแผ่อำนาจออกไปทางแว่นแคว้นไทยใหญ่ก่อน ในเวลานั้นประเทศราชไทยใหญ่ที่เรียกว่า ๑๗ เจ้าฟ้า แต่เดิมเคยขึ้นอยู่กับพระเจ้าหงษาวดี ครั้นเห็นพระเจ้าหงษาวดีหมดอำนาจก็พากันตั้งแข็งเมืองยังเป็นอิสระอยู่บ้าง ที่อยู่ใกล้แดนไทยพากันมายอมขึ้นแก่ไทยบ้าง ครั้นพระเจ้าอังวะมีอำนาจขึ้น เหล่าเมืองไทยใหญ่ที่อยู่ใกล้แดนพม่าก็ลัวเกรงกลัวยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะก็มี เมืองที่อยู่ห่างออกไปไม่ยอมอ่อนน้อมโดยดี พระเจ้าอังวะก็ยกกองทัพ

ไปปราบปราม ตีได้เมืองไทยใหญ่ที่ตั้งตัวเป็นอิสระโดยลำดับมาจนถึงเมืองหน่ายที่มาขึ้นอยู่แก่ไทย พระเจ้าอังวะตีได้เมืองหน่ายแล้วจะมาตีเมืองแสนหวี สมเด็จพระนเรศวรทรงทรายก็ขัดเคืองจึงตำรัสสั่งให้กะเกณฑ์รี้พลจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ เข้ากองทัพจะเสด็จไปตีเมืองอังวะ.

กองทัพที่ยกไปคราวนี้ จะเดินทางเมืองเชียงใหม่ไปข้ามน้ำสลวินที่เมืองหาง แล้วผ่านแว่นแคว้นไทยใหญ่ไปเข้าแดนพม่าที่ใกล้เมืองอังวะ ทางที่กะนี้สดวกกว่าจะยกไปทางเมืองมอญเพราะไปทางเมืองมอญจะต้องรบพุ่งกับเมืองตองอูและเมืองแปรก่อนจึงจะผ่านขึ้นไปถึงเมืองอังวะได้ ไปทางเมืองเชียงใหม่เดินทางในพระราชอาณาจักรไปจนในแดนไทยใหญ่ พวกไทยใหญ่ที่เข้ากับไทยก็มีมาก โดยจะว่างเมืองที่จะต่อสู้ก็จะไม่แข็งแรงเท่าไรนัก เพราะพระเจ้าอังวะก็ได้ไปตั้งไว้ในอำนาจ ที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จทางเมืองเชียงใหม่คงเป็นด้วยเหตุเหล่านี้ เห็นจะเอาเมืองเชียงใหม่เป็นที่ประชุมพล และกะเกณฑ์กองทัพมอญทัพชาวลานนาเข้าสมทบกองทัพไทย จำนวนพลเบ็ดเสร็จคงจะราวสัก ๒๐๐,๐๐๐ แต่รายการที่มีในหนังสือพระราชพงษาวดารน้อยนักปรากฏแต่ว่า สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จออกจากพระนครเมื่อณวันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ ปีมโรง พ.ศ. ๒๑๔๗ เสด็จโดยกระบวนเรือไปตั้งทัพไชยณตำบลพระหล่อ

แล้วยกเป็นกองทัพยกไปทางเมืองกำแพงเพชร ครั้นเสด็จไปถึงเมืองเชียงใหม่หยุดพักจัดกระบวนทัพอยู่เดือน ๑ แล้วให้กองทัพสมเด็จพระเอกาทศรถยกไปทางเมืองฝาง ส่วนกองทัพหลวงยกไปทางเมืองหาง ครั้นเสด็จถึงเมืองหางตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่ทุ่งแก้ว สมเด็จพระนเรศวรประชวรเป็นระลอกขึ้นที่พระภักตร์ แล้วกลายเป็นยาดพิศม์พระอาการหนัก จึงโปรดให้ข้าหลวงรีบไปเชิญเสด็จสมเด็จพระเอกาทศรถมาเฝ้า สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จมาถึงได้ ๓ วัน สมเด็จพระนเรศวรก็สวรรคตที่เมืองหางเมื่อณวันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๔๘ พระชันษา ๕๐ ปี เสวยราชสมบัติได้ ๑๕ ปี.

สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทำสงครามกับพม่ามาแต่พระชันษาได้ ๓๐ ปี การสงครามในชั้นต้นเป็นการกู้สยามประเทศให้พ้นจากอำนาจพม่า พยายามรบพุ่งอยู่ ๙ ปี เมืองไทยจึงได้เป็นอิสระภาพ สมดังพระราชประสงค์เมื่อคราวชนช้างชนะพระมหาอุปราชา การสงครามต่อมาในตอนกลางเป็นการรวบรวมเขตรแดนของสยามประเทศที่ได้เสียไป คือเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ซึ่งเสียไปแก่พม่า กับทั้งกรุงกัมพูชาซึ่งกลับเป็นสัตรูเองโดยลำพัง ได้กลับมาเป็นของไทยหมดภายในระยะเวลา ๒ ปี การสงครามข้างตอนหลังในระยะเวลา ๔ ปีเป็นการแผ่พระราชอาณาจักรให้กว้างขวางออกไป ทางทิศตวันตกได้หัวเมืองมอญภายใต้เมืองหงษาวดีมา

เป็นเมืองขึ้นของไทยทั้งหมด ทางทิศเหนือได้แว่นแคว้นลานนาเชียงใหม่ (คือมณฑลพายัพทุกวันนี้) แลหัวเมืองไทยใหญ่ตลอดขึ้นไปจนเมืองแสนหวีมาเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุทธยา รวมเวลาซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงทำสงครามมา ๑๕ ปี ด้วยสามารถพระปรีชากล้าหาญอันพึงเห็นได้ในเรื่องสงครามทุกครั้งมา สยามราชอาณาจักรจึงรุ่งเรืองเดชานุภาพ มีอาณาเขตรแผ่ไพศาลเป็นอย่างยิ่งในกาลครั้ง ๑ เพราะเหตุนี้คนทั้งหลายจึงยกย่องพระเกียรติยศสมเด็จพระนเรศวรว่าวิเศษทั้งที่เป็นนักรบแลที่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน นับเป็นมหาราชพระองค์ ๑ ซึ่งเคยปรากฏมาในโลกนี้ การยกย่องนี้จะได้เป็นแต่ในหมู่ไทยเท่านั้นหามิได้ ถึงในหนังสือพงษาวดารของชาติอื่น เช่นพม่า มอญ เขมร ล้านช้างแลเชียงใหม่ แม้ที่สุดจนในราชหมายเหตุของจีนแลฝรั่ง บรรดาที่กล่าวถึงเรื่องพงษาวดารประเทศทางตวันออกในสมัยนั้น ก็ย่อมยกย่องสมเด็จพระนเรศวรว่าเป็นวีรมหาราชอย่างเดียวกัน พระเกียรติจึงยังปรากฏอยู่จนตรายเท่าทุกวันนี้.

ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรประชวรหนักอยู่ที่เมืองหางนั้น สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จมาถึงทันได้รักษาพยาบาลอยู่ ๓ วัน สมเด็จพระนเรศวรจะได้ทรงสั่งเสียประการใดไม่มีเค้าเงื่อนในหนังสือพงษาวดารที่จะตรายได้ ปรากฏแต่ว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรสวรรคตแล้ว สมเด็จพระเอกาทศรถก็ดำรัสสั่งให้เลิกกองทัพทั้งปวง

เชิญพระยรมศพกลับคืนมายังพระนครศรีอยุทธยา ฝ่ายพระเจ้าอังวะทรายว่าสมเด็จพระนเรศวรสวรรคตแลไทยเลิกทัพกลับมาหมดเห็นได้ทีก็ยกกองทัพไปตีเมืองแสนหวี เจ้าคำไข่น้อยสู้ไม่ได้ก็ต้องยอมขึ้นแก่พม่าดังแต่ก่อน แต่เมื่อพระเจ้าอังวะได้เมืองแสนหวีแล้วเลิกทัพกลับไปเมืองอังวะก็ไปข่วยเจ้าฉิงพิราไลยลงกลางทางราชบุตรองค์ใหญ่ได้ครองเมืองอังวะ เพราะฉนั้นเมืองทองอู เมืองแปรแลเมืองอังวะ จึงยังเป็นอริกันต่อมา ฯ

สงครามครั้งที่ ๑๖ ศราวพม่าตีเมืองทวาย

ปีฉลู พ.ศ. ๒๑๕๖

สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๕๘ ในเวลานั้นไทยกำลังมีอำนาจเต็มเปี่ยม อาณาเขตรก็กว้างขวางกว่าครั้งใดๆที่ล่วงแล้วมา แลเป็นที่เกรงขามของต่างประเทศที่ใกล้เคียงอยู่โดยรอบ ถึงว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จสวรรคต ความยำเกรงของคนทั้งหลายก็ยังมีต่อมาถึงสมเด็จพระเอกาทศรถ ด้วยพระเกียรติยศปรากฏว่าพระองค์ก็เป็นนักรบได้ทำสงครามเป็นศึกพระมหาไทยสมเด็จพระนเรศวรมาแต่ต้นจนปลาย เพราะฉะนั้นเมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นผ่านพิภพ จึงไม่มีศึกเลี้ยนสัตรูกำเริบทั้งภายนอกภายใน.

ที่จริงในเวลานั้นเมืองพม่ากำลังยับเยิน แลแตกกันเป็นหลายก๊กหลายเหล่า ถ้าหากว่าสมเด็จพระเอกาทศรถทรงทำสงครามเจริญรอยพระราชนิยมของสมเด็จพระนเรศวรต่อไป ก็เห็นจะตีเอาเมืองพม่าได้ไม่ยากนัก เพราะหัวเมืองมอญแลหัวเมืองไทยใหญ่ก็ได้มามากแล้ว ยังเหลือแต่เมืองพม่าเท่านั้น แต่สมเด็จพระเอกาทศรถคงทรงพิจารณาเห็นว่า ไทยได้ทำสงครามมาช้านาน

ถึงชนะผู้คนก็ล้มตายเปลืองไปทุกที ความมุ่งหมายที่ทำสงครามก็สำเร็จหมดแล้ว ควรจะหยุดการทัพศึกทำนุบำรุงบ้านเมืองเสียสักที อีกประการ ๑ คงจะทรงพระราชดำริห์เห็นว่า พระราชอาณาเขตรก็แผ่ไพศาลมากอยู่แล้ว ถ้ายังจะขยายต่อออกไป · การที่จะปกครองเอาไว้ในอำนาจก็จะยิ่งยากขึ้นทุกที เพราะเปนบ้านเมืองของคนต่างชาติต่างภาษา คงจะไม่รายคายอยู่ได้เสมอ ก็จะต้องยกกองทัพไปเที่ยวปรายปรามไม่มีที่สุด ที่ไหนจะได้ผ่อนพักทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เปนสันติศุข คงทรงพระราชดำริห์เห็นดังนี้จึงไม่คิดตีเมืองพม่าต่อไป.

เรื่องพงษาวดารในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ หนังสือพระราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐฉบับหมอบรัดเลงมาไม่ถึง หนังสือพระราชพงษาวดารฉบับอื่นๆว่าว่างศึกสงครามตลอดรัชกาล แต่ในสมัยนั้นเปนเวลาพวกฝรั่งเริ่มเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาหลายชาติด้วยกัน มีจดหมายเหตุของพวกฝรั่งความยุติต้องกับพงษาวดารพม่าแลพงษาวดารรามัญว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถไทยยังรบกับพม่าอีก ข้าพเจ้าจึงได้เก็บเนื้อความในพงษาวดารพม่าสอบกับจดหมายเหตุของฝรั่ง เอามาเรียบเรียงเรื่องการสงคราม ๒ ครั้งต่อไปนี้.

เหตุที่ไทยจะเกิดรบกับพม่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถฝรั่งเข้ามาเปนข้อขัดแซกแซงอยู่ไม่น้อย จำจะต้องอธิบายถึงเหตุ

ที่ฝรั่งเข้ามาเกี่ยวข้องเสียก่อน จึงจะเข้าในเรื่องสงครามได้ชัดเจน.

เดิมฝรั่งโปตุเกศพยายามแล่นเรือกำปั่นอ้อมทวีปอาฟริกามาถึงประเทศทางตวันออกได้ก่อนฝรั่งชาติอื่น ๆ โปตุเกศมีอำนาจด้วยชำนาญใช้ปืนไฟใหญ่น้อยยิ่งกว่าคนในพื้นเมือง จึงเที่ยวแย่งชิงเอาเมืองท่าค้าขายอันอยู่ตามชายทเลเอาเป็นเมืองขึ้นของโปตุเกศเป็นระยะมาตั้งแต่อาฟริกาแลอินเดีย จนถึงเมืองมะละกาในแหลมมลายู แล้วที่สุดขยายต่อไปถึงเมืองหมาเก๊าในแดนจีน การปกครองเมืองขึ้นทั้งปวงนั้น พระเจ้าแผ่นดินโปตุเกศตั้งอุปราชไว้ว่าการต่างพระองค์อยู่ที่เมืองโกว์ในอินเดีย ว่ากล่าวหัวเมืองขึ้นของโปตุเกศทั่วไป เมื่อรัฐบาลมีอำนาจทางประเทศตวันออก พวกชาวโปตุเกศก็พากันออกมาเที่ยวแสวงหาผลประโยชน์เป็นอันมาก ทำการอยู่ในรัฐบาลของคนบ้าง ไปเที่ยวหากินตามต่างประเทศพึ่งพาอาไศรยอยู่กับผู้ปกครองประเทศนั้น ๆ บ้าง จึงมีพวกโปตุเกศเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา ดังปรากฏครั้งรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช ว่ามาทำความชอบครั้งยกพม่าที่เมืองเชียงกราน จนได้พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านที่เหนือคลองตะเคียน แลอนุญาตให้สร้างวัดวาได้ตามอำเภอใจ ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑ นั้น พวกโปตุเกศออกมามีอำนาจอยู่ทางประเทศตวันออกเกือบถึงร้อยปี พวกฝรั่งฮอลันดาจึงแล่นเรือมาได้ถึงประเทศตวันออกมาได้เมืองบันตัมในเกาะชวาเป็นที่ตั้งค้าขายก่อน แล้วจึงเข้า

มาถึงกรุงศรีอยุทธยาเมื่อปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ พวกฮอลันดาก็เข้ามาตั้งค้าขายในกรุงศรีอยุทธยา.

พวกโปรตุเกสกับพวกฮอลันดาเป็นปรปักษ์กันด้วยเหตุหลายอย่าง เบื้องต้นเพราะถือลัทธิศาสนาคฤศตังต่างกัน พวกโปรตุเกสถือลัทธิโรมันคะโธลิก พวกฮอลันดาถือลัทธิโปรเตสตันต์ ซึ่งแตกไปจากลัทธิโรมันคะโธลิก การที่พวกฝรั่งแตกลัทธิศาสนากันนั้นถึงเกิดรบพุ่งกันในยุโรป พวกฮอลันดาแต่ก่อนเคยเป็นเมืองขึ้นของโปรตุเกส (เวลารวมกับประเทศสเปญ) ครั้นรบกันขึ้น พวกฮอลันดาไปเข้ากับอังกฤษ เพราะถือศาสนาลัทธิโปรเตสตันต์ด้วยกัน พวกสเปญและโปรตุเกสบรายปรามไม่ลง พวกฮอลันดาได้เป็นอิศระจึงคิดมาค้าขายแข่งพวกโปรตุเกสทางประเทศตวันออก มารบพุ่งกันถึงทางตวันออกนั้นก็เนือง ๆ พวกฮอลันดาถนัดใช้เรือรบกว่าพวกโปรตุเกส แต่กำลังทางบกยังน้อยกว่า จึงยังไม่กล้าคิดหัวเมืองขึ้นของโปรตุเกส เป็นแต่เที่ยวค้าขายแข่งตามเมืองที่ยังเป็นประเทศมิอิศรภาพเป็นกลาง พวกฮอลันดามาสืบสวนถึงวิธีที่โปรตุเกสมาค้าขาย ได้ความว่าพวกโปรตุเกสมักจะเที่ยวกดขี่ข่มเหงชาวตวันออกให้กลัว ด้วยถือว่ามีกำลังมากกว่า อีกประการ ๑ โปรตุเกสรับสัญญาต่อโป๊ยที่กรุงโรม ว่าจะมาช่วยแผ่สาสนาคฤศตัง แล้วมาพยายามจะให้ชาวตวันออกเข้ารีตด้วย

อุบายต่าง ๆ จึงเป็นเหตุให้พวกชาวตวันออกพากันเกลียดชังโปรตุเกสอยู่โดยมาก พวกฮอลันดาทราบความดังนี้จึงเปลี่ยนทางความประพฤติ ทำโดยอ้อมอารีเอาใจพวกชาวเมือง หวังแต่จะให้ได้ประโยชน์ในการค้าขายแข่งพวกโปรตุเกสเป็นประมาณ ส่วนพวกอังกฤษนั้นก็ออกมาค้าขายในคราว ๆ เดียวกับพวกฮอลันดา แต่พึ่งเริ่มจะเข้ามาค้าขายในเมืองไทยเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถนั้น ทั้งพวกฮอลันดาและอังกฤษมารู้เค้าว่า ยรรคาประเทศทางตวันออกนี้ การภายในบ้านเมืองสุดแล้วแต่พระราชหฤไทยของพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองประเทศเป็นสำคัญ จึงทูลขอให้พระเจ้าแผ่นดินของตนมีพระราชสาส์นมาทรงฝากฝั่งพวกพ่อค้าที่มาค้าขาย พวกพ่อค้าเหล่านั้นเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการมา ฝ่ายเจ้าของประเทศก็รับรองพวกพ่อค้าในฐานเป็นทูตเชิญพระราชสาส์น เพราะฉนั้นพวกพ่อค้าฮอลันดาและอังกฤษจึงได้เข้าเฝ้าแหน และได้รับความทำนุบำรุงของพระเจ้าแผ่นดินตามประเทศที่มาค้าขายแทบทุกแห่ง.

มีจดหมายเหตุปรากฏว่า เจ้ามอริตซ์ในราชวงศ์ออเรนซ์ซึ่งครองเมืองฮอแลนด์มีพระราชสาส์นส่งเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระเอกาทศรถเมื่อแรกเสวยราชย์ ครั้นเมื่อมีพระราชประสงค์จะตอบแทนตามราชประเพณี พวกฮอลันดาได้รับเรื่องรับราชทูตไทยที่เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ

ไปถึงยุโรป เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๑๕๐ แลเมื่อทูตไทยกลับมา เจ้ากรุงฮอแลนด์ฝากปืนใหญ่กับเครื่องสาตราวุธแลของกิวิเศษต่าง ๆ มาถวายสมเด็จพระเอกาทศรถอีกเปนอันมาก ในการที่พวกฮอลันดามาเปนไมตรีกับไทยดังกล่าวมานี้ เปนเหตุให้พวกโปตุเกศรู้สึกร้อนใจ มีจดหมายเหตุโปตุเกศปรากฏฉบับ๑ว่า เมื่ออุปราชที่เมืองโคว์ทรายว่าสมเด็จพระเอกาทศรถให้ราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีถึงประเทศฮอแลนด์ ก็คิดปรารภจะมาชิงเมืองเมาะตมะไปเสียจากไทย ด้วยเกรงว่าพวกฮอลันดามาเข้ากับไทยจะมาขอเอาเมืองเมาะตมะไปทำที่ค้าขายแข่งโปตุเกศ แต่ความคิดนั้นระงับไปด้วยเห็นว่าไทยยังมีกำลังมากนัก แลประจวบได้ช่องทางเมืองสิเรียมในแคนพม่าซึ่งอยู่ไม่ห่างเมืองเมาะตมะโปตุเกศจึงหันไปจับเมืองสิเรียม ก็เกิดรบกันขึ้นกับพม่า ๆ ชนะโปตุเกศ พม่าจึงเลยกำเริบมารบกับไทยเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ.

ที่นี้จะกล่าวถึงเรื่องเมืองสิเรียมอันเปนต้นเหตุให้พม่ามารบกับไทยต่อไป เรื่องราวมูลเหตุมีต่อเนื่องมาแต่ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ครั้งเสด็จไปตีเมืองหงษาวดีหนที่ ๒ ครั้งนั้นพระเจ้าอะไข่ยกกองทัพมายึดเมืองสิเรียมอันอยู่ปากน้ำหงษาวดีไว้ ดังปรากฏอยู่ในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๔ ครั้นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาแล้ว พระเจ้าตองอูก็อนุญาตให้พระเจ้าอะไข่รักษาเมือง

สิเรียมต่อมา แต่ท้าวองพระเจ้ายะไข่จะเกรงพวกมอญที่ขึ้นกับไทย จะไปเบียดเบียน เพราะเมืองสิเรียมอยู่ตรงข้ามอ่าวทเลกับเมืองเมาะตมะ พระเจ้ายะไข่จึงให้ฝรั่งโปตุเกศคน ๑ ชื่อ ฟิลิป เดอ บริโต ซึ่งได้ไปสามิภักดิ์อยู่กับพระเจ้ายะไข่ เป็นนายทหารคุมเรือกำปั่นรบ ๓ ลำ กับไพร่พล ๓,๐๐๐ มาอยู่รักษาเมืองสิเรียม ด้วยเห็นว่าพวกโปตุเกศชำนาญการใช้ปืนไฟใหญ่น้อย มอญจะได้กรั่นคร้ามไม่กล้าไปรบกวน เดอบริโตมาอยู่ที่เมืองสิเรียมก็ชักชวนพวกโปตุเกศมาอยู่มากขึ้น ให้สร้างป้อมปราการสำหรับป้องกันเมือง และตั้งด่านเก็บภาษีสินค้าที่ผ่านไปมาทางปากน้ำหงษาวดีส่งไปถวายพระเจ้ายะไข่มิได้ขาด ส่วนเดอบริโตเองได้โอกาสก็ประกอบการค้าขายหาผลประโยชน์ใส่ตัวด้วย ไม่ช้าก็ได้กำไรรวยอยู่มามีเหตุเกิดขึ้น ท้าวองพระเจ้ายะไข่จะระแวงว่าเดอบริโตจะตั้งตัวเป็นใหญ่ แลพยายามจะคอยกำจัด เดอบริโตจึงคบคิดกับพวกโปตุเกศซึ่งเอาเมืองสิเรียมได้แล้วก็เลยตั้งแข็งเมือง เก็บภาษีอากรเอาเป็นประโยชน์ของตนเอง แลเห็นจะเชื้อเชิญมะเข้าไปยึดเอาหัวเมืองของพระเจ้าตองอูอันอยู่ใกล้เคียงด้วย พระเจ้าตองอูจึงให้ไปพ้องต่อพระเจ้ายะไข่ ๆ ก็นัดพระเจ้าตองอูให้ยกกองทัพไปปราบปรามเดอบริโตด้วยกัน พระเจ้ายะไข่ให้มังคะมองราชบุตรซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาคุมกองทัพเรือมา พระเจ้าตองอูก็ให้นัดจินหน่องราชบุตร ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาคุมกองทัพบกยกลงมา

กองทัพเรือเมืองยะไข่มาถึงเมืองสิเรียมก่อน เคอยริโตเห็นว่ากองทัพยกมามากนักจะสู้ไม่ไหว ก็เก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติพาครอบครัวลงเรือกำปั่นจะแล่นหนีไปทางทเล พระมหาอุปราชาเมืองยะไข่ให้กองทัพเรือเข้าล้อมกำปั่นไว้ เคอยริโตรวนตัวก็ต่อสู้พวกฝรั่งโปตุเกศยิงปืนใหญ่ถูกเรือรบเมืองยะไข่แตกล่มลงหลายลำ แล้วพาเอาญาติไปถูกเรือลำทรงของพระมหาอุปราชาเมืองยะไข่ล่มลงด้วยอีกลำ ๑ กองทัพเมืองยะไข่ก็แตกหนี เคอยริโตจับพระมหาอุปราชาเมืองยะไข่ได้ เห็นไม่ทันก็กลับมาตั้งที่เมืองสิเรียมอีก ฝ่ายกองทัพพระมหาอุปราชาเมืองตองอูลงมากลางทาง ได้ทราบว่ากองทัพเมืองยะไข่แพ้ข้าศึกก็ให้หยุดทัพรออยู่ยังหายกลงมาไม่ พระเจ้ายะไข่ได้ข่าวว่าพระมหาอุปราชาเสียทีข้าศึกก็ตกพระไทย รีบรัดกองทัพเรือยกมา แล้วให้ไปบังคับทัพเมืองตองอูยกลงมาสมทบกันล้อมเมืองสิเรียมไว้ แต่เคอยริโตได้พระมหาอุปราชาเมืองยะไข่ไว้เป็นตัวจำนำก็ไม่หวาดหวั่น ให้รักษาเมืองมั่นอยู่แล้วให้ไปทูลแก่พระเจ้ายะไข่ว่า ถ้าพระเจ้ายะไข่เข้าตีเมืองเหลือกำลังจะสู้รบเมื่อใด ก็จะเอาพระมหาอุปราชาเป็นเพื่อนตายด้วย พระเจ้ายะไข่ก็มิรู้ที่จะกระทำประการใด กลัวเคอยริโตจะฆ่าพระมหาอุปราชาเสีย จึงให้เข้าไปว่ากล่าว ว่าให้เคอยริโตปล่อยพระมหาอุปราชาเสีย เมื่อจะต้องการอย่างไรก็ให้ว่ากันโดยดี เคอยริโตสั่งให้มาทูลว่า ต้องการแต่จะอยู่ที่เมืองสิเรียมให้เป็นอิสระแก่ตัว

เท่านั้น ถ้าได้อย่างนั้นแน่นอนแล้วก็จะส่งพระมหาอุปราชามาถวายพระเจ้ายะไข่กับพระเจ้าตองอูก็จำต้องยอมสัญญายกเมืองสิเรียมให้เคอยริโตอยู่เป็นอิสระแต่นั้นมา พ.ศ. ๒๑๔๑ ก่อนสมเด็จพระนเรศวรสวรรคต ๒ ปี.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อเคอยริโตจะตั้งแข็งเมืองนั้น ได้มาเข้ากับไทยก่อน เพราะไทยอุดหนุนเคอยริโตจึงกล้าตั้งแข็งเมืองเอาพระเจ้ายะไข่ ข้อนี้น่าจะเป็นความจริง ด้วยพระยาทะละซึ่งเป็นข้าหลวงของไทยมีกำลังตั้งอยู่เมืองเมาะตมะ ไม่ห่างเมืองสิเรียมนัก ถ้าเป็นศัตรูขึ้นอีกทาง ๑ เคอยริโตจะต้องสู้ศึกรอบข้างก็คงจะลำบากมาก เพราะฉะนั้นอาจจะมาหายทามเป็นทางไมตรีกับพระยาทะละ แล้วให้ข้ามาขอสามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระนเรศวรก็เป็นได้ ความปรากฏแต่ว่า เมื่อมาถึงในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ เคอยริโตกับพระยาทะละเข้ากันสนิทดีนัก จนถึงพระยาทะละยกลูกสาวให้แต่งงานกับลูกชายของเคอยริโต ให้วงศ์สกุลเกี่ยวดองกันเข้าใจว่าเคอยริโตคงได้มาสามิภักดิ์ขึ้นอยู่แก่ไทยในเวลานั้น เพราะเกรงพระเจ้ายะไข่กับพระเจ้าตองอูจะยังผูกพยายามหาเหตุมาทำร้ายนั้นประการ ๑ เพราะเคอยริโตหมายจะหาอำนาจขยายอาณาเขตรให้กว้างขวางออกไปด้วยอีกประการ ๑ พอมาเข้ากับไทยได้แล้วเคอยริโตก็ไปยึดเมืองหงษาวดีอันเป็นเมืองร้างอยู่ และหัวเมืองที่อยู่ตามบรรดาปากน้ำเอราวดี ตั้งแต่เมืองพสิมเป็นต้นมาจน

เมืองสิเรียม เอาไว้ในอำนาจได้ทั้งหมด ครั้งนั้นการค้าขายในเมืองพม่าที่ต้องไปมาทางทเลก็ตกอยู่ในอำนาจของเตอบริโตตลอดในเวลากาลอันหนึ่ง.

ฝ่ายพระเจ้าอังวะผู้เป็นราชบุตรของพระเจ้านะยองราม ที่ถึงพิราไลยเมื่อกลับไปจากเมืองแสนหวี ครั้นได้ครองเมืองแทนพระบิดาก็ทำพิธีราชาภิเศก ทรงพระนามว่าพระมหาธรรมราชา แล้วพยายามทำนุบำรุงรี้พลต่อมา พระเจ้าอังวะองค์นี้มีปรีชาสามารถยิ่งกว่าเจ้านายที่ตั้งเป็นอิศระในเมืองพม่าแห่งอื่น ๆ ครั้นรวบรวมได้กำลังเห็นพอจะทำสงครามแผ่อาณาเขตรให้กว้างขวางได้ ก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองแปรได้เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๐๕๐ แล้วให้น้องยาเธอองค์ ๑ อยู่ครองเมืองแปร ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าตองอูประชวรถึงพิราไลย นัดดาหน่อราชบุตรซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาได้ครองเมืองตองอู เห็นว่าพระเจ้าอังวะยกลงมาตีเมืองตองอูในไม่ช้า เกรงจะต่อสู้ต้านทานไม่ไหว จึงแต่งทูตให้เชิญศุภอักษรถือต้นไม้เงินทองและเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระเอกาทศรถ ขอนอ้อมยอมเป็นข้าขอขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุทธยาเมื่อปีระกา* พ.ศ. ๒๑๕๒ ต่อนั้นมาไม่ช้าพระเจ้าอังวะก็ยกกองทัพลง

---

* ข้อนี้กล่าวตามข้าพเจ้าคิดเห็น ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมืองตองอูมาขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุทธยาแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ข้าพเจ้าเห็นว่าเหตุไม่สมกัน.

มาตีเมืองตองอู พระเจ้าตองอูให้มาขอกองทัพไทยไปช่วย สมเด็จพระเอกาทศรถหาได้ไปรบให้กองทัพในกรุงศรีอยุทธยายกออกไปไม่ มีรับสั่งให้พระยาทะละกับเดชอธิโคเกณฑ์กองทัพมอญยกขึ้นไปช่วยเมืองตองอู แต่จะเป็นด้วยกะเกณฑ์กองทัพช้า ฤๅรั้งรออยู่อย่างไรอย่างหนึ่งยกไปหาทันไม่ พระเจ้าตองอูยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะเสียก่อน พระเจ้าอังวะกวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองไปเสียเป็นอันมาก แล้วซ้ำยังกลับให้พระเจ้าตองอูแต่งกองทัพลงมาตั้งสกัดทางที่จะไปจากเมืองมอญ พระยาทะละกับเดชอธิโคยกกองทัพขึ้นไปตีต้องรบกับพวกเมืองตองอูอย่างเล็กน้อยจึงขึ้นไปได้ถึงเมืองตองอู พระเจ้าตองอูก็ออกมาอ่อนน้อมโดยดี แต่ทำนองพระยาทะละกับเดชอธิโคจะยกไทยว่าพระเจ้าตองอูมาสามิภักดิ์ขึ้นกับกรุงศรีอยุทธยาแล้วคิดคดเอาใจออกหากไปเข้ากับพระเจ้าอังวะจึงให้เผาเมืองตองอูเสีย เกลี้ยกทรัพย์สมบัติและกวาดต้อนผู้คนพลเมืองที่ยังเหลืออยู่ในเมืองตองอูเอารวบรวมลงมา ตัวพระเจ้าตองอูก็เอาลงมาด้วย[๑] แต่ในตอนปลายพระยาทะละกับเดชอธิโคเกิดขัดใจกันขึ้น ต่างเป็นด้วยแย่งอำนาจกันในหัวเมืองมอญ ทำนองอย่างคำโบราณว่าเหมือนราชสีห์มีด้วยกัน ๒ ตัว แต่ต่างมี

---

๑ ในพงษาวดารพม่าว่า พระยาทะละกับเดชอธิโคขึ้นไปตีเมืองตองอูโดยพลการ ข้าพเจ้าเห็นว่าการเช่นนั้นคงไม่ได้ทำด้วยกระแสรับสั่ง เพราะหัวเมืองมอญยังจืนกรุงศรีอยุทธยาอยู่ในเวลานั้น.

เหตุด้วยเรื่องชิงทรัพย์สมยัติกันที่เมืองตองอูด้วย ในพงษาวดาร พม่าว่าเคยบริโคเปนมิจฉาทิฐิ แลกอบด้วยความโลภหาประมาณมิได้ พอมีอำนาจขึ้นเต็มที่ก็ให้เที่ยวเก็บสิ่งของเครื่องพุทธบูชา แลที่สุดถึงยังลางให้รื้อพระพุทธรูปแลพระสถูปเจดีย์ ค้นหาทรัพย์สิ่งของที่ประดุไว้ในนั้นเอามาเปนลาภผลประโยชน์ จึงเปนเหตุให้พวกพลเมืองพากันเกลียดชัง เคยบริโคเห็นจะไปทำการอุกอาจอย่างนั้นที่เมืองตองอูด้วย จึงเลยแตกกับพระยาทะละ ครั้นพระเจ้าอังวะทรายว่าเคยบริโคแตกกับพระยาทะละ แลผู้คนพลเมืองพากันเกลียดชังโดยมาก เห็นได้ทีจึงยกกองทัพลงมาตีเมืองสิเรียม เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๑๑๑ เคยบริโคไม่ได้กำลังไทยช่วย จึงเอาเมืองหงสาวดีโยนให้รัชกาลโปตุเกศแล้วขอกองทัพเรือมาช่วยป้องกัน อยู่ราชโปตุเกศอยากจะได้เมืองสิเรียมไว้เปนเมืองท่าค้าขาย จึงให้กองทัพเรือมาช่วยรักษาเมืองสิเรียม แต่ประมาณการผิด ให้เรือรบมาถึงหาทันไม่ พระเจ้าอังวะตีเมืองสิเรียมได้เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๑๑๑ จับได้ทั้งเคยบริโคแลพระเจ้าตองอูนัดจินหน่อง ซึ่งเคยบริโคพาเอาไปไว้ที่เมืองสิเรียม พระเจ้าอังวะพิพากษาโทษพระเจ้าตองอูว่ามีความผิดฐานขบถ เพราะได้ยอมอ่อนน้อมแล้วกลับมาเข้ากับไทยอีก ส่วนเคยบริโคนั้นว่ามีความผิดฐานเปนโจรอุกฤษฐ์โทษถึงสิ้นพระชนม์ ให้เอาไปประหารชีวิตรเสียทั้ง ๒ คน แล้วให้เก็บริบทรัพย์

สมยศดินเลยขับพวกโปตุเกสรวมทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่กว่า ๔๐๐ คน เป็นเชลยส่งไปไว้ที่เมืองอังวะ เรือกำปั่นรบที่อุปราชให้มาช่วยเมืองสิเรียม มาถึงต่อเมื่อพระเจ้าอังวะได้เมืองแล้ว หลงเข้าไปในแม่น้ำ พระเจ้าอังวะก็เลยขับเอาเรือกำปั่นรบของโปตุเกสเสียด้วย.

พระเจ้าอังวะปรารภปรามเคอยริโคโปตุเกสได้แล้วก็สิ้นเสี้ยนศัตรูในเมืองพม่า จึงกลับขึ้นไปตั้งเมืองหงษาวดีเป็นราชธานี ประสงค์จะให้เหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองผู้เป็นพระโอยกาธิราชแต่ก่อนมา แต่เมืองหงษาวดีเป็นเมืองร้างมาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงหนีสมเด็จพระนเรศวร ปราสาทราชมณเฑียรของเดิมถูกพวกยะไข่เผาเสียในครั้งนั้นหมด พระเจ้าอังวะกลับไปอยู่ต้องสร้างวังที่จะอยู่ใหม่ แต่กำลังมีน้อยได้แต่ทำเป็นพลับพลาพอพักอยู่ ถึงต่อมาในชั้นหลังก็ไม่สามารถจะสร้างปราสาทราชมณเฑียร และกำแพงเมืองหงษาวดีให้เหมือนอย่างเดิมได้ เมืองหงษาวดีจึงสักแต่มีชื่อว่าได้กลับเป็นราชธานีอีกชั่วคราว ๑ เท่านั้น.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อพระเจ้าอังวะตั้งเมืองหงษาวดีเป็นราชธานีแล้ว ให้ลงมาเกลี้ยกล่อมพระยาทะละ ๆ ก็ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะโดยดี พระเจ้าอังวะจึงตั้งให้พระยาทะละเป็น "พระยาธรรมราชา" (ชื่อนี้เข้าใจว่าเห็นจะยกย่องยศขึ้นเป็นอย่างประเทศราช) ให้ครองหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ แต่นั้น

เมืองเมาะตมะแลหัวเมืองมอญโดยมากก็กลับคืนไปเป็นของพม่าอย่างเดิม.

ครั้งนี้น่าจะวินิจฉัยว่า ทางกรุงศรีอยุทธยาปรารภอย่างไรในตอนนี้ ฤๅว่ามีเหตุอย่างไรจึงยอมให้หัวเมืองมอญกลับไปเป็นของพม่าโดยง่าย เมื่อลองคิดดูถึงที่ได้ทางเสียของไทยที่มีเมืองเมาะตมะเป็นเมืองขึ้นในครั้งนั้นว่าจะเป็นอย่างไร เห็นว่าเมืองเมาะตมะ ฤๅจะว่าที่แท้หัวเมืองมอญทั้งปวงในสมัยนั้น เป็นประโยชน์แก่ไทยในการสงครามยิ่งกว่าอย่างอื่น เพราะเป็นกำลังกีดกันมิให้พม่ามาทำร้ายเมืองไทย แลเป็นกำลังของไทยที่จะไปทำร้ายเมืองพม่าด้วยทั้ง ๒ สถาน เพราะฉนั้นในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรเมื่อไทยทำสงครามติดพันกันอยู่กับพม่า ได้หัวเมืองมอญไว้จึงเหมือนกับมีทรัพย์อันจะใช้สอยมาณว่ามิได้ ครั้นถึงปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร เมื่อพม่าหมดกำลังที่จะมาทำร้ายเมืองไทยได้แล้ว แลต่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อไทยไม่มีความประสงค์ที่จะยกกองทัพไปตีเมืองพม่าแล้ว ประโยชน์ของหัวเมืองมอญก็น้อยลงกว่าแต่ก่อน ความลำบากในการปกครองเมืองมอญก็เห็นจะปรากฏขึ้น เพราะอาณาเขตรมอญที่มาขึ้นแก่ไทยครั้งนั้น มีหัวเมืองใหญ่น้อยหลายหัวเมือง ดินแดนกว้างใหญ่กว่าครึ่งราชอาณาจักรประเทศ ราษฎรพลเมืองเป็นมอญ ล้วนมีความนิยมอยากจะให้บ้านเมืองของตนเป็นอิศระแก่ตนยิ่งกว่าที่จะ

ขึ้นแก่พม่า ฤาแม้ขึ้นแก่ไทยนั้นเป็นธรรมดา แต่เวลาไทยรบกับพม่ามอญไม่มีกำลังที่จะตั้งอยู่เป็นอิศระได้ เกลียดชังพม่าจึงมาเข้ากับไทย สมเด็จพระนเรศวรก็โปรดให้พวกเจ้าเมืองกรมการมอญลงมาปกครองกันเอง คงเป็นเมืองใหญ่น้อยมีอิศระแก่กันอยู่หลายเมือง แต่ในเวลาเมื่อไทยยังกำลังทำสงครามอยู่กับพม่ามีกองทัพไทยไปตั้งอยู่ ฤาเดินผ่านไปมาในหัวเมืองมอญเสมอ แม้สมเด็จพระนเรศวรเองก็เสด็จไปเกือบทุกปี เสมอไทยได้ตรวจตราว่ากล่าวการงานหัวเมืองมอญอยู่เสมอ การปกครองก็เรียบร้อยราบคาบ ครั้นเมื่อไทยทำลายอำนาจพระเจ้าหงษาวดีได้ จนถึงพระเจ้าหงษาวดีต้องหนีไปอาไศรยเมืองตองอูแล้ว แต่นั้นกองทัพไทยก็ไม่ไคร่จะได้ยกไป ทางเมืองมอญสมเด็จพระนเรศวรตั้งพระยาทะละให้เป็นอุปราช ยังคงมีบัญชาการต่างพระเนตรพระกรรณ ในชั้นแรกพระยาทะละคงจะทำการโดยสามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระนเรศวร แต่ครั้นล่วงสมัยกาลนั้นแล้วเห็นว่าไทยห่างเหินไป แลเกรงบริโตโปตุเกศเข้ามาตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ใกล้ ๆ น่าที่พระยาทะละจะคิดอยากเป็นใหญ่ขึ้นในเมืองมอญบ้าง จึงได้คบค้าสนิทสนมกับฝรั่งนัก แต่ฝ่ายเจ้าเมืองมอญเมืองอื่น ๆ แต่เดิมมาก็เห็นจะไม่อยากอยู่ในอำนาจพระยาทะละอยู่แล้ว ครั้นอำนาจไทยที่เคยตรวจตราว่ากล่าวอยู่แต่ก่อนขาดห่างเหินไป ก็คงจะถือตัวเป็นอิศระยิ่งขึ้น มีความยำเกรงพระยาทะละน้อยลงทุกที เห็นจะเกิด

การเกี่ยงแย่งแตกสามัคคีกันในพวกเจ้าเมืองมอญก่อนอย่างอื่น คงถึงกล่าวโทษฟ้องร้องกันเข้ามาเนือง ๆ ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยาไม่ได้ยกกองทัพออกไปตั้งแต่ก่อน เป็นแต่มีท้องตราว่ากล่าวก็ไม่สามารถจะระงับวิวาทให้สงบได้ ครั้นพระเจ้าอังวะมาตีได้เมืองสิเรียม พวกพระยามอญที่แตกร้าวกันนั้นจึงแปรไปนิยมพม่าพวก ๑ คงนิยมไทยอยู่พวก ๑ พระยาทะละเป็นหัวน่าในพวกที่ไปนิยมพม่า เพราะอยากจะได้เป็นใหญ่แก่เมืองอื่น แต่ทางฝ่ายกรุง ฯ ป้องกันเมืองอื่นไว้ ไม่สมประสงค์ของพระยาทะละจึงเอาใจออกหากจากไทยไปตามความมุ่งหมายของพม่า ที่พระยาทะละไปอ่อนน้อมยอมเข้ากับพระเจ้าอังวะโดยง่าย แลที่พระเจ้าอังวะตั้งพระยาทะละให้เป็นพระยาธรรมราชา ว่ากล่าวหัวเมืองมอญทั่วไป เห็นว่าจะเป็นด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ส่วนพงษาวดารรามัญกล่าวเป็นเนื้อความว่า เพราะกรุงศรีอยุทธยาไม่ยกทัพไปหัวเมืองมอญจึงกลับตกไปเป็นของพม่า มีเรื่องราวแปลกปลาดปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของฮอลันดาอีกอย่าง ๑ ว่า เมื่อปีชวดพ.ศ.๒๑๕๕ (ร่วมปีกับที่พม่าได้เมืองเมาะตมะนั้น) พวกญี่ปุ่นกำเริบขึ้นในเมืองไทย ถึงยังอาจเข้าปล้นเมืองเพชรบุรีและเมืองธนบุรี[๑] ไทย

---

๑ ญี่ปุ่นแรกมาค้าขายถึงเมืองไทยในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร พวกญี่ปุ่นจะได้เข้ารับราชการในแผ่นดินนั้นฤๅอย่างไรไม่แน่ มาปรากฏต่อในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถว่ามีกองทหารอาสาญี่ปุ่นกอง ๑ แต่พวกญี่ปุ่นที่เที่ยวรุ่นวายนั้นเป็นพวกลูกเรือ

ต้องให้กองทัพลงไปปราบปราม แลว่าในครั้งนั้นเจ้าฟ้าฝ่ายน่า[๑] (คือเจ้าฟ้าสุทัศน์) เกรงว่าพวกยี่ปุ่นจะพากันเป็นขบถขึ้นทั้งหมด จึงลอยให้ไปขอกำลังเมืองล้านช้างลงมาช่วย[๒] กองทัพพวกล้านช้างลงมาตั้งอยู่ที่เมืองลพบุรี สมเด็จพระเอกาทศรถทรายความก็ทรงพระพิโรธ[๓] ตำรัสสั่งให้เตรียมกองทัพหลวงเสด็จเป็นจอมพลยกไปเมืองลพบุรี แล้วให้มีหมายมาเมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม ค.ศ. ๑๖๑๒ เกณฑ์พวกฮอลันดาไปยิงปืนใหญ่ซึ่งเจ้ากรุงฮอแลนด์ถวายมาเป็นราชบรรณาการ พวกฮอลันดาได้พากันตามเสด็จขึ้นไปถึงกองทัพหลวง ซึ่งตั้งอยู่ข้างใต้เมืองลพบุรีกำหนดว่าวันที่ ๕ เมษายนจะเข้าระดมตีพวกล้านช้างแต่เช้า แต่ในกลางวันที่ ๔ พวกล้านช้างพากันวิ่งหลบหนีไปเสียก่อนจึงหาได้รบกันไม่ สมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จกลับคืนมายังพระนครเมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน ได้ความในจดหมายเหตุของฮอลันดาดังนี้ ยางที่

ยี่ปุ่นที่มาค้าขาย มิใช่ทหารอาสา เรือยี่ปุ่นไปค้าขายที่กรุงกัมพูชาในสมัยนั้น พวกลูกเรือก็ไปเที่ยวรุ่นราวอย่างเดียวกัน.

๑ ฮอลันดาเขียนว่า เจ้าฟ้าเหนะ.

๒ ในพงษาวดารล้านช้างว่า ในสมัยนั้นกรุงศรีสัตนาคนหุตมาอ่อนน้อมยอมขึ้นอยู่กับไทย.

๓ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าฟ้าสุทัศน์ทูลขอพิจารณาคนออก สมเด็จพระเอกาทศรถทรงพระพิโรธ ตำรัสถามว่า "จะเป็นขบถฤๅ" เจ้าฟ้าสุทัศน์เกรงพระราชอาญาเป็นกำลัง ครั้นกลับไปถึงวังก็เสวยยาพิศม์สิ้นพระชนม์ เรื่องที่จริงน่าจะเป็นดังนองในจดหมายเหตุฮอลันดา.

ระเบ่นเพราะมีเหตุวุ่นวายอยู่ใกล้กรุง ๆ ในเวลานั้น จึงมิได้ให้กองทัพยกไปปราบปรามพวกพระยามอญที่เอาใจออกหากก็จะเป็นได้.

ระยะระยาถึงเรื่องที่ไทยเกิดรบกับพม่าต่อไป ในพงษาวดารพม่าว่า แต่เดิมพระยาทะละให้พระยาพระรามผู้เป็นบุตรลงมารักษาเมืองเร* อันอยู่ทางชายทเลในระหว่างเมืองเมาะตมะกับเมืองทวาย ครั้นพระยาทะละไปสามิภักดิ์ต่อพระเจ้าอังวะ ๆ ประสงค์จะคุมพระยาทะละไว้ให้มั่น จึงให้พระยาพระรามขึ้นไปมีตำแหน่งรัยราชการอยู่ในเมืองหงษาวดีอย่างเป็นตัวจำนำ แล้วให้ตะแคงแมงซึ่งเป็นน้องยาเธอพระองค์ ๑ ลงมาครองเมืองเร รักษาอาณาเขตรที่ต่อกับแดนทวาย อยู่มาไม่ช้าสมเด็จพระเอกาทศรถมีรับสั่งให้เจ้าเมืองทวายยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเร ขับไล่ตะแคงแมงส่งเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา พระเจ้าอังวะให้ทวายตีชักเคือง จึงให้เถลิงกองทัพมีจำนวนพล ๔๐,๐๐๐ ยกลงมาตีเมืองทวายเมื่อเดือนยี่ ปีฉลู พ.ศ. ๒๑๕๑ พระยาทวายต่อสู้รักษาเมืองเป็นสามารถพิเภกพระยาทวายต้องอาวุธตายในที่รบ ก็เสียเมืองทวายแก่พระเจ้าอังวะ ๆ เห็นไม่มีกองทัพไทยไปช่วยเมืองทวาย สำคัญว่าคงจะมีเหตุการณ์อย่างใดเกิดขึ้นทางกรุงศรีอยุทธยา ทำให้ไทยอ่อนกำลังลง จึงไม่กล้าไปรบพุ่งเหมือนแต่ก่อน พระเจ้าอังวะเห็นได้ทีถอยกองทัพเลยลงมาตีเมืองตะนาวศรี มาพบกองทัพไทยตั้ง

* เมืองนี้อังกฤษเรียกตามสำเนียงพม่าว่า เมืองเย.

สกัดอยู่ที่ท่าข้ามลำน้ำคนาว ๒ ทัพ พระเจ้าอังวะจะข้ามมาไม่ได้ ก็ต้องหยุดอยู่ ในเวลานั้นกองทัพไทยอีก ๒ ทัพ พระยาสวรรคโลกคุมทัพ ๑ พระยาพิไชยคุมทัพ ๑ ยกอ้อมไปข้างหลังกองทัพพม่า ไปตัดไม้ล้มทับทางที่พม่ายกกองทัพมา พระเจ้าอังวะเห็นว่าไทยจะล้อมจับก็ตกพระไทย ให้รีบยกกองทัพกลับไปพยกองทัพพระยาพิไชย พระยาสวรรคโลกตั้งสกัดอยู่ ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ กองทัพพม่าตีหักออกไปได้ พระเจ้าอังวะจึงรอดกลับไปถึงเมืองเมาะตมะ ไทยมีไชยชนะที่เมืองตะนาวศรีแล้วก็ได้เมืองทวายกลับคืนมาเป็นของไทยดังแต่ก่อน.

สงครามครั้งที่ ๑๗ ครามพม่าที่เมืองเชียงใหม่ ปีขาล พ.ศ. ๒๑๕๗

พระเจ้าอังวะมาตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรีไม่ได้สมคิด •ต้องหนีไทยกลับไปก็มีความอาย ครั้นกลับไปถึงเมืองเมาะตมะได้ข่าวว่าเมืองเชียงใหม่เกิดวุ่นวายกันในบ้านเมืองไม่เรียบร้อย เห็นเปนโอกาศที่จะทำสงครามแก้อายได้ ด้วยเมืองเชียงใหม่เวลานั้นขึ้นอยู่กับไทย พระเจ้าอังวะพักรี้พลพอหายเหนื่อยแล้วก็ยกกองทัพมาจากเมืองเมาะตมะ เมื่อเดือน ๑๑ ปีขาลโท พ.ศ. ๒๑๕๗.

ครั้นจะต้องอธิบายถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทางเมืองเชียงใหม่แต่ลงสักหน่อยหนึ่งก่อน ได้ความตามพงษาวดารพม่าว่าพระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อ ราชบุตรของพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองเปนมอญน้อมต่อไทย ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๔ นั้น มีบุตรชิดา ๔ องค์ ชิดาองค์ใหญ่ถวายในสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยา บุตรองค์ใหญ่ชื่อพระทุลองก็ถวายลงมาทำราชการอยู่กรุงศรีอยุทธยา ครั้งเมื่อยอมอ่อนน้อมต่อไทย พระเจ้าเชียงใหม่ยังมีบุตรอีก ๒ คน ชื่อพระไชยทิปองค์ ๑ พม่าเรียกว่าสะโกะ

• ในพงษาวดารพม่าว่าออกมาเดือน ๖ เห็นจะผิดด้วยเปนระดูฝน ที่จริงเห็นจะออกมาต่อราวเดือน ๑๑ ถึงเดือน ๑๒.

กยอดิกองค์ ๑ พระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อครองเมืองเชียงใหม่มา ๒๘ ปี ถึงพิราลัยในปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร เมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๑๕๑ ท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่ยอกลงมาทูลขอพระทุลองขึ้นไปครองเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงตั้งพระทุลองเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ แล้วให้กองทัพไทยพาพระทุลองขึ้นไปส่ง พระทุลองพเอิญไปป่วยถึงพิราลัยเสียยังไม่ทันได้นั่งเมือง จึงทรงตั้งพระไชยทิปน้องรองลงมาเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ให้ครองเมืองต่อมา อยู่มาพระยาแสนหลวงกับพระยาสามล้านเสนายกเมืองเชียงใหม่ปลงพระเจ้าเชียงใหม่ไชยทิปเสียจากราชสมบัติ บังคับให้ออกบวชเป็นพระภิกษุ แล้วเชิญเจ้าสะโดะกยอน้ององค์เล็กขึ้นครองเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าอังวะได้ทราบข่าวว่าเกิดวุ่นวายกันดังนี้จึงยกกองทัพเข้ามา ด้วยคาดว่าชาวเมืองเชียงใหม่คงจะแตกกันเป็น ๒ พวก ไม่เป็นใจต่อสู้พร้อมเพรียงกัน คงจะตีเมืองเชียงใหม่ได้โดยง่าย.

ครั้นพระเจ้าอังวะยกกองทัพมาถึงเมืองลำพูน ได้ความว่าพระเจ้าเชียงใหม่สะโดะกยอกับท้าวพระยาพากันทิ้งเมืองเชียงใหม่เสียกวาดผู้คนพลเมืองลงมาตั้งมั่นอยู่ณเมืองนครลำปาง จึงยกกองทัพตามมาล้อมเมืองนครลำปางไว้ แล้วให้เข้าตีเมืองเป็นหลายครั้งก็ไม่ได้เมืองนครลำปางด้วยพวกชาวเชียงใหม่สู้รบแข็งแรง ไม่เกี่ยงแย่งกันในกลางศึกเหมือนอย่างพระเจ้าอังวะคาดไว้ พม่า

ล้อมเมืองอยู่นกองทัพขัดสนเสบียงอาหาร พระเจ้าอังวะปฤกษากับนายทัพนายกองทั้งปวงว่า จะเลิกทัพกลับไปดีฤาจะพยายามตีเมืองนครลำปางต่อไปดี ท้าวพระยานายทัพนายกองบางคนเห็นว่าไพร่พลอดอยากอิดโรยนัก ควรจะเลิกทัพกลับไปเสียสักที แต่อีกพวก ๑ ว่าได้ตั้งล้อมเมืองจนชิดแล้ว ข้างในเมืองก็ขัดเสบียงอาหารอดอยากอยู่เหมือนกัน ถ้าเลิกทัพกลับไปเสียจะหาโอกาสอย่างนี้อีกยากนัก ขอให้พยายามตีเมืองนครลำปางต่อไป แลในเวลาที่ปฤกษาโต้แย้งกันอยู่ดังนี้ พอพระยาน่านคุมเสบียงอาหารมาส่งพระเจ้าอังวะก็ให้ตั้งล้อมเมืองนครลำปางต่อมา ขณะนั้นพระเจ้าเชียงใหม่สะโดะกยอปะชวรถึงพิราลัยที่ในเมืองนครลำปาง พวกท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่พากันท้อใจ ก็ออกมายอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะ[๑] พระเจ้าอังวะได้เมืองเชียงใหม่แลเมืองนครลำปางแล้ว จึงตั้งให้พระยาน่านผู้มีความชอบเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ แล้วก็เลิกกองทัพไปเมืองหงษาวดี พระเจ้าอังวะยกกองทัพกลับไปแล้วไม่ช้า กองทัพไทยก็ยกขึ้นไปถึง พวกชาวเชียงใหม่ก็พากันกลับมาเข้ากับไทย ช่วยกันขับไล่พม่าที่เข้ามากำกับ

๑ ในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าเชียงใหม่อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อกองทัพพม่ายกไปถึงเมืองลำพูน ให้มาทูลพระเจ้าอังวะว่าที่เมืองเชียงใหม่นั้นไม่มีผู้ใดจะต่อสู้ พวกที่จะต่อสู้นั้นตั้งอยู่ที่เมืองนครลำปาง พระเจ้าอังวะจึงยกกองมาตีเมืองนครลำปาง พระยานครลำปางต่อสู้จนทราบว่าพระเจ้าเชียงใหม่ถึงพิราลัยจึงยอมอ่อนน้อมต่อพม่า ข้าพเจ้าเห็นไม่สมต้นสมปลาย.

ย้านเมืองหนีกลับไปหมด เมืองเชียงใหม่และหัวเมืองในอาณาเขตรล้านนาก็กลับมาเป็นของไทยอย่างเดิม.

เรื่องที่ไทยยกกองทัพขึ้นไปขับไล่พม่าไปจากเมืองเชียงใหม่ครานี้ ไม่มีในหนังสือพงษาวดาร มีแต่ในจดหมายเหตุของพวกฮอลันดาและอังกฤษที่เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาในสมัยนั้น ว่าพวกฝรั่งไม่ได้ขึ้นไปค้าขายทางเมืองเชียงใหม่อยู่เกือบ ๒ ปี เพราะไทยรบกับพม่าอยู่ทางเมืองเชียงใหม่ จนถึงศก ๑๒๑๗ (ตรงกับปีมะเมีย พ.ศ. ๒๑๖๑) ไทยกับพม่าจึงได้ทำสัญญาเลิกสงครามกัน ไทยยอมยกเมืองเมาะตมะให้พม่า พม่ายอมยกเมืองเชียงใหม่ให้แก่ไทย แต่นั้นมาพวกฝรั่งจึงขึ้นไปค้าขายถึงเมืองเชียงใหม่ได้ดังแต่ก่อน.

เรื่องเมืองเมาะตมะยังมีข้อความพิศดารอยู่ในจดหมายเหตุของโปรตุเกศอีกทางหนึ่ง ว่า เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๕๙ (ตรงกับปีที่พระเจ้าอังวะยกมาเมืองเชียงใหม่) มีทูตไทยออกไปถึงเมืองโกว์ยอกแก่อุปราชโปรตุเกศว่า ถ้าหากโปรตุเกศรับให้กองทัพเรือมาลาดตระเวนทางชายทเลตวันตก คอยป้องกันอย่าให้พม่ามาตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรี ไทยจะยอมยกเมืองเมาะตมะให้โปรตุเกศสร้างป้อม (แทนเมืองสิเรียมที่พม่าตีเอาไปเสีย) อุปราชโปรตุเกศให้บาดหลวงคน ๑ ชื่อฟรานซิสโก เข้ามากรุงศรีอยุทธยากับทูตไทย มาพูดจาปฤกษาข้อสัญญาที่จะทำต่อกัน ฝ่ายโปรตุเกศ

ต้องการเปนเนื้อความ ๓ ข้อ ข้อ ๑ ว่าโปตุเกศกับไทยจะรวมกำลังกันรบพุ่งพม่า ปรายปรามพระเจ้าอังวะลงให้จงได้ ข้อ ๒ ขอให้ไทยกับโปตุเกศไปมาค้าขายถึงเขตรแดนกันและกันได้โดยสดวก (อย่าต้องเสียภาษีอากร) ข้อ ๓ ให้ไทยขับไล่พวกฮอลันดาออกไปเสียจากสยามประเทศให้หมด ฝ่ายไทยจะยอมตกลงในข้อ ๑ ข้อ ๒ แต่ข้อ ๓ ที่โปตุเกศต้องการจะให้ขับไล่พวกฮอลันดาไปเสียนั้น สมเด็จพระเอกาทศรถมีรับสั่งว่า พวกฮอลันดากับอังกฤษได้เข้ามาขอค้าขายโดยสุภาพ ก็โปรดอนุญาตให้มาค้าขายเหมือนกับแขกฝรั่งและชาวต่างประเทศชาติอื่น ๆ การที่ให้เข้ามาค้าขายก็เปนประโยชน์แก่เมืองไทย ทั้งพวกฮอลันดาและอังกฤษก็อ่อนน้อมนับถือเปนปรกติอยู่ ไม่มีความผิดอย่างไร ที่จะให้ขับไล่เสียนั้นหาควรไม่ ยาคหลวงฟรานซิสโคไม่ได้สมปรารถนาก็กลับไป ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าอังวะจะได้ข่าว (เห็นจะเปนเมื่อกลับไปจากเมืองเชียงใหม่) ว่าไทยไปพูดจาจะเอาโปตุเกศเข้าเปนสัมพันธมิตรก็เกิดวิตก จึงให้ทูตพม่าไปเมืองโคว์ย้าง ไปชี้แจงถึงการที่พม่าตีเมืองสิเรียม (ดังได้แสดงมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๖) ว่าเพราะเคยบริโภคคิดร้ายก่อน และพระเจ้าอังวะจะยอมคืนครัวโปตุเกศที่กวาดเอาไปจากเมืองสิเรียมให้แก่อุปราช ขอให้โปตุเกศไปเข้าเปนพวกข้างพม่า ถ้าหากว่าโปตุเกศจะต้องการเมืองยะไข่ พระเจ้าอังวะก็จะยอมยกให้ อุปราชจึงแต่งให้โปตุเกศคน ๑ ชื่อ

มาตอง เดอ คอสตาไปเมืองหงษาวดีกับทูตพม่า ประสงค์จะให้ไปทำหนังสือสัญญากับพระเจ้าอังวะ แต่การหาตกลงกันไม่ คงเป็นเพราะไทยกับพม่าตกลงกันเสียทางนี้ก่อนแล้ว พม่าจึงเห็นว่าไม่ควรจะเสียอะไรให้แก่โปรตุเกสอีก ข้างฝ่ายโปรตุเกสในครั้งนั้นก็คิดแต่จะเอาเปรียบฝ่ายเดียว หาได้คิดจะช่วยเหลือข้างไหนจริงจังอย่างใดไม่ ข้อนี้มีปรากฏในรายงานอุปราชทูลชี้แจงไปยังพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสว่า ที่พม่าจะยกเมืองยะไข่ให้นั้น ที่จริงเมืองยะไข่หาใช่เมืองของพม่าไม่ เป็นเมืองของชนชาติอื่นอันอยู่เป็นอิสระประเทศหนึ่งต่างหาก ต่อยางยุคยางคราว เวลาพม่ามีอานุภาพมากจึงต้องขึ้นต่อพม่า เวลานั้นก็หาได้ขึ้นต่อพม่าไม่เหมือนพม่าจะเอาของ ๆ คนอื่นมายกให้ ถึงที่ไทยว่าจะยกเมืองเมาะตมะให้ เมืองเมาะตมะก็ไม่ได้อยู่ในแผ่นดินสยาม เป็นเมืองของมอญไทยได้ไว้เป็นเมืองขึ้น แต่ในเวลานั้นไทยก็ยังคับขัญชาไม่ได้ดังแต่ก่อน ถ้ายอมรับเมืองเมาะตมะตามความประสงค์ของไทย โปรตุเกสก็จะต้องรบกับพม่า ถึงแม้จะก่อสร้างป้อมปราการรักษาเมืองเมาะตมะไว้ได้ โปรตุเกสเข้าไปตั้งอยู่กลางระหว่างแผ่นดินไทยกับแผ่นดินพม่า ก็คงจะต้องเป็นสัตรูกับไทยฤๅพม่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเสมอไปไม่มีที่สุด แต่ที่พม่าจะชวนให้เข้าเป็นพวกรบพุ่งกับไทยนั้น อุปราชชี้แจงว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามคือสมเด็จพระเอกาทศรถพระองค์นี้อานุภาพมีมาก จะรบพุ่งเอาไชย

ชนะเห็นจะยากนัก จึงเห็นว่าเป็นกลางอยู่อย่างเดิมดีกว่า แต่โปตุเกศมีข้อที่ควรจะประสงค์จากพม่าอยู่อย่าง ๑ ด้วยเรื่องพวกโปตุเกศที่พม่ากวาดเอาไปจากเมืองสิเรียม อุปราชจึงได้ให้ไปว่าแก่พระเจ้าอังวะว่า ถ้าจะยกเมืองยะไข่ให้จริง ขอให้ปล่อยพวกโปตุเกศที่พม่าจับไปไว้ ให้ลงมาอยู่ที่เมืองเมาะตมะก่อน อุปราชจะได้จัดเป็นที่ประชุมพลช่วยพม่าต่อไป ฝ่ายพระเจ้าอังวะจะรู้เท่าโปตุเกศฤๅอย่างไร จึงไม่ยอมทำสัญญากับโปตุเกศ แล้วมาตกลงเป็นไมตรีกับไทยดังกล่าวมาแล้ว.

สงครามครั้งที่ ๑๘ ครานพม่าที่เมืองทวาย ปีจอ พ.ศ. ๒๑๖๕

ไทยกับพม่าเลิกสงครามกันมาได้ ๒ ปี สมเด็จพระเอกาทศรถก็สวรรคต เมื่อปีวอก จุลศักราช ๙๘๒ พ.ศ.๒๑๖๓ เสวยราชย์มาได้ ๑๕ ปี สมเด็จพระเอกาทศรถมีเจ้าฟ้าราชโอรส ๒ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามเจ้าฟ้าสุทัศน์ พระองค์น้อยทรงพระนามเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ ทรงตั้งเจ้าฟ้าสุทัศน์เป็นพระมหาอุปราช แต่ทิวงคตเสียก่อนสมเด็จพระราชบิดา เมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จสวรรคตยังหาได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชไม่ เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์เป็นสมเด็จพระราชโอรสจึงลงมาก็ได้รับรัชทายาทขึ้นครองราชสมบัติ.

ตรงนี้จะต้องวินิจฉัยเรื่องเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในกรุงศรีอยุทธยาตอนต่อแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถเสียก่อน เพราะหนังสือพงษาวดารกล่าวความตรงนี้ผิดกับจดหมายเหตุเป็นข้อสำคัญ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถนั้น พระศรีศิลป์ยังอยู่ที่วัดระฆัง[๑] ได้เป็นพระราชาคณะที่

๑ สันนิฐานว่า ที่เรียกว่าวัดเชิงท่าทุกวันนี้.

พระพิมลธรรม มีวิชาความรู้ผู้คนนับถือมาก ทั้งหมื่นศรีสรรักษ์ก็ถวายตัวเป็นบุตรเลี้ยง ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระศรีสาวภาคย์ พระพิมลธรรมคิดขบถ ซ่องสุมกำลังได้มากแล้วลอยสีกออกมาคุมสมัครพรรคพวกเข้าปล้นพระราชวัง จับสมเด็จพระศรีสาวภาคย์ได้ให้ปลงพระชนม์เสีย แล้วพระพิมลธรรมก็ได้ครองราชสมบัติปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ในหนังสือพระราชพงษาวดารกล่าวความต่อมาว่า เวลานั้นพวกยี่ปุ่นเข้ามาค้าขายอยู่ในกรุง ฯ มีความโกรธแค้นว่า พระพิมลธรรมเป็นขบถข้าราชการยังพากันถวายราชสมบัติไม่กำจัดเสีย พวกยี่ปุ่นประมาณ ๕๐๐ จึงพากันเข้าไปในพระราชวัง หมายจะทำร้ายสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเมื่อเสด็จออกพระปรียัติธรรมพระภิกษุสามเณรที่พระที่นั่งจอมทอง แต่พระสงฆ์มีวัดประตูโรงธรรมพาพระองค์หนีรอดไปได้ พอพระมหาอำมาตย์คุมพวกเข้าน่าที่เข้าไปถึง จึงไล่ฆ่าฟันยี่ปุ่นล้มตายแตกหนีลงเรือแล่นออกทะเลไป แต่นั้นพวกยี่ปุ่นก็มิได้มาค้าขายในกรุงศรีอยุทธยาอีก แลว่าครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงตั้งพระมหาอำมาตย์ผู้มีความชอบให้เป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ๆ นี้ที่ต่อมาได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่าพระเจ้าปราสาททองในรัชกาลหลัง ความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารดังแสดงมานี้ เพียงพิจารณาดูก็พอเห็นได้ว่าคงไม่ตรงตามเรื่องที่จริง ข้อต้นที่ควรสังเกตนั้นคือ นาม

ว่าพระศรีศิลป์ เป็นพระนามเจ้าอย่างเจ้าต่างกรม มิใช่ชื่อคนสามัญ อีกประการ ๑ ที่ว่าพระพิมลธรรมเป็นขอดนั้น ถ้าเป็นคนสามัญขวชเรียนได้เป็นพระราชาคณะมีพวกพ้องศิษย์หามาก จะคิดเป็นขอดนั้นพอจะเป็นได้ แต่เมื่อชิงราชสมบัติได้แล้ว ทั้งคนทั้งบ้านทั้งเมืองจะยอมให้เป็นพระราชามหากษัตริย์ปกครองแผ่นดินอยู่ต่อไป ข้อนี้แลไม่เห็นว่าจะเป็นได้ ยกข้อสงไสยเหล่านี้พอให้เห็นเป็นอุทาหรณ์ ว่าเหตุใดจึงเห็นว่าความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารจะไม่ตรงต่อเหตุการณ์ที่จริง เรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในกรุงศรีอยุทธยาครั้งนั้น มีจดหมายเหตุของชาวต่างประเทศทั้งจดหมายเหตุของพวกฝรั่งแลของพวกญี่ปุ่น ซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้มาชั้นหลัง เล่าเรื่องราวไปเป็นอย่างอื่น จะจริงเพียงใดแลจะเท็จเพียงใดข้าพเจ้าก็ทราบไม่ได้แน่ แต่จะลองเก็บเนื้อความมาแสดงไว้พอเป็นทางวินิจฉัยของท่านทั้งหลาย.

ในจดหมายเหตุของพวกฝรั่งว่า เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์นั้นพระอัธยาไศรยอ่อนแอปราศจากความสามารถ (ทำนองจะเป็นเพราะเหตุนี้ สมเด็จพระเอกาทศรถจึงยังไม่ทรงตั้งให้เป็นพระมหาอุปราช ตำแหน่งจึงว่างอยู่จนเสด็จสวรรคต) ครั้นเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ขึ้นครองราชสมบัติ ข้าราชการก็ไม่ยำเกรง มีแต่คนชังโดยมาก ขณะนั้นเรือญี่ปุ่นเข้ามาค้าขายอยู่ในกรุง ฯ พวกญี่ปุ่นชาวเรือนั้นคล้าย ๆ กับสลัด ครั้นเห็นว่ารัฐบาลไทยอ่อนแอได้ท่วงที ก็เที่ยว

ปล้นสดมราษฎรดังเคยทำมาแต่ก่อน แล้วพากันลอยเข้าไปในพระนคร กรูกันเข้าไปถึงในพระราชวัง จับพระเจ้าแผ่นดิน (คือสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์) ได้ พวกยี่ปุ่นยังคิดให้ทรงปฏิญาณสัญญาด้วยลงพระโลหิตเป็นสำคัญ ว่าจะไม่ให้ใครไปทำร้ายตอบแทนพวกยี่ปุ่น แลเรียกเอาพระสังฆราชเป็นตัวจำนำคุมไว้จนปากน้ำด้วย แล้วพวกยี่ปุ่นก็แล่นเรือออกทะเลกลับไป (เพราะพวกยี่ปุ่นลอยหลู่ได้ดังนี้) ต่อมาไม่ช้าสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ก็ถูกปลงพระชนม์ ครองราชสมบัติอยู่ไม่ถึงปี.

สมเด็จพระเอกาทศรถมีพระเจ้าลูกยาเธอเกิดด้วยพระสนมเอก ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงตั้งเป็นที่พระอินทราชา ทรงผนวชอยู่ (ประมาณได้สัก ๗ พรรษา) พระองค์กลางทรงตั้งเป็นที่พระศรีศิลป์ พระองค์น้อยได้เป็นที่พระองค์ทอง ข้าราชการพร้อมกันทูลอัญเชิญพระอินทราชาให้ลาผนวชขึ้นผ่านพิภพ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๑๖๓ ปรากฏพระนามว่า "พระเจ้าทรงธรรม[๒]" เมื่อเสวยราชย์นั้นพระชันษาได้ ๒๙ ปี.

---

๑ มีในจดหมายเหตุปูมไหรว่า "ปีวอก จุลศักราช ๙๘๒ (พ.ศ. ๒๑๖๓) เสม็ดยี่ปุ่นเข้าเมือง" ความตรงกัน.

๒ ที่ในภาษาไทยเรียกว่า "พระเจ้าทรงธรรม" บางทีจะมาแต่พระสงฆ์ถวายพระนามเป็นภาษาบาฬีว่า "ธัมมราชา" เหมือนพระนามพระเจ้าแผ่นดินในลังกาทวีปแต่โบราณมีหลายองค์ จึงเกิดความเข้าใจกันขึ้นหลังว่าเป็นพระเจ้าธรรมราชาคณะ เจ้าคณะรองคณะเหนือ.

ส่วนเรื่องการสงครามที่มีกับพม่านั้น ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสวยราชย์ได้ปี ๑ พม่าก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองตะนาวศรี แลว่าครั้งนั้นกองทัพกรุง ฯ ยกออกไปช่วยไม่ทัน จึงเสียเมืองตะนาวศรีแก่พม่า แต่เรื่องที่ว่าพม่าตีเมืองตะนาวศรีครั้งนั้น ไม่ปรากฏทั้งในพงษาวดารพม่าและในจดหมายเหตุของฝรั่ง สอบสวนไปกลับได้หลักฐานเป็นอย่างอื่น เป็นต้นว่าได้พบหนังสือออกไชยาบิยัด เจ้าเมืองตะนาวศรีอนุญาตให้ชาวเดนมาร์กมาค้าขายในสยามประเทศเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ใช่แต่เท่านั้น ยังมีในจดหมายเหตุของฝรั่งว่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้น เรือกำปั่นโปรตุเกศเข้ามากรุงศรีอยุทธยา มาพบเรือชะลันคาที่ในแม่น้ำเจ้าพระยา เข้าจับเรือชะลันคา ครั้นชาติทั้ง ๒ นั้นเป็นข้าศึกกัน สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมีรับสั่งให้ทหารลงไปบังคับพวกโปรตุเกศให้ต้องคืนเรือแก่ชะลันคา เป็นเหตุให้โปรตุเกศโกรธเคืองไทย เลิกถอนห้างที่มาตั้งค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาไปเสีย แล้วให้กองทัพเรือมายึดเอาเมืองมฤทธันเป็นเมืองท่าของเมืองตะนาวศรี ก็หาสำเร็จความประสงค์ไม่ โปรตุเกศต้องเลิกทัพกลับไป ได้ความดังนี้จึงเห็นว่า เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พม่าหาได้มาตีเมืองตะนาวศรีไม่ แต่พบความปรากฏในพงษาวดารพม่าว่าเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ไทยได้ยกกองทัพไปตีเมืองทวาย ก็

เมืองทวายสิไทยได้กลับมาแล้ว เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๗ เหตุใดไทยจึงกลับคืนอีก ด้วยเหตุนี้จึงเข้าใจว่าพม่าคงคิดเอาเมืองทวายกลับไป เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่ผู้แต่งหนังสือพระราชพงษาวดารกล่าวเป็นเมืองตะนาวศรีไป เพราะตีกองทัพไทยเห็นจะยกไปทางเมืองตะนาวศรี เหมือนอย่างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ หวังจะรักษาทั้งเมืองตะนาวศรีและเมืองทวายด้วยกันจึงชื่อว่ายกไปเมืองตะนาวศรี คงจะยกไปไม่ทันรักษาเมืองทวาย แล้วให้หากองทัพกลับ ด้วยเห็นไม่เป็นประโยชน์ที่จะไปตีเอาเมืองทวายคืนในครั้งนั้น.

การสงครามไทยรบกับพม่า ตั้งแต่เริ่มว่างมาช้านาน ประมาณ ๔๐ ปี จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา ไทยกับพม่าจึงได้เกิดรบกันขึ้นอีก ในระหว่าง ๔๐ ปี นี้ เมืองไทยและเมืองพม่ามีเหตุการณ์เกิดขึ้นหลายอย่าง พระเจ้าแผ่นดินก็เปลี่ยนพระองค์เป็นหลายรัชกาลด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่เป็นเรื่องระหว่างว่างสงครามกับพม่าหาเกี่ยวกับหนังสือเรื่องนี้ไม่ ครั้นมาคิดดูว่าจะข้ามไปยกกล่าวขึ้นถึงเรื่องสงครามที่เกิดใหม่ที่เดียว เห็นว่าผู้อ่านไม่ทราบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในระหว่างนั้น ก็จะไม่เข้าใจเรื่องสงครามได้ชัดเจนดี จึงได้ลองเก็บเนื้อความในเรื่องพงษาวดาร

ทั้ง ๒ ประเทศ ในระหว่างเวลา ๔๐ ปี ที่ว่างการสงครามมาเรียบเรียงพอให้ทรายเรื่องต่อไปข้างท้ายตอนนี้.

จะกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารไทยก่อน สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมผ่านพิภพเมื่อปีวอก จุลศักราช ๙๗๒ พ.ศ. ๒๑๐๓ เมื่อเสวยราชย์พระชันษาได้ ๒๙ ปี ในจดหมายเหตุของฝรั่งยุคต้องกับความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้นเป็นนักเรียน ทรงรอบรู้วิชาหลายอย่าง ทั้งทรงเคารพในพระพุทธศาสนาและประพฤติราชธรรมมั่นคง เป็นที่รักใคร่นับถือทั่วไปทั้งชาวพระนครและชาวต่างประเทศ แต่ว่าไม่โปรดที่จะทำศึกสงคราม พอพระราชหฤทัยแต่จะเป็นมิตรกับนานาประเทศ จึงได้เป็นไมตรีกับประเทศฮอลันดาและอังกฤษต่อมา และมีจดหมายเหตุยี่ปุ่นปรากฏว่ายังรักษาทางไมตรีกับประเทศยี่ปุ่นต่อมาเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระเอกาทศรถด้วย ความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต พระเจ้าอังวะแต่งราชทูตให้เข้ามาเยี่ยมพระบรมศพ ข้อนี้ก็เป็นหลักฐานว่า ถึงประเทศพม่าก็คงเป็นไมตรีกันเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม น่าจะเป็นเพราะสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงนิยมแต่จะให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นสันติศุขขึ้นเอง เป็นเหตุให้กำลังทแกล้วทหารอ่อนแอลง กรุงกัมพูชาซึ่งเคยขึ้นต่อกรุงศรีอยุทธยามาแต่ก่อนเป็นขบถแข็งเมืองขึ้น ก็ปรารถนาจะไม่ได้ขึ้นตลอดรัชกาล และเลยเป็น

เหตุให้ประเทศลานนามีเมืองเชียงใหม่เป็นต้น ซึ่งขึ้นแก่ไทยมาแต่ก่อนกลับเป็นอิศระขึ้นอีกทาง ๑ ด้วย.

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสวยราชย์อยู่ ๗ ปี สวรรคตเมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๑๗๑ การรับรัชทายาทเกิดเหตุถึงฆ่าฟันกัน เรื่องราวตอนนี้ของลันดาคน ๑ ชื่อวันวลิต เป็นนายห้างอยู่ในกรุง ฯ เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้เรียบเรียงเป็นจดหมายเหตุไว้ข้อความชัดเจนดี ว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสวยราชย์มาได้ ๗ ปี ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๑๗๐ ประชวรพระอาการหนักลงเมื่อเดือน ๑๒ ทรงปรารภถึงการที่จะสิ้นพระราชวงศ์ ด้วยครั้งนั้นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ (ต่อมาทรงพระนามว่าพระเชษฐา) ยังทรงพระเยาว์ พระชนมายุเพียง ๑๕ ปี ส่วนพระเจ้าน้องยาเธอพระศรีศิลป์นั้นเป็นผู้ใหญ่ แต่ทุลาอองทรงผนวชอยู่[๑] สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจะใคร่ให้พระราชโอรสได้รับรัชทายาท แต่เกรงว่าข้าราชการทั้งปวงจะไม่เต็มใจ เพราะเหตุที่ยังทรงพระเยาว์อยู่ จึงทรงปฤกษากับพระยาศรีวรวงศ์ ว่างวางมหาดเล็กผู้เป็นพระญาติจะสืบสวนความนิยมของข้าราชการทั้งปวงว่าจะเป็นอย่างไร.

ทรงนี้จะกล่าวถึงเรื่องชาติประวัติของพระยาศรีวรวงศ์แทรกลงก่อน ด้วยพระยาศรีวรวงศ์นั้น คือพระเจ้าปราสาททองในรัชกาล

---

๑. พระเจ้าน้องยาเธออีกพระองค์ ๑ ซึ่งเป็นพระองค์ทอง เห็นจะสิ้นพระชนม์เสียแล้ว ตอนนี้ไม่ได้กล่าวถึงทีเดียว.

หลัง ผู้อ่านจะได้ทราบเรื่องของพระเจ้าปราสาททองมาแต่ต้น วันวลิตชอบสันดาว่า พระยาศรีวรวงศ์นั้นนามเดิมคนทั้งหลายเรียกกันว่า "พระองค์ไล" เกิดในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรเมื่อราวปีชวด จุลศักราช ๙๖๒ พ.ศ. ๒๑๔๓ เป็นบุตรพระยาศรีธรรมาธิราช ๆ นั้นเป็นพี่ของพระชนนีสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงชุบเลี้ยงพระองค์ไลให้เป็นมหาดเล็ก รับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์แต่ยังเด็กพออายุได้ ๑๕ ปีก็ทรงตั้งเป็นหุ่นพระ อายุ ๑๗ ปีก็ได้เลื่อนเป็นหมื่นศรีสรรักษ์ หัวหมื่นมหาดเล็ก" หมื่นศรี ๆ นั้นเป็นคนฉลาดเฉลียวเลโวหลอกล้าหาญ แต่ชอบไปข้างทางนักเลง มักวิวาทชาดเทสาะกับผู้อื่นเนือง ๆ ครั้ง ๑ ไปดูแรกนาขวัญ เกิดวิวาทกับพวกพระยาแรกนา แล้วเลยใส่ฟันเอาพระยาแรกนาต้องหนีเข้ามา สมเด็จพระเอกาทศรถทรงพระพิโรธตำรัสสั่งให้ข้าหลวงไปเอาตัว แต่หมื่นศรี ๆ ซ่อนอยู่เสียในวัดไม่ได้ตัวมาถวาย สมเด็จพระเอกาทศรถรับสั่งให้เอาพระยาศรีธรรมาธิราชผู้เป็นบิดามาชักเป็นตัวจำนำ หมื่นศรี ๆ จึงเข้ามาสารภาพ รับสั่งให้จำไว้ได้ ๕ เดือน "เจ้าชีวิตณันทร" ซึ่งเป็นพระชายาของสมเด็จพระนเรศวรทูลขอโทษ จึงโปรดให้พ้นโทษออกรับราชการตามเดิม

• จะเห็นได้ตรงนี้ว่าหมื่นศรีสรรักษ์ที่ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าลวายตัวเป็นบุตรเลี้ยงพระพิมลธรรมนั้น มิใช่คนอื่น.

แล้วทรงชุบเลี้ยงเป็นหัวหมื่นมหาดเล็กต่อมาจนตลอดรัชกาล ครั้น สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสด็จผ่านพิภพ จึงทรงเลื่อนหมื่นศรี ฯ ขึ้นเป็นพระยาศรีวรวงศ์ตำแหน่งขุนวางมหาดเล็ก เรื่องชาติประวัติของพระเจ้าปราสาททองที่กล่าวมานี้ สำคัญที่เป็นของได้เรียบเรียงลงไว้ในจดหมายเหตุตั้งแต่ในเวลาเมื่อพระเจ้าปราสาททองยังมีพระชนม์อยู่ คงจะมีความจริงเป็นเค้ามูลอยู่โดยมาก แลยังมีเรื่องประวัติที่เล่าสืบกันมาในสยามประเทศนี้อีกอย่าง ๑ ว่าครั้ง ๑ สมเด็จพระเอกาทศรถ (เมื่อยังเป็นพระมหาอุปราช) เสด็จทรงเรือลงมาประพาสทางแม่น้ำข้างใต้พระนคร เรือมาถูกพายุฝนล่มลง ต้องเสด็จขึ้นอาไศรยพักอยู่บ้านรายฎรที่เกาะยางปอ เป็นเหตุให้ได้หญิงชาวบ้านนั้นเป็นหม่อมห้ามคน ๑ แต่หาได้ทรงรับขึ้นไปเลี้ยงดูที่ในพระนครไม่ นางนั้นมีบุตรชายเกิดขึ้น สมเด็จพระเอกาทศรถจึงทรงรับกุมารนั้นไปเลี้ยงดู แต่ไม่ได้ทรงรับโดยเปิดเผยว่าเป็นราชบุตร กุมารนั้นมีบุญญาธิการต่อมาได้ครองราชสมบัติ ทรงพระนามพระเจ้าปราสาททอง จึงทรงสร้างวัดชุมพลนิกายาราม ครงที่บ้านเดิมของพระชนนี แลสร้างวังเป็นที่เสด็จประพาสที่เกาะยางปอแต่นั้นมา" เรื่องราว ๒ เรื่องที่กล่าวมานี้ดูปลาดที่ราวกับจะต่อเข้าเป็นเรื่องเดียวกันได้ แต่น่าสงไสยว่า

๑ เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ มีพิมพ์อยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษารัชกาลที่ ๕ เล่ม ปีขวด จุลศักราช ๑๒๓๖.

เรื่องที่ ๒ จะเกิดพูดกันขึ้นต่อในรัชกาลหลัง ๆ เพราะถ้าพูดกันอยู่แต่ในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแล้ว ก็น่าจะรู้ถึงวันวลิต ถ้าวันวลิตรู้ที่ไหนจะไม่เขียนลงในจดหมายเหตุด้วย.

จะกลับกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารไทยตามที่วันวลิตเล่าต่อไป เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจะใคร่ทรงทราบว่า ความนิยมของข้าราชการในเรื่องผู้รับราชการทหารเป็นอย่างไร จึงโปรดให้พระยาศิริวรวงศ์เชิญกระแสรับสั่งออกมาปฤกษาในที่ประชุมข้าราชการว่า เดี๋ยวนี้พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรพระอาการก็มากอยู่ ทรงพระปริวิตกถึงการซึ่งจะปกครองแผ่นดินต่อไปภายน่า จะใคร่ทรงทราบว่าข้าราชการทั้งปวงจะเห็นการทรงปฏิบัติอย่างไรบ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปรกติได้ ข้าราชการแสดงความเห็นต่างกันเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่าย ๑ เห็นว่าควรจะโปรดให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่รับราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ต่อไป ฝ่าย ๑ มีเจ้าพระยามหาเสนายกกับสมุหกลาโหม พระยาท้ายน้ำ พระยาธรรมไตรโลก กับขุนนางเขกคือพระศรีเนาวรัตน์แลพระขุฟ้า เหล่านี้เป็นต้น มีความเห็นว่าพระราชโอรสยังทรงพระเยาว์นัก จะว่าราชการบ้านเมืองยังไม่ได้ ควรโปรดให้พระศรีศิลป์ราชอนุชาครองราชสมบัติก่อน แต่ข้าราชการทั้ง ๒ ฝ่ายพร้อมกันให้นำความกราบทูลว่า แล้วแต่จะทรงพระราชดำริห์เห็นว่าพระราชวงศ์พระองค์ใดจะสมควรปกครองแผ่นดินได้ ถ้าทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระองค์ใด ข้าราชการ

ทั้งปวงก็เต็มใจที่จะรับราชการสนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์มิได้มีความรังเกียจ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงทราบว่าข้าราชการทั้งปวงไม่นิยมในพระราชโอรสพร้อมกัน จึงตำรัสสั่งเป็นความลับ ให้พระยาศรีวรวงศ์เป็นผู้อุปการะพระราชโอรส และให้คิดอ่านหากำลังวังชาไว้ให้พอยื้อยันกัน อย่าให้เกิดภัยอันตรายได้ พระยาศรีวรวงศ์จึงเกลี้ยกล่อมได้สมัครพรรคพวกผู้ซึ่งเต็มใจจะเข้ากับพระราชโอรสเป็นอันมาก แม้พระยาเสนาภิมุขยี่ปุ่นชื่อยะมะคา ก็พาพวกทหารชาวสายี่ปุ่นมีจำนวน ๒๐๐ มาเข้ากับพระยาศรีวรวงศ์ทั้งกรม.[๑]

ครั้นถึงเดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๙๙๐ พ.ศ. ๒๑๗๑ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต พระชันษาได้ ๓๗ ปี ครองราชสมบัติได้ ๗ ปี พระยาศรีวรวงศ์จึงให้ประชุมข้าราชการทั้งปวงที่ในท้องพระโรงแล้ว แจ้งความให้ทราบว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานแก่พระเชษฐาผู้เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่แล้ว จึงเชิญพระเชษฐาเสด็จออกให้ข้าราชการทั้งปวงถวายบังคมและถือน้ำกระทำสัตย์ถวาย ในเวลาที่ทำพิธีถือน้ำนั้นพระยาศรีวรวงศ์สั่งให้จับเจ้าพระยามหาเสนาและข้าราชการ

---

๑ จะเห็นได้ตรงนี้ว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมยังเลี้ยงยี่ปุ่นมาตลอดรัชกาล หาได้ขับไล่เสียอย่างว่าในหนังสือพระราชพงษาวดารไม่ จดหมายเหตุได้มาจากเมืองยี่ปุ่นความก็ตรงกัน.

ที่ไม่เห็นชอบด้วยแต่ก่อน เอาตัวไปประหารชีวิตรเสียที่ท่าช้าง แล้วให้รับเอาทรัพย์สมบัติมาแจกจ่ายแก่ผู้มีความชอบในพวกที่มาเข้าด้วย ครั้นปราบปรามพวกขุนนางแล้ว สมเด็จพระเชษฐาธิราชจึงทรงตั้งพระยาศรีวรวงศ์เป็นเจ้าพระยามหาเสนา เสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม แทนเจ้าพระยามหาเสนาบดีที่ถูกประหารชีวิตรนั้น.

ต่อมาเจ้าพระยากลาโหมให้พระยาเสนาภิมุขไปลวงพระศรีศิลป์ผู้เป็นพระบิดุลาให้คุมกำลังเข้ามาปล้นพระราชวัง รับว่าพวกญี่ปุ่นจะเข้าด้วย พระศรีศิลป์ไม่รู้เท่าจึงลาผนวชยกพลเข้ามาตามนัด เจ้าพระยากลาโหมจับได้ จะให้ประหารชีวิตรเสีย สมเด็จพระเชษฐาธิราชทรงขอชีวิตรไว้ ให้คุมเอาไปใส่กรุไว้ที่เมืองเพ็ชรบุรี มีหลวงมงคลคน๑ เป็นผู้คุมรักษาพระศรีศิลป์ ลอยมาพาพระศรีศิลป์หนีไปได้ จึงไปซ่องสุมผู้คนจะกลับเป็นขบถอีก" เรื่องต่อนี้ไปความที่วินิจฉัยกล่าวพิพากษาลงพระราชพงษาวดารเนื้อเรื่องยุติต้องกันว่า สมเด็จพระเชษฐาธิราชให้กองทัพยกออกไปรับพระศรีศิลป์มาได้ ให้สำเร็จโทษเสีย ครั้นสมเด็จพระเชษฐาธิราชเสวยราชย์มาได้ปีเศษ มีเหตุเกิดขึ้นด้วยเจ้าพระยากลาโหมทำการปลงศพมารดา ทำเป็นการใหญ่โตหลายวัน ข้าราชการพากันไป

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระศรีศิลป์เป็นพระอนุชาของสมเด็จพระเชษฐาธิราช แต่ในพระไทยว่าไม่ได้ราชสมบัติ จึงหนีไปตั้งซ่องสุมผู้คนที่เมืองเพ็ชรบุรี เป็นขบถขึ้น.

ช่วยทั่วหน้า ถึงไปนอนค้างอยู่ด้วยก็มีมาก สมเด็จพระเชษฐาธิราชเสด็จออกว่าราชการ ไม่มีข้าราชการเข้าเฝ้าตามตำแหน่งก็กริ้ว ตรัสยริภาษคาดโทษว่าจะลงพระราชอาญายรรดาข้าราชการที่ละน่าที่ไปประชุมประแจงเจ้าพระยากลาโหม ความรู้ไปถึงพวกข้าราชการก็พากันเข้าไปปรับทุกข์แก่เจ้าพระยากลาโหม ๆ จึงว่าถ้าจะลงพระราชอาญาตัวเราแทนท่านทั้งหลายแต่คนเดียวเราก็เต็มใจ เพราะตัวเราเป็นต้นเหตุให้ท่านทั้งหลายมีความผิด แต่นี่จะลงพระราชอาญาท่านทั้งหลายให้ถึงตายทุกคน เราก็มีรู้ที่จะทำอย่างไรได้ พวกขุนนางจึงว่าถ้ากระนั้นก็จะพึ่งบารมีช่วยป้องกันด้วย ว่าแล้วต่างคนก็อยู่ช่วยงานเจ้าพระยากลาโหมหาเข้ามาเฝ้าไม่ สมเด็จพระเชษฐาธิราชเห็นข้าราชการคบพากันขัดรับสั่งไม่เข้ามาเฝ้าก็ตกพระไทย ตรัสปฤกษาพวกที่หลวงเดิมต่างก็พากันทูลว่า เจ้าพระยากลาโหมคงคิดประทุษร้ายเป็นมั่นคง สมเด็จพระเชษฐาธิราชก็ทรงเชื่อถือ มีรับสั่งให้ข้าขอมล้อมวังขึ้นรักษาน่าที่ และเตรียมทหารรักษาพระองค์ไว้ แล้วให้ข้าหลวงเชิญพระกระแสรับสั่งไปหาตัวเจ้าพระยากลาโหมให้เข้ามาเฝ้า ข้าราชการที่เป็นพรรคพวกเจ้าพระยากลาโหมอยู่ในพระราชวังลอยยอกความออกไปให้ทราบ เจ้าพระยากลาโหมก็ประกาศแก่คนทั้งปวงว่า เราได้ทำราชการมาโดยสุจริต เดี๋ยวนี้พระเจ้าแผ่นดินพาลเอาผิดว่าคิดขบถ ไภยมาถึงตัวก็จำต้องเป็นขบถตามรับสั่ง

ข้าราชการทั้งปวงก็พากันยอมเข้าด้วย จึงคุมกำลังเข้ามาปลันพระราชวังขับสมเด็จพระเชษฐาธิราชได้ ให้เอาไปปลงพระชนม์เสีย เมื่อในเดือน ๗ ขึ้น ๘ ค่ำ พ.ศ. ๒๐๗๓ สมเด็จพระเชษฐาธิราชครองราชสมบัติอยู่ได้ปี ๑ กับ ๗ เดือน เจ้าพระยากลาโหมจึงยกพระอาทิตยวงศ์ราชอนุชาของสมเด็จพระเชษฐาธิราช พระชันษาได้ ๑๐ ขวบขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนเจ้าพระยากลาโหมเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน.

ตามเรื่องราวที่วันวลิตเล่าไม่แปลกตอนนี้เรื่อง ๑ ว่า เมื่อเจ้าพระยากลาโหมได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้วไม่ไว้ใจพวกยี่ปุ่น จึงอุบายยกย่องความชอบพระยาเสนาภิมุข ตั้งให้เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช แล้วอ้างเอาเหตุที่พวกฮอลันดาจะเอียเอ็อมเอาเมืองนครศรีธรรมราช ให้พระยาเสนาภิมุขคุมพวกอาสายี่ปุ่นลงไปรักษาเมืองนครศรีธรรมราชหมดทั้งกรม แต่นั้นทหารยี่ปุ่นก็มิได้มีในกรุงศรีอยุทธยา ต่อมาพวกทหารยี่ปุ่นที่ลงไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราชล้มตายร่อยหรอไปทุกที ครั้นเจ้าพระยานคร ฯ ยะมะดาถึงอสัญกรรม ยี่ปุ่นที่เหลืออยู่ก็พากันไปจากเมืองนครศรีธรรมราช กลับไปบ้านเมืองบ้าง ไปอยู่กรุงกัมพูชาบ้าง ข้อที่ว่าไม่มีเรือยี่ปุ่นเข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุทธยาอีกนั้น ที่จริงเป็นเพราะเหตุอื่น คือรัฐบาลยี่ปุ่นเกิดไม่พอใจจะให้พวกพลเมืองไปต่างประเทศ เพราะไปเข้ารีตพาสาสนาคฤศตังเข้าไปถือ ทำ

วุ่นวายขึ้นในบ้านเมือง จึงให้ประกาศห้ามมิให้ต่อเรือใบขนาดใหญ่อันจะแล่นมาถึงเมืองไกลได้ ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีเรือยี่ปุ่นมาค้าขาย แต่พวกยี่ปุ่นที่เข้ามาอยู่อย่างเป็นพลเรือน เช่นพวกที่ถูกขับไล่มาเพราะเข้ารีตถือสาสนาคฤศตังเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ในกรุง ฯ ต่อมาจนในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ก็ยังไม่หมดยี่ปุ่น.

จะว่าด้วยเรื่องพงษาวดารอีกต่อไป เมื่อเจ้าพระยากลาโหมยกพระอาทิตยวงศ์ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินนั้น พระชันษาเพียง ๑๐ ขวบ ทำนองจะไม่ได้รักวางระเบียบการศึกษาสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่ยังทรงพระเยาว์ให้สมควรแก่เหตุการณ์ สมเด็จพระอาทิตยวงศ์ก็เอาแต่เที่ยวเล่นหัวตามอำเภอพระชนมายุไทยที่เป็นทารก ไม่นำพารักษาพระเกียรติยศ ครั้นสมเด็จพระอาทิตยวงศ์เสวยราชย์มาได้เดือนเศษ ข้าราชการจึงพากันเข้าไปร้องต่อเจ้าพระยากลาโหมว่า ทุกวันนี้เจ้าพระยากลาโหมก็ปกครองแผ่นดินเหมือนเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว แต่ยังมีพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์อยู่อีกพระองค์ ๑ บ้านเมืองมีเป็น ๒ เจ้า ๒ นาย นานไปเกรงจะเกิดเหตุให้เป็นอันตรายแก่บ้านเมือง ขอให้เจ้าพระยากลาโหมขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแต่พระองค์เดียวให้ต้องตามราชประเพณี เจ้าพระยากลาโหมก็รับอัญเชิญ จึงให้ปลงสมเด็จพระอาทิตยวงศ์เสียจากราชสมบัติ แล้วทำพระราชพิธีราชาภิเศกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

เมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๙๙๒ พ.ศ. ๒๑๗๓ ปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อได้เสวยราชย์นั้นพระชัณษาได้ ๓๐ เศษ.

ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเมืองตานีเป็นขบถ คบคิดกับพวกอุยองตะนัก ต่อแขกที่ปลายแหลมมลายู มาตีได้เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ต้องรบพุ่งปราบปรามอยู่หลายปี จึงได้คืนมา แล้วปราบปรามเมืองเขมรต่อมาจนได้กรุงกัมพูชามาขึ้นไทยดังแต่ก่อน (ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงให้ถ่ายแบบนครธมในกรุงกัมพูชามาสร้างพระนครหลวงขึ้น ที่ในบริเวณวังที่ประทับในทางเสด็จพระพุทธยาท เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศที่ได้กรุงกัมพูชาคืนมาครั้งนั้น) สมเด็จพระเจ้าปราสาททองครองราชสมบัติอยู่ ๒๕ ปี เมื่อประชวรหนักทรงมอบราชสมบัติประทานเจ้าฟ้าไชยสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ แล้วเสด็จสวรรคตเมื่อปีมะแม จุลศักราช ๑๐๑๗ พ.ศ. ๒๑๙๘.

สมเด็จเจ้าฟ้าไชยครองราชสมบัติอยู่ได้ปี ๑ พระศรีสุธรรมราชาพระเจ้าอาว์กับพระนารายน์ราชกุมารพระอนุชาช่วยกันจับปลงพระชนม์เสีย พระศรีสุธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติอยู่ได้ ๓ เดือน เกิดวิวาทกับพระนารายน์ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชรบกันขึ้นกลางเมือง พระนารายน์ชนะจับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาได้ให้ปลงพระชนม์เสีย แล้วเสด็จขึ้นผ่านพิภพเมื่อปีวอก จุลศักราช ๑๐๑๘ พ.ศ. ๒๑๙๙

ทรงพระนามสมเด็จพระนารายน์ เสวยราชย์ต่อมา ๓๒ ปี จึงสิ้นรัชกาล.

ที่นี้จะกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารพม่าในระยะเวลา ๕๐ ปี อันตรงกับพงษาวดารไทยที่กล่าวมานั้น.

พระเจ้าอังวะมหาธรรมราชา ซึ่งได้ทำทางไมตรีกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ตามที่กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๗ นั้น เสวยราชย์อยู่ที่เมืองหงษาวดีต่อมาจนถึงปีขาล พ.ศ. ๒๑๐๙ โหรทูลพยากรณ์ว่าพระเคราะห์ร้ายนัก ขอให้เสด็จแปรสถานไปประทับอยู่ที่อื่นเสียให้พ้นพระเคราะห์ พระเจ้าอังวะจึงให้ข้ามฟากแม่น้ำไปตั้งพลับพลาข้างนอกเมืองหงษาวดี แล้วเสด็จออกไปอยู่ที่พลับพลานั้นได้ ๒ ปี ครั้นถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๑๑ (ในปีที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตนั้น) มีคนร้ายลอบปลงพระชนม์พระเจ้าอังวะมหาธรรมราชาเสีย มังเรกิปราชบุตรขึ้นครองราชสมบัติ ในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า มังเรกิปนั้นเองเป็นผู้คิดร้ายกระทำปิตุฆาฏ เพราะเป็นชู้กับนักสนม ครั้นพระเจ้าอังวะทรงทราบมังเรกิปเกรงจะต้องรับพระราชอาญา จึงให้ลอบปลงพระชนม์พระเจ้าอังวะเสีย พระเจ้าอังวะมหาธรรมราชามีน้องยาเธอ ๒ องค์ ตั้งเป็นพระเจ้าสุทโธธรรมราชาครองเมืองแปรองค์ ๑ เป็นมังราชอชวาครองเมืองอังวะองค์ ๑ ขณะเมื่อพระเจ้าอังวะสิ้นพระชนม์ น้องยาเธอทั้ง ๒ องค์นั้นคุมกองทัพไปทำสงครามอยู่ทางเมืองไทย

ใหญ่ ครั้นได้ข่าวว่าพระเจ้าอังวะสิ้นพระชนม์ มังรากยอชวา ไม่ทราบว่าถูกคนร้ายปลงพระชนม์ก็รีบกลับมาโดยปรกติ มังเรทิยให้ไปคอยดักจับได้ แต่พระเจ้าสุทโธธรรมราชานั้นพรรคพวกที่ในเมืองหงษาวดีลอยยอกความไปให้ทราบเหตุการณ์ด้วยฉะนี้ จึงยกกองทัพตรงลงมาเมืองหงษาวดี จับมังเรทิยได้ ให้ประหารชีวิตรเสีย พระเจ้าสุทโธธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๗๑ (ตรงกับในแผ่นดินสมเด็จพระเชษฐาธิราช) แต่ยังไม่ทำพิธีราชาภิเศก ให้ตระเตรียมกองทัพว่าจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่ให้เป็นเกียรติยศก่อน ด้วยเมื่อพระเจ้าสุทโธธรรมราชามาปราบปรามหัวเมืองไทยใหญ่ครั้งแผ่นดินพระเจ้าอังวะมหาธรรมราชานั้น ตีได้บ้านเมืองลงมาโดยลำดับจนถึงเมืองเชียงแสนแล้ว ต้องเลิกทัพกลับไปเสียเมื่อพระเจ้าอังวะมหาธรรมราชาสิ้นพระชนม์ พระเจ้าสุทโธธรรมราชาทรงอยู่ว่าการงานศึกยุทธยาไม่ได้เกี่ยวข้องย่องกันเมืองเชียงใหม่อย่างไรแล้ว เห็นได้ที่จึงยกกองทัพมาเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๑๗๒ (ในปีที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเสวยราชย์) พระยาเชียงใหม่ต่อสู้ไม่ไหว ก็เสียเมืองเชียงใหม่แก่พม่า แต่เมืองอื่นในเขตรล้านนา มีเมืองฝางเป็นต้นยังไม่ยอมอ่อนน้อม พระเจ้าสุทโธธรรมราชาต้องเที่ยวปราบปรามอยู่ ๓ ปี จนปีวอก พ.ศ. ๒๑๗๕ จึงได้หัวเมืองทั่วทั้งเขตรล้านนา แล้วกลับไปทำพิธีราชาภิเศกที่เมืองหงษาวดี แต่เห็นว่าเมืองหงษาวดีชุด

โชมมากนัก ทะทำนุบำรุงให้รุ่งเรืองดังแต่ก่อนไม่ได้ พระเจ้าสุทโธธรรมราชาจึงย้ายราชธานีกลับขึ้นไปตั้งที่เมืองอังวะ ไปทำพิธีราชาภิเศกอีกครั้ง ๑ แล้วตั้งให้มังรากยอชวาราชอนุชาเป็นพระมหาอุปราชา แต่นั้นพระเจ้าสุทโธธรรมราชาก็เลิกทำสงครามบำเพ็ญแต่การกุศลมีสร้างพระเจดีย์เป็นต้น เสวยราชย์อยู่ได้ ๑๙ ปี สิ้นพระชนม์เมื่อปีระกา จุลศักราช ๑๐๑๐ พ.ศ. ๒๑๙๑ (ตรงในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) มังรากยอชวาน้องยาเธอที่เป็นพระมหาอุปราชาสิ้นพระชนม์ก่อนพระเจ้าอังวะ ราชสมบัติจึงได้แก่มังเรนันทมิตรราชยศร ราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริวันนัท สุธรรมราชาบวรวิชัย เสวยราชย์ต่อมาจนแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ดังจะปรากฏต่อไปในตอนน่า.

สงครามครั้งที่ ๑๙ คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่ ปีชาล พ.ศ. ๒๒๐๕

พม่าตีเมืองเชียงใหม่ได้เมื่อครั้งพระเจ้าสุทโธธรรมราชา ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๘ เมืองเชียงใหม่จึงขึ้นแก่พม่ามาแต่นั้น แต่พระเจ้าอังวะตั้งให้เชื้อวงศ์เจ้านายเมืองเชียงใหม่ครองเมืองเป็นอย่างประเทศราชขึ้นแก่พม่าสืบกันมา ครั้นเมื่อพวกเม่งรู่ซึ่งได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินจีนปราบปรามพวกจีนที่ยังไม่อ่อนน้อมเข้าเมืองจีนหมดพวกเม่งรู่มาจากเมืองฮุนหนำ มาอาโศรยเมืองพม่า พระเจ้าอังวะรับทำนุบำรุงไว้ พวกเม่ง (คือพวกเม่งรู่) จึงยกกองทัพตามมาตีเมืองพม่า เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๐๓.

ขณะเมื่อพวกเม่งเตรียมกองทัพจะยกมาตีเมืองพม่านั้น มีข่าวมาถึงเมืองเชียงใหม่ว่า เม่งจะยกลงมาตีเมืองเชียงใหม่ด้วยอีกทางหนึ่ง พระเสนเมืองซึ่งเป็นพระยาเชียงใหม่มีใบบอกไปทูลพระเจ้าอังวะ ขอกองทัพพม่ามาช่วยรักษาเมือง พระเจ้าอังวะศิริมันทสุธรรมราชาให้กองทัพมาช่วยเมืองเชียงใหม่เมื่อเดือน ๙ ปีชวด พ.ศ. ๒๒๐๓ ครั้นเม่งยกไปตีเมืองพม่า พระเจ้าอังวะเห็นว่าเป็นศึกใหญ่หลวง เกรงกำลังที่กะเกณฑ์ได้ในเมืองพม่า

จะไม่พอต่อสู้ข้าศึก จึงให้เรียกกองทัพพม่าที่ให้มาเมืองเชียงใหม่กลับไปช่วยรักษาพระนคร ฝ่ายกองทัพช่อยกล่วงแดนพม่าตีหัวเมืองใหญ่น้อยได้โดยลำดับมาจนถึงเมืองอังวะ เข้าปล้นเมืองหลายครั้ง พม่าต่อสู้รักษาเมืองแข็งแรง กองทัพช่อก็ตั้งล้อมเมืองอังวะไว้.

ฝ่ายพระยาเชียงใหม่ตั้งแต่พระเจ้าอังวะเรียกกองทัพกลับไปคอยฟังข่าวได้ความว่ากองทัพช่อเข้าไปล้อมเมืองอังวะไว้ได้แล้วก็ยิ่งหวั่นหวาด คาดว่าเมืองอังวะคงจะเสียแก่ช่อ จะหมายเอาพม่าเป็นที่พึ่งต่อไปไม่ได้ จึงแต่งให้แสนสุรินทรไมตรีเป็นทูตเชิญศุภอักษรกับเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุงศรีอยุทธยา ขอย่อนน้อมยอมเป็นข้าขอขัณฑสีมา และขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปช่วยต่อสู้พวกช่อรักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ด้วย ขณะนั้นสมเด็จพระนารายน์เสวยราชย์มาได้ ๔ ปี ทรงพระราชดำริห์เห็นเป็นโอกาสที่จะได้เมืองเชียงใหม่กลับมาเป็นของไทยดังแต่ก่อน จึงมีรับสั่งให้จัดกองทัพ ให้พระยารามเดโชถือพล ๓,๐๐๐ เป็นกองน่า พระยาสีหราชเดโชไชยถือพล ๕,๐๐๐ เป็นกองหลวง แลเกณฑ์กองมอญเข้าสมทบ ให้สมิงพระรามคุมกอง ๑ สมิงพระทะคุมกอง ๑ ยกล่วงน่าไปจากกรุง ๆ เมื่อเดือน ๑๒ ปีชวด ให้แสนสุรินทรไมตรีนำกองทัพขึ้นไป ครั้นถึงเดือนอ้ายสมเด็จพระนารายน์ก็เสด็จยก

กองทัพหลวงขึ้นไปประทับอยู่ณเมืองพิศณุโลก เพื่อจะได้ทรงทราย เหตุการณ์กองทัพให้ทันท่วงที.

ขณะเมื่อพระยาเชียงใหม่ให้องมาขอกองทัพไทยนั้น ฝ่ายเมืองพม่าย่อตั้งล้อมเมืองอังวะอยู่จนเสบียงอาหารในกองทัพเขายาง เห็นว่าจะทำการต่อไปไม่สำเร็จ ย่อก็เลิกกองทัพกลับไป ข่าวทรายมาถึงพระยาเชียงใหม่ว่าพม่ามิไชยชนะย่อก็ตกใจกลัวพม่าเปนกำลัง ทรายว่าแสนสุรินทรไมตรีนำกองทัพไทยขึ้นไปถึงกลางทาง จึงให้คนเร็วลอยสงมายอกแสนสุรินทรไมตรีให้หลบหนีไปเสีย พระยาสีหราชเดโชไชยยกกองทัพขึ้นไปทางเมืองกำแพงเพ็ชรยังไม่ทันถึงเมืองเถิน เห็นพวกทูตเชียงใหม่ที่นำทัพหลบหนีไปเปนการผิดสังเกตจึงหยุดกองทัพอยู่ แล้วยอกความมากรายทูลขณะนั้นสมเด็จพระนารายน์เสด็จประทับอยู่ที่เมืองพิศณุโลก ได้ทรงทรายว่าพระยาเชียงใหม่กลับใจไม่สามิภักดิ์โดยสุจริตก็ทรงขัดเคือง จึงคำรัสสั่งให้เจ้าพระยากลาโหมถือราญาสิทธิ์คุมกองทัพยกหนุนขึ้นไปอีก ๕ กอง รวมจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ให้ไปตีเมืองเชียงใหม่ กองทัพไทยยกขึ้นไปคราวนั้นพวกหัวเมืองขึ้นเชียงใหม่ไม่รู้ตัว ไปถึงเมืองไหนก็หามีผู้ต่อสู้ไม่ จึงได้เมืองค้ง* เมืองลอง เมืองเถิน เมืองนครลำปาง กับทั้งเมืองกะเหรี่ยงล้วนขึ้นเมืองเชียงใหม่อีกหลายเมือง คือเมืองอินทคิรี เมืองรามคิ แลเมืองด่าน

* ในหนังสือพระราชพงษาวดาร เรียกว่าเมืองคัง ข้าพเจ้าเห็นว่าจะเปนเมืองค้ง.

อุมลุกเป็นต้น แต่กำลังที่ยกไปยังน้อยนัก จึงหาได้เมืองเชียงใหม่ไม่ . ครั้นสมเด็จพระนารายน์เสด็จคืนมาพระนครแล้ว จึงให้หากองทัพกลับมาเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๒๐๔.

ในปีฉลู พ.ศ. ๒๒๐๔ นั้น ที่เมืองอังวะเกิดเหตุขึ้น ด้วยเมื่อกองทัพยอมาล้อมเมืองอังวะอยู่นั้น พวกนักสนมของพระเจ้าอังวะเห็นว่าสิ่งของเครื่องบริโภคข้างในเมืองอัตคัด ก็ซื้อหาสิ่งของเครื่องบริโภคต่าง ๆ เอาไปกักไว้ขายขึ้นราคาหากำไร พวกพลเมืองที่ถูกเกณฑ์ไปรักษาเมืองอังวะก็พากันโกรธแค้นพระเจ้าอังวะว่าเกณฑ์มาให้ลำยากแล้วยังซ้ำให้นักสนมมีเบียดเบียนอีกเล่า แต่เวลาศึกติดเมืองก็นิ่งอยู่ ครั้นยอทัพกลับไปแล้วจึงมั่วสุมกันคิดขบถ ยกพระเจ้าแปรซึ่งเป็นราชอนุชาของพระเจ้าอังวะขึ้นเป็นหัวน่า แล้วเข้าปล้นพระราชวังจับพระเจ้าอังวะได้ให้ปลงพระชนม์เสีย พระเจ้าแปรก็ขึ้นครองราชสมบัติ ราชาภิเษกทรงพระนามว่าพระเจ้ามหาสิหสุรสุธรรมราชา เป็นใหญ่ในเมืองพม่าต่อมา ข่าวที่เกิกวุ่นวายในเมืองพม่านั้นทราบเข้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยาเมื่อปีขาลพ.ศ. ๒๒๐๕ สมเด็จพระนารายน์ทรงพระราชดำริห์ว่า เป็นโอกาศควรจะตีเมืองเชียงใหม่ให้จงได้ จึงมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพมีจำนวนพล ๔๐,๐๐๐ จะให้ยกไปตีเมืองเชียงใหม่ในปีขาลนั้น.

ในเวลาเตรียมทัพนั้น ทรงปรารภหาผู้ซึ่งจะเป็นแม่ทัพใหญ่ให้ได้ดังพระราชหฤไทย ด้วยแม่ทัพนายกองที่ไปคราวก่อน

มีเจ้าพระยามหาเสนายกกี่สมุหกลาโหมเปนต้น ทำการไม่สำเร็จ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าเจ้าพระยาโกษาธิบดีขุนเหล็ก ข้าหลวงเดิม ซึ่งเปนบุตรเจ้าแม่วัดกุสิค แลได้ร่วมพระนมมาแต่ยังทรงพระเยาว์นั้น เปนผู้มีสติปัญญาสามารถ จะใคร่ทรงตั้งให้เปนแม่ทัพไปตีเมืองเชียงใหม่คราวนี้[๑] แต่เจ้าพระยาโกษาธิบดีกราบทูลขอตัวว่า พึ่งเข้ามารับราชการไม่ช้านานเท่าใดนัก ข้าราชการที่เปนผู้ใหญ่กว่า แลคุ้นเคยราชการยิ่งกว่ายังมีมาก เกรงจะเกี่ยงเปรียบเทียบแย่ง จะยังกับบัญชาการคิดไม่ได้สิทธิขาด ฝ่ายข้างสมเด็จพระนารายน์จะให้เจ้าพระยาโกษา ฯ รับเปนแม่ทัพให้ได้ เจ้าพระยาโกษา ฯ จึงทูลขอทดลองถืออาญาสิทธิ์รักทัพดูก่อน[๒] สมเด็จพระนารายน์จึงพระราชทานพระแสงอาญาสิทธิ์ให้ตามประ

---

๑ หนังสือพระราชพงษาวดารกรุงเก่าฉบับพระราชหัตถเลขาว่าตรงกันว่า ตีเมืองเชียงใหม่คราวนี้เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๓๕ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็กนี้เองอัญเชิญกรรม ทรงตั้งนายปานน้องชายที่ได้เปนทูตไปเมืองฝรั่งเศสเปนเจ้าพระยาโกษา ฯ แทน แล้วให้เปนแม่ทัพคราวนี้ แต่ได้ความตามจดหมายเหตุของฝรั่งว่า เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็กถึงอสัญกรรมต่อเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๒๒๖ ก่อนสมเด็จพระนารายน์สวรรคตเพียง ๕ ปี ส่วนนายปานนั้นเปนพระวิสุตรสุนทรราชทูตกลับมาจากเมืองฝรั่งเศสเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๓๐ ก่อนสมเด็จพระนารายน์สวรรคตเพียง ๗ เดือน ได้เปนพระยาโกษาธิบดีอยู่สัก ๕ เดือนก็สิ้นรัชกาล เพราะฉนั้นเจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็กเปนแม่ทัพคราวนี้เปนแน่ไม่มีที่สงไสย.

๒ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เวลาเมื่อจะโปรดให้เปนแม่ทัพไปคราวนี้ เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็กเห็นจะยังไม่ได้เปนจตุสดมภ์ ทำนองจะเปนอย่างขางวางมหาดเล็กอยู่ จึงยังเกรงว่าจะบังคับบัญชาการไม่ได้สิทธิ์ขาด เห็นจะได้เปนพระยาโกษาธิบดีเมื่อเปนแม่ทัพไปในคราวนี้.

สงค์ เจ้าพระยาโกษา ฯ ก็ออกมาสั่งกลาโหมมหาดไทยให้เกณฑ์คน ๓,๐๐๐ ให้เจ้าหมู่นายกองคุมไปตั้งค่ายที่ทุ่งพเนียดค่าย ๓ ค่ายนั้นให้ตัดไม้ไผ่มาขัดเอาข่ายลงเอาโคนชันทำเปนรั้วระเนียด แล้วขุดดินทำเชิงเทินแลสนามเพลาะขัดขวากหนามตามแบบแผนให้บริบูรณ์ กำหนดให้พร้อมเสร็จในวันรุ่งขึ้น เจ้าพระยาโกษา ฯ จะออกไปตรวจในเวลา ๓ นาฬิกา (๙ ก.ท.) ถ้าแลผู้ใดไม่ทำตามสั่งจะเอาโทษถึงสิ้นชีวิตรตามพระอัยการศึก ฝ่ายเจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยากลาโหม แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นเจ้าพระยาโกษา ฯ ถืออาญาสิทธิ์สั่งการดังนั้นต่างก็นึกเห็นขันแต่ไม่กล้าโต้แย้งก็เร่งรัดกะเกณฑ์ผู้คนไปทำการตามคำสั่งแต่ในเพลากลางคืน พอรุ่งขึ้นก็ตั้งค่ายสำเร็จ ขณะนั้นมีขุนหมื่นเจ้าน่าที่คน ๓ แลเห็นรั้วค่ายข้างเชิงเทาระเนียดห่างโปร่งนัก เพราะเหตุขัดลำไม้ไผ่เอาข่ายลงคั่นเอาโคนชันข้างบน จึงว่าแก่พวกเจ้าน่าที่ด้วยกันว่า เขาตั้งค่ายกันมาแต่ก่อนไม่เห็นเขาทำอย่างนี้ เขาขัดไม้เอาโคนลงเอาข่ายชัน นี่มาทำผิดแบบแผนค่ายจึงได้โปร่งไป ว่าแล้วก็ให้ถอนไม้ไผ่ขัดเสียใหม่กลับเอาโคนลงตลอดน่าที่ของตน ครั้นถึงเพลา ๓ นาฬิกา เจ้าพระยาโกษา ฯ ออกไปตรวจค่ายโดยกระบวนเต็มยศอย่างแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์[๑] ขึ้น

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร พรรณาว่าแต่เจ้าพระยาโกษา ฯ ไปอย่างกระบวนเสด็จพระราชดำเนิน เห็นว่าเกินการไป.

ขี่ช้างตรวจค่ายมา เห็นตรงที่ยักไม้ระเนียดค่ายกลับเสียใหม่นั้น จึงเรียกตัวเจ้าน่าที่มาถาม ได้ความว่าเจ้าน่าที่ขัดขืนคำสั่งก็ให้เอาตัวไปประหารชีวิตรเสียในขณะนั้น แล้วให้เอาศีศะมาเสียบไว้ที่ปลายไม้ใผ่รั้วค่ายให้คนทั้งหลายเห็น ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลไพร่พลทั้งปวงเห็นเจ้าพระยาโกษา ฯ ยังคับขัญชาการศึกขาดดังนั้นก็พากันยำเกรงทั่วหน้า สมเด็จพระนารายน์จึงทรงตั้งเจ้าพระยาโกษา ฯ เปนแม่ทัพใหญ่ พระยาวิชิตภักดีเปนยุกรบัตร พระยาสุรินทรภักดีเปนเกียกกาย พระยาสีหราชเดโชไชยเปนทัพน่า พระยาสุรสงครามเปนทัพหลัง แล้วให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่เมื่อเดือน ๑๒ ปีชวดนั้น ครั้นถึงเดือนอ้ายสมเด็จพระนารายน์ก็เสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล๑๐,๐๐๐ ตามขึ้นไปอีกทัพ ๑.

ฝ่ายพระยาเชียงใหม่ทราบความรู้ว่า ไทยคงจะไปตีเชียงใหม่อีก ครั้นได้ข่าวว่ากองทัพไทยยกขึ้นไปก็ยกไปยังเมืองอังวะขอกองทัพพม่าให้มาช่วย แล้วให้จัดการเตรียมต่อสู้ตั้งแต่เมืองนครลำปางขึ้นไปทุกเมือง กองทัพเจ้าพระยาโกษา ฯ ยกขึ้นไปตั้งประชุมพลที่เมืองเถิน แล้วยกขึ้นไปตีเมืองนครลำปาง ได้รบกันเล็กน้อย พวกที่รักษาเมืองนครลำปางก็ทิ้งเมืองหนีไป ครั้นได้เมืองนครลำปางแล้วจึงยกตามขึ้นไปตีเมืองลำพูน พวกเมืองเชียงใหม่มาตั้งรักษาเมืองต่อสู้แข็งแรง รบกันอยู่ ๗ วันจึงตีได้เมืองลำพูน แล้วเจ้าพระยาโกษา ฯ ก็ยกตามขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่

ฝ่ายพระยาเชียงใหม่ตระเตรียมข้องกันเมืองเป็นสามารถ กองทัพไทยเข้าตั้งล้อมเมืองไว้ พวกเชียงใหม่ยกมาคิกองทัพไทยเป็นหลายครั้งก็ล้มตายพ่ายแพ้ต้องหนีกลับเข้าเมืองไปทุกที พระยาเชียงใหม่ก็ท้อใจ จึงเป็นแต่ให้รักษาน่าที่เชิงเทินเมืองมั่นไว้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อเช้าพระยาโกษา ฯ เห็นพวกชาวเชียงใหม่ครั้นคร้ามไม่สามารถออกมารบพุ่งแล้ว จึงให้ถมดินทำเชิงเทินโอบกำแพงเมืองข้างด้านใต้ [๑] สำหรับจะเอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งจังกายิงเข้าไปในเมือง ขณะนั้นกองทัพหลวงเสด็จขึ้นไปถึงเมืองนครลำปาง เจ้าพระยาโกษา ฯ มีใบบอกลงมากราบบังคมทูลรายงานการที่ล้อมเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระนารายน์ทรงทราบก็รีบเสด็จยกกองทัพหลวงหนุนขึ้นไป ถึงเมืองเชียงใหม่ เมื่อณวันอังคาร เดือน ๑ แรม ๑๒ ค่ำ มีรับสั่งให้เตรียมการที่จะเข้าปล้นเมืองให้พร้อมกันทุกด้าน ครั้นกองทัพหลวงเสด็จไปถึงได้ ๗ วัน กองทัพไทยก็เข้าปล้นเมืองเชียงใหม่ในเพลาสามยาม (๓ ก.ท.) พอณวันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ เพลาเช้า [๒] ก็ได้เมืองเชียงใหม่ จับได้พระแสนเมืองเจ้าเมืองเชียงใหม่กับท้าวพระยามากวายเป็นอันมาก.

ได้ความตามพงษาวดารพม่าว่า พอไทยตีได้เมืองเชียงใหม่แล้วไม่ช้า กองทัพพม่าที่พระเจ้าอังวะให้มาช่วยรักษาเมือง

๑ เชิงเทินนี้ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้.

๒ วันที่ไทยตีได้เมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ มีในพงษาวดารพม่า.

เชียงใหม่ก็ยกเข้ามาถึง นายทัพพม่าหมายจะเข้าตีเอาเมืองเชียงใหม่คืน ฝ่ายไทยแต่งกองทัพไปซุ่มอยู่ข้างนอกเมืองทัพ ๑ พอกองทัพพม่ายกเข้ามา พวกกองทัพไทยที่อยู่ในเมืองยกออกรบทาง ๑ กองทัพที่ซุ่มอยู่นอกเมืองก็ตีกระหนาบกองทัพพม่าเข้าไปอีกทาง ๑ ได้รบพุ่งกันถึงตลุมบอน กองทัพพม่าสู้ไทยไม่ได้ก็แตกหนีกลับไปเมืองอังวะ.

สมเด็จพระนารายน์เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ๑๕ วัน ทรงจัดวางการปกครองบ้านเมือง ตั้งท้าวพระยาผู้ใหญ่ที่มีความสามิภักดิ์เป็นพระยาเชียงใหม่ แลให้กองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยตั้งอยู่รักษาการ แล้วเสด็จให้ถวายครอบครัวและทรัพย์สิ่งของซึ่งได้ในการสงคราม มีช้างม้าและเครื่องสาตราวุธเป็นต้นลงมากรุงศรีอยุทธยา แล้วเสด็จกลับยกเมืองเชียงใหม่ ให้เชิญพระพุทธรูปอันทรงพระนามว่า พระพุทธสิหิงค์ อันเป็นของสมเด็จพระร่วงครูโขไทย ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เคยได้มาไว้กรุงศรีอยุทธยาแต่ก่อนนั้น กลับคืนลงมากรุงศรีอยุทธยาด้วย[๑] ครั้นเสด็จกลับมาถึงพระนครทรงพระราชทานบำเหน็จรางวัล

๑ พระพุทธสิหิงค์องมาครานี้ ประดิษฐานอยู่ที่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ในกรุงศรีอยุทธยาจนเสียกรุง ฯ พวกเชียงใหม่เชิญกลับไป ครั้นในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทรถวมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทหวงเชิญกลับมากรุงเทพ ฯ เดี๋ยวนี้ประดิษฐานอยู่ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ที่พิพิธภัณฑ์สถาน.

เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็ก* แลข้าราชการที่มีฝีมือเหนียวความชอบในการสงครามครั้งนั้นทั่วกัน.

มีเรื่องเนื่องในการปูนบำเหน็จครั้งนี้ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเรื่อง ๑ ว่าเมื่อสมเด็จพระนารายน์เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น ได้นางกุลธิดาชาวเชียงใหม่เปนยาทบริจาคน ๑ นางนั้นมีครรภ์ขึ้น จะทรงเลี้ยงดูก็ลอายพระไทย เมื่อปูนบำเหน็จข้าราชการจึงพระราชทานนางนั้นแก่พระเพทราชา (ข้าหลวงเดิม ซึ่งเปนลูกพระนมอีกคน ๑) ด้วยได้รับพุ่งมีความชอบในคราวนั้น นางคลอดบุตรเปนชาย พระเพทราชาให้ชื่อว่านายเดื่อ แล้วถวายเปนมหาดเล็ก สมเด็จพระนารายน์ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงทำนุบำรุง ด้วยทรงทราบว่าเปนพระราชบุตร แลกุมารนั้นก็ถือว่าตัวเปนพระราชบุตร จึงทนงองอาจต่าง ๆ จนที่สุดคิดอ่านให้พระเพทราชาซึ่งราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายน์ ความข้อหลังนี้จะกล่าวต่อไปในเรื่องสงครามครั้งที่ ๒๒.

---

* ข้าพเจ้าสันนิฐานว่า เมื่อยกไปตีเมืองเชียงใหม่ เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็ก เห็นจะเปนแต่เพียงพระยาโกษาธิบดี ด้วยแต่ก่อนจตุสดมภ์เปนแต่พระยา จนจนะศึกกลับมาจึงทรงเลื่อนเปนเจ้าพระยา.

สงครามครั้งที่ ๒๐ ครานรบพม่าที่เมืองไทรโยค ปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๐๖

เหตุที่จะเกิดสงครามครานี้ เนื่องมาแต่ศึกช่องมาคิเมืองอังวะที่กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๙ นั้น เมื่อก่อนเกิดศึกช่อพระเจ้าอังวะตั้งให้มังนันทมิตรผู้เปนพระเจ้าอาว์ลงมาเปนอุปราชครองเมืองเมาะตมะ บังคับบัญชาหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ ครั้นช่อยกมาคิเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะสั่งมังนันทมิตรให้เกณฑ์มอญขึ้นไปช่วยรักษาพระนคร พวกมอญไม่เต็มใจจะช่วยพม่าจึงพากันหลบหนีเสียเปนอันมาก มังนันทมิตรได้มอญไปช่วยรักษาเมืองอังวะเพียง ๓,๐๐๐ คน ทำนองจะถูกพระเจ้าอังวะบริภาษดังโทษทัณฑ์อย่างไรอย่างหนึ่ง ครั้นเสร็จศึกช่อมังนันทมิตรกลับลงมาเมืองเมาะตมะจึงให้เที่ยวจับกุมมอญที่ได้หลบหนี จะเอามาทำโทษตามอาญาศึก ที่จับมาได้บ้างให้เอาตัวใส่ตรุไว้ ว่าพอได้มากจะเอาคลอกไฟเสียด้วยกันให้หมด พวกมอญก็พากันสะดุ้งสะเทือนทั่วไป มีมอญพวก ๓ พร้อมใจกันประมาณ ๕,๐๐๐ คนรู้เข้าปล้นเมืองเมาะตมะได้ จับได้ทั้งตัวมังนันทมิตรให้เอาจำไว้ ครั้นข่าวที่พวกมอญเมืองเมาะตมะเปนขบถทรายไปถึงอุปราชที่รักษาเมืองหงษาวดีก็เกณฑ์กองทัพยก

ลงมา ครั้งนั้นพวกมอญข้างฝ่ายใต้หาได้เข้ากับพวกที่ตีเมืองเมาะตมะทั้งหมดไม่ พวกที่ได้เมืองเมาะตมะเห็นว่าจะต่อสู้พม่ารักษาเมืองไว้ไม่ได้ ก็อพยบครอบครัวรวมคนประมาณ ๑๐,๐๐๐ เศษ แลกุมเอาตัวมังนันทมิตรอาวพระเจ้าอังวะเข้ามาเมืองไทย ทางด่านพระเจดีย์สามองค์ จะเข้ามาขอพึ่งพระยารมอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระนารายน์ได้ทรงทราบว่าพวกมอญจะเข้ามาสวามิภักดิ์เป็นอันมากก็ทรงพระโสมนัศ ตำรัสสั่งให้ขุนนางนายกองมอญเก่ากุมกองทัพพวกมอญที่เข้ามาสามิภักดิ์อยู่แต่ก่อนออกไปรับครัวมอญใหม่เข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา พวกสมิงมอญที่เป็นหัวน่าของพวกครัวเอาตัวมังนันทมิตรเข้ามาถวาย แต่ยังไม่ทันมังนันทมิตรก็ป่วยถึงอนิจกรรม สมเด็จพระนารายน์ทรงตั้งแต่งพวกนายครัวมอญให้มียศศักดิ์ควบคุมไพร่พลพวกที่เข้ามาด้วยกัน แลโปรดให้พวกครัวมอญที่อพยบเข้ามาครั้งนี้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านสามโคกในแขวงเมืองปลายเขตรจังหวัดกรุง ๆ ต่อกับแดนเมืองนนทบุรีบ้าง[๑] ที่ริมวัดตองปุ แลแถวคลองคูขามในฉานพระนครบ้าง.

ฝ่ายเมืองพม่า พระเจ้าอังวะได้ทรายว่าพวกมอญเมืองเมาะตมะเป็นขบถ สงไสยว่าเพราะไทยให้ท้ายยุดหนุนพวกมอญ

๑ เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่า เมืองประทุมธานีตั้งในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร ในคราวเมื่อพวกมอญอพยบเข้ามาในรัชกาลนั้น ต่อมาได้พบหนังสือทำเนียบหัวเมืองครั้งกรุงเก่ามีชื่อเมืองประทุมธานี จึงทราบว่าเปนเมืองตั้งมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้ว เห็นว่าจะตั้งในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ เมื่อแต่ครัวมอญที่เข้ามาครั้งนี้ก็อาจจะเปนได้.

เหล่านั้น จึงกะเกณฑ์กองทัพ ให้ตีงกะโยเมียนหรุ่นถือพล ๑๐,๐๐๐ เปนกองน่า ให้มังสุรราชาถืออาญาสิทธิ์เปนแม่ทัพคุมพล ๒๐,๐๐๐ เปนกองหลวง ยกลงมาปล้นปรามพวกมอญที่เมืองเมาะตมะ มังสุรราชายกกองทัพลงมาถึงเมืองเมาะตมะ ได้ทราบว่าพวกมอญขอดขัมมังนันทมิตรราว์พระเจ้าอังวะพาเข้ามาเมืองไทย จึงมีหนังสือมายังพระยากาญจนบุรี ว่าให้ไทยส่งมังนันทมิตรกับพวกมอญที่เปนขอดทั้งนายไพร่คืนไปให้พม่าโดยดี ถ้าไม่ส่งจะยกกองทัพตามเข้ามาแย่งเอาให้จงได้ ขณะเมื่อกองทัพพม่ายกลงมาจากเมืองอังวะนั้น กิติศัพท์ทราบเข้ามาถึงเมืองเชียงใหม่ พระยาเชียงใหม่บอกความแก่พระยาสีหราชเดโชไชย จึงมีใบบอกลงมายังกรุงศรีอยุทธยา ใบบอกพระยากาญจนบุรีกับใบบอกพระยาสีหราชเดโชไชยมายังกรุง ๆ พร้อมกัน สมเด็จพระนารายน์ได้ทรงทราบว่าพม่าจะยกกองทัพเข้ามาตามหัวเมืองมอญ จึงดำรัสสั่งให้มีท้องตราถึงพระยาสีหราชเดโชไชย ให้ยกกองทัพลงมารักษาด่านแม่ละเมา ถ้าแลพม่าไม่ยกมาทางนั้นก็ให้เลยลงมาช่วยรบพม่าทางเมืองกาญจนบุรี แล้วโปรดให้เกณฑ์กองทัพในมณฑลราชธานีมีจำนวนพล ๓,๐๐๐๐ ให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี ชุนเหล็ก ถืออาญาสิทธิ์เปนแม่ทัพใหญ่ พระยาวิเศษไชยชาญเปนยุกรบัตรทัพ พระยาราชบุรีเปนเกียกกาย พระยาเพ็ชรบุรีถือพล ๕,๐๐๐ เปนกองน่า ยกไปต่อสู้กองทัพพม่าที่ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์.

ครั้งนั้นกองทัพพม่ายกลงมาตั้งอยู่ที่เมืองเมาะตมะแล้ว ทางฝ่ายกรุงศรีอยุทธยาจึงได้ลงมือเกณฑ์ทัพ เพราะฉนั้นพอเจ้าพระยาโกษา ฯ ไปตั้งประชุมทัพที่ด่ายลปากแพรก[๑] ก็ได้ความว่าพม่ายกกองทัพล่วงด่านพระเจดีย์สามองค์เข้ามาแล้ว กองน่าเข้ามาตั้งถึงเมืองไทรโยค กองหลวงตั้งอยู่ที่ท่าดินแดง กำลังขนถ่ายเสบียงอาหารข้ามภูเขาเข้ามาวางตามระยะที่จะยกต่อเข้ามา เจ้าพระยาโกษา ฯ จึงรีบยกกองทัพขึ้นไปตั้งรักษาเมืองกาญจนบุรี[๒] แล้วให้กองน่าออกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่ด่ายลท่ากระดานแลด่านกรามช้าง ริมลำน้ำแควใหญ่ทางที่พม่าจะยกมานั้น.

ฝ่ายกองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยยกลงมาจากเมืองเชียงใหม่มาถึงเมืองตาก สืบรู้ข่าวความว่ากองทัพพม่ายกลงมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ จึงรีบยกลงมาทางเมืองกำแพงเพ็ชรเมืองนครสวรรค์ แล้วผ่านเมืองชัยนาทมาเข้าแขวงเมืองกาญจนบุรี ครั้นไปถึงเมืองศรีสวัสดิ์ข้างเหนือน้ำแควใหญ่ จึงให้ม้าใช้ไปแจ้งความแก่เจ้าพระยาโกษา ฯ ว่ากองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยยกลงมาถึงเมืองศรีสวัสดิ์แล้ว คอยฟังคำสั่งอยู่ว่าจะให้รบพุ่งอย่างไรต่อไป เจ้าพระยาโกษา ฯ จึงจัดกระบวนทัพที่จะยกไปตีค่ายพม่า กะให้กองทัพกรุง ฯ ยกไปตีค่ายพม่าที่เมืองไทรโยคข้างด้านน่า ให้

---

๑ ตำบลปากแพรก คือที่ตั้งเมืองกาญจนบุรีทุกวันนี้.

๒ คือเมืองกาญจนบุรีเก่าที่ตั้งอยู่ริมเขาขนไก่ในทุ่งลาดหญ้า.

กองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยลัดทางข้ามภูเขาไปลงที่เมืองสงขละข้างด้านหลัง ตัดทางที่พม่าจะติดต่อกับทัพหลวงที่ท่าดินแดง แล้วก็ยกกองทัพขึ้นไปเมืองไทรโยค ไทยพุ่งกับพม่าเป็นสามารถรบกันอยู่ ๓ วันพม่าได้ข่าวว่ามีกองทัพไทยยกไปทางข้างหลังอีกทาง ๑ ก็ตกใจพากันแตกหนีไปจากค่ายเมืองไทรโยค กองทัพเจ้าพระยาโกษา ฯ ไล่ติดตามฆ่าฟันพม่าล้มตายเป็นอันมาก กองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยที่ไปตัดทางอยู่ก็เข้าตีซ้ำเติม พม่าแตกยับเยิน ที่วนตัวจะหนีไปไม่พ้นยอมให้จับโดยดีก็มีมาก กองทัพไทยสมทบกันไล่ติดตามต่อไปจนถึงค่ายหลวงของพม่าที่อยู่ท่าดินแดง มังสุรราชาแม่ทัพใหญ่ขัดพลายกต่อสู้ แต่รี้พลกำลังอดหม่านด้วยเพื่อนกันแตกทัพไปจะทำก็ไม่เป็นขบวนที่จะต่อสู้ รบกันอยู่ครู่ ๑ พอเอิญมังสุรราชาแม่ทัพถูกยิงบาดเจ็บ กองทัพพม่าที่ท่าดินแดงก็แตกพ่ายพากันหนีไป ทั้งข้างน้ำข้างคราวอดและเสบียงอาหารเสียเป็นอันมาก กองทัพไทยไล่ติดตามจนข้าศึกหนีไปพ้นเขตรแดนหมดแล้วจึงกลับมารวบรวมกัน สำรวจเชลยและสิ่งของซึ่งได้ไว้จากข้าศึกแล้วยกกลับเข้ามากรุงศรีอยุทธยา.

สงครามครั้งที่ ๒๑ ครามไทยกับเมืองพม่า

ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๐๗

เรื่องสงครามครามนี้หนังสือพระราชพงษาวดาร กับพงษาวดารพม่ายุติต้องกันแต่ว่าไทยกับพม่าได้รบกัน แต่ส่วนพลความแตกต่างกันไปหมด ในพงษาวดารพม่าว่าไทยยกไปตีเมืองเมาะตมะแลเมืองทวาย เสียทีแพ้พม่าต้องเลิกทัพกลับมา ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าไทยยกกองทัพขึ้นไปตีถึงราชธานีของพม่า ได้ล้อมเมืองอังวะไว้ แต่ขัดเสบียงอาหารจึงต้องเลิกทัพกลับมา พิเคราะห์ความตามหลักฐานที่มีอยู่ จะว่าความจริงจะเป็นอย่างข้างไหน ก็ตัดสินยาก หลักฐานที่น่าจะสมจริงอย่างข้างพม่าว่ามีอยู่ที่แผนที่ ด้วยเมืองอังวะอยู่ไกลขึ้นไปข้างเหนือมาก ถ้าไทยจะยกกองทัพขึ้นไปจะต้องได้หัวเมืองมอญไว้เป็นกำลังทั้งหมดแล้วยังจะต้องตีเมืองแปร เมืองตองอู แลหัวเมืองใหญ่น้อยต่อขึ้นไปอีกหลายเมืองจึงจะถึงเมืองอังวะ (เมื่ออังกฤษตีเมืองพม่าครั้งแรก ในปลายรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ ต้องรบพุ่งกว่า ๒ ปี จึงยกกองทัพขึ้นไปได้ถึงเมืองอังวะ) ครั้งสมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญไว้เป็นกำลังโดยมากแล้ว ก็ตีเพียงเมือง

หงษาวดี ครั้นจะเสด็จไปตีเมืองอังวะยังเห็นว่าเดินกองทัพไปทางเมืองเชียงใหม่สดวกกว่า ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์เป็นแต่มอญเมืองเมาะตมะเป็นขบถต่อพม่า แล้วพากันหนีมาพึ่งไทย หัวเมืองมอญยังคงเป็นของพม่า หาได้มาขึ้นไทยอย่างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรไม่ พิเคราะห์ความตามหลักฐานที่กล่าวมานี้ดูใช่วิไสยที่กองทัพไทยจะยกขึ้นไปถึงเมืองอังวะได้ในครั้งนั้น แต่รายการสงครามครั้งนี้ที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารก็ถ้วนถี่หนักหนา จะว่าไม่มีมูลว่าไม่ได้ ซ้ำในพงษาวดารรามัญก็มีเรื่องราวยุติต้องตรงกับหนังสือพระราชพงษาวดารหมด ผิดกันแต่ว่าที่เมืองภูกาม อันอยู่ใกล้เมืองอังวะลงมา หาได้ขึ้นไปถึงเมืองอังวะไม่ ข้าพเจ้าจึงอนุมัติตามรายการที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร แลยอมเชื่อตามพงษาวดารรามัญว่าไทยได้ขึ้นไปตีเพียงเมืองภูกาม

เหตุที่ไทยไปตีเมืองพม่าครั้งนี้ เพราะพม่ายังอาจยกกองทัพตามครัวมอญเข้ามาตีเมืองไทยก่อน จึงไปตีเมืองพม่าตอบแทนบ้าง แต่เมื่อพิเคราะห์ดู เห็นว่าถึงไม่มีเหตุที่พม่ามายกรุกก่อน บางทีไทยก็อาจจะไปตีเมืองพม่าเหมือนกัน ด้วยครั้งนั้นมีโอกาศเกิดขึ้นหลายสถาน เป็นต้นแต่ไทยได้ชัยชนะพม่าที่เมืองเชียงใหม่แลที่เมืองไทรโยค ประมาณผีมือพม่าได้แล้วนั้นประการ ๑ ไทยมีแม่ทัพนายกองที่สามารถในการสงคราม

ขึ้นใหม่หลายคน คือเจ้าพระยาโกษา ขุนเหล็ก และพระยาสีหราช เดโชไชย เป็นต้น ทั้งไพร่พลก็กำลังร่าเริงในการศึกนั้นประการ ๑ ไทยได้มอญเข้ามาสามิภักดิ์เป็นอันมาก พวกมอญคงสื่อสารไปมาถึงกัน วัยรองว่าถ้ากองทัพไทยยกออกไปตีเมืองพม่าเมื่อใด มอญที่ยังอยู่ทางโน้นจะพากันมาเข้ากับไทย เหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวร ประการ ๑ ในเมืองพม่าบ้านเมืองก็ไม่เป็นปรกติ ด้วยถูกช่อลงมาย่ำยีหัวเมืองข้างฝ่ายเหนือยับเยินอยู่ทั้งนั้น ในเมืองอังวะเองก็เกิดขยดปลงพระชนม์พระเจ้าแผ่นดิน ผู้คนข้างฝ่ายพม่ายังกำลังรวนเรระส่ำระสายด้วยอีกประการ ๑ ด้วยเหตุทั้งปวงนี้สมเด็จพระนารายน์จึงให้กองทัพออกไปตีเมืองพม่า.

กองทัพไทยยกไปตีเมืองพม่าครั้งนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารหาปรากฏว่ายกไปปีใดไม่ ในพงษาวดารรามัญว่าปีขาล พ.ศ. ๒๒๐๕ ก็ไปล้อมตีเมืองเชียงใหม่ ข้าพเจ้าจึงลงศักราชว่าไทยไปตีเมืองพม่าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ เมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๒๐๗ โดยเห็นยุคตามเหตุการณ์ เพราะรบกับพม่าที่เมืองเชียงใหม่เมื่อปีขาล รบพม่าที่เมืองไทรโยคเมื่อปีเถาะ รบคราวนี้จึงต้องเป็นปีมโรง.

กองทัพไทยที่ยกไปตีเมืองพม่าครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า จำนวนพลประมาณ ๒๐,๐๐๐ ยกไปเป็น ๓ ทาง คือพระยารามเดโชคุมกองทัพเมืองเชียงใหม่ไป

ทางเมืองผาปูนทาง ๑ พระยากำแพงเพ็ชรคุมกองทัพหัวเมือง เหนือยกไปทางด่านแม่ละเมาทาง ๑ เจ้าพระยาโกษา ขุนเหล็ก ถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพใหญ่ พระยาสีหราชเดโชไชยเป็นนายทัพน่า พระยาวิชิตภักดีเป็นยุกรบัตรทัพ พระยาสุรินทรภักดีเป็นเกียกกาย พระยาสุรสงครามเป็นกองหลัง ยกไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทาง ๑ แลเกณฑ์กองมอญเก่าให้พระยาเกียรติแลสมิงพระรามยกไปตีกเมืองทวาย กันมิให้ทวายตีโอบหลังกองทัพเจ้าพระยาโกษา ๆ อีกทาง ๑ กองทัพทั้งปวงยกไปประชุมกันที่เมืองเมาะตะมะ ครั้นกองทัพพร้อมกันแล้วเจ้าพระยาโกษา ๆ จึงยกออกจากเมืองเมาะตะมะ ตีเมืองรายทางเป็นลำดับไป กองทัพไทยยกไปคราวนี้ พวกมอญพากันมาเข้ากับไทยเสียเป็นอันมาก มอญที่พม่าคุมไว้ใช้ก็ไม่เต็มใจต่อสู้ไทย เพราะฉนั้นกองทัพไทยจึงตีหัวเมืองรายทางได้โดยง่าย เมื่อได้เมืองจิตตองเมืองสิเรียม เมืองร่างกุ้งแล้ว เจ้าพระยาโกษา ๆ ให้รวบรวมเรือในพื้นเมืองจัดกองทัพเรือขึ้นอีกทัพ ๑ ยกกองทัพยกทัพเรือพร้อมกันขึ้นไปตีเมืองหงษาวดีแลเมืองแปรได้เป็นอันดับไป.

ฝ่ายพระเจ้ายังวะทรายว่าไทยตีได้หัวเมืองมอญด้วยพวกมอญไม่เป็นใจต่อสู้ กองทัพไทยได้หัวเมืองรายทางขึ้นไปหลายเมือง จึงให้กองทัพพม่าลงมาตั้งรักษาเมืองภุกามคอยต่อสู้ไทยอยู่ที่นั่น ให้มังจาเลราชยุตร ซึ่งได้เป็นเจ้าเมืองจาเล ถืออาญาสิทธิ์เป็น

แม่ทัพ ครั้นกองทัพไทยยกขึ้นไปถึง มังราเลให้กองทัพพม่ายกมาตี ได้รบกันกลางแปลงหลายครั้ง พม่าสู้ไทยไม่ได้ต้องถอยหนีไปทุกที ด้วยพระยาสีหราชเดโชไชยนายทัพนั้นเข้มแข็งในการศึกนัก" มังราเลเห็นว่าไพร่พลล้มตาย ด้วยไทยยังมีกำลังมากนัก จึงเป็นแต่ให้รักษาค่ายซึ่งตั้งรายรอยเมืองนั่นไว้ มิได้ยกออกรบกลางแปลงดังแต่ก่อน กองทัพไทยขึ้นไปถึงพร้อมกันก็ให้ล้อมเมืองภุกามไว้.

ฝ่ายพระยาสีหราชเดโชไชยเห็นว่าพม่าไม่ออกรบกลางแปลงก็คุมพลเข้าปล้นค่ายพม่า ฆ่าฟันพม่าล้มตายแลจับเป็นมาได้เนือง ๆ มังราเลจึงให้ทำกลอุบายซุ่มทหารไว้ข้างหลังค่าย ครั้นพระยาสีหราชเดโชไชยยกไปปล้นค่ายอีก พวกพม่าที่รักษาค่ายต่อสู้บ้างเล็กน้อยแล้วแกล้งทำแพ้วิ่งหนี พระยาสีหราชเดโชไชยไม่รู้เท่าว่าเป็นกลอุบาย คุมพลไล่ติดตามเข้าไปในค่าย พม่าล้อมจับได้เกือบหมดทั้งกอง แต่พระยาสีหราชเดโชไชยนั้นพม่าจับเอาไปแล้วหนีกลับมาได้.[๒]

---

๑ กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า "พระยาสีหราชเดโชไชยทิปดนี้ มีวิชาหายตัวได้ชั่วอึดใจหนึ่ง" มีผู้สึกษาโบราณคดีบางคนสันนิษฐานว่าที่จะเป็นลางฤๅแขกด้วยชื่อว่า "อทิปะ" มิใช่ชื่อไทย ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูเห็นว่าจะชื่อทิปเท่านั้น ตัว อ ที่อยู่ข้างน่า เห็นจะเป็นอักษรท้ายคำ "ไชย" ซึ่งเขียนตก "ไช" ไปเสีย.

๒ ในพงษาวดารพม่าว่า (รบกันที่เมืองเมาะตมะ) พม่าจับทหารไทยได้กอง ๑ แลให้ประหารชีวิตรมายทัพไทยที่จับได้นั้นเสียคน ๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า

เจ้าพระยาโกษา ฯ ตั้งล้อมเมืองภูกามอยู่จนเข้าปีมเส็ง พ.ศ. ๒๒๒๗ ตีเมืองไม่ได้ เสบียงอาหารก็อัตคัดเข้าทุกที เห็นจะถึงระดูฝนกลับจะเลิกทัพกลับมา เกรงพม่าจะยกกองทัพติดตาม จึงคิดอุบายมีหนังสือเข้าไปยังมังจาเล* ว่ากองทัพไทยได้มาตั้งล้อมเมืองภูกามอยู่นานแล้ว พม่าก็หาออกมารบไม่ เสบียงอาหารก็อัตคัด ไพร่พลอดอยากด้วยกันทั้งไทยและพม่า เจ้าพระยาโกษา ฯ จะใคร่เลิกทัพกลับไปก็เกรงพระราชอาญา ด้วยว่าหาได้รบพุ่งให้เต็มฝีมือก่อนไม่ ขอให้แม่ทัพพม่าพังกองทัพออกมารบให้ปรากฏฝีมือเสียสักหน่อย จะได้เลิกสงครามกัน ฝ่ายพม่าเข้าใจว่าเจ้าพระยาโกษา ฯ จะทำกลอุบายในกระบวนยุทธ์ก็นิ่งเสียหาออกมารบไม่ เจ้าพระยาโกษาเห็นพม่าครั้นคร้ามสมคเนจึงให้ผ่อนครัวเลคาเสบียงส่งลงมาก่อน แล้วก็ถอนวันหนึ่งให้ถอยกองทัพออกไปตั้งซุ่มอยู่ข้างหลังเมือง ครั้นถึงเวลาเที่ยงคืนให้ทหารที่เหลืออยู่ในค่ายยิงปืนใหญ่อย่างยืนสัญญา แล้วเผาเรือนเพลิง

พอเจ้าพระยาโกษา ฯ ทราบว่าพม่าจับพระยาสีหราชเดโชไชยได้ก็ให้ม้าใช้รีบมาบอกยังกรุง ฯ สมเด็จพระนารายน์ทรงทราบก็ตกพระไทย จึงให้ไปนิมนต์พระพิมลธรรมเข้ามาให้จับยามดู พระพิมลธรรมถวายพระพรว่าจะกลับคืนมาได้ ทางปีนอันตรายไม่ ขณะพระพิมลธรรมยังเฝ้าอยู่นั้นม้าใช้คนที่ ๒ ก็มาถึง ทูลว่าพระยาสีหราชเดโชไชยหนีกลับมาได้แล้ว.

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่ามังจาเลตายในที่รบ แต่พงษาวดารรามัญไม่ปรากฏว่าตาย.

ซึ่งกองรายไว้หลังค่ายให้แสงไฟสว่างขึ้น พวกพม่าข้างในเมืองภุกามสำคัญว่าไทยถอยทัพก็ยกกรูกันออกมาเข้าค่ายไทย ประสงค์จะตามขับผู้คนและเก็บทรัพย์สิ่งของที่อยู่ข้างหลัง ขณะนั้นกองทัพไทยที่ซุ่มอยู่ก็ออกระดมตีพวกพม่าฆ่าฟันล้มตายเสียเป็นอันมาก ที่เหลืออยู่ก็พากันแตกหนีกลับเข้าเมือง กองทัพไทยไล่ติดตามไปจนถึงกำแพงเมืองแล้วก็กลับมาอยู่ในค่ายอย่างเดิม รุ่งขึ้นเจ้าพระยาโกษา ฯ จึงมีหนังสือเข้าไปเยาะพม่าว่าไม่รู้กลอุบายการสงครามพากันออกมาล้มตายเสียเป็นอันมาก แต่ก็ได้รบพุ่งสมความปรารถนาของไทยแล้ว จะขอลาเลิกทัพกลับไป ขอให้พม่าอยู่ให้เป็นศุขเถิด ครั้นมีหนังสือเข้าไปแล้วพอเพลาค่ำในวันรุ่งขึ้นเจ้าพระยาโกษา ฯ ก็เลิกทัพกลับมา ฝ่ายพม่าข้างในเมืองเข้าใจว่าเจ้าพระยาโกษา ฯ จะทำกลอุบายอย่างไรอีก ก็ไม่ยกออกติดตาม ปล่อยให้กองทัพไทยถอยกลับมาได้โดยสดวก.

สงครามครั้งที่ ๒๒ คราวพม่าล้อมกรุงศรีอยุทธยา

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๐๒

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยเรื่องพงษาวการเวลาว่างสงคราม

ตั้งแต่ไทยไปตีเมืองพม่าเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ที่กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๒๑ แล้ว ต่อมาไทยกับพม่าก็ไม่ได้รบพุ่งกันช้านาน ราชวงศ์ตองอูพญาได้เป็นใหญ่ในประเทศพม่า ๆ กับไทยจึงเกิดสงครามกันขึ้นอีกเป็นยุคใหญ่ ในระยะเวลา ๗๕ ปี ที่ไทยกับพม่าทำศึกกันนั้น เลย ๆ กันอยู่บ้าง ยาวเวลาถึงได้เป็นไมตรีกันก็มีบ้าง เพราะทั้ง ๒ ประเทศมีเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เกี่ยวข้องกันทั้ง ๒ ฝ่าย จะกล่าวเรื่องพงษาวการบ้านเมืองในตอนนี้ไว้พอให้เห็นเนื้อความ เมื่ออ่านถึงเรื่องสงครามที่เกิดขึ้นคราวหลัง จะได้เข้าใจเหตุผลได้แจ่มแจ้งดี.

จะว่าด้วยเหตุการณ์ในเมืองไทยตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ก่อน ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ถึงไม่มีการศึกสงครามใหญ่หลวงเหมือนอย่างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรก็ดี เหตุสำคัญซึ่งอาจจะมีผลร้ายแรงแก่บ้านเมืองเกิดขึ้นหลายครั้งหลายคราว ถ้าหากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงพระปรีชาสามารถในรัฐาภิปาล

โนบายเหมือนอย่างสมเด็จพระนารายน์แล้ว ก็จะปกครองบ้านเมืองไว้ได้โดยยาก ด้วยเหตุนี้ทั้งไทยแลชาวต่างประเทศแต่ก่อนมา จึงยกย่องสมเด็จพระนารายน์ว่าเปนมหาราชพระองค์ ๑.

เรื่องราวเหตุการณ์ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ตั้งแต่จะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติก็ต้องรบพุ่งกับพระเจ้าอาวังเปนศึกกลางเมือง แม้ชนะสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาแล้ว เมื่อแรกสมเด็จพระนารายน์เสวยราชย์พวกคัดรูยังมีอยู่มาก จึงเปนเหตุให้เกิดกินแหนงกัน แม้นเจ้านายในพระราชวงศ์ ต้องชำระสะสางกำจัดคัดรูภายในเปลี่ยนตัวข้าราชการเก่าเสียเปนอันมาก พอปรายปรามราชศัตรูภายในรายคายก็เกิดรบพุ่งกับพม่า ดังพรรณามาในเรื่องสงครามทั้ง ๓ ครั้งก็กล่าวมาแล้ว แต่การทำสงครามทั้ง ๓ ครั้งนั้น เปนเหตุให้ปรากฏความสามารถของข้าราชการขึ้นใหม่ ได้คนดีมีขึ้นหลายคน คือ เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็กแลพระเพทราชาข้าหลวงเดิม อันเปนลูกพระนมทั้ง ๒ นี้เปนต้น นอกออกไปก็ยังมีอีก เช่นพระยาสีหราชเดโชไชย พระยาสุรสงคราม แลพระยารามเดโชเปนต้น เปนไทยบ้าง เปนเชื้อสายคนต่างประเทศถือสาสนาอื่นบ้าง ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ข้าราชการที่เปนคนต่างชาติต่างสาสนาจึงมีมาก เพราะเหตุที่ข้าราชการเก่าร่อยหรอ ต้องหาคนใหม่เข้ารับราชการแทน ตั้งแต่รบกับพม่าเปนเดิมมา พอเสร็จเรื่องรบกับพม่าก็เกิดเหตุการณ์ขึ้น

ทางข้างฝรั่งเป็นชั้นๆในพงษาวดารมาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระนารายน์.

เรื่องราวเหตุการณ์ที่ไทยเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างชาติครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของฝรั่งเป็นพื้น ข้าพเจ้าจะลองเก็บเนื้อความมาแสดงในตอนนี้พอให้รู้เรื่อง เพราะไม่มีในหนังสือพระราชพงษาวดาร แต่เกรงอยู่ว่าจะเรียบเรียงให้สั้นนักไม่ได้ ถ้าท่านผู้ใดอ่านเบื่อก็ขอให้พลิกข้ามไปเสีย.

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ การที่ไทยสมาคมค้าขายกับต่างประเทศเจริญถึงที่สุด ซึ่งได้เคยมีในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุทธยาเป็นราชธานี ชาวต่างประเทศทั้งจีนจามแขกฝรั่งที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยก็มากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน ฝรั่งที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยในครั้งนั้น ที่เป็นพวกใหญ่มี ๔ ชาติ คือ โปตุเกศชาติ ๑ ฮอลันดาชาติ ๒ อังกฤษชาติ ๑ ฝรั่งเศสชาติ ๓ พวกโปตุเกศเข้ามาค้าขายถึงเมืองไทยแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เมื่อราวปีขาล พ.ศ. ๒๐๓๑ พวกฮอลันดาเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ราวเมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๑๔๑ พวกอังกฤษเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ราวเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๑๕๕ แต่พวกฝรั่งเศสเข้ามาต่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ราวเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๐๕.

เรื่องตำนานการที่ฝรั่งต่างชาติมาประเทศทางตวันออกนั้น ได้แสดงไว้ในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๒ ตอนหนึ่งแล้ว ในตอนนี้จะกล่าวถึงเรื่องที่ฝรั่งเศสออกมาประเทศทางตวันออกให้ต่อกันไป.

มีเรื่องราวปรากฏว่าตั้งแต่รัชชาลฝรั่งเศสทรายว่าฝรั่งชาติอื่นออกมาค้าขายทางประเทศตวันออกได้กำไรรวยกันมาก ก็อยากจะให้พวกฝรั่งเศสออกมาบ้าง ได้ชักชวนพวกพ่อค้าให้ตั้งบริษัทขึ้นหลายครั้ง ตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าหลุยที่ ๑๓ มา ก็ไม่สามารถจะมาค้าขายทางตวันออกได้ เพราะพวกพ่อค้าฝรั่งเศสไม่มีความพยายามกล้าเหมือนกับพวกพ่อค้าฮอลันดาและอังกฤษ มาจนถึงแผ่นดินพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ (ตรงกับแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์) เสนายดชื่อ โคลแบร์ จึงคิดอ่านตั้งบริษัทฝรั่งเศสให้มาค้าขายถึงประเทศทางตวันออกได้ แต่บริษัทฝรั่งเศสยังต้องเที่ยวตรวจตราหาถิ่นฐานที่ตั้งประกอบการค้าขายอยู่อีกหลายปี บริษัทฝรั่งเศสจึงได้มาค้าขายถึงเมืองไทยต่อตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายน์ เมื่อราวปีวอก พ.ศ. ๒๒๓ ในเวลาสมเด็จพระนารายน์มิทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ อยู่แล้วเป็นหลายปี.

เหตุที่ไทยจะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสนั้น เพราะพวกยาคหลวงฝรั่งเศสเข้ามาตั้งสอนสาสนาคฤศตัง แล้วจึงทูลชักชวนให้พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ มาเป็นไมตรีกับสมเด็จพระนารายน์ เพื่อจะให้อุดหนุนในการแผ่สาสนาคฤศตังเป็นข้อสำคัญ เพราะฉนั้นเรื่องราวที่ไทย

เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสจึงผิดกับฝรั่งชาติอื่น ควรจะกล่าวให้พิศดารสักน่อย.

เรื่องตำนานการที่บาดหลวงฝรั่งเศสจะมาเมืองไทยเป็นทีแรกนั้น เป็นเหตุด้วยโป๊ยเคลมองต์ที่ ๙ เห็นสาสนาคฤศตังทางประเทศตวันออกเจริญหมองเสื่อมทราม เพราะโปตุเกศเสื่อมอำนาจลงไม่มีใครค้ำชูสาสนาดังแต่ก่อน มาในทอนนั้พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ มีอานุภาพยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่น ๆ ที่ฉลัทธิโรมันคโธลิคด้วยกัน จนโป๊ยได้ยกย่องพระเกียรติยศเป็นอรรคสาสนูปถัมภก แล้ว โป๊ยจึงทูลขอให้พระเจ้าหลุยช่วยทรงกู้สาสนาคฤศตังให้รุ่งเรืองทางประเทศตวันออกดังแต่ก่อน ฝ่ายพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ นั้นก็ทรงเลื่อมใสศรัทธาในสาสนามาก แลทรงอุปถัมภ์บำรุงพวกบาดหลวงคณะเยซูอิต ซึ่งเข้าพวกแผ่สาสนาอยู่แล้ว จึงทรงรับขุระโป๊ยแล้วเลือกสรรบาดหลวงฝรั่งเศสที่มีปริชาฉลาด ๓ รูป ซึ่งสมัครรับอาสาจะออกมากู้สาสนาทางประเทศตวันออก โป๊ยตั้งให้มียศเป็นบิฉอบ*เยริครูป ๑ บิฉอบเฮลิโอโปลิสรูป ๑ บิฉอบเมเดโลโปลิสรูป ๑ พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ให้จัดส่งมากับพวกบาดหลวง

* ข้าพเจ้าเคยถามสังฆราชเวว่า ที่เรียกพวกนักบวชฝรั่งว่า "บาดหลวง" นั้น ทราบฤๅไม่ว่าหมายความว่าอย่างไร สังฆราชบอกว่า เลยได้ยินว่าเดิมเรียกว่า "บาหลวง" หมายความว่าเป็นพระที่พระเจ้าแผ่นดินทรงอุปถัมภ์ ข้าพเจ้านึกว่าถ้าเช่นนั้น เดิมเห็นจะเรียกแต่บิฉอบว่าบาหลวง หมายความเพียงว่าเป็นผู้ใหญ่ในพวกนักบวช จะมาเข้าใจความโปเป็นอย่างอื่นต่อชั้นหลัง.

แลคฤหัสถ์เปนยริวารอีกหลายคน แต่จะเปนจำนวนมากน้อยเท่าใดหาปรากฏไม่ ให้ออกมาตรวจดูว่าจะควรขัดการกู้สาสนาทางประเทศตวันออกอย่างไร หาได้เจาะจงให้ตรงมาเมืองไทยแต่แห่งเดียวไม่ พวกยาตหลวงฝรั่งเศสเดินยกมาทางประเทศเปอเซียนประเทศอินเดีย เที่ยวตรวจตรามาหลายปี ยิฉอยเมเตโลโปลิสมาถึงมรณภาพเสียกลางทางรูป ๑ ที่เหลืออยู่อีก ๒ รูปกับยริวารเที่ยวตรวจตรามาถึงกรุงศรีอยุทธยา เมื่อปีชาล พ.ศ. ๒๒๐๕ เปนปีที่ ๖ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายน์ ยิฉอยฝรั่งเศสพิจารณาเห็นว่าเมืองไทยสมควรเปนที่อาไศรยตั้งทำการแผ่สาสนาให้แพร่หลายดีกว่าประเทศอื่นๆ เพราะรัฐบาลไทยไม่เที่ยงกันการถือสาสนาต่างๆ เหมือนกับเมืองแขกอิสลามและเมืองจีนเมืองญี่ปุ่นนั้นประการ ๑ เพราะชนต่างชาติชาวประเทศตวันออกมีมาอาไศรยอยู่ในเมืองไทยแทบทุกชาติ อาจจะเกี้ยวกล่อมคนต่างชาติเหล่านั้นให้เข้ารีตแล้วให้นำสาสนาไปยังบ้านเมืองของตนได้ แล้วพวกยาตหลวงจะได้ตามไปสั่งสอนให้แพร่หลายต่อไป คิดเห็นพร้อมกันดังนี้จึงทำรายงานให้คิยย์ถือกลับไปทูลโย๊ยเลพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ แล้วยิฉอยกับยาตหลวงฝรั่งเศสก็อาไศรยอยู่กับพวกคฤศตังที่ในกรุงศรีอยุทธยา ตั้งต้นเรียนภาษาไทยแลประพฤติการสงเคราะห์แก่คนทั้งหลายด้วยประการต่างๆ เช่นช่วยรักษาพยาบาลไข้เจ็บเปนต้น มิได้เลือกหน้าว่าเปนคนชั้นยกฤาอยู่ในสาสนาของตน

ประสงค์จะให้คนทั้งหลายชอบพอให้กว้างขวางจะได้เกิดความนิยม แต่ในชั้นนี้พวกยาคหลวงฝรั่งเศสยังหาได้เข้าเผ้าแหนสมเด็จพระนารายน์ไม่ เรื่องราวอันเป็นมูลเหตุที่พวกยาคหลวงฝรั่งเศสแรกจะมาตั้งในเมืองไทย มีเนื้อความดังแสดงมาฉนี้.

ที่นี้จะต้องกล่าวถึงลักษณที่ไทยคบค้าสมาคมกับแขกฝรั่งต่างชาติตั้งแต่เดิมมาแทรกลงสักน่อยก่อน อัยยาไครยไทยผิดกับชาวประเทศอื่นทางตวันออกนี้ ที่ไม่เกลียดฝรั่งเหมือนอย่างอัยยาไครยจีนฤาญี่ปุ่นฤาแขกชวามลายูในสมัยนั้น แลอีกประการ ๑ พระพุทธสาสนาไม่สั่งสอนให้เบียดเบียนสาสนาอื่น พวกแขกฝรั่งต่างประเทศที่เข้ามาจะถือสาสนาอย่างไร ไทยก็ปล่อยให้ถือตามชอบใจไม่กีดกันห้ามปราม เพราะฉนั้นเหตุที่พวกฝรั่งมักเกิดวิวาทยาคเทลาะกับประเทศอื่น เพราะเข้าของเมืองรังแกเกลียดชังชนต่างชาติด้วยเรื่องสาสนาจึงไม่มีในเมืองไทย ชาวต่างประเทศชาติใดเข้ามาค้าขาย ไทยก็ถือว่ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงทำนุบำรุงเสมอหน้ากัน คือพระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนแลทำมาหากินตามอัยยาไครย ตั้งให้ผู้ที่เป็นหัวน่าในชนชาตินั้นเองเป็นนายอำเภอ มียศเป็นหมื่นเป็นขุน สำหรับดูแลว่ากล่าวกัน แลนำกิจศุขทุกข์ของพวกคนขึ้นร้องเรียนต่อรัฐบาล พวกใดที่ประกอบการค้าขาย ก็ให้ขึ้นอยู่ในกรมท่า มีขุนนางเชื้อชาติชนพวกนั้นเป็นผู้ใหญ่ ดังเช่นพระโชฎึกเป็นหัวน่าจีน

แลพระจุฬ่าเป็นหัวน่าแขกเป็นต้น ชาวต่างประเทศบางพวกที่สมัครรับราชการเป็นทหาร ดังเช่นพวกมอญพวกญี่ปุ่นพวกโปตุเกศแลแขกเทศแขกจามแขกมลายู ก็โปรดให้เป็นทหารอาสาขึ้นอยู่ในกลาโหม มีสังกัดปกครองกันเป็นหมวดเป็นเหล่า แลทรงตั้งเชื้อสายของชนชาตินั้น ๆ ให้เป็นมุลนายบังคับบัญชา บางพวกที่เป็นคนของบริษัทผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาค้าขายไม่อยู่ประจำ เช่นพวกฮอลันดาแลอังกฤษ ก็โปรดให้จัดที่หลวงให้ตั้งห้าง สร้างโรงสินค้าให้เช่า แลตั้งผู้เป็นหัวน่าให้มียศเป็นหมื่นเป็นขุนตำแหน่งนายอำเภอของชนชาตินั้น ๆ สังกัดขึ้นอยู่ในกรมท่า ประเพณีเหล่านี้มีมาแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ฤาบางทีจะก่อนนั้น

ส่วนการค้าขายนั้น พวกชาวต่างประเทศเดินเรือบรรทุกสิ่งของสินค้าเมืองอื่น ๆ เข้ามาขายในเมืองไทย แล้วรับซื้อสิ่งของสินค้าในเมืองไทยบรรทุกไปขายตามเมืองต่างประเทศ เรือเมืองไทยที่ไปมาค้าขายอย่างนี้ก็มีมาก กรุงศรีอยุทธยาเป็นท่าสำหรับค้าขายทางเมืองชวามลายู ตลอดจนเมืองจีนเมืองญี่ปุ่นฝ่าย ๑ เมืองมฤทเป็นท่าสำหรับค้าขายทางเมืองอินเดีย ตลอดจนเมืองเปอเซียแลเมืองอะหรับฝ่าย ๑ ส่วนภาษีอากรที่รัฐบาลเก็บจากพวกพ่อค้าเดิมเก็บแต่ภาษีปากเรือ คือบรรดาเรือที่ไปมาค้าขายกับต่างประเทศลำไหนปากกว้างเท่าใด คิดพิกัดเก็บเงินภาษีเป็นอัตราตามขนาดปากเรือว่าวาละเท่านั้น ๆ ทุกเที่ยวไปมา เก็บ

ภาษีอย่างนี้เหมือนกันทั่วไปทั้งเรือไทยแลจีนจามแขกฝรั่ง อีกอย่างหนึ่ง รัฐบาลได้ผลประโยชน์จากกำไรในการซื้อขายสินค้าเองด้วย การที่รัฐบาลค้าขายในชั้นแรกจะเป็นอย่างไรยังไม่ได้ความชัด เข้าใจว่าจะเป็นด้วยเมื่อแรกชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขาย จะไม่ใคร่มีใครซื้อขายด้วย แลจะทวงหนี้สินยาก จึงพอใจค้าขายกับรัฐบาลซึ่งเป็นเจ้าของเมือง บางทีจะเป็นมาแต่ก่อนฝรั่งมาค้าขายแล้ว ครั้นฝรั่งมาค้าขายในชั้นแรกจึงพอใจให้รัฐบาลรับเหมาซื้อสินค้าจากฝรั่งไปจำหน่ายเป็นรายย่อยในพื้นเมือง แลให้รัฐบาลรับซื้อสินค้าในพื้นเมืองมารวบรวมไว้ขายให้ฝรั่ง ประเพณีอันนี้เห็นจะมีขึ้นตามประเทศในอินเดียก่อน แล้วจึงเอาอย่างมาในเมืองนี้ การที่รัฐบาลค้าขายดังกล่าวมานี้ เป็นการเกี่ยวข้องต้องจ่ายแลรับเงินหลวง จึงให้เป็นน่าที่ของพระยาโกษาขึ้นเข้ากระทรวงพระคลังแต่เดิมมา โกษาขึ้นจึงเป็นเจ้าพนักงานการเกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศเริ่มด้วยพวกที่มาค้าขาย จนกลายมาเป็นกระทรวงต่างประเทศในชั้นหลังด้วยประการฉนี้.

ตราวนี้จะว่าด้วยเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศต่อไป คือเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงจัดวิธีการค้าขายกับชาวต่างประเทศเปลี่ยนใหม่[๑] ให้ประกาศ

---

๑ การที่จัดใหม่นี้ สงไสยว่าจะเอาแบบอย่างมาแต่เมืองเปอเซียฤๅอินเดีย เหมือนกับที่ตั้งกรมท่า.

กำหนดสินค้าบางอย่าง เช่นดีบุก งาช้าง หนังสัตว์ ไม้หอม ไม้ฝาง เป็นต้น อันเป็นของหายาก ว่าเป็นสินค้าของหลวง ห้ามมิให้ผู้ใดซื้อขายส่งไปต่างประเทศ ใครหาได้ต้องมาขายให้รัฐบาลซื้อตามอัตราราคาที่ตั้งไว้ แล้วเอาเก็บไว้ในพระคลังสินค้า เมื่อพ่อค้าคนใดประสงค์จะใคร่ได้สินค้าเหล่านั้นไปจำหน่าย ต้องมาซื้อไปจากเจ้าพนักงาน และยังมีสินค้าอีกอย่าง ๑ คือ เข้าเปลือกเข้าสาร ห้ามไม่ให้บรรทุกออกนอกพระราชอาณาเขตรทีเดียว เว้นแต่จะได้รับอนุญาตของรัฐบาลจึงบรรทุกไปได้ แต่สิ่งสินค้านอกจากที่กำหนดไว้ ใครจะซื้อขายก็ได้ไม่ห้ามปราม ไม่ต้องให้พวกชาวต่างประเทศมาซื้อขายแต่ที่รัฐบาลแห่งเดียวเหมือนแต่ก่อน

การที่จัดใหม่ดังว่ามานี้ บางทีจะเกิดแต่ประสงค์จะไม่ให้คนเที่ยวฆ่าสัตว์ตัดไม้เสียจนหมดสิ้นไปโดยเร็ว ก็จะเป็นได้ แต่พวกฝรั่งไม่ชอบ ว่ารัฐบาลกำหนดสิ่งสินค้าที่เป็นของดีมีราคาเป็นสินค้าต้องห้ามเสียเกือบหมด พวกพ่อค้าจะต้องการสิ่งใดต้องมาวิงวอนขอซื้อจากรัฐบาล ถ้าหากว่าแย่งกันซื้อหลายราย ใครจะได้ก็แล้วแต่ความพอใจของรัฐบาล ๆ มีอำนาจเหนือพวกพ่อค้ามากนัก พวกพ่อค้าฝรั่งจึงรังเกียจ แต่อำนาจรัฐบาลข้อนี้ก็เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองไม่น้อย เพราะเป็นเครื่องผูกพันพวกพ่อค้าไว้ให้เรียบร้อย และต่างพวกต่างต้องพยายามทำความพอใจให้แก่รัฐบาล ดังเช่นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า

ปราสาททอง ระปรายปรามเมืองยี่ตตานีที่เป็นขบถ ก็อาจจะเกณฑ์พวกยอลันดาให้เอาเรือกำปั่นรบมาช่วยได้ แลโดยปรกติสินค้าต่างประเทศที่พวกพ่อค้าต่างชาติพาเข้ามา ถ้ารัฐบาลจะต้องประสงค์สิ่งใด ก็ซื้อหาได้ก่อนตามราคาที่รัฐบาลพอใจจะให้ บางทีถึงพ่อค้าขาดทุนก็มี แต่พวกพ่อค้าต่างประเทศก็ต้องจำทน เพราะประโยชน์ที่ได้ด้วยอำนาจของรัฐบาลไทยสงเคราะห์มีมากกว่ามาก เป็นต้นว่าการค้าขายกับประเทศญี่ปุ่นในสมัยนั้น ตั้งแต่รัฐบาลขับเครื่องฝรั่ง (โปตุเกศ) ว่าไปเกลี้ยกล่อมให้คนเข้ารีตสาสนาคฤศตังเลยห้ามไม่ให้ฝรั่งเข้าไปค้าขายในเมืองญี่ปุ่น ฝรั่งก็ต้องมาอาไศรยเรือไทยไปขายซื้อสินค้าของฝรั่งที่เมืองญี่ปุ่น ดังนี้เป็นตัวอย่าง ๆ ๑ แต่บางทีถูกเวลาการค้าขายดีดี รัฐบาลไทยกวดขันนัก พวกพ่อค้าฝรั่งทนไม่ไหวก็ลักหนีไปเสียคราว ๑ ฝ่ายรัฐบาลขาดผลประโยชน์ก็ต้องผ่อนผันให้พวกฝรั่งมาค้าขายอีก เป็นดังนี้มาแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง.

มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ กรมพระคลังสินค้าจัดการเพิ่มเติมขึ้นอีกอย่าง ๑ คือให้ต่อเรือกำปั่นหลวงขึ้นหลายลำประสงค์จะบรรทุกสินค้าของหลวงไปขายเองถึงเมืองจีนเมืองญี่ปุ่น ในเวลานี้ฮอลันดาได้ครอบงำเกาะชวา มีอำนาจในท้องทเลจีนยิ่งกว่าชาติอื่น ส่วนอังกฤษได้ที่มั่นทางเมืองสุรัตแลมัทราฐใน

จีนเดิม มีอำนาจขึ้นทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ทางหนึ่ง ฝ่ายพวกฮอลันดาได้พยายามไปแสดงแก่ญี่ปุ่นว่า มิได้ถือสาสนา (โรมันคาโธลิค) อย่างพวกโปตุเกศ ญี่ปุ่นเลยเข้าใจไปว่าฮอลันดามิได้ถือสาสนาคฤศตังจึงอนุญาตให้ไปค้าขายถึงเมืองญี่ปุ่นได้แต่เมื่อปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ครั้นพวกฮอลันดาทราบว่ารัฐบาลไทยจะเอาสินค้าไปขายแข่งก็ไม่พอใจ เห็นว่าตัวมีกำลังมากแลไม่ต้องอาไศรยไทยดังแต่ก่อนแล้ว ก็ไม่วิงวอนว่ากล่าวโดยดี พอไทยติดรบกับพม่าเมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๒๐๗ เห็นเป็นโอกาศ ฮอลันดาก็หาเหตุตั้งวิวาท ให้เรือรบเที่ยวทำลายเรือพระคลังสินค้าที่ไปมาค้าขายทางเมืองจีนเสียบ้าง ปิดปากน้ำไว้เสียบ้าง แล้วให้กองทัพเรือมายึดปากน้ำเจ้าพระยา มิให้เรือไทยเข้าออก ฝ่ายข้างไทยไม่ทันรู้ตัว ด้วยไม่ไว้ใจว่าฮอลันดาจะกระทำประพฤติร้ายแรงถึงเช่นนั้น เห็นเสียทีก็ยอมทำสัญญาตกลงกับฮอลันดา คือฝ่ายไทยยอมให้ฮอลันดาชดหนึ่งสิบตัวแทนพระคลังสินค้าอย่าง ๑ รับสัญญาว่าจะไม่ข้องจีนลงเป็นลูกเรือหลวงที่ไปค้าขายทางเมืองจีนเมืองญี่ปุ่นอย่าง ๑ ฝ่ายฮอลันดายอมคืนเรือหลวงที่ได้จับไปไว้แลยอมใช้ราคาเรือที่ได้ทำลายเสียอย่าง ๑ รับว่าจะส่งหนัง

---

๑ ข้อนี้ เพราะฮอลันดาเห็นว่าไทยที่สันทัดเดินเรือทะเลมีน้อย ถ้าไม่ใช้จีน เรือไทยก็จะไม่ไปได้สักกี่ลำนัก มิใช่ไทยต้องเลิกเรือไปเมืองจีน.

ให้รัฐบาลพอใช้ในราชการอย่าง ๑ การที่วิวาทก็เป็นเลิกแล้วแก่กัน *.

แต่ความประจักษ์แจ้งแก่พระปรีชาญาณของสมเด็จพระนารายน์ในครั้งนั้น ว่าจะไว้ใจต่อไปว่าฝรั่งจะไม่มารบพุ่งย่ำยีเมืองไทยไม่ได้แล้ว จึงทรงเปลี่ยนทางรัฐบาลโนยายแต่นั้นมา เริ่มคิดตระเตรียมป้องกันพระนคร สำหรับจะต่อสู้ข้าศึกซึ่งจะมาทางทเล ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า กรุงศรีอยุทธยาอยู่ใกล้ทเลนัก ข้าศึกมาจะเอาเรือกำปั่นรบเข้ามาถึงได้ จึงให้สร้างเมืองลพบุรีขึ้นเป็นราชธานีอีกแห่ง ๑ สำหรับจะไว้เป็นที่ตั้งต่อสู้ข้าศึกซึ่งจะมาทางทเล และจะสร้างป้อมปราการที่เมืองชนบุรี เมืองนนทบุรี ให้เป็นที่กีดกันข้าศึกในระทางที่จะขึ้นมาถึงกรุง ๆ ด้วย.

ขณะนั้นพวกยาตหลวงฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาได้ ๓ ปี ฝรั่งเศสไม่เข้ากันกับฮอลันดา เพราะถือลัทธิสาสนาต่างกัน เมื่อพวกยาตหลวงทรายว่าสมเด็จพระนารายน์ทรงปรารภจะสร้างป้อมปราการเตรียมต่อสู้พวกฮอลันดา ก็เห็นเป็นช่องโอกาศจะเข้ากับไทยให้สนิทได้ เวลานั้นมียาตหลวงฝรั่งเศสที่มากับยิ่งลอย คน ๑ ชื่อโทมาส์ เปนผู้ได้เคยเรียนรู้วิชาสร้างป้อมปราการ

* สัญญานี้เข้าใจว่า ใช้ยู่ไม่กี่ปี เลิกในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์นั่นเอง เพราะฮอลันดาขาดทุน ฤๅเพราะเกิดรบกับอังกฤษอย่างใดอย่าง ๑ นี้ เลิกห้างไปจากกรุงศรีอยุทธยาเสียคราว ๑ แล้วจึงเข้ามาขออนุญาตตั้งห้างอีก ในจดหมายเหตุฮอลันดาว่าต้องมาทำสัญญาใหม่ แต่ยังหาพบสำนวนไม่.

ยิฉอยจึงให้ยาคหลวงโทมาส์ไปหาเจ้าพระยาโกษา ขุนเหล็ก รับอาสาช่วยราชการที่จะทรงสร้างป้อมปราการที่เมืองลพบุรี ยาคหลวงคนนั้นเปนคนมีความรู้ คิดแยบแผนถวายต้องพระราชหฤไทย จึงได้เข้ารับราชการตั้งแต่แรกสร้างเมืองลพบุรี เมื่อปีมเสง พ.ศ. ๒๒๐๗ ยาคหลวงโทมาส์จะได้ทำแบบอย่างสร้างสิ่งใดบ้างหาทราบหมดไม่ ปรากฏแต่ว่าสมเด็จพระนารายน์พระราชทานบ้านเรือนให้อยู่ในพระนคร แลโปรดให้สร้างโรงสวดพระราชทานยาคหลวงโทมาส์ในบ้านนั้นด้วย ยิฉอยเห็นสมเด็จพระนารายน์ทรงพระเมตตายาคหลวงโทมาส์แลไม่ทรงรังเกียจสาสนาคฤศตัง จึงคิดว่าถ้าหากโป๊ยแลพระเจ้าหลุยทรงฝากฝั่งพวกยาคหลวงฝรั่งเศส เหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษแลฮอลันดาได้มีพระราชสาส์นมาฝากฝั่งพวกพ่อค้า การแผ่สาสนาคงจะสดวกขึ้นอีกมาก ยิฉอยเยริดซึ่งเปนหัวน่าจึงให้ยิฉอยเซลิโอโปลิศซึ่งเปนที่ ๒ กลับไปยุโรป ในปีมเสง พ.ศ. ๒๒๐๗ นั้น ต่อมาคงเปนด้วยยาคหลวงโทมาส์ชักโยงพวกยาคหลวงเข้าไปช่วยราชการอย่างอื่นอีก จึงปรากฏว่าสมเด็จพระนารายน์โปรดให้ยิฉอยเยริด ผู้เปนหัวน่าพวกยาคหลวงเข้าเฝ้าเปนครั้งแรก เมื่อปีมเมีย พ.ศ. ๒๒๐๙ แลพระราชทานที่ให้สร้างวัดสร้างที่พักของพวกยาคหลวงฝรั่งเศส* เหมือนอย่างสมเด็จพระไชยราชาธิราชเคยพระราชทานพวกโปตุเกศมาแต่ก่อน.

* คือที่วัดเซนต์โยเสฟ อยู่ข้างเหนือวัดพุทไธสวรรย์ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

บิณอยเซลิโอโปลิสไปถึงยุโรป ในเวลาเมื่อโป๊ยได้รับรายงานฉบับแรกของบิณอยแล้ว เห็นชอบด้วยในการที่จะอาไศรยเมืองไทย เปนที่อำนวยการกู้สาสนาทางประเทศตวันออก จึงออกอาชญาตั้งให้บิณอยเบริดเปนตำแหน่งสังฆราชคฤศตังในเมืองไทย แลบรรดาประเทศที่ใกล้เคียงทั้งปวง อันมิได้อยู่ในอำนาจปกครองของรัฐบาลสเปญแลโปตุเกศ ส่วนพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ก็ให้ส่งพวกฝรั่งเศสที่เปนช่างบ้าง ที่ชำนาญวิชาอื่นบ้าง มาช่วยพวกยาคหลวงอีกหลายคน แต่ตัวบิณอยเซลิโอโปลิสยังอยู่ในยุโรปจนปีฉลู พ.ศ. ๒๒๑๐ จึงกลับมา เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการของพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ กับทั้งสมณสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการของโป๊ยเข้ามาให้สังฆราชฉวาสสมเด็จพระนารายน์ จึงโปรดให้สังฆราชเบริดกับบิณอยเซลิโอโปลิสเข้าเฝ้าอย่างราชทูตจำทูลพระราชสาส์น แต่ความในพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ แลสมณสาส์นของโป๊ยที่มีมาครั้งนั้น จะว่าอย่างไรยังหาพบลำเนาไม่ สันนิษฐานว่า คงจะยกย่องพระเกียรติยศในข้อที่ไม่ทรงรังเกียจสาสนาอื่นนั้นประการ ๑ ขอฝากพวกฝรั่งเศสทั้งพวกยาคหลวงที่มาสอนสาสนา แลพวกพ่อค้าที่มาค้าขาย ให้ทรงช่วยทำนุบำรุงประการ ๑ แสดงประสงค์จะเปนสัมพันธมิตร รับจะช่วยพระราชธุระในบรรดาการทั้งปวง ซึ่งสมเด็จพระนารายน์จะต้องพระราชประสงค์นั้นประการ ๑ จึงเปนเหตุให้สมเด็จพระนารายน์ทรงยินดี

ที่จะได้มีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ เพราะทรงทราบอยู่ว่าพระเจ้าหลุยมีอานุภาพมาก ของลันดาและอังกฤษมีความยำเกรงทั้งสองพวก อีกประการ๑ มีพระราชประสงค์อยู่ที่จะให้ไทยได้เล่าเรียนรู้วิชาของฝรั่ง ซึ่งจะเอามาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง พวกฝรั่งเศสที่มากับยาคหลวงก็ได้มาช่วยทำการให้เป็นประโยชน์อยู่บ้างแล้ว ต่อไปจะได้หาผู้ที่จะเป็นครูฝึกหัดวิชาต่าง ๆ ที่วิเศษขึ้นไป มีวิชาทหารเป็นต้นได้จากพระเจ้าหลุย ด้วยเหตุนี้เมื่อสังฆราชเชิญพระราชสาส์นและสมณสาส์นมาถวายครั้งนั้น สมเด็จพระนารายน์มีพระราชประสงค์จะพระราชทานบำเหน็จทูตานุทูตให้ถูกพระหฤไทยของพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ และพระหฤไทยของโป๊ป จึงทรงรับจะสร้างวัดอันเป็นที่สถิตย์ของสังฆราชคฤศตังพระราชทาน การอันนี้ถ้าว่าโดยราชประเพณีไทยก็ไม่เป็นการแปลกปลาดอันใด ด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไทยเคยสร้างวัดพระราชทานพวกแขกมาแต่ก่อนก็มี แต่พวกสังฆราชยาคหลวงคิดโดยใจของตนเห็นเป็นการอัศจรรย์ เพราะไม่เคยปรากฏว่ามีพระเจ้าแผ่นดินที่ถือสาสนาอื่นใดเคยสร้างวัดคฤศตังพระราชทานมาแต่ก่อน พวกสังฆราชยาคหลวงจึงเกิดความเข้าใจว่า สมเด็จพระนารายน์คงจะทรงเลื่อมใสในสาสนาคฤศตังอยู่บ้าง ถ้าคิดอ่านอย่างไรให้ดี เห็นจะเชิญเสด็จให้เข้ารีดได้สักเวลา ๑ เป็นแน่ ถ้าได้สมเด็จพระนารายน์เข้ารีดแล้ว ราษฎรเมืองไทยก็คงพากันเข้ารีดตามเสด็จหมดทั้ง

บ้านทั้งเมือง จะเปนปาฏิหาริยอันใหญ่หลวงที่พวกคนมาทำให้เกิดขึ้นอย่าง ๑ เมื่อคิดเช่นนี้ พวกสังฆราชยาคหลวงก็ยิ่งพยายามที่จะทำให้สมเด็จพระนารายน์พอพระราชหฤไทยในการงานทั้งปวงแลเรียกหาพวกฝรั่งเศสมาถวายให้ทรงใช้สอยราชการ ได้มาทำการอันเปนประโยชน์ให้เกิดขึ้นหลายอย่าง เช่นตั้งโรงเรียนสอนภาษาแลวิชาศิลปสาตรของฝรั่ง แลตั้งโรงพยาบาลเปนต้น ส่วนสถานที่ต่าง ๆ ที่ช่างฝรั่งให้แบบอย่างสร้างขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ก็มีมาก ที่ยังปรากฏอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา เช่นพระที่นั่งพิไสยศัลลักษณ (หอสังเกตโหรังจันทรเกษม) ถังประปาในพระราชวังหลวงเปนต้น ที่เมืองลพบุรีมีป้อมปราการแลพระราชวังตลอดจนประปา ที่เมืองธนบุรีมีป้อมวิไชยประสิทธิ์ แลเข้าใจว่ายังมีตามหัวเมืองอื่นต่างประเทศ คือ ป้อมปราการเมืองนครศรีธรรมราชแห่ง ๑ ป้อมปราการเมืองนครราชสีมา (เมืองเดิมอยู่ใกล้ท้ายลสูงเนินเปน ๒ เมือง เรียกว่าเมืองโคราคบุระ คนเรียกว่าเมืองโคราคฤๅเมืองเก่าเมือง ๑ เมืองสีมาเมือง ๑ ย้ายมาสร้างเปนเมืองใหม่จึงเอาชื่อเดิมมาปรุงเรียกว่า เมืองนครราชสีมา แต่คนยังคงเรียกว่าเมืองโคราค) แห่ง ๑ ป้อมปราการเมืองเพ็ชรบูรณ์แห่ง ๑ ที่รื้อเสียแล้วเข้าใจว่าเมืองพิศณุโลกแห่ง ๑ เมืองจันทบุรีแห่ง ๑ แลได้ยินว่าเมืองตะนาวศรีอีกแห่ง ๑ แต่จะสร้าง

๑ ที่เรียกชื่อว่าป้อมวิไชยประสิทธิ์ เข้าใจว่าจะพึ่งมาเรียกเมื่อเปนป้อมมุมวังครั้งกรุงธนบุรี.

แห่งไหนก่อนหลังกันอย่างไรหาทราบไม่ เรื่องราวในตอนที่กล่าวมานี้เป็นตอนก่อนวิชเยนทรเข้ามารับราชการ เพราะตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุฝรั่ง วิชเยนทรพึ่งเข้ามาถึงเมืองไทยเมื่อพวกสังฆราชยาคหลวงฝรั่งเศสได้เข้ามาตั้งอยู่แล้วถึง ๑๓ ปี และสมเด็จพระนารายน์ก็ได้มีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ อยู่แล้ว วิชเยนทรหาได้เป็นผู้ชักโยงไทยให้เป็นไมตรีกับฝรั่งเศสไม่.

เรื่องราวประวัติของวิชเยนทรนั้น ว่าเป็นชาวเมืองในประเทศกรีก เกิดเมื่อราวคฤศตศก ๑๖๕๑ ตรงกับปีขาล พ.ศ. ๒๑๙๓ นามสกุลชื่อว่า เยรากี แปลว่าเหยี่ยวนกเขาตามภาษากรีก บิดามารดาเป็นผู้ยากจน วิชเยนทรเห็นว่าบิดามารดาต้องหาเลี้ยงได้ความลำบากนัก คิดจะหาเลี้ยงตัวเองจึงหนีไปรับจ้างเป็นลูกเรืออังกฤษตั้งแต่อายุได้ ๑๒ ปี ทำนองจะมีบิดามารดารู้ร่องรอยจึงเปลี่ยนเรียกชื่อตัวเสียว่า ฟอลคอน ซึ่งเป็นภาษาอังกฤษ หมายความว่าเหยี่ยวนกเขาเหมือนกัน วิชเยนทรได้ไปอยู่เมืองอังกฤษสักสองสามปี แล้วรับจ้างลงเรือกำปั่นของพ่อค้าอังกฤษคน ๑ ชื่อ ยอช ไฮวต์ ออกมาค้าขายทางประเทศตวันออก มาถึงเมืองไทยเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๑๗ เป็นปีที่ ๑๗ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายน์ เวลานั้นอายุวิชเยนทรได้ราว ๒๕ ปี ยอช ไฮวต์ เห็นวิชเยนทรเป็นคนฉลาดเฉลียว จึงให้อยู่ซื้อสินค้าที่กรุงศรีอยุทธยา ต่อมายอชไฮวต์จะไปค้าขายที่เมืองอื่น วิชเยนทรไม่ปรารถนาจะไป

ด้วย เพราะได้เล่าเรียนรู้ภาษาไทย แลได้สมาคมคุ้นเคยกับพวกพ่อค้าที่ในกรุงมากแล้ว จึงออกจากการงานของยอชไฮวต์มาเข้าหุ้นส่วนกับพวกแขกเทศเดินเรือค้าขายทางอินเดีย ครั้งหนึ่งเรือวิชเยนทรไปถูกพายุถึงอับปางทางทะเลอินเดีย เมื่อวิชเยนทรขึ้นฝั่งได้ไปพบราชทูตไทยที่กลับจากประเทศเปอเซีย เรือมาถูกพายุแตกที่ตรงนั้นเหมือนกัน วิชเยนทรมีเงินติดตัวอยู่บ้าง จึงรับอาสาพาราชทูตไทยกลับมาถึงกรุงศรีอยุทธยา เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กเห็นวิชเยนทรภักดีต่อราชการมีความชอบ จึงให้เข้ารับราชการอยู่ในกรมพระคลังสินค้า แต่แรกได้ทำการในน่าที่สมุห์บาญชี วิชเยนทรเคยค้าขายเข้าใจเล่ห์กลของพวกพ่อค้า ไม่ช้าก็ทำความชอบให้ปรากฏ มีเรื่องราวกล่าวว่าครั้ง ๑ พวกพ่อค้าแขกเทศมาทวงเงินซึ่งอ้างว่าเกี่ยวค้างอยู่พระคลังสินค้าเป็นอันมาก เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กให้วิชเยนทรสอบบาญชีกับพวกแขก วิชเยนทรสอบกลับได้หลักฐานว่าที่จริงพวกพ่อค้าแขกเป็นหนี้พระคลังสินค้าอยู่เป็นอันมาก กลับได้เงินหลวงมาเข้าพระคลัง เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กก็ไว้วางใจวิชเยนทรยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน กราบทูลยกย่องต่อสมเด็จพระนารายน์ จึงทรงตั้งเป็นหลวงวิชเยนทร มีตำแหน่งราชการในกรมพระคลังสินค้า

วิชเยนทรฉลาดเฉลียวทำการงานของพระคลังสินค้าไม่เสียเปรียบพวกพ่อค้า แลรู้จักผ่อนผันการงานที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งโดย

รู้จักนิไสยใจคอของฝรั่ง ไม่ช้านานเท่าใดพวกฝรั่งต่างชาติก็พากันชอบพอ พาให้การงานในพระคลังสินค้าเรียบร้อยเจริญขึ้น จึงเป็นเหตุให้ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นพระวิชเยนทร ตำแหน่งทำนองกรมท่าฝรั่ง อย่างพระโชฎึกเป็นกรมท่าจีนฉนั้น*

ในสมัยนั้นข้าราชการที่มีกำลังพาหนะ เป็นต้นแต่เจ้าพระยาโกษา ฯ ลงมา ทำการค้าขายด้วยโดยมาก พระโชฎึกแลพระยุพาที่เป็นหัวน่ากรมท่าซ้ายขวา ก็เป็นพ่อค้าใหญ่ในพวกจีนแลแขกด้วยในตัว วิชเยนทรเข้ารับราชการก็ทำการค้าขายมาด้วยแต่แรก ครั้นมีวาศนาขึ้นการค้าขายก็ยิ่งใหญ่ขึ้นโดยลำดับมา เพราะพวกอังกฤษแลฮอลันดาช่วยเกื้อหนุนด้วยประการต่าง ๆ จนวิชเยนทรมีกำลังตั้งตัวได้ แต่รับราชการอยู่ในยังคับบัญชาเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กตลอดมา เรื่องประวัติของวิชเยนทรตอนต้นได้ความดังกล่าวมานี้.

จะว่าด้วยเรื่องพงษาวดารต่อไป ถึงปีวอก พ.ศ. ๒๒๒๓ บริษัทฝรั่งเศสเข้ามาตั้งค้าขายในกรุงศรีอยุทธยาเป็นที่แรก สมเด็จพระนารายน์ก็ทรงยินดี พระราชทานอุปการะทำนุบำรุงด้วยประการต่าง ๆ เพราะว่ามีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ อยู่แล้ว แลได้ทรงปรารภอยู่แต่ก่อนว่า จะแต่งทูตให้เชิญพระราชสาส์น

---

* ในสมัยนั้น กรมท่าเป็นแต่อรมขึ้นกระทรวงพระคลัง กรมท่าขวาเป็นฝ่ายแขก กรมท่าซ้ายเป็นฝ่ายจีน กรมท่ากลางเมื่อแรกตั้งจะเป็นฝ่ายฝรั่งกระมัง.

กับเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีถวายแทนพระเจ้าหลุยแลโป๊ยณกรุงโรม แต่ยังขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องเรือที่จะไปครั้นบริษัทฝรั่งเศสมาอาสาจะรับทูตไป จึงโปรดให้ทูตานุทูตไปเมืองฝรั่งเศสเป็นครั้งแรก เมื่อปีรกา พ.ศ. ๒๒๒๕ แต่ทูตที่ไปคราวนี้เรือแตกกลางทางเลยสูญหายไปหมด หาได้ไปถึงเมืองฝรั่งเศสไม่.

ถึงปีกุญ พ.ศ. ๒๒๒๑ เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กถึงอสัญกรรม เหตุอันนี้เป็นข้อสำคัญแก่เรื่องพงษาวดารในตอนต่อมาเป็นอันมาก ด้วยเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กเป็นคู่พระราชหฤไทยของสมเด็จพระนารายน์ ทรงใช้สอยต่างพระเนตรพระกรรณในราชการสำคัญตั้งแต่ทำศึกสงครามกับพม่า ตลอดมาจนในการที่จะคบหาสมาคมเกี่ยวข้องกับฝรั่ง เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กก็เป็นมุขมนตรีในที่ปฤกษา แลเป็นต้นรับสั่งอำนวยการตามพระราโชบายทั้งสิ้น ก็การที่ไทยเริ่มสมาคมกับฝรั่งเศส ด้วยพวกสังฆราชบาดหลวงเข้ามาเป็นผู้สื่อสารชักโยงครั้งนั้น ผู้ที่ไม่เห็นชอบด้วยในฝ่ายข้างไทยมีมาก เพราะไม่คิดเห็นประโยชน์ทางรัฐาภิปาลโนบายภุกซึ่งถึงพระปรีชาญาณของสมเด็จพระนารายน์ ก็พากันสงไสยว่าที่พวกสังฆราชบาดหลวงมาสามิภักดิ์เป็นแต่กลอุบายจะให้ไทยละทิ้งพระพุทธสาสนาไปเข้ารีตเป็นคฤศตัง ซึ่งที่แท้ก็เป็นความจริงอยู่ส่วน ๑ จึงรังเกียจการที่ไทยไปสมาคมกับฝรั่งเศส แต่

เพราะคนทั้งหลายมีความสามิภักดิ์ในสมเด็จพระนารายน์ แลวางใจในเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กว่ามีสติปัญญาแลเปนคนซื่อตรง ก็ไม่มีใครคิดอ่านวุ่นวายไปอย่างไร ครั้นเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กถึงอสัญกรรม ข้าราชการไทยที่สมเด็จพระนารายน์ทรงไว้วางพระราชหฤไทย รองเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กลงมา คือ พระเพทราชา ๆ เปนแต่นายทหาร ไม่สันทัดแลไม่ชอบการเกี่ยวข้องกับฝรั่ง ข้าราชการที่มีสติปัญญาสันทัดทางการงานต่างประเทศ มีแต่วิชเยนทรคนเดียว ในจดหมายเหตุฝรั่งครั้งนั้นว่าสมเด็จพระนารายน์จะทรงตั้งวิชเยนทรเปนที่โกษาธิบดี แต่วิชเยนทรทูลขอตัวเสีย ด้วยเกรงข้าราชการจะพยาบาทมาฆ่าเสียมากนัก จึงทรงตั้งขุนนางเชื้อแขกคน ๑ เปนที่โกษาธิบดี แต่จะเปนพระยาฤาเปนเจ้าพระยาหาปรากฏไม่ เพราะฝรั่งเรียกแต่ว่า "พระคลัง" แต่ว่าทำการงานไม่ได้อย่างเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็ก เพราะฉนั้นราชการที่เกี่ยวกับต่างประเทศจึงมาตกอยู่ในน่าที่วิชเยนทร เห็นจะได้เลื่อนขึ้นเปนพระยาในตอนนี้ แต่วิชเยนทรเปนฝรั่งคนทั้งหลายไม่เชื่อถือไว้วางใจเหมือนอย่างเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็ก แลยังมีเหตุให้รังเกียจอีกอย่าง ๑ ด้วยเดิมวิชเยนทรถือสาสนาลัทธิโปรเตสตันต์ ยากหลวงฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อมเอาเข้ารีตลัทธิโรมันคาโธลิคได้เมื่อก่อนนี้สักปี ๑ จึงเข้าใจกันโดยมากว่าวิชเยนทรเปนพรรคพวกของยากหลวง ด้วยเหตุเหล่านี้ ตั้งแต่เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กถึง

อสัญกรรม ข้าราชการจึงตั้งต้นแตกกันเป็น ๒ พวก คือพวกวิชเยนทรเป็นพวกชอบฝรั่งเศส พวกพระเพทราชาเป็นพวกชังฝรั่งเศส แต่ยังไม่ถึงเกิดเป็นอริกัน เพราะมีความยำเกรงสมเด็จพระนารายน์อยู่.

ฝ่ายวิชเยนทรตั้งแต่ได้เป็นหัวน่าในราชการต่างประเทศ ก็ตั้งใจพยายามที่จะให้บังเกิดประโยชน์แก่เมืองไทยด้วยการที่คบหาสมาคมกับต่างประเทศ ให้สมพระราชประสงค์ของสมเด็จพระนารายน์ คือคิดจะให้ไทยเป็นสัมพันธมิตรสนิทกับฝรั่งเศส กิดกันมิให้ฮอลันดาแลอังกฤษคิดร้ายได้นั้นอย่าง ๑ คิดจะบำรุงการค้าขายของไทยให้เจริญโภคทรัพย์เป็นกำลังบ้านเมืองด้วยอย่าง ๑ การทั้ง ๒ อย่างนั้น ที่ปรากฏว่าได้จัดทำในชั้นวิชเยนทรเป็นหัวน่าในราชการต่างประเทศเป็นประการใด จะอธิบายต่อไปทีละอย่าง จะว่าด้วยเรื่องสมาคมกับฝรั่งเศสก่อน.

เมื่อเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กยังมีชีวิตรอยู่ สมเด็จพระนารายน์ได้โปรดให้ราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๒๒๔ ดังกล่าวมาแล้ว ทูตหายไปกว่าปี ทางกรุงศรีอยุทธยายังไม่ทราบแน่ว่าทูตจะไปเป็นอันตรายฤๅอย่างไร สมเด็จพระนารายน์ทรงพระวิตก จึงโปรดให้จัดข้าราชการ ๒ คน ตามไปสืบข่าวทูตที่ไปคราวก่อน วิชเยนทรเป็นผู้จัดการครั้งนั้น จึงไปหาสังฆราชคฤคดังชอยาคหลวงไป

เปนล่าม ๒ รูป ความคิดของวิชเยนทรอยากจะให้พระเจ้าหลุยแต่งราชทูตพิเศษต่างพระองค์เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ตามแบบอย่างประเทศใหญ่ในยุโรปแต่งทูตไปยังประเทศที่มีเกียรติยศเสมอกัน เพราะทูตฝรั่งที่เคยเข้ามาแต่ก่อน มักเปนแต่พ่อค้าเชิญพระราชสาส์นมา หาได้เปนราชทูตตรงมาจากราชสำนักจริง ๆ ไม่ วิชเยนทรคงไปพูดจาชี้แจงให้สังฆราชช่วยเพ็ดทูลขอร้องออกไปด้วย แลคงจะอ้างว่าถ้าพระเจ้าหลุยให้ราชทูตเข้ามายกย่องพระเกียรติยศสมเด็จพระนารายน์อย่างนั้นแล้ว การที่จะแผ่สาสนาคฤศตังก็จะสดวกขึ้นอีกมาก สังฆราชเห็นชอบด้วย จึงยอกชี้แจงความไปให้ทูลพระเจ้าหลุยด้วยอีกทาง ๓ ทูตไทยครั้งที่ ๒ ไปเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๒๒๖ เมื่อไปถึงเมืองฝรั่งเศสรัฐบาลก็ต้อนรับเปนอันดี แต่เปนทูตฉลองศุภอักษรสำหรับไปสืบข่าวทูตที่ไปคราวก่อน ไม่ได้เชิญพระราชสาส์นไปถวาย พระเจ้าหลุยจึงเปนแต่ให้เฝ้าที่พระราชวังเวอซายในเวลาเสด็จออกประพาศผ่านไป[๒] เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน คฤศตศก ๑๖๘๕ หาได้เสด็จออกรับเปนการเต็มยศไม่.

---

๑ ในตอนนี้ บิฉอบเบริดที่เปนสังฆราชแรกนั้นมรณภาพ โปบได้ตั้งให้บิฉอบเมเตโลโปลิศ (รูปที่ตั้งมาใหม่) เปนสังฆราชแทน.

๒ เมื่อคราวพระยามนตรีสุริยวงศ์ ชุ่ม เปนราชทูตไปเมืองอังกฤษในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร ขากลับแวะเมืองฝรั่งเศสจะเฝ้าเอมปเรอนโปเลียนที่ ๓ ก็ให้เฝ้าเวลาเสด็จประพาศเหมือนกัน คงถ่ายแบบมาแต่คราวที่กล่าวนี้.

เมื่อพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ได้ทรงทราบว่าสมเด็จพระนารายน์ได้ทรงแต่งทูตไปเชิญทางพระราชไมตรี แต่เรือแตก ทูตเป็นอันตรายเสียหมด ก็ทรงพระดำริห์เห็นว่าควรจะแต่งราชทูตให้เข้ามาสนองทางพระราชไมตรีให้ต้องตามราชประเพณี เพราะแต่ก่อนเป็นแต่ให้สังฆราชยาดหลวงเป็นผู้เชิญพระราชสาส์น ไม่เหมือนกับที่สมเด็จพระนารายน์ได้ทรงแต่งทูตไป แลครั้งนั้นจะเป็นด้วยสังฆราชฝรั่งเศสทูลชี้แจงไปจากเมืองไทยว่ากระไร ฤๅเป็นเพราะพวกยาดหลวงเยซูอิตที่เมืองฝรั่งเศสจะทูลอธิบายต่อไปประการใดหาปรากฏไม่ พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ เข้าพระไทยว่า สมเด็จพระนารายน์ทรงเลื่อมใสคริสตังขาในสาสนาคฤศตังอยู่แล้ว เป็นแต่ยังกีดด้วยเกรงความครหาจึงยังไม่เข้ารีต ถ้าพระเจ้าหลุยให้ราชทูตเชิญกระแสรับสั่งเข้ามาทูลเชื้อเชิญให้เป็นพระเกียรติยศแล้ว คงจะไม่ขัดพระอัธยาไศรยเป็นแน่ เมื่อพระเจ้าหลุยทรงแต่งให้เชวะเลียเดอโชมอง เป็นเอกอรรคราชทูตมาเจริญทางพระราชไมตรี จึงดำรัสสั่งให้มาทูลเชิญสมเด็จพระนารายน์เข้ารีตคฤศตัง แลแต่งให้ยาดหลวงซึ่งสำหรับจะเป็นราชครูผู้ถวายศิลสมเด็จพระนารายน์ให้มากับราชทูตด้วยทีเดียว โดยเชื่อพระไทยตามกิติศัพท์ที่ได้ทรงทรายนั้น ราชทูตฝรั่งเศสมาด้วยเรือรบ ๒ ลำ รับทูตไทยที่ไปคราวที่ ๒ กลับมาส่งด้วย มาถึงเมืองไทยในปีฉลู พ.ศ. ๒๒๒๗ วิชเยนทรลงไปรับราชทูตฝรั่งเศส ทราบว่าพระเจ้าหลุยให้ราชทูต

มาเชิญสมเด็จพระนารายน์เข้าริดก็ตกใจ ยอกชี้แจงแก่ทูตว่า สมเด็จพระนารายน์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธสาสนามั่นคง เห็นจะไม่ยอมฉ้อสาสนาอื่น ไม่ควรจะทูลเชื้อเชิญให้เกิดหมองหมางในทางพระราชไมตรีที่ทูตเข้ามา ราชทูตฝรั่งเศสก็ไม่ฟัง ว่าเป็นข้อรับสั่งของพระเจ้าหลุย แม้ความในพระราชสาส์นที่เชิญมาเป็นเรื่องชักชวนให้ทรงเลื่อมใสในสาสนา ราชทูตไม่สามารถจะงดเสียได้ วิชเยนทรก็มิรู้ที่จะทำประการใด ความทรายถึงสมเด็จพระนารายน์ ครั้นทรงรับรองราชทูตให้เป็นเกียรติยศแล้ว จึงทรงพระราชดำริห์ผ่อนผันโดยพระปรีชาญาณ ให้ประกาศพระราชกฤษฎีกาพระราชทานอนุญาต แล้วแต่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินคนใดใครจะมีใจศรัทธาฉ้อสาสนาคฤศตังก็ไม่ห้ามปราม จะทรงทำนุบำรุงเหมือนแต่ก่อนด้วยประการทั้งปวง แต่ส่วนพระองค์เมื่อราชทูตฝรั่งเศสให้วิชเยนทรกราบทูลวิงวอน มีรับสั่งให้ราชทูตนำความไปทูลพระเจ้าหลุยว่า ทรงแจ้งพระหฤไทยอยู่แล้วว่า เพราะพระเจ้าหลุยทรงรักใคร่จะให้สันทิตเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงอยากให้ร่วมสาสนากัน แต่การฉ้อสาสนาไม่ได้อยู่ในอำนาจมนุษย์ที่เลือกเอาเองได้ เพราะต้องแล้วแต่ศรัทธาที่จะเกิดขึ้นในใจเป็นใหญ่ ที่พระเจ้าหลุยทรงชักชวนมานั้นก็ไม่ขัดขวาง จะตั้งพระหฤไทยไว้เป็นกลาง ถ้าหากว่าพระเป็นเจ้าบนสวรรค์บันดาลให้ความ

ศรัทธาเกิดขึ้นในพระหฤไทยเมื่อใด ก็จะยอมเข้ารีตแต่นั้นไป ราชทูตก็มิรู้ที่จะตอบโต้อย่างไรต่อไป.[๑]

ครั้นเมื่อราชทูตฝรั่งเศสจะกลับไป สมเด็จพระนารายน์ทรงพระราชดำริห์ว่า ราชทูตไทยที่ไปจำทูลพระราชสาส์นยังหาได้ไปถึงพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ไม่ จึงทรงจัดราชทูตอีกชุด ๑ ให้พระวิสูตรสุนทร (คือ โกษาปาน) น้องเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กเป็นราชทูตไปกับฝรั่งเศสในปลายปีฉลูนั้น.

การที่ไทยได้สมาคมกับฝรั่งเศส จนมีราชทูตเข้ามาจากพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ คราวนี้ เป็นประโยชน์แก่ไทยหลายอย่าง คือที่ได้พวกฝรั่งเศสซึ่งมีวิชาความรู้มาช่วยราชการนั้นเป็นต้น ในคราวที่ทูตมานี้ ก็ปรากฏว่าสมเด็จพระนารายน์รับสั่งขอข้าราชการที่มากับทูตไว้ ๒ คน คนหนึ่งเป็นนายทหาร ชื่อ เชวะเลีย เดอฟอแยง อยู่เป็นครูฝึกหัดทหารอย่างยุโรป แล้วทรงตั้งเป็นออกพระศักดิสงคราม อีกคนหนึ่ง ชื่อ เดอลามา เป็นนายช่าง แต่ข้อที่เป็นประโยชน์อย่างสำคัญนั้น คือที่เป็นเหตุให้อังกฤษและฮอลันดาหายโหดร้ายหันมาเป็นทางไมตรีกับไทย หวังจะสนิทสนมอย่างฝรั่งเศสบ้าง ด้วยเหตุนี้ วิชเยนทรจึงเป็นคนสำคัญขึ้น เห็นจะได้เป็นเจ้าพระยาในตอนนี้.

---

๑ คำราชทูตฝรั่งเศสกราบทูล และคำตอบของสมเด็จพระนารายน์ ที่แต่งไว้ในภาษาอังกฤษดีนักหนา มีอยู่ในหนังสือเรื่องเมืองไทยสมัยนั้นหลายเรื่อง ที่เอามากล่าวในที่นี้เพียงใจความสั้น ๆ.

ส่วนการค้าขายที่วิชเยนทรคิดจัดขึ้นตั้งแต่ได้ว่าการต่างประเทศนั้น ประสงค์จะให้มีเรือไทยไปค้าขายถึงนานาประเทศให้ได้กำไรเหมือนกับที่ฝรั่งมาค้าขายเมืองนี้อย่าง วิชเยนทรคุ้นเคยกับอังกฤษยิ่งกว่าพวกอื่น เพราะได้เคยอยู่กับอังกฤษรู้นิไสยใจคอกันมาแต่ก่อน จึงคิดอ่านสร้างเรือกำปั่นหลวงเพิ่มเติมขึ้น แล้วชักชวนพวกอังกฤษให้มารับเดินเรือของหลวง ครั้งนั้นพวกอังกฤษที่ทำการของบริษัทได้ผลประโยชน์น้อยไม่พอใจมีอยู่เป็นอันมาก จะออกทำมาค้าขายโดยลำพังตนเอง บริษัทก็คอยขัดขวางแกล้งไม่ให้ค้าขายแข่ง วิชเยนทรรู้การอันนี้ จึงเกลี้ยกล่อมพวกอังกฤษโดยยอมอนุญาตให้เอาสินค้าของตนไปในเรือหลวงได้ด้วย ก็มีคนอังกฤษออกจากบริษัทมาสมัครรับราชการเป็นอันมาก มีจำนวนกว่า ๕๐ คน ต่อมาซ้ำผู้จัดการของบริษัทอังกฤษที่ในกรุง ฯ ชื่อ ริชาดเยอนาย์คน ๑ แซมยวลไฮวต์คน ๑ เกิดวิวาทกับบริษัท ออกมาสมัครรับราชการเห็นจะเป็น ๒ คนนี้มาขยายความให้ปรากฏว่า อังกฤษอยากได้เมืองมฤทไปเป็นท่าค้าขายของบริษัทอังกฤษ โดยอ้างว่าเพราะไทยไม่ทำนุบำรุงการค้าขายให้เจริญตามสมควร วิชเยนทรจึงทูลขอให้จัดตั้งเมืองมฤทเป็นสถานที่ค้าขายของหลวง และสร้างป้อมประจำท่าเหมือนสถานที่ฝรั่งตั้งที่อื่น แล้วทูลขอให้ริชาดเยอนาย์เป็นที่ออกพระเจ้าเมืองมฤท และตั้งแซมยวลไฮวต์ เป็นเจ้าท่าไปจัดการค้าขายของรัฐบาลที่เมืองมฤท ที่ไทยจัดการค้าขายดัง

กล่าวมานี้บริษัทอังกฤษย่อมไม่พอใจ เพราะประมูลแย่งเอาคนของบริษัทมาให้ทำการค้าขายแข่งบริษัท แต่ไม่อาจจะขัดขวางอย่างไรได้ เพราะรัฐบาลอังกฤษยังคิดจะผูกพันเป็นไมตรีกับไทยอยู่* แต่มามีเหตุเกิดขึ้นด้วยพวกอังกฤษที่เป็นนายเรือกำปั่นไทยชื่อกัปตันโคต เป็นคนสำคัญในพวกนี้คน ๑ เอาแบบอย่างความประพฤติของบริษัทมาทำย่าง เป็นต้นว่าถ้าพบปะเรือเมืองพม่าไปค้าขายทางอินเดีย . ก็จับเอาเป็นเชลยเสีย โดยอ้างว่าพม่าเป็นข้าศึกกับไทย จนเรือเมืองพม่าไม่ใคร่กล้าไปค้าขายทางอินเดีย อีกคราว ๑ ไปค้าขายที่เมืองกอละคอนคา ซึ่งยังเป็นอิสระอยู่ใกล้เมืองมัทราฐ ไปเกิดวิวาทขึ้นโดยเจ้าของเมืองไม่ยอมใช้หนี้สิน ก็เอาปืนยิงต่านแล้วจับเอาเรือเมืองกอละคอนคามาเป็นเชลย เจ้าเมืองกอละคอนคาไปต่อว่าบริษัทว่า รัฐบาลอังกฤษเป็นไมตรีกันอยู่ เหตุไฉนจึงปล่อยให้คนอังกฤษมาทำร้ายบริษัทจึงขอกองออกไปยังรัฐบาลอังกฤษ ชี้แจงกล่าวโทษวิชเยนทรว่าเป็นพวกฝรั่งเศส แลคิดอ่านเกลี้ยกล่อมเอาคนอังกฤษไปตั้งซ่องเพื่อแสวงหากำไรเป็นผลประโยชน์ของตน หาใช่เป็นความคิดของไทยไม่ รัฐบาลอังกฤษขัดเคือง จึงอนุญาตให้เรียกคนอังกฤษที่มาทำราชการอยู่กับไทยกลับไปให้หมด บริษัทได้ทีก็

---

* เมื่อพระเจ้าชาลส์ที่ ๒ สิ้นพระชนม์ พระเจ้าเชมส์ที่ ๒ ได้เสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ถึงมีพระราชหัตถเลขามาบอกข่าวแก่วิชเยนทร มีสำเนาปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของอังกฤษ.

แต่งเรือรบออกเที่ยวรับเรือกำปั่นไทยที่ไปค้าขายอยู่ทางอินเดีย แล้วให้เรือรบ ๑ ลำมาที่เมืองมฤท เอาประกาศของรัฐบาลอังกฤษมาป่านยอกพวกอังกฤษที่ทำราชการไทย เวลานั้นมีอยู่ในกรุง ฯ ๒๕ คน อยู่ที่เมืองมฤท ๒๕ คน ยังกลัวให้ออกจากราชการให้หมด แล้วส่งหนังสืออัลติเมตัม ให้พระยาตะนาวศรีส่งเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา เป็นหนังสือกราบทูลสมเด็จพระนารายน์กล่าวโทษว่าเจ้าพนักงานทำการแก่กลั่นบริษัทต่าง ๆ จนสูญเสียทรัพย์ไปถึง ๔๐,๐๐๐ ปอนด์ ขอให้ใช้ทรัพย์นั้นภายในกำหนด ๒ เดือน ถ้าหาไม่จะต้องทำตามอำเภอใจ

ในระหว่างเวลาพระยาตะนาวศรีส่งหนังสืออัลติเมตัมของบริษัทอังกฤษเข้ามายังกรุง ฯ ทางโน้นพวกอังกฤษที่มาอยู่เมืองไทยพากันกลัวรัฐบาลก็กลับไปเข้ากับอังกฤษ เชื้อเชิญพวกนายเรือรบอันพักอยู่ที่เมืองมฤท ฝ่ายกัปตันวิลค์เตน นายเรือรบอังกฤษคิดว่าย่อมไทยมีอยู่ที่เมืองมฤท ถ้าเกิดรบกันขึ้นกับไทยจะต้องได้ย่อมเป็นการลำบาก เมื่อพวกอังกฤษได้รับให้ขึ้นอยู่บนเมืองแล้วควรจะทำให้เป็นประโยชน์สำหรับการข้างน่าเสียด้วยที่เดียว จึงให้ทหารลงมีชิงย่อมเมืองมฤท แลแย่งเอาเรือกำปั่นรบของไทยที่อยู่น่าเมืองไปเสียด้วยลำ ๑ พระยาตะนาวศรีเห็นอังกฤษก่อการสงครามขึ้นก่อน ก็ยกกองทัพลงมาจากเมืองตะนาวศรีเข้าปล้นเมืองมฤทที่พวกอังกฤษตั้งอยู่ในกลางคืนวันที่ ๑๔ กรกฎาคม

ค.ศ. ๑๖๘๗ (ราวในเดือน ๗ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๐๗) พวกอังกฤษกำลังประมาทไม่ได้เตรียมระวังตัว ถูกฆ่าฟันตายเสียเป็นอันมาก ริชาดเยอนายบิก็ตายในที่รบ ไทยกลับเอาข้อมคืนได้ และแย่งเรือรบอังกฤษไว้ได้ลำ ๑ กับตันเวลค์เดนกับพวกอังกฤษที่เหลือตายลงเรือหนีไปได้ ๒ ลำ พอข่าวทราบเข้ามาถึงกรุง ฯ สมเด็จพระนารายน์ก็ให้มีพระราชกฤษฎีกาประกาศเป็นสงครามกับบริษัทอังกฤษ* เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ค.ศ. ๑๖๘๗ (ราวในเดือน ๗ ปีเถาะ พ.ศ.๒๒๓๐) อังกฤษกับไทยจึงเลยเป็นข้าศึกกันมาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระนารายน์.

พอถึงเดือน ๑๐ ปีเถาะนั้น มองสิเออ เดอลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสก็พาโกษาปานกลับมาส่งถึงกรุง ฯ ทูตไทยคราวโกษาปานไปเมืองฝรั่งเศสครั้งนั้น เลื่องฦาในยุโรปมาก เพราะเป็นทีแรกที่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินประเทศทางตวันออกแต่งราชทูตไปยังราชสำนักพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยจึงทรงรับรองยกย่องเกียรติยศเป็นอย่างสูง ถึงให้ติเหรียญแลเขียนรูปราชทูตไทยเข้าเผ้าไว้เป็นที่ระฦก แต่ทูตที่ไปคราวนั้นจะได้รับกระแสรับสั่งให้ไปจัดการงานอย่างใดกับฝรั่งเศสบ้างหาปรากฏไม่ ถึงที่พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ให้ราชทูตเข้ามาอีกครั้ง ๑ คราวมาส่งโกษาปาน ก็ยังไม่พบหลักฐานชัดเจนว่ามาทำไม เป็นแต่ปรากฏว่าพระเจ้าหลุยทรง

* สำเนาประกาศแปลเป็นภาษาอังกฤษ มีอยู่ในจดหมายเหตุอังกฤษ ซึ่งหอพระสมุด ฯ พิมพ์ เล่ม ๔ น่า ๑๙๓.

จัดทหารฝรั่งเศสมีจำนวน ๑,๔๐๐ คน นายพลชื่อ เดส์ฟาช เปนผู้บังคับบัญชา ให้มารับราชการของสมเด็จพระนารายน์ แลปรากฏในจดหมายเหตุของฝรั่งว่า เมื่อทหารเหล่านั้นมาถึง ทูตฝรั่งเศสจะพามาขึ้นที่กรุงศรีอยุทธยา รัฐบาลไทยหายอมไม่ ให้ขึ้นที่เมืองขนบุรี แล้วแบ่งส่งไปรักษาป้อมที่เมืองมฤท ๒ กองร้อย นอกจากนั้นให้อยู่ประจำรักษาเมืองขนบุรี จึงได้สร้างป้อมใหญ่ขึ้นทางฝั่งตวันออก (ตรงที่ตั้งโรงเรียนราชินีทุกวันนี้) อีกป้อม ๑.

ที่พระเจ้าหลุยส่งทหารฝรั่งเศสเข้ามาเมืองไทยคราวนั้น เปนต้นเหตุร้ายที่จะเกิดในเมืองไทย ด้วยทำให้คนระแวงสงไสยคิดเห็นกันไปต่าง ๆ เพราะทูตไทยไปเมืองฝรั่งเศสแลวกว่าปี ไทยจึงเกิดวิวาทกับอังกฤษขึ้นทางนี้ จะเข้าใจว่าทหารฝรั่งเศสมาช่วยในการที่ไทยรบกับอังกฤษครั้งนั้นไม่ได้ จึงสงไสยกันไปว่าเพราะวิชเยนทรเห็นศัตรูมีมาก จะคิดอ่านเอาอำนาจฝรั่งเศสมาไว้ป้องกันตัว แลสงไสยพระเจ้าหลุยที่ให้ทหารฝรั่งเศสมาว่าเพราะคิดจะให้มายึดเอาเมืองไทยไว้ในอำนาจ แต่เมื่อพิจารณาดูในเวลานี้เห็นว่าจำนวนทหารที่มานั้นน้อยนัก ไม่พอจะยึดเอาบ้านเมืองได้ เหตุที่จริงที่พระเจ้าหลุยส่งทหารฝรั่งเศสมาครั้งนั้น เห็นจะเปนด้วยสมเด็จพระนารายน์ต้องพระประสงค์จะจัดทหารไทยตามแบบอย่างยุโรป สำหรับรักษาป้อมปราการที่ได้สร้างขึ้นใหม่ ได้นายทหารฝรั่งเศสไว้เปนครูฝึกหัดคน ๑ ไม่พอ ราชทูตฝรั่งเศสที่มาคราวแรกเห็น

จะทูลรับรองไปว่า จะไปทูลขอให้พระเจ้าหลุยทรงรับครูทหารมาถวายอีกให้พอ ครั้นทูตฝรั่งเศสกลับไปไม่ช้านัก พวกแขกมักกะสันเป็นขบถขึ้นในกรุง ฯ เกือบจะแย่งยื้อมวิไชยประสิทธิ์ ซึ่งเชาะเลียเดอฟอแบง นายทหารฝรั่งเศสอยู่รักษาเอาไปได้ พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ได้ทรายข่าวอันนี้ จะส่งแต่ครูทหารมา เกรงเกิดเหตุการณ์อย่างนั้นอีกจะเสียเกียรติยศฝรั่งเศส และประสงค์จะให้สมเด็จพระนารายน์ทรงเลื่อมใสใช้สอยทหารฝรั่งเศสรักษาพระองค์[๑] ด้วยอีกอย่าง ๑ จะได้เป็นกำลังแสวงสิ่งของฝรั่งเศสในวันน่าต่อไป จึงส่งทหารมาถวายทั้งกรม เห็นจะไม่ใช่ได้คิดร้ายแรงไปกว่านั้น แต่บางทีพวกยาคหลวงเยซูอิตจะสนับสนุนโดยเห็นว่าจะเป็นกำลังยื้องกันการแผ่สาสนาดัชชีก็เป็นได้ แต่สมเด็จพระนารายน์คงไม่ได้คำรู้สึกเลย และไม่พ้นพระราชหฤทัยที่พระเจ้าหลุยส่งทหารฝรั่งเศสมาถวายนั้นเป็นแน่ แต่อย่างไรก็ดี ทหารฝรั่งเศสมาคราวนั้นมาถึงพอเหมาะแก่เหตุการณ์ที่ไทยเกิดรบกับบริษัทอังกฤษ ที่ไม่ปรากฏว่าอังกฤษมายกรุกที่เมืองมฤทฤาที่ใดอีก บางทีจะเป็นเพราะที่ไทยได้ทหารฝรั่งเศสมาช่วยก็จะเป็นได้.

มองสิเออ เดอลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสอยู่ในเมืองไทย ๓ เดือน พอถึงเดือนอ้ายก็ทูลลากลับไป สมเด็จพระนารายน์ทรง

---

๑ มีในจดหมายเหตุฝรั่งว่า สมเด็จพระนารายน์มีทหารม้ารักษาพระองค์เป็นแขกเทศกรม ๑ ส่วนพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสก็มีทหารรักษาพระองค์เป็นชาวสวิสทั้งกรมมีแบบแผนอยู่.

ตั้งพระวิสูตรสุนทรปาน เปนพระยาโกษาธิบดี แล้วทรงแต่ง ทูตานุทูตให้ไปถือราชทูตฝรั่งเศสคราวนี้อีกครั้ง ๑ ให้ไปเฝ้าพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ แลไปเฝ้าโป๊ปที่กรุงโรมด้วย แต่จะมีข้อราชการอย่างใดที่ให้ไปหาปรากฏไม่ บางทีจะเกี่ยวข้องแก่การให้ไปขอตัวทหารฝรั่งเศสซึ่งพระเจ้าหลุยส่งมาก็จะเปนได้ ปรากฏแต่ว่าพาเด็กไทยไปฝากเล่าเรียนวิชาที่เมืองฝรั่งเศสหลายคน ส่วนกองทหารฝรั่งเศสนั้นคงให้รักษาป้อมที่เมืองบางกอกและเมืองมฤทต่อมา เปนแต่โปรดให้นายทหารผลัดเปลี่ยนกันขึ้นไปฝึกหัดทหารไทยที่เมืองลพบุรี แต่หาให้กองทหารฝรั่งเศสขึ้นไปไม่.

ราชทูตฝรั่งเศสกลับไปได้ ๕ เดือน ทางนี้สมเด็จพระนารายน์ก็ประชวรเมื่อเดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๓๑ แล้วเลยเกิดจลาจลขึ้นในเมืองไทย มูลเหตุที่จะเกิดจลาจลครั้งนั้น เพราะสมเด็จพระนารายน์ไม่มีพระราชโอรสที่จะรับราชการได้ มีแต่เจ้าฟ้าราชธิดา ซึ่งทรงตั้งเปนกรมหลวงโยธาเทพพระองค์ ๑ น้องเธอมี ๓ พระองค์ คือเจ้าฟ้าหญิง ทรงตั้งเปนกรมหลวงโยธาทิพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าชาย ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าอภัยทศ* พระองค์ ๑ อีกพระองค์ ๑ เปนพระองค์น้อย หาปรากฏพระนามไม่ แต่น้องยาเธอทั้ง ๒ พระองค์ไม่ถูกพระอัธยาไศรยสมเด็จพระนารายน์ จึงเลยแสดงว่าประชวร

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าฟ้าอภัยทศเปนราชโอรสสมเด็จพระนารายน์ แต่ในจดหมายเหตุครั้งนั้น ว่าเปนน้องยาเธอทุกฉบับ.

อยู่แต่กับรัง หาได้ไปมาเผ้าแหนไม่ สมเด็จพระนารายน์ทรงเลี้ยงเจ้าราชนิกูลองค์ ๑ ทรงตั้งเป็นที่พระยี่ยี่เป็นผู้อยู่ปฏิบัติแลตามเสด็จใกล้ชิดติดพระองค์อยู่เป็นนิจ ทรงพระเมตตาเหมือนอย่างเป็นพระราชบุตร" สมเด็จพระนารายน์หาได้ทรงแสดงให้ปรากฏว่า จะทรงประดิษฐานเจ้านายพระองค์ใดให้เป็นรัชทายาทไม่ มีจดหมายเหตุของฝรั่งว่า วิชเยนทรได้เคยกราบทูลขอให้ทรงตั้งสมเด็จพระราชธิดาไว้ในที่รัชทายาท แต่สมเด็จพระนารายน์ตำรัสว่า จะให้ผู้หญิงครอบงำบ้านครองเมืองผิดโบราณราชประเพณี แล้วหาได้ตรัสต่อไปประการใดไม่ วิชเยนทรเห็นสมเด็จพระนารายน์ทรงยกย่องพระยี่ยี่ไว้ในที่ราชบุตรบุญธรรม จึงเข้าใจว่าถึงเวลาจะทรงมอบเวนราชสมบัติ คงจะมอบพระราชทานแก่พระยี่ยี่ ด้วยคาดการอย่างว่ามานั้น จึงคิดอ่านถวายชาติหลวงเยซูอิตฝรั่งเศสซึ่งรับอาสามาเป็นครูสอนวิชาต่าง ๆ หากเพียรเกลี้ยกล่อมพระยี่ยี่ให้เป็นพรรคพวกข้างฝรั่ง นี่ว่าจนถึงเลื่อมใสศรัทธาในสาสนาคฤศตังด้วย ความที่กล่าวมานี้หามีปรากฏในจดหมายเหตุข้างฝ่ายไทยไม่ แต่มีหลักฐานที่ควรเชื่อได้เป็นแน่อย่างหนึ่งว่า เมื่อตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายน์นั้น พวกข้าราชการพากันระแวงว่าวิชเยนทรจะคิดร้าย จึงไปเข้าเป็นพวกพระเพทราชาโดย

---

* ในร้วจดระบวนแห่พยุหยาตราเพื่อรทวง สมเด็จพระนารายน์เสด็จขึ้นพระบาท มีกระบวนพระยี่ยี่ตามเสด็จอยู่ต่อพระราชยานปรากฏในร้วนั้น.

มาก จนกิตติศัพท์ทรายถึงราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งหลัง ได้จดลงไว้ในจดหมายเหตุว่า "มีเสียงพูดกันเป็นความลับในพวกไทยว่า ถ้าหากพระเพทราชาฤๅหลวงสรศักดิ์ซึ่งเป็นลูกของพระเพทราชา อยู่ไปจนสมเด็จพระนารายน์สวรรคต บางทีอาจจะได้ราชสมบัติ ดังนี้.

ครั้นสมเด็จพระนารายน์ประชวร พอพวกข้าราชการเห็นว่าจะเสด็จสวรรคตในไม่ช้า ความหวาดหวั่นด้วยเรื่องราชทายาทก็เกิดขึ้นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายวิชเยนทรหวาดว่าถ้าพระเพทราชาได้เป็นใหญ่ก็คงจะทำร้ายพวกข้างฝรั่ง ฝ่ายข้างพระเพทราชาก็หวาดว่าวิชเยนทรจะเอาทหารฝรั่งเศสขึ้นมาจับกุมกดขี่ให้ข้าราชการทั้งปวงยอมให้พระยี่ยขึ้นครองราชสมบัติ ทั้ง ๒ ฝ่ายเห็นว่าจะต้องรีบทำการอย่างใดอย่างหนึ่งป้องกันอันตราย จะนิ่งอยู่ไม่ได้ พระเพทราชามีพรรคพวกมากกว่าแลอยู่ใกล้กว่า จึงได้โอกาสทำก่อนวิชเยนทร"

แต่การที่พระเพทราชาทำในชั้นต้น เมื่อมาพิเคราะห์ดูตามเหตุผล เห็นว่าความสมจริงอย่างที่กล่าวไว้ในหนังสือพระราช

---

๑ นายทหารฝรั่งเศสคน ๑ ซึ่งอยู่เมืองไทยในเวลานั้น กล่าวไว้ในจดหมายเหตุว่า วิชเยนทรนั้นถึงเป็นขุนนางผู้ใหญ่ก็จริง แต่สมเด็จพระนารายน์ไม่ได้ทรงใช้สอยสนิทสนมเหมือนพระเพทราชา ต่อมีราชการจึงรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้า ส่วนพระเพทราชานั้นประจำอยู่ในพระราชวัง เข้าออกนอกในได้เสมอ.

พงษาวดารว่าพระเพทราชาประสงค์เพียงจะกำจัดวิชเยนทรกับผู้ที่เป็นพรรคพวกฝรั่ง แล้วจะถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าอภัยทศซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชา หาได้ประสงค์จะชิงเอาราชสมบัติเองไม่ แต่หากหลวงสรศักดิแกล้งเลือกใส่ให้การดำเนินการไปประสงค์ไป พระเพทราชาจึงต้องจำชิงราชสมบัติไปตามเลย ปลาดอยู่อย่าง ๑ ที่จดหมายเหตุของฝรั่งครั้งนั้นก็มีมากมายหลายฉบับ แต่ไม่มีในฉบับใดที่ผู้แต่งจะได้รู้เห็นว่าหลวงสรศักดิเป็นราชโอรสลับของสมเด็จพระนารายน์ ดังว่าในหนังสือพระราชพงษาวดาร กล่าวแต่ว่าเป็นบุตรพระเพทราชาทุก ๆ ฉบับ ข้อนี้ทำให้เห็นว่าที่อ้างว่าหลวงสรศักดิเป็นราชโอรสของสมเด็จพระนารายน์ จะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในรัชกาลหลังต่อมาเมื่อเสียกรุง หลวงสรศักดิเองหาได้ตั้งตัวเป็นราชโอรสลับดังกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารไม่.

เรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามที่ปรากฏในจดหมายเหตุฝรั่ง เนื้อเรื่องก็ยุติตรงกับหนังสือพระราชพงษาวดาร เป็นแต่มีรายการพิศดารออกไปว่า เมื่อเดือน ๑๐ ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๓๑ สมเด็จพระนารายน์พระทรงประชวร ประทับอยู่ที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ในพระราชวังเมืองลพบุรี พอพระเพทราชาเห็นว่าพระอาการหนักจะไม่คืนดีได้เป็นแน่แล้ว ก็สั่งให้ตั้งกองล้อมวงรักษาพระราชวังให้กวดขัน (ตั้งแต่วันที่ ๒๐ พฤษภาคม) พระเพทราชาเข้าไปบัญชาการอยู่ในพระราชวัง แล้วให้ไปเรียกวิชเยนทรกับนายทหาร

ฝรั่งเศสซึ่งขึ้นไปอยู่ที่เมืองลพบุรีในเวลานั้นเข้าไปยอกว่า สมเด็จพระนารายน์ทรงพระประชวร เดียวนี้มีกิตติศัพท์ว่ามีผู้จะคิดชิงราชสมบัติ กำลังจะสืบสาวเอาตัวผู้คิดร้าย จะต้องให้เอาตัววิชเยนทรกับนายทหารเหล่านั้นคุมไว้ก่อน แล้วจึงสั่งให้เอาตัวไปถักขังไว้ทั้งหมด ต่อมาอีกวัน ๑ พระเพทราชาให้เอาพระยีย์มาพิจารณา ท่านองพระยีย์จะรับว่าวิชเยนทรไม่พูดว่าจะให้เป็นรัชทายาท ในวันนั้นจึงสั่งให้เอาพระยีย์ไปประหารชีวิตครเสีย แล้วเอาตัววิชเยนทรมาซ้ำระอยู่ ๓ วัน ให้พยากยาว่าวิชเยนทรคิดชิงราชสมบัติให้พระยีย์ ด้วยประสงค์จะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แล้วคิดการผิดใหญ่ใส่เกล้า ฯ ให้เอาวิชเยนทรไปประหารชีวิตครเสียที่ทเลชุบศร (เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน) วิชเยนทรเป็นเจ้าพระยาอยู่ได้สัก ๓ [illegible] ยี การที่พระเพทราชาซ้ำระพระยีย์แลวิชเยนทรนั้น ไม่ใคร่ราบพูลสมเด็จพระนารายน์ครั้นทรงทราบว่าประหารชีวิตรพระยีย์ สมเด็จพระนารายน์ก็ทรงโทมนัสน้อยพระไทยเป็นกำลัง แต่ประชวรอยู่ในที่พระยรรยมไม่สามารถจะทำอย่างไรได้ ได้แต่ทรงแช่งสาปพระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์ แต่ว่าพระวาจาที่ทรงแช่งสาปนั้นมีผลต่อไปเป็นอันมากดังจะปรากฏต่อไปภายน่า.

ฝ่ายพระเพทราชาเมื่อประหารชีวิตรพระยีย์แลวิชเยนทรแล้วจึงให้ลงมาเชิญเสด็จน้องชาเธอทั้ง ๒ พระองค์ ซึ่งอยู่เลกรุงศรี

อยุทธยา เจ้าพ้าอภัยทศได้ทรงทรายว่าสมเด็จพระนารายน์ประชวรหนัก แลพระเพทราชาได้กำจัดพระยี่กับวิชเยนทรเสียแล้วก็สำคัญว่าจะถวายราชสมบัติ จึงชวนน้องยาเธอองค์ ๑ เสด็จขึ้นไปยังเมืองลพบุรี พระเพทราชามารับรองแลจัดที่ประทับถวายเปนอันดี แต่ต่อมาอีก ๒ วันหลวงสรศักดิ์ให้ปลงพระชนม์เสียทั้ง ๒ พระองค์* แต่นั้นไปพระเพทราชาก็ตั้งหน้ากำจัดฝรั่งเศส พวกฮอลันดาก็เข้าช่วยคิดอ่านด้วย เพราะไม่ถูกกับฝรั่งเศสมาแต่ก่อน ปรากฏว่าพระเพทราชาให้พระยาโกษาปานลงมายังเมืองธนบุรี ยอกนายพลเคล์ฟาชฝรั่งเศสว่ามีรับสั่งให้หาขึ้นไปยังเมืองลพบุรี ในขณะนั้นเคล์ฟาชยังหาทรายว่าเกิดเหตุอย่างใดไม่ จึงพานายทหารติดตัวไปข้างขึ้นไปกับโกษาปาน ครั้นไปถึงกรุงเห็นตระเตรียมย้อมคูเครื่องสาตราวุธผิดปลาด แลลงไพร่กลับลงมา พวกข้าหลวงไทยหายอมไม่ ก็พากันขึ้นไปถึงเมืองลพบุรี พระเพทราชาบอกว่าเดี๋ยวนี้กองทัพไทยยกไปทางเมืองลาวยอกขอกำลังเพิ่มเติม สมเด็จพระนารายน์ทรงพระประชวรอยู่ มีรับสั่งว่าเปนการศึกสำคัญจะให้ทหารฝรั่งเศสที่อยู่เมืองธนบุรีแลเมืองมฤทธิ์ไปช่วยจะได้ฤๅไม่ได้ เคล์ฟาชตอบว่าทหารทั้งปวงนี้ พระเจ้าหลุยมีรับสั่งให้มารับราชการอยู่ในสมเด็จพระนารายน์ เมื่อจะโปรดให้ไปรบพุ่งทางไหน

* การที่ปลงพระชนม์น้องยาเธอ ๒ พระองค์ หลวงสรศักดิ์ประสงค์จะให้พระเพทราชาจำต้องชิงราชสมบัติ เพราะหมดเจ้านายที่จะรับรัชทายาท.

ก็จะต้องไปตามรับสั่ง พระเพทราชาจึงว่า ถ้าเช่นนั้นก็ให้เคส์ฟาซเขียนหนังสือสั่งไปยังนายทหารทั้งที่เมืองจันแลเมืองมฤทให้รีบยกไปตามรับสั่ง เคส์ฟาซขึ้นไปถึงเมืองลพบุรีได้ทราบเรื่องที่เกิดเหตุจึงคิดว่าที่จะเขียนหนังสือสั่งไปยังนายทหารฝรั่งเคส์ที่เมืองมฤทนั้นก็ควรแล้ว แต่ทหารที่อยู่เมืองจันเป็นที่ใกล้ ถ้าเคส์ฟาซไม่ลงไปสั่งเอง พวกทหารจะเกิดสงไสยเกรงจะไม่ยอมไป พระเพทราชาจึงให้เคส์ฟาซเขียนหนังสือถึงนายทหารที่เมืองมฤท เคส์ฟาซจะเขียนหนังสือบอกว่ามีเหตุร้ายให้รู้ตรง ๆ ไม่ได้ จึงแกล้งเขียนใช้ศัพท์แสงให้ผิดสำนวนจดหมายไปมาอย่างสามัญ ประสงค์จะให้นายทหารฝรั่งเคส์ที่เมืองมฤทคิดหันผิดสังเกตเอาเอง แล้วมอบหนังสือให้พระเพทราชา ๆ จึงยกเอาบุตรชายของเคส์ฟาซซึ่งเป็นนายทหารไว้เป็นตัวจำนำ แล้วปล่อยให้เคส์ฟาซกลับลงมาเมืองจัน เคส์ฟาซกลับลงมาถึงเมืองจันก็ให้ทหารฝรั่งเคส์ออกจันวนย้ายใหญ่ที่ป้อมวิไชยประสิทธิเสียทั้งหมด แล้วให้ขนเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์ที่ยังใช้การได้ ย้ายมาป้อมใหญ่ข้างฝั่งตวันออก ด้วยทหารฝรั่งเคส์ตั้งแต่มาอยู่ในเมืองไทยเจ็บป่วยล้มตายเสียเป็นอันมาก ที่ยังไปเดินเรือกำปั่นหลวงอยู่ก็มีบ้าง เหลือทหารอยู่เพียงสัก ๓๐๐ คนไม่พอจะรักษาทั้ง ๒ ป้อม จึงมารวมกันคอยต่อสู้รักษาตัวที่ป้อมใหม่แต่แห่งเดียว ครั้นพระเพทราชาได้ทราบว่าทหารฝรั่งเคส์เข้าป้อมเตรียมจะต่อสู้ที่เมืองจัน ก็ให้ขับสังฆราช

ยาตหลวงแลพวกฝรั่งเศส ทั้งปวงเอาไปขังไว้เป็นตัวจำนำทั้งหมด พวกเชื้อสายโปตุเกสที่ถือสาสนาลัทธิโรมันคาโธลิค ก็ให้รวบรวมต้อนไปคุมไว้ที่เกาะแห่ง ๑ แล้วให้ก่องทัพยกลงมาตั้งล้อมป้อมที่เมืองธนไว้ แลให้ตั้งค่ายรายขึ้นที่เมืองสมุทปราการแลเมืองพระประแดงตัดทางเรือกำปั่นมิให้ขึ้นมาช่วยทหารฝรั่งเศสได้ ขณะนั้นเคส์ฟาซให้นายทหารลงเรือไปยอกนายทหารฝรั่งเศสซึ่งคุมเรือกำปั่นหลวงมาทางทเล ไทยก็ยึดได้ทั้ง ๒ ลำ

ในเวลากำลังรบกับฝรั่งเศสอยู่ดังกล่าวมานี้ สมเด็จพระนารายน์สวรรคตที่เมืองลพบุรี เมื่อณวันอาทิตย์เดือน ๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๓๑ (ตรงกับวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๘) เสวยราชสมบัติมาได้ ๑๗ ปี ๑ เดือน พระชันษา ๕๗ ปี เวลานั้นหมดสิ้นเจ้านายที่จะเป็นรัชทายาท ข้าราชการทั้งปวงก็จำต้องเชิญพระเพทราชาขึ้นครองราชสมบัติ ครั้นจัดการเชิญพระบรมศพลงมายังกรุงศรีอยุทธยาแล้ว กรมพุ่งกับฝรั่งเศสต่อมา ฝรั่งเศสต้องล้อมอยู่ในป้อม ๒ เดือนสิ้นเสบียงอาหาร จึงให้มาขอเลิกรบกับนายทัพไทย ว่าไม่ได้คิดจะทำร้ายเมืองไทย ปรารถนาแต่จะกลับไปบ้านเมืองเท่านั้น สมเด็จพระเพทราชาจึงให้ปันละเมเดโลโปลิสที่เป็นสังฆราชไปพูดจากับนายพลเคส์ฟาซเป็นอันตกลงกัน ฝ่ายไทยคืนเรือกำปั่นฝรั่งเศสที่ยึดไว้ ให้บรรทุกทหารฝรั่งเศสกลับไปบ้านเมือง แต่ยึดตัวสังฆราชยาตหลวงกับพวกพ่อค้าฝรั่งเศส

ไว้เปนตัวจำนำ จนกว่าราชทูตไทยที่ไปอยู่ในเมืองฝรั่งเศสกลับมาถึงจึงจะปล่อยไป ทหารฝรั่งเศสที่เหลืออยู่ที่เมืองมฤท ๖๐ คน ก็ปล่อยไปอย่างเดียวกัน ครั้งนั้นนอกจากทหารฝรั่งเศสที่ตายในเวลารบพุ่งกัน และยกหลวงเยซูอิต ๓ คนซึ่งไปบวชเปนพระไทย โดยประสงค์จะลักเพศปลอมสอนสาสนาคฤศตัง อย่างเคยปลอมเปนพราหมณ์ในอินเดียนั้นแล้ว ไทยหาได้ฆ่าฟันฝรั่งเศสคนใดให้ล้มตายไม่ เมื่อกำจัดทหารฝรั่งเศสไปแล้ว จึงให้รื้อทำลายป้อมใหญ่ที่เมืองบางกอกทั้งสองฟากเสีย คงไว้แต่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ ซึ่งสร้างไว้ก่อนแต่ปีมะเมียนั้นมาที่ในกรุง ๆ ก็มีฝรั่งแต่พวกฮอลันดาค้าขายเข้ามาเท่านั้น ส่วนฝรั่งเศสนั้นปรากฏว่าทูตไทยที่ไปครั้งนี้ ๔ คน ได้เฝ้าเปยอินโนซองต์ที่ ๑๑ ที่กรุงโรม และเฝ้าพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ที่เมืองฝรั่งเศส แล้วรัฐบาลฝรั่งเศสให้มาส่งที่เมืองมฤท ครั้งนี้ฝรั่งเศสยังประสงค์จะเปนไมตรีกับไทยต่อไป ส่วนอังกฤษนั้น เมื่อทราบว่าไทยประหารชีวิตรวิซเยนทรเสียแล้วก็เลิกวิวาท หันมาทะค้าขายกับไทยดังแต่ก่อน ก็เปนเสร็จสิ้นเรื่องวิวาทกับฝรั่งด้วยประการฉนี้.

พอเสร็จเรื่องฝรั่ง สมเด็จพระเพทราชาราชาภิเศกแล้ว กิตติศัพท์เรื่องที่สมเด็จพระนารายน์ทรงแช่งสาปเมื่อเวลาประชวรแพร่หลาย ก็มีผู้โกรธแค้นสมเด็จพระเพทราชาแลหลวงสรศักดิ์ ซึ่งได้เปนพระมหาอุปราช ว่าเปนขบถต่อสมเด็จพระนารายน์ พระยา

ยมราชซึ่งสมเด็จพระนารายน์โปรดให้ไปสำเร็จราชการเมืองนครราชสีมา และพระยารามเดโช ซึ่งโปรดให้ไปสำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช ต่างตั้งแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระเพทราชาทั้ง ๒ เมือง ต้องรบพุ่งปราบปรามกันอยู่หลายปี จึงราบคาย แล้วมีหมอญคน ๑ ชื่อธรรมเถียร ปลอมตัวเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศน้องยาเธอของสมเด็จพระนารายน์ จะเข้ามาชิงราชสมบัติ ก็มีคนเชื่อถือไปเข้าด้วยเป็นอันมาก จนยกกองทัพเข้ามาได้ถึงชานพระนคร แต่มาพ่ายแพ้ ที่หลังเลยเกิดเหตุสงไสยข้าราชการ ถึงประหารชีวิตรนายขยศชประสิทธิ์ ซึ่งได้เป็นกรมพระราชวังหลัง และเจ้าพระยาสุรสงครามเสียทั้ง ๒ คน วุ่นวายอยู่ช้านานบ้านเมืองจึงเรียบร้อยเป็นปรกติ.

สมเด็จพระเพทราชาครองแผ่นดินอยู่ได้ ๑๕ ปี สวรรคตเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๒๕๗ พระมหาอุปราช คือสมเด็จพระเจ้าเสือได้ราชสมบัติ มีสมเด็จพระราชโอรส ๒ พระองค์ ทรงตั้งเจ้าฟ้าเพ็ชรพระองค์ใหญ่ให้เป็นพระมหาอุปราช ตั้งเจ้าฟ้าพรพระองค์น้อยเป็นพระบัณฑูรน้อย สมเด็จพระเจ้าเสือเสวยราชย์อยู่ได้ ๗ ปี สวรรคตเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๕๑ พระมหาอุปราช คือสมเด็จพระเจ้าท้ายสระได้ราชสมบัติ ทรงตั้งพระบัณฑูรน้อยราชอนุชาเป็นพระมหาอุปราช เรื่องพงษาวดารไทยตอนที่กล่าวมานี้ ไม่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับพม่า นอกจากที่ปรากฏว่าไทยได้จับเรือลูกค้าเมือง

พม่าทางอ่าวยางกล่าวครั้ง ๑ ก็เป็นเหตุเกี่ยวข้องกับอังกฤษ ดังอธิบายมาแล้ว เรื่องพงษาวดารไทยต่อนี้ไปจะยังเกี่ยวข้องกับพม่าอีก จึงจะตัดเรื่องไปอธิบายในตอนน่า.

ส่วนพงษาวดารพม่าในระยะนี้ คือในระหว่างตั้งแต่ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๑๕ จนปีชวด พ.ศ. ๒๒๗๐ ก็ไม่มีเรื่องราวแปลกประหลาดที่จะต้องกล่าวยืดยาวนัก พระเจ้าอังวะมหาปวรธรรมราชาโลกาธิบดี คือพระเจ้าแปรที่แย่งราชสมบัติได้เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๑๕ มังนรวรราชบุตรได้ราชสมบัติราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าสีหสุร สุธรรมราชา เสวยราชย์อยู่ปี ๑ ก็สิ้นพระชนม์ พระเจ้าอังวะองค์นี้ไม่มีราชบุตร ข้าราชการจึงยกเชื้อพระวงศ์องค์ ๓ มีนามว่ามังเรกยอดินขึ้นครองราชสมบัติ ราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริปวรมหาธรรมราชา ในแผ่นดินนี้เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กไปตีเมืองพม่า พระเจ้าอังวะองค์นี้อยู่มาจนแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ปรากฏในพงษาวดารพม่าว่าเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๒๓๙ มีขุนนางไทยคน ๑ ชื่อสละวุด พาพรรคพวกสัก ๑๐๐ คนไปสามิภักดิ์อยู่กับพระเจ้าอังวะ เห็นจะเป็นพวกที่หนีไปจากเมืองนครราชสีมา ฤๅมิฉนั้นก็พวกอ้ายธรรมเถียรที่เป็นขบถหนีไปนั้นเอง พระเจ้าอังวะศิริปวรมหาธรรมราชาสิ้นพระชนม์เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๔๑ ตรงในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาได้ราชสมบัติ ราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริมหาสีหสุร

สุธรรมราชา ในพงษาวดารพม่าว่าในแผ่นดินนี้ได้เทริยมกองทัพจะยกมาตีเมืองไทยเมื่อปีเถาะพ.ศ. ๒๒๔๒ แต่จะมีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งหาได้ยกมาไม่ แลว่าเมื่อปีมแม พ.ศ. ๒๒๔๑ มีไทยอพยพไปจากกรุงศรีอยุทธยาไปพึ่งพระเจ้าอังวะพวก ๑ ต่อมาอีก ๓ ปี มีไทยอพยพไปอีกพวก ๑ ระยะนี้ต่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือบางทีจะเป็นพวกที่อยู่ในเจ้าฟ้าพระขวัญราชโอรสสมเด็จพระเพทราชา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าเสือปลงพระชนม์เสียนั้นก็จะเป็นได้ พระเจ้าอังวะ ศิริมหาสีหสุร สุธรรมราชาสิ้นพระชนม์เมื่อปีมเมีย พ.ศ.๒๒๕๗ ตรงในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ราชโอรสที่เป็นพระมหาอุปราชาได้ราชสมบัติ ราชาภิเษกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริปวรมหาธรรมราชาธิบดี ในแผ่นดินนี้เมื่อปีมแม พ.ศ. ๒๒๗๐ เมืองเชียงใหม่เป็นขบถ พม่าปราบปรามไม่ลง เมืองเชียงใหม่จึงกลับเป็นอิสระต่อมา ระยะที่เรื่องพงษาวดารพม่าไว้เพียงนี้ตอน ๑ ไปตั้งเรื่องที่จะเกี่ยวข้องกับเมืองไทยในตอนต่อไป.

เรื่องสงครามครั้งที่ ๒๒ คราวพม่าล้อมกรุงศรีอยุทธยา

ปีเถาะ พ. ศ. ๒๓๐๒

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยเรื่องรบกับพม่า

กรุงศรีอยุทธยามีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับพม่าอีกเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐ เรื่องพงษาวดารแผ่นดินนี้มีเนื้อความปรากฏว่า เดิมเมื่อสมเด็จพระเจ้าเสือประชวรจะสวรรคต ทรงพระพิโรธเจ้าฟ้าเพชรพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระมหาอุปราช จึงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานเจ้าฟ้าพรพระราชโอรสพระองค์น้อย ซึ่งเป็นพระบัณฑูรน้อย แต่พระบัณฑูรน้อยยอมถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐา พระมหาอุปราชจึงเสด็จขึ้นผ่านพิภพ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระภูมินทรราชา คนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า "ขุนหลวงท้ายสระ" เพราะเสด็จอยู่พระที่นั่งข้างท้ายสระ จึงทรงตั้งพระบัณฑูรน้อยราชอนุชาเป็นพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้าท้ายสระครองราชสมบัติอยู่ ๒๕ ปี มีเจ้าฟ้าราชโอรส ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้านเรนทร ทรงตั้งเป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ พระองค์กลางทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าอภัย พระองค์น้อยทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าปรเมศวร์ ทำนอง

จะมีเหตุอะไรเกิดขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งทำให้ทรงระแวงว่าถ้าพระมหาอุปราชได้เป็นใหญ่เมื่อใด จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งพระองค์ทรงรังเกียจ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระจึงทรงพระราชดำริห์จะให้เจ้าฟ้านเรนทรราชโอรสเป็นรัชทายาท แต่เจ้าฟ้านเรนทรไม่เต็มพระไทย ด้วยเห็นว่าพระมหาอุปราชควรจะเป็นรัชทายาท เพราะเหตุนั้นพอพระชัณษาเจ้าฟ้านเรนทรครบอุปสมบทออกทรงผนวชแล้วก็เลยทรงเพศภิกษุภาวะอยู่ หาลาผนวชไม่ ครั้นถึงปีชวด พ.ศ. ๒๒๗๕ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระประชวรหนักจะสวรรคต จึงทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานเจ้าฟ้าอภัยราชโอรสพระองค์กลาง เจ้าฟ้าอภัยรู้ว่าพระมหาอุปราชคงไม่ยอม ก็คิดอ่านกับเจ้าฟ้าปรเมศวร์ให้เกณฑ์คนตั้งค่ายในพระนครรายตลอดคลองประตูเข้าเปลือก อันเป็นที่ต่อแดนวังหลวงกับวังน่า พระมหาอุปราชก็ให้ตั้งค่ายขึ้นทางข้างวังน่าบ้าง ตระเตรียมกันมาแต่เวลาสมเด็จพระเจ้าท้ายสระยังประชวรอยู่ พอสวรรคตลงยังไม่ทันจะได้สรงพระบรมศพ ก็เกิดรบกันขึ้นกลางเมือง รบกันอยู่หลายวันพระมหาอุปราชจึงมีไชยได้ครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่า "สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช"* แต่คนทั้งหลายภายหลังเรียกกันเป็นสามัญว่า "ขุนหลวงบรมโกษฐ" บ้าง "พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษฐ" บ้าง

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารขานพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราช แต่พบหนังสือซึ่งแต่งในครั้งนั้นหลายฉบับ คือคำให้การขุนหลวงหาวัดและสุภอักษรที่มีไปเมืองลังกาเป็นต้น ใช้พระนามว่า มหาธรรมราชาธิราช ชาวลังกาจึงเรียกพระนามว่า พระเจ้าธรรมราชา.

ศึกกลางเมืองครั้งสมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศวร์ครั้งนี้ ใหญ่หลวงยิ่งกว่าศึกกลางเมืองซึ่งเคยปรากฏในกรุงศรีอยุทธยามาแต่ก่อน เหมือนเช่นครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองรบกับสมเด็จพระเชษฐาธิราชก็ดี ครั้งสมเด็จพระนารายน์รบกับสมเด็จพระศรีสุธรรมาธิราชก็ดี ก็เป็นแต่ยกพลเข้าไปปล้นพระราชวังหลวง รบกันเพลาเดียวก็เสร็จศึก ครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ข้าราชการเป็นพรรคพวกเกือบหมด ครั้งสมเด็จพระนารายน์ข้าราชการที่ไม่ทันรู้เห็นเกี่ยวข้องในการรบก็มีมาก แต่ครั้งหลังนี้ตระเตรียมการที่จะรบพุ่งกันมาหลายวัน ถึงตั้งค่ายคูขื่นกลางเมืองโดยเปิดเผย พวกข้าราชการวังหลวงเข้ากับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศวร์แทบทั้งนั้น ครั้นสมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐมีไชยชนะ พวกข้าราชการวังหลวงจึงถูกกำจัดเสียในครั้งนี้มากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน พวกสมพลข่าวไพร่ของผู้ที่ถูกกำจัดกลัวจะต้องตกเป็นไพร่หลวงทำการหนัก เช่นเป็นตะพุ่นเกี่ยวหญ้าช้างเป็นต้น ตามประเพณีการลงโทษพรรคพวกผู้เป็นสัตรูราชสมบัติ ก็พากันหลบหนีกระจัดกระจายไปจากพระนครเป็นอันมาก จึงเป็นเหตุให้พระนครอ่อนกำลังลง จนเห็นได้ในจดหมายเหตุต่าง ๆ ครั้งนั้นซึ่งยังมีปรากฏอยู่ เช่นเมื่องานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายน์[๑]

---

๑ จดหมายเหตุนี้ หอพระสมุด ฯ พิมพ์เมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๔๕๕.

เมื่อปีที่ ๔ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐ ปรากฏว่าคนจาก กระยวนแห่งอยู่ ๒๐ คน ถึงต้องนำความขึ้นกราบบังคมทูลถามว่าจะโปรดให้ทำอย่างไร ต้องโปรดให้ถอนเอาคนล้อมพระราชวังไปเข้ากระยวนแห่ ความปรากฏอีกแห่ง ๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ต่อมาไม่ช้าเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท อยู่ข้างหลังพวกจีนชาวบ้านสวนพลู* คุมกันประมาณ ๓๐๐ ยังอาจเข้าปล้นพระราชวัง ถึงต้องรยพุ่งกันหนักหนาพวกจีนจึงแตกพ่ายไป เหตุเหล่านี้เป็นอุทาหรณ์ให้แลเห็นชัดว่า เกิดเพราะกำลังไพร่พลในพระนครมีน้อย ข้าราชการซึ่งเป็นเจ้านายที่ยังคับบัญชาราชการ ตั้งแต่เสนาบดีลงมา ก็ล้วนเป็นแต่ตัวตั้งขึ้นแทนผู้ที่ถูกกำจัดไป ยังไม่คุ้นเคยราชการงานเมือง ถ้าหากว่ามีศึกสงครามต่างประเทศมาในเวลานั้นก็จะลำบากมากทีเดียว แต่พงษาวดารในสมัยนั้นต่างประเทศที่ใกล้เคียงก็กำลังเสื่อมทรามซูบโซมอยู่ตามกัน ดังเช่นกรุงกัมพูชาก็ต้องยอมขึ้นไทย โดยไม่ต้องรยพุ่งปรายปรามประการใด เมืองลังกาก็หมดสิ้นสมณวงศ์ ต้องมาขอพระสงฆ์ไทยไปให้อุปสมบท แม้พม่าก็ต้องหันมางอขอให้ไทยช่วยส่งเคราะห์ เพราะเกิดจลาจลขึ้นในบ้านเมือง ด้วยเหตุดังนี้เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐจึงปรากฏเกียรติยศกรุงศรีอยุทธยาว่ารุ่งเรืองกว่าประเทศอื่นที่ใกล้เคียงโดยรอบ แต่ที่จริงนั้นเป็นเวลากำลังเมืองไทยซูบโซม หาเหมือนแต่ก่อนไม่.

---

* บ้านสวนพลูอยู่หลังวัดพระเจ้าพนังเชิง.

เหตุที่พม่าจะมาขอเป็นไมตรีกับไทยนั้น ได้ความว่าเดิมพระเจ้าอังวะมหาธรรมราชาชิบดีตั้งขุนนางพม่าคน ๑ ชื่อมังสาอ่องลงมาเป็นเจ้าเมืองหงษาวดี เป็นตำแหน่งเทศาภิบาลยังกับยัญชาหัวเมืองมอญข้างตอนเหนือ ครั้นพระเจ้าอังวะมหาธรรมราชาชิบดีเสวยราชย์มาได้ ๕ ปี ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๒๘๐ พวกกระแชเมืองมณีบุระกำเริบ ลงมาปล้นหัวเมืองพม่าข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้าอังวะให้ไปปราบปราม กองทัพพม่าไปแพ้พวกกระแชหลายครั้ง ไม่สามารถจะปราบปรามได้ กิตติศัพท์เลื่องฦๅลงมาถึงเมืองหงษาวดี มังสาอ่องพม่าเจ้าเมืองหงษาวดีเห็นว่าพระเจ้าอังวะเสื่อมสิ้นเดชานุภาพ ก็คิดขบถแข็งเมืองหมายจะตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นในรามัญประเทศ มีพวกมอญเข้าด้วยบ้าง แต่ที่รังเกียจว่ามังสาอ่องเป็นพม่าไม่เข้าด้วยนั้นโดยมาก พม่าเจ้าเมืองสิเรียมซึ่งอยู่ในมณฑลหงษาวดียังซื่อตรงต่อพระเจ้าอังวะไม่ยอมเข้าด้วย มังสาอ่องจึงให้เกณฑ์กองทัพจะยกไปตีเมืองสิเรียม พวกมอญที่ไม่เข้าด้วยก็พากันหลบหนีเสีย มังสาอ่องชักใจให้เกาะกุมเอาบุตรภรรยามาเป็นตัวจำนำ พวกมอญจึงพากันกำเริบขึ้น จับมังสาอ่องฆ่าเสีย ฝ่ายพระเจ้าอังวะเมื่อทราบว่ามังสาอ่องเป็นขบถ ให้มังเรกะยอล่องเป็นแม่ทัพถือพล ๕,๐๐๐ ยกลงมาปราบปราม กองทัพพม่าลงมาถึงเมืองหงษาวดีเมื่อพวกมอญฆ่ามังสาอ่องเสียแล้ว พวกมอญมีความชอบก็ยอมอ่อนน้อมต่อพม่าดังแต่ก่อน ส่งบุตรภรรยา

มังสาอ่องที่ได้ขับไว้ให้แก่แม่ทัพพม่า ๆ จึงให้เจ้าเมืองสิเรียมผู้ซึ่งไม่เข้าด้วยมังสาอ่องมารั้งราชการมณฑลอยู่ที่เมืองหงยาวดี แล้วเลิกกองทัพกลับไปเมืองอังวะ เจ้าเมืองสิเรียมมาอยู่เมืองหงยาวดีจะหาความชอบ ให้เที่ยวสืบสวนขับกุมมอญซึ่งได้เข้ากับมังสาอ่องต่อไป พวกมอญถูกเจ้าเมืองใหม่ขับกุมอีก ก็โกรธแค้นพม่าพากันกำเริบขึ้น ขับเจ้าเมืองสิเรียมที่มาว่าการเมืองหงยาวดีฆ่าเสียอีกคน ๑ แล้วรู้ตัวว่าพม่าคงจะยกกองทัพลงมาปราบปราม ถ้าไม่ระวังรักษาตัวให้ดีก็คงขึ้นอีก พวกมอญเมืองหงยาวดีจึงคิดอ่านจะรวบรวมกันเตรียมต่อสู้พม่า.

ขณะนั้นมีพระภิกษุรูป ๑ ชื่อว่าสะล่า เป็นไทยใหญ่ บวชอยู่ที่วัดย่านอะเวงในแขวงเมืองหงยาวดี รู้วิชาอาคมมาก พวกสานุศิษย์นิยมว่าเป็นผู้มีบุญ คุณวิเศษของพระสะล่าเล่าลือกันต่าง ๆ ว่ามีอิทธิฤทธิแลอยู่คงกระพันชาตรีเป็นต้น พวกกรมการมอญเมืองหงยาวดีกำลังแสวงหาผู้ซึ่งจะเป็นหัวน่ามาช่วยคิดต่อสู้พม่า ครั้นรู้ข่าวคุณวิเศษของพระสะล่า ให้สืบสวนต่อไป ได้ความว่าเป็นบุตรของเจ้าภุกาม อาว์พระเจ้าอังวะองค์ก่อนซึ่งเป็นขบถแล้วหลบหนีสูญไป พวกมอญก็มีความยินดี พากันไปวิงวอนพระสะล่าให้ลาสิกขาบท แล้วเชิญมาว่าราชการเมืองหงยาวดี ขนานนามว่าสมิงทอ[๑] ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าอังวะให้กองทัพพม่าลงมาปราบปราม

๑ เรื่องสมิงทอ ความในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากับฉบับ

สมิงทอเปนหัวน่ารบพุ่งพม่าพ่ายแพ้ไป พวกมอญเห็นประจักษ์บุญญาภินิหารของสมิงทอ ก็เชิญให้ราชาภิเศกเปนพระเจ้าหงยาวดี กิตติศัพท์ทราบถึงหัวเมืองมอญใหญ่น้อยทั้งปวงก็พากันมาอ่อนน้อมยอมเข้าด้วยสมิงทอเปนอันมาก สมิงทอจึงตั้งขุนนางกรมช้างคน ๑ ซึ่งเปนหัวน่าในพวกได้ไปเชื้อเชิญมาครองเมือง แล้วยกลูกสาวให้เปนภรรยาด้วยนั้น ให้เปนที่พระยาทะละ ตำแหน่งอรรคมหาเสนายดี แล้วมีราชสาส์นเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยาแลเมืองเชียงใหม่ว่า เดี๋ยวนี้ราชวงศ์ของพระเจ้าหงยาวดีแต่ปางก่อนได้ครอบครองเมืองหงยาวดี ตั้งรามัญประเทศเปนอิศรอย่างเดิมแล้ว พระเจ้าหงยาวดีจะได้เปนทางพระราชไมตรีกับกรุงศรีอยุทธยาแลเมืองเชียงใหม่ให้เปนทองแผ่นเดียวกัน เพราะฉนั้นขอราชธิดาไปอภิเศกเปนมเหษี จะได้เปนสัมพันธมิตรกันสืบไปภายน่า สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐทรงขัดเคือง หาตอบราชสาส์นสมิงทอไม่ แต่พระยาเชียงใหม่องค์ก่อพึ่งตั้งตัวเปนอิศรมาไม่ช้านัก นิยมยศพระเจ้าหงยาวดีก็ยอมยกธิดาอันมีนามว่านางสิ้งทิพให้ไปอภิเศกเปนมเหษีสมิงทอ โดยประสงค์จะเปนไมตรีกับเมืองหงยาวดีสืบไป.

กรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ ไม่ต้องกัน ฉบับกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ ถูกต้องกับพงษาวดารพม่า ข้าพเจ้าจึงอนุมัติตาม.

ขณะเมื่อพวกมอญพากันแข็งเมืองขึ้นครั้งนั้น นักวารุตองขุนนางพม่า ซึ่งเป็นเทศาภิบาลยังคับบัญชาหัวเมืองมอญตอนใต้อยู่ณเมืองเมาะตมะ กับมังราจอสู่พม่าซึ่งเป็นปลัดมณฑล เห็นเหลือกำลังที่จะปราบปรามพวกมอญ จะหนีกลับขึ้นไปเมืองอังวะก็ไปไม่ได้ ด้วยจะต้องผ่านหัวเมืองมอญที่เป็นขบถไปหลายเมือง จะอยู่ที่เมืองเมาะตมะก็กลัวพวกมอญจะฆ่าเสีย จึงชวนกันอพยบครอบครัวและสมัคพรรคพวก รวมคนประมาณ ๓๐๐ ลงเรือหนีมายังเมืองตะนาวศรี บอกแก่เจ้าเมืองกรมการว่าจะขอเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา หัวเมืองมิได้บอกเข้ามากราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐก็โปรดให้รับพวกพม่าเข้ามายังกรุง ฯ พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้วัดมณเฑียร แล้วทรงทำนุบำรุงให้มีความสุขทั่วกัน ความนั้นทราบไปถึงพระเจ้าอังวะ จึงแต่งทูตานุทูตให้เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๗๗ ให้มาขอบพระคุณสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ ที่ได้ทรงทำนุบำรุงข้าราชการพม่าซึ่งหนีไภยมาพึ่งพระบารมี แต่ที่พระเจ้าอังวะให้ทูตมาเมืองไทยครั้งนั้นหาใช่มาขอบพระคุณแต่อย่างเดียวไม่ มีหลักฐานที่จะพึงเห็นได้ทั้งในพงษาวดารพม่าและในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พม่าประสงค์จะชวนให้ไทยช่วยปราบปรามพวกมอญ ถ้าไม่ได้ถึงอย่างนั้นก็เพียงให้ไทยอยู่เป็นกลาง อย่าให้ไปช่วยอุดหนุนมอญ

ดังแต่ก่อน ที่แท้ความข้างหลังนี้เป็นต้นเหตุที่พระเจ้าอังวะแต่งทูตมา เอาความข้อที่จะมาขอยพระคุณขึ้นกล่าวพอกลบเกลื่อนมิให้ปรากฏความประสงค์แพร่หลายเท่านั้น ด้วยมอญเป็นขอบถ่อพม่าครั้งนี้ใหญ่หลวงยิ่งกว่าที่ได้เคยปรากฏมาแต่ก่อน เพราะเป็นเวลาพม่ามีกำลังน้อย แลต้องสู้รบพวกกระแซอยู่อีกทาง ๑ ด้วย manipur เพียงแต่โดยลำพังมอญพม่าก็เต็มสู้อยู่แล้ว ถ้าไทยไปช่วยมอญเข้าด้วย ก็เห็นว่าคงจะต้องเสียเมืองพม่าเป็นเที่ยงแท้ไม่มีที่สงไสย พม่าจึงพยายามหน่วงเหนี่ยวไทยมิให้ไปเข้ากับมอญ เหตุอันเป็นที่หวังของพม่าที่จะให้ไทยช่วยนั้นฤๅที่จะมิให้ไทยไปเข้าข้างสัตรูนั้น พิจารณาดูในเวลาบัดนี้เห็นมีที่อ้างแต่ว่ามอญเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก ถ้าพวกมอญทางโน้นเป็นใหญ่ได้สำเร็จดังประสงค์ มอญในเมืองไทยก็คงจะกำเริบขึ้นตามกัน ถ้ามิไปชักโยงเอามอญทางโน้นเข้ามาช่วยก็คร้านแต่ไทย ก็คงพากันอพยพกลับไปบ้านเมือง ไม่ยอมอยู่เป็นข้าของไทย คงอยู่ในไม่เป็นประโยชน์แก่ไทยทั้ง ๒ สถาน ยังที่พระเจ้าอังวะจะยอมสัญญาว่าจะแบ่งปันหัวเมืองมอญให้แก่ไทย ทดแทนการที่ช่วยเหลืออย่างไรอีกข้างก็จะเป็นได้ มาคิดดูถ้าหากว่าครั้งนั้นสมิงทอไม่ได้ตั้งตัวเป็นพระเจ้าหงษาวดีเสมอสมเด็จพระเจ้าธรรมโกษฐ ไทยก็เห็นจะเข้ากับมอญ ฤๅมิฉนั้นก็คงไม่เข้ากับพม่า ถ้ายิ่งเป็นแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ฤๅแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ด้วยแล้ว

ก็เห็นจะไปช่วยมอญรบพม่าเปนแน่ แลคงได้เมืองพม่าในคราวนี้เอง แต่การที่สมิงทอตั้งตัวเปนพระเจ้าหงษาวดี เปนข้อขัดขวางอย่างสำคัญ เหมือนกับตัดหนทางเสียมิให้ไทยช่วย เพราะเหตุที่สมิงทอตั้งตัวดีเสมอไม่อ่อนน้อม แต่ฝ่ายข้างพม่ามาวิงวอนอ่อนโยนไม่ทนงศักดิเหมือนแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐจึงทรงรับทางไมตรีพม่า แล้วทรงแต่งให้พระยายมราชเปนราชทูต พระขนบุรีเปนอุปทูต พระสุธรรมไมตรีเปนตรีทูต เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้าอังวะ ไทยกับทูตพม่าไปด้วยกันถึงศัพท์ก็เล่องฦๅแพร่หลายว่า ไทยจะให้กองทัพไปช่วยพม่า ครั้นทูตไทยไปถึงเมืองอังวะ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๘๙ พระเจ้าอังวะก็ทรงยินดีโสมนัศ ให้รับรองเลี้ยงดูเปนเกียรติยศ ทูตานุทูตเฝ้าแล้วทูลลากลับมา แต่พระยายมราชราชทูตกับพระขนบุรีอุปทูตป่วยถึงอนิจกรรมเสียกลางทาง ๒ คน กลับมาถึงกรุง ฯ แต่พระสุธรรมไมตรีตรีทูตคนเดียว เรื่องราวที่ไทยเปนไมตรีกับพม่าเปนยุติอยู่เพียงนี้ตอน ๑.

ฝ่ายพวกมอญที่ตั้งเปนอิศร เมื่อรวบรวมกำลังรี้พลได้มากแล้ว สมิงทอกับพระยาทะละก็ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองพม่า ขึ้นไปได้จนถึงชานเมืองอังวะ ประจวบเวลาเมื่อทูตไทยไปถึง สมิงทอได้ข่าวว่ากองทัพไทยไปช่วยพม่า ก็ถอยทัพกลับลงมา ต่อมามีเหตุเกิดขึ้นในครอบครัวของสมิงทอ ด้วยนางมเหษีเดิมซึ่งเปน

ชิดาของพระยาทะละหึงหวงกับนางสล้องทิพชิดาพระยาเชียงใหม่ สมิงทอเข้ากับนางมเหษีใหม่ พระยาทะละเคืองสมิงทอว่าไม่คิดถึงบุญคุณจึงเอาใจออกหาก แกล้งทำกิริยาให้เคืองฤาว่ามีช้างเผือกปรากฏขึ้นในเขตรเมืองสโตง แล้วยุยงสมิงทอให้เกิดมานะไปเที่ยวตามช้างเผือกอยู่ในป่าช้านาน จนพวกขุนนางในเมืองหงยาวดีเห็นว่าสมิงทอไม่เอาใจใส่ในราชการบ้านเมือง ก็เสื่อมคลายความนิยมลง ส่วนพวกไพร่พลที่ถูกกะเกณฑ์ไปได้ความเดือดร้อนก็พากันเอาใจออกหากจากสมิงทอ พระยาทะละก็เกลี้ยกล่อมหาพรรคพวกได้เป็นอันมาก พอได้ทีก็ชิงได้ราชสมบัติเมืองหงยาวดี สมิงทอเหลือพรรคพวกน้อย สู้พระยาทะละไม่ได้ก็พานางสล้องทิพหนีมายังเมืองเชียงใหม่ มาขอกำลังไปตีเอาเมืองหงยาวดีคืน พระยาเชียงใหม่นึกเกรงใจก็กำลังให้ตามประสงค์ สมิงทอจึงให้นางสล้องทิพอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ แล้วคุมกองทัพกลับไปตีเมืองหงยาวดี ไปเสียทีพ่ายแพ้พระยาทะละอีก สมิงทอจะกลับไปเมืองเชียงใหม่ก็คลายพ่อตา จึงตรงมายังกรุงศรีอยุทธยา หมายจะมาทูลขอกองทัพไทยไปช่วยตีเมืองหงยาวดี สมิงทอคงมาทำท่าทางเย่อหยิ่งอย่างใดอย่างหนึ่ง ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐทรงชังเคืองสมิงทอที่ยังอาจเอียเอ้อมตีเสมอมาแต่ก่อนแล้ว จึงมีรับสั่งให้เอาตัวไปจำเสีย.

ฝ่ายพระยาทะละเมื่อชิงได้เมืองหงษาวดีแล้ว ก็ตั้งตัวเป็นพระยาหงษาวดี ตั้งน้องชายคนใหญ่เป็นอุปราชา ตั้งน้องคนเล็กเป็นที่คลังขึ้น ครั้นทราบว่าสมิงทอหนีมาอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา เกรงจะมาทูลขอกองทัพไทยออกไปช่วย จึงมีศุภอักษรเข้ามาทูลสมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐ กล่าวโทษสมิงทอว่าเป็นคนอกตัญญูแลเชื้อชาติเลวทราม เป็นแต่เที่ยวหลอกลวงผู้อื่น ไม่สมควรจะทรงชุบเลี้ยงทำนุบำรุง ขอให้ประหารชีวิตรเสีย สมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐได้ทรงทราบศุภอักษร เห็นจะคลายทรงขัดเคืองมอญ ด้วยพระยาหงษาวดีวางกิริยาอ่อนน้อม ไม่ติเสมอเหมือนกับสมิงทอ แต่ทรงพระราชดำริห์ว่าสมิงทอไม่ได้เป็นข้าศึกสัตรูกับกรุงศรีอยุทธยา จะประหารชีวิตรเสียหาควรไม่ ครั้นจะเอาไว้ในกรุง ๆ ก็จะเป็นเครื่องรำคาญอยู่ไม่รู้แล้ว จึงโปรดให้เอาตัวสมิงทอส่งลงเรือสำเภาไปปล่อยเสียต่างประเทศ สำเภาพาไปปล่อยที่เมืองจีน สมิงทอพยายามกลับมาเมืองเชียงใหม่ได้อีก ก็เลยอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ต่อมาอีกช้านาน.

เมื่อพระยาหงษาวดีมีศุภอักษรเข้ามาถวายสมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐด้วยเรื่องสมิงทอดังกล่าวมา จะได้โปรดให้มีศุภอักษรเสนาบดีกรุงศรีอยุทธยาตอบไปว่ากะไรหาปรากฏไม่ แต่เมื่อพระยาหงษาวดีทราบว่าสมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐมีรับสั่งให้เนรเทศสมิงทอไปเสียต่างประเทศแล้ว เห็นว่าไทยมิได้เป็นสัตรูกันห่วง จึง

ให้เกณฑ์กองทัพที่จะไปตีเมืองพม่า ให้ตะแย้นคุมทัพยกจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ อุปราชาคุมกองทัพเรือจำนวนพลอีก ๒๐,๐๐๐ ยกขึ้นไปพร้อมกันเมื่อปลายปีมะเมีย พ.ศ. ๒๒๙๓ พม่าต่อสู้ต้านทานกำลังมอญไม่ไหวก็ถอยหนีขึ้นไปโดยลำดับ จนกองทัพมอญเข้าไปตั้งล้อมเมืองอังวะไว้ พม่าสู้รบอยู่จนสิ้นเสบียงอาหารก็เสียเมืองอังวะแก่มอญ เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๒๙๔ อุปราชาจึงให้ตะแย้นคุมกองทัพมีจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ ตั้งอยู่ที่เมืองอังวะเพื่อจะได้ปราบปรามหัวเมืองพม่าแลไทยใหญ่ที่ยังมิได้มาอ่อนน้อมต่อไป ส่วนอุปราชายังไม่ไว้ใจไทย เกรงว่าจะยกกองทัพออกไปช่วยพม่า จึงถอยทัพกลับลงมาเมืองหงสาวดี พาเอาพระเจ้าอังวะกับเจ้านายในราชวงศ์พม่าซึ่งจับได้ที่เมืองอังวะลงมาเมืองหงสาวดีด้วยจนสิ้นเชิง เมืองอังวะแลหัวเมืองพม่าที่อยู่ใกล้เคียงก็ตกอยู่ในอำนาจมอญแต่นั้นมา.

ขณะเมื่อเสียเมืองอังวะแก่มอญครั้งนั้น มีพม่าคน ๓ เป็นพราน ชื่อว่ามังของไขยะ ได้เป็นกำนันบ้านมุดโชโบ* ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อมอญ ครั้นพวกมอญที่รักษาเมืองอังวะออกไปตั้งกองเก็บส่วย สั่งมังของไขยะให้ต้อนราษฎรบ้านมุดโชโบมาเสียส่วย

---

* คำว่า ของ ภาษาพม่าแปลว่า ชนะ คำว่า ไขยะ นั้น ก็คือคำว่า ไชยะ ภาษาบาลีนั่นเอง บ้านมุดโชโบ แปลว่า บ้านนายพราน อยู่ข้างฟากตวันตกแม่น้ำเอราวดี ห่างเมืองอังวะสัก ๒,๐๐๐ เส้น เดี๋ยวนี้เรียกว่าบ้าน ชเวโบ.

ตามประเพณี มังลองไชยะก็รวบรวมสมัคพรรคพวกได้ประมาณ ๕๐ คน ยกมาปล้นกองมอญที่ไปเก็บส่วย ฆ่าพวกมอญตายหมดทั้งกอง แต่แรกมอญสำคัญว่าเปนแต่กองโจรมาปล้นเงินส่วย ตัวนายกองจึงเรียกผู้คนพากันยกออกไปหมายว่าจะจับ มังลองไชยะก็ต่อสู้ฆ่าฟันพวกมอญล้มตายแตกหนีมาอีก ความทราบถึงตละยั่นซึ่งรักษาเมืองอังวะเห็นเปนการใหญ่จึงให้กองทัพยกออกไป แต่ทางโน้นพวกพม่าเห็นมังลองไชยะองอาจกล้าหาญ ก็พากันเข้ามาเปนพรรคพวกมากขึ้น ช่วยกันต่อสู้ตีกองทัพมอญแตกพ่ายมาอีก พวกพม่าก็เกิดเชื่อถือว่ามังลองไชยะเปนผู้มีบุญจะกู้บ้านเมืองได้ กิตติศัพท์รู้ไปถึงไหนพวกพม่าก็ยิ่งพากันมาเข้าด้วยมากขึ้นเปนหลายหมื่น มังลองไชยะจึงให้สร้างเมืองขึ้นที่บ้านมุดโชโบ ขนานนามว่าเมืองรัตนสิงห์ แล้วตั้งตัวเปนใหญ่ใช้นามว่า พระเจ้าอลองมินตยาคยี แต่คนทั้งหลายเรียกว่า พระเจ้าอลองพญา แปลว่าพระโพธิสัตว์ ตั้งซ่องสุมรี้พลอยู่ที่เมืองรัตนสิงห์นั้น ครั้นเห็นว่ามีกำลังพอจะทำสงครามยุกรุกมอญได้ พระเจ้าอลองพญาก็ให้มังระราชบุตรที่ ๒ คุมกองทัพมาที่เมืองอังวะ เวลานั้นกำลังที่รักษาเมืองอ่อนแอลง ด้วยพระยาหงษาวดีแบ่งกองทัพถอนลงมาเสียมาก ตละยั่นสู้พม่าไม่ได้ก็เสียเมืองอังวะแก่พม่าเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๒๙๖ พม่าได้ที่ก็เลยตามลงมาตีได้เมืองแปรอีกเมือง ๑ พระยาหงษาวดีให้อุปราชายกกองทัพมอญขึ้นไปตีเมืองแปรเมืองอังวะก็หาได้คืน

มาอีกไม่ ในขณะเมื่อพม่ากลับมารบตอนนี้ พระยาหงษาวดีเข้าใจว่าพม่าประสงค์จะตีเอาบ้านเมืองคืนถวายเจ้านายเดิม จึงให้ปล่อยพระชนม์พระเจ้าอังวะกับเจ้านายเชื้อพระวงศ์กษัตริย์พม่าซึ่งจับได้มาจากเมืองอังวะเสียทั้งสิ้น การนั้นกลับไปเป็นประโยชน์แก่พระเจ้าอลองพญา ด้วยเมื่อพวกพม่าทราบว่าสูญสิ้นราชวงศ์เดิมแล้ว ก็ยิ่งนับถือพระเจ้าอลองพญาหนักขึ้น พากันนิยมว่าพระเจ้าอลองพญาเป็นเจ้าเป็นนายของพวกพม่าทั่วไปทุกแห่ง.

ครั้นถึงปีกุญ พ.ศ. ๒๒๙๘ พระเจ้าอลองพญายกกองทัพยกทัพเรือลงมาตีได้ทั้งเมืองร่างกุ้ง* แลเมืองพสิมอันอยู่ปากน้ำเอราวดี แล้วไปตีเมืองสิเรียมอันเป็นเมืองท่าค้าขายอยู่ปากน้ำหงษาวดี ได้เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๙๙ ครั้นได้เมืองสิเรียมแล้วก็ยกกองทัพขึ้นไปล้อมเมืองหงษาวดีไว้ ขณะนั้นที่เมืองหงษาวดีเข้าแพงกำลังอัตคัดเสบียงอาหาร พระยาหงษาวดีเห็นว่าจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้ จะยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอลองพญาโดยดี แต่อุปราชากับพระยามอญโดยมากไม่เห็นชอบด้วย ก็จำเป็นต้องต่อสู้รักษาเมืองไว้ ครั้นเห็นผู้คนอดอยากหนักเข้า พระยาหงษาวดีจึงลอบให้พระสังฆราชาออกไปเจรจาความเมืองกับพม่า ว่าจะขอเป็นไมตรีและจะยอมถวายธิดาแก่พระเจ้าอลองพญาด้วย พระสังฆราชากลับมา

---

* เมืองนี้เดิมชื่อเมืองตะโก้ง พระเจ้าอลองพญาตีได้แล้วให้สร้างเมืองขึ้นใหม่ใกล้เมืองเดิมอีกเมือง จึงให้ชื่อว่าเมืองร่างกุ้ง พวกลิ้นเขินยังเรียกว่าเมืองตะโก้งจนทุกวันนี้.

แจ้งความว่าพระเจ้าอลองพญาจะยอมเป็นไมตรี พระยาหงษาวดีจึงส่งอีกาออกไปถวายพระเจ้าอลองพญาก็รับไว้ ครั้นความนั้นทราบถึงอุปราชาแลพระยามอญทั้งปวงต่างก็ขัดใจ พากันมาต่อว่าพระยาหงษาวดีว่า ไหนได้ตกลงกันไว้ว่าจะต่อสู้ข้าศึก เหตุใดจึงลอยไปอ่อนน้อมเสียโดยลำพังไม่ปฤกษาหารือก่อน พระยาหงษาวดีจนใจมิรู้ที่จะตอบโต้ประการใดก็ต้องกลับยอมต่อสู้พม่าอีก อุปราชาคาดว่าพวกพม่าเห็นพระยาหงษาวดีส่งลูกสาวไปถวายพระเจ้าอลองพญาคงจะพากันประมาท จึงยกกองทัพออกไปปล้นค่ายพม่าในเวลากลางคืน ฆ่าฟันพม่าล้มตายเป็นอันมาก ด้วยพระเจ้าอลองพญาเข้าพระไทยว่าพระยาหงษาวดีคงยอมอ่อนน้อม สั่งกองทัพพม่าให้หยุดการรบสงบมาได้ ๓ วัน ครั้นมอญยกกู่ออกไปจึงเสียที แต่ทว่าพม่าที่ล้อมเมืองหงษาวดีมากมายหลายทัพด้วยกัน พ่ายแพ้มอญแต่พวกที่อยู่ค่ายข้างน่า ไม่ช้าเท่าใดพวกกองอื่นก็พากันมาช่วยรุมรบพุ่งพวกมอญแตกกลับเข้าเมือง พระเจ้าอลองพญาจึงให้กลับเข้าล้อมเมืองโดยกวดขัน แล้วรีบเร่งให้ตีเมืองหงษาวดีได้เมื่อเดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๓๐๐ นับเวลาที่มอญตั้งเป็นอิศรอยู่ได้รวม ๗ ปี พระเจ้าอลองพญาขัดเคืองว่ามอญไม่มีความสัตย์ จึงให้ขับรรดามอญไม่ว่าไพร่ผู้ดีเอาไปเป็นชเลยทั้งสิ้น แม้นพระสงฆ์ก็ไม่ปล่อยไว้ ว่าเพราะพระสังฆราชาเป็นผู้ออกไปเจรจาให้พม่าหลงเชื่อฟัง แล้วให้เผาเมืองหงษาวดีเสียด้วย เมื่อพม่าได้

เมืองหงษาวดีแล้ว ประเทศพม่ารามัญก็รวมอยู่ในอำนาจพระเจ้าอลองพญาเหมือนอย่างพระเจ้าหงษาวดีแต่ก่อนมา แต่พระเจ้าอลองพญากลับไปตั้งเมืองรัตนสิงห์เป็นราชธานี หามาอยู่เมืองหงษาวดีฤาเมืองอังวะไม่.

ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยา เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ บ้านเมืองเป็นสันติศุขไม่มีศึกสงคราม การต่าง ๆ ที่ทรงประพฤติจึงเป็นไปในทางบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นพื้น เป็นต้นว่าบูรณะปฏิสังขรณ์มหาเจดียสถานแลพระอารามใหญ่น้อยที่ปรักหักพังอยู่ทั้งที่ในกรุง ฯ แลหัวเมืองทั้งปวง เป็นการสำคัญที่ได้ปรากฏว่าทรงบำเพ็ญมาตลอดรัชกาล เมื่อพระเจ้าอลองพญารบพุ่งกับมอญในตอนหลัง พวกมอญที่พ่ายแพ้พม่าพากันแตกหนีเข้ามาพึ่งพระบารมีหลายครา ก็โปรดให้รับไว้ตามเคย พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในชานพระนคร เช่นที่บ้านโพธิ์สามต้นเป็นต้น คงได้ทรงทราบกิตติศัพท์ความเป็นไปในเมืองมอญเมืองพม่าจากพวกมอญที่หนีเข้ามาในตอนหลังนี้อยู่เนือง ๆ แต่คงจะคิดเห็นกันในกรุงศรีอยุทธยาว่ามอญกับพม่ารบกันพ้นเมื่อมาช้านาน ประเดี๋ยวฝ่ายโน้นชนะ ประเดี๋ยวฝ่ายนี้ชนะ เป็นอาจินไตยมิควรที่จะคำนึง หาได้นึกว่ามีบุรุษพิเศษเกิดขึ้นในพวกพม่าอีกไม่ จึงมิได้คิดเห็นว่าศึกพม่าจะมีมาถึงเมืองไทยอีก.

สมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐมีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ทรงสถาปนาเป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ แล้วตั้งเป็นพระมหาอุปราช พระองค์กลางทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าเอกทัศ ทรงสถาปนาเป็นกรมขุนอนุรักษ์มนตรี พระองค์น้อยทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าอุทุมพร ทรงสถาปนาเป็นกรมขุนพรพินิต และยังมีพระองค์เจ้าชายลูกเธออีก ๔ พระองค์ ทรงพระนามว่าพระองค์เจ้าแขก เป็นกรมหมื่นเทพพิพิธพระองค์ ๑ พระองค์เจ้ามังคุด เป็นกรมหมื่นจิตรสุนทรพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าวถ เป็นกรมหมื่นสุนทรเทพพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าฉานเป็นกรมหมื่นเสพภักดีพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าต่างกรม ๔ พระองค์นั้น กรมหมื่นเทพพิพิธชายกับพระมหาอุปราช แต่อีก ๓ กรมนั้นเป็นอริ ครั้งหนึ่งพระมหาอุปราชเอาเจ้ากรมปลัดกรมเจ้า ๓ กรมมาลงพระราชอาญา ว่าเจ้าตั้งข้าให้มียศเกินยันตาศักดิกรมไม่ทูลห้ามปราม เจ้า ๓ กรมอาฆาฏ จึงกราบทูลกล่าวโทษพระมหาอุปราชว่าเป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาล อันเป็นพระชายาองค์ ๑ ของสมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐ พิจารณาเป็นสัตย์ พระมหาอุปราชต้องรับพระราชอาญา เลยสิ้นพระชนม์ในระหว่างโทษ แต่นั้นเจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์ก็เลยเป็นอริกับเจ้า ๓ กรมต่อมา อยู่มากรมหมื่นเทพพิพิธกับเสนาบดีกราบทูลขอให้ทรงตั้งให้เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต พระราชโอรสพระองค์น้อยเป็นพระมหาอุปราช แลเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต

นั้น ในจดหมายเหตุของฝรั่งว่าพระอัยยาใครยฉลาดเฉลียว แต่เสด็จไปศึกษาอักขรสมัยอยู่ในสำนักสงฆ์แต่ยังทรงพระเยาว์ พระหฤไทยนิยมทางข้างพระศาสนาเลื่อมใสนั้น ข้อนี้น่าจะเป็นความจริง จึงเป็นเหตุให้ทรงมักน้อย เห็นว่าท่วงทีพระราชวงศ์ไม่ปรองดองกันเกรงจะเกิดความลำบากในวันหน้า จึงทำเรื่องราวขึ้นกราบทูลขอพระองค์ อ้างว่าสมเด็จพระเชษฐาเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรียังมีอยู่ ขอให้ทรงตั้งเป็นพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้ายมโกษฐทรงชัดเคือง ตำรัสว่าเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีนั้นโฉดเขลา หาสติปัญญาแลความเพียรมิได้ ถ้าครอบครองแผ่นดินบ้านเมืองก็จะเกิดไภยพิบัติฉิบหายเสีย แล้วเลยรับสั่งให้เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีไปทรงผนวชเสียอย่าอยู่ให้กีดขวาง เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีก็ต้องไปทรงผนวชด้วยเกรงพระราชอาญา ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตก็ไม่กล้าที่จะขัดขวางต่อไป จึงโปรดให้อุปราชาภิเศกเจ้าฟ้าอุทุมพรกรมขุนพรพินิตเป็นพระมหาอุปราช เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๐๐.

อุปราชาภิเศกแล้วไม่ถึงปี พอเดือน ๑๐ ปีขาล พ.ศ ๒๓๐๑ สมเด็จพระเจ้ายมโกษฐก็ประชวรหนัก ทรงทรายอยู่ว่าลูกเธอ ๓ กรมไม่เป็นสามัคคีกับพระมหาอุปราช จึงมีรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้าถึงข้างที่พระบรรธมพร้อมกัน ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระมหาอุปราช แล้วให้ลูกเธอต่างกรมทั้ง ๔ พระองค์กระทำสัตย์ถวายพระมหาอุปราชน่าพระที่นั่ง เพื่อจะป้องกันมิให้เกิดเหตุร้ายฉานใน

เวลาเปลี่ยนรัชกาลใหม่ แต่ลูกเธอต่างพระองค์ต่างมีทิษฐิมานะ ทั้งนั้น พันวิไสยที่พระราชชนิกาจะทรงสมัคสมานได้ ฝ่ายเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีซึ่งต้องออกไปทรงผนวชอยู่ พอทรายว่าสมเด็จพระราชชนิกาประชวรจะไม่คืนกลับได้ ก็ลอบลาผนวชกลับเข้ามาอยู่ในพระราชวัง ฝ่ายเจ้า ๓ กรมก็ตระเตรียมผู้คน แล้วเกณฑ์รวบรวมสิ่งของเครื่องราชูปโภคเอาตามพละการ ถ้าหากว่าเจ้าฟ้าอุทุมพรซึ่งเป็นรัชทายาทมิได้เป็นพระมหาอุปราชอยู่ก่อนแล้ว ก็น่าจะถึงเกิดรบพุ่งกัน แต่เพราะคนทั้งหลายได้อ่อนน้อมยอมตัวอยู่ในพระมหาอุปราชโดยมากแล้ว จึงไม่มีใครจะไปเป็นกำลังข้างฝ่ายอื่น.

สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐเสด็จสวรรคต เมื่อเดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๐๑ เสวยราชย์ได้ ๒๑ ปี พระชันษา ๗๗ พรรษา เจ้าฟ้าอุทุมพรพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นผ่านพิภพ พอจัดการประถมฐานพระบรมศพเสร็จแล้ว ก็ให้ยกกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี สำเร็จโทษเสียทั้ง ๓ พระองค์ แล้วจึงทำพระราชพิธีปราบดาภิเศก แต่ก็หาได้เสวยราชสมบัติเป็นปรกติไม่ สิ้นเจ้าสามกรมความลำบากก็เกิดขึ้นทางเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีผู้เป็นสมเด็จพระเชษฐาที่ลาผนวชออกมา ด้วยเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีตั้งพระองค์เป็นอิศร ขึ้นอยู่บนพระที่นั่งสุริยาชิอมรินทรเอาโดยพลการ แล้วทำท่วงทีอย่างเป็นพระเจ้าแผ่นดินอยู่ในพระราชวังด้วยอีกพระองค์ ๑ ประสงค์จะให้สมเด็จพระอนุชา

ชิราชถวายราชสมบัติเหมือนอย่างเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้ายรมโกษฐ ถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระแต่ก่อนมา สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจะทรงทำประการใด ก็เกรงสมเด็จพระชนนีพันปีหลวง ในปีนั้นพอเจ้าพญาสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรพระชัณษาครบอุปสมบท ครั้นได้เดือนเศษ พอถึงแรมเดือน ๙ ก็ทูลถวายสมบัติแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออกไปทรงผนวชที่วัดศรีโยชณิยา แล้วมาประทับอยู่ที่วัดประตูโรงธรรม เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีก็ทำพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นเสวยราชย์ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราช แต่คนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญหลายอย่าง เรียกว่า "ขุนหลวงเอกทัศ" ตามพระนามเดิมบ้าง เรียกว่า "ขุนหลวงสุริยาอมรินทร" ตามนามพระที่นั่งที่เสด็จประทับบ้าง ที่เอาอย่างนามเจ้ากรุงกัมพูชาแต่โบราณมาเรียกว่า "ขุนหลวงจ้ำเรือน" เพราะเหตุที่เป็นโรคลากเกลือนฤาอย่างไรประจำพระองค์นั้นก็มีบ้าง ส่วนสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรนั้นคนทั้งหลายเรียกว่า "ขุนหลวงหาวัด" เพราะออกไปทรงผนวชอยู่ ในครั้งนั้นจึงเหมือนมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ด้วยกัน.

การเปลี่ยนรัชกาลคราวหลังนี้ เป็นเหตุร้ายแลเป็นต้นเหตุที่จะเสียกรุงศรีอยุทธยาแก่พม่า เพราะพระเจ้าแผ่นดินซึ่งขึ้นปกครองบ้านเมือง เสมอได้ถูกสาปสันว่าไม่สมควรจะปกครองแผ่นดินแล้วยังมีหน้า ซ้ำความประพฤติพระองค์เวลาก่อนจะได้ราชสมบัติก็ดี

แลเมื่อได้ราชสมบัติแล้วก็ดี ก็ไม่ทำความเลื่อมใสให้บังเกิดขึ้น ลบล้างความวิตกของคนทั้งปวง เพราะเช่นนี้ ในไม่ช้าก็เกิดเหตุขึ้นด้วยกรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งออกทรงผนวชอยู่วัดกระโจม กับเจ้าพระยาอภัยราชา พระยายมราช แลพระยาเพ็ชรบุรี คบคิดกันเป็นขบถ ประสงค์จะเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรคืนมากรองราชสมบัติดังเก่า แต่พเอิญนำความไปทูลหารือสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรฯ กลับทูลให้สมเด็จพระเชษฐารู้พระองค์ แต่ขออย่าให้ฆ่าฟันพวกที่คิดร้าย จึงให้เนรเทศกรมหมื่นเทพพิพิธไปเสียลังกาทวีป แล้วเอาข้าราชการทั้งนั้นจำไว้ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเสวยราชย์ยังไม่ทันได้ถึงปี เจ้าข้าราชการกำลังบ่วนปั่นกันดังกล่าวมานี้ ก็มีศึกพม่ามาติดพระนคร

เหตุที่พม่าจะมาตีเมืองไทยครานี้ เดิมเมื่อพระเจ้าอลองพญาตีได้เมืองหงษาวดีแล้ว กลับขึ้นไปยังเมืองรัตนสิงค์ ประสงค์จะไปปราบปรามพวกกระแซ ซึ่งมายึดรุกเขตรแดนพม่าข้างฝ่ายเหนือ ขณะนั้นทางเมืองมอญมีขุนนางมอญคน ๑ ซึ่งเคยเป็นแม่ทัพของพระยาหงษาวดีอยู่แต่ก่อน ยังหลบหลีกอยู่ได้ ครั้นเห็นได้ท่วงทีจึงคุมสมัครพรรคพวกเข้าปล้นเมืองสิเรียมอันอยู่ปากน้ำเมืองหงษาวดี ด้วยเมืองสิเรียมเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศมีทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ ข่าวทราบถึงแม่ทัพพม่าที่อยู่ใกล้เคียง ก็ยกกองทัพมาจะตีเอาเมืองสิเรียมคืน พระยามอญเห็นว่าจะสู้

ไม่ได้ จึงเก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติโดยสำเร็จกำปั่นฝรั่งเศสหนี ไปจากเมือง หมายว่าจะไปอาไศรยอยู่ที่เมืองปอนดิเชรี อันเปน เมืองขึ้นของฝรั่งเศสในอินเดีย แต่เรือกำปั่นนั้นถูกพายุใหญ่ซัด มาทางตวันออก จึงแวะมาอาไศรยซ่อมแซมที่เมืองมฤท พม่า มีหนังสือมาถึงพระยาตะนาวศรีว่า พระยามอญนั้นเปนขบถฝรั่ง พาหนีมา ขอให้ไทยจับส่งไปให้ทั้งตัวคนและเรือกำปั่นที่รับมานั้น ด้วย ข้างไทยตอบไปว่าเรือกำปั่นฝรั่งเศสถูกพายุซัดมาขออาไศรย ซ่อมแซมที่เมืองมฤท ไม่มีเหตุอันใดที่จะจับกุมไว้ ครั้นซ่อม แซมเสร็จแล้วก็ปล่อยให้ไป ซึ่งว่ามีพวกขบถคดโท่ห์มาในเรือ ด้วยนั้นหาทรายไม่ พระเจ้าอลองพญาได้ทรายความก็ขัดเคือง ไทย* แต่ยังนิ่งอยู่.

ครั้นถึงฤดูแล้ง ปีเถาะ พ.ศ. ๑๑๐๒ พระเจ้าอลองพญาลง มาฉลองพระเกษาธาตุที่เมืองรางกุ้ง ซึ่งได้สั่งให้ลงมือปฏิสังขรณ์ แต่เมื่อตีเมืองได้ เมื่อการฉลองพระธาตุเสร็จแล้ว พระเจ้า อลองพญาให้มังระราชบุตรที่ ๒ กับมังฆ้องนรายกกองทัพมี จำนวนพล ๗,๐๐๐ ลงมาตีเมืองทวายซึ่งยังตั้งแข็งเมืองอยู่ ครั้น ตีได้เมืองทวายแล้ว มังระทรายความว่า เรือกำปั่นพวกพ่อค้า

---

* เหตุที่พม่าจะเกิดรบกับไทยครั้งนี้ กล่าวกันเปนหลายอย่าง ว่าเพราะไทยไป ตีเมืองทวายบ้าง เพราะไทยจับเรือของพม่าบ้าง ข้าพเจ้าอนุมัติตามความในจดหมายเหตุ ฝรั่ง เพราะเห็นสมเหตุสมผล.

พากันหนีมาอาไศรยอยู่ในแดนไทย ที่เมืองตะนาวศรี แลเมืองมฤท หลายลำ รวบรวมเอาทรัพย์สมบัติขนมาด้วยเป็นอันมาก แลสืบได้ความว่าที่เมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤทนั้น กำลังรี้พลไทยที่จะป้องกันรักษาหามีเท่าใดไม่ จึงยอกความไปทูลพระเจ้าอลองพญาที่เมืองรางกุ้ง พระเจ้าอลองพญาเห็นได้ทีจึงยกขึ้นที่ไทยไม่ยอมส่งตัวพระยามอญกับเรือกำปั่นฝรั่งเศสให้นั้น อ้างขึ้นว่าไทยทำให้เสียทางไมตรี สั่งให้มังระยกกองทัพเลยลงมาตีเมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤททั้ง ๒ เมือง กองทัพพม่ายกล่วงแดนไทยเข้ามาครั้งนั้น จะเป็นด้วยเหตุใดไทยจึงมิได้ตระเตรียมต่อสู้หาประกฏชัดไม่ ได้ความแต่ว่าพม่าตีเมืองได้โดยง่ายทั้งเมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤท จนพม่าเข้าใจว่าไทยเกรงกลัวไม่จึงอ่อนแอถึงเพียงนั้น จึงเลยเป็นเหตุให้พม่าคิดเรียก คิดอยากจะลองตีหัวเมืองไทยต่อเข้ามา ในชั้นนี้พม่าหาได้ตั้งใจว่าจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยาไม่.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา เมื่อได้รับใบบอกพระยาตะนาวศรีว่าพม่าจะยกกองทัพมาตีเมืองตะนาวศรีเมืองมฤท สมเด็จพระเจ้าเอกทัศมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพ[๑] ให้พระราชรองเมืองซึ่งได้ว่าที่พระยายมราชเป็นแม่ทัพถือพล ๓,๐๐๐ พระยาเพ็ชรบุรีเป็นกองหน้า

---

๑ ชื่อแม่ทัพนายกองที่ปรากฏในพงษาวดารต่างฉบับต่างกัน ข้าพเจ้าอนุมัติตามพระราชพงษาวดารฉบับพระวาชหัตถเลขา เพราะเห็นใกล้จะยุติกับใบคำให้การชาวกรุงเก่า.

พระยาราชยุริเปนยุกรบัตร พระสมุทสงครามเปนเกียกกาย พระยนยุริกัยพระนนทยุริเปนกองหลัง ยกไปรักษาเมืองมฤท แล้วให้พระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งว่าที่จตุสดมภ์กรมวัง คุมกองทัพจำนวนพล ๒,๐๐๐ ยกหนุนไปอีกทัพ ๑ แลครั้งนั้นขุนรองปลัดชูกรมการเมืองวิเศษไชยชาญ เปนผู้รู้วิทยาคม เข้ามาอาสาราชการสงคราม จึงโปรดให้คุมสมัคพรรคพวกรวม ๔๐๐ คนเปนกองอาทมาดไปในกองทัพพระยารัตนาธิเบศร์ด้วย.

กองทัพพระยายมราชยกไปไม่ทันจะรักษาเมืองตะนาวศรีเมืองมฤท พอข้ามแนวเขายันทัดออกไปถึงด่านลิงขร ก็ได้ความว่าเมืองตะนาวศรีเมืองมฤทเสียแก่พม่าแล้ว จึงตั้งอยู่ที่แก่งตุ่มปลายน้ำตะนาวศรี หวังจะรอกองทัพหนุนฉะยกขอคำสั่งอย่างไรหาปรากฏไม่ ฝ่ายพม่าเตรียมจะยกกองทัพเข้ามาในหัวเมืองไทยอยู่แล้ว ครั้นรู้ว่ากองทัพไทยไปตั้งอยู่ที่ปลายน้ำ มังระจึงให้มังฆ้องนรธายกมาตีกองทัพพระยายมราช ๆ ไม่มีที่มั่นก็แตกพ่ายพม่าได้ใจก็ติดตามเข้ามา ขณะนั้นพระยารัตนาธิเบศร์ตั้งอยู่ที่เมืองกุย ให้ขุนรองปลัดชูคุมกองอาทมาดลงไปตั้งสกัดทางอยู่ที่อ่าวหว้าขาว* พม่ายกมาถึงนั้นเวลาเช้าตรู่ ขุนรองปลัดชูคุมกองอาทมาดออกโจมตีข้าศึก รบกันด้วยอาวุธสั้นถึงตลุมบอน พวก

* อ่าวหว้าขาวอยู่ข้างเหนือที่ตั้งจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ทุกวันนี้ เปนที่แคบคับขันด้วยมีที่ราบเปนทางเดินอยู่แต่ตอนริมทะเล ข้างในภูเขาเปนเทือกติดต่อกันไปจนเขาบันทัดไปรถไฟเดี๋ยวนี้ก็สังเกตได้.

อาทมาตฆ่าฟันพม่าล้มตายลงเป็นอันมาก ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระยารัตนาธิเบศร์ทราบว่ากองทัพพระยายมราชแตก ให้เกณฑ์กำลัง ๕๐๐ คนลงไปหนุนกองขุนรองปลัดชู กองหนุนเห็นจะลงไปไม่ทัน ขุนรองปลัดชูรบกับพม่าตั้งแต่เช้ามาจนเที่ยงก็สิ้นกำลัง พม่าหนุนกันมามากเข้า ล้อมจับขุนรองปลัดชูได้ พวกกองอาทมาตก็แตกพ่ายยับเยิน พม่าไล่ลงทเลจมน้ำตายก็มาก ฝ่ายพระยารัตนาธิเบศร์พอทราบว่ากองอาทมาตแตกก็ไม่รออยู่ต่อสู้ข้าศึก รีบถอยทัพหนีมาจากเมืองเพชรบุรี พม่าก็ยกขึ้นมาได้ถึงเมืองเพชรบุรี โดยหามีผู้ใดที่จะต่อสู้กีดขวางไม่.

ในเวลานั้นพระเจ้าอลองพญาลงมาทอดพระเนตรเมืองทวาย เมืองมฤทและเมืองตะนาวศรีที่ตีได้ใหม่ มาทราบว่ากองทัพไทยรบพุ่งอ่อนแอแตกหนีง่าย ๆ จึงเกิดความคิดขึ้นในตอนนี้ว่า น่าจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยา ด้วยความประมาทไทย จึงให้ตระเตรียมกองทัพที่เมืองตะนาวศรีนั้น ให้มังระราชบุตรเป็นทัพหน้า พระเจ้าอลองพญาเสด็จเป็นทัพหลวงยกตามเข้ามาทางด่านสิงขร แล้วสั่งให้ไปตระเตรียมเกณฑ์ทัพทางเมืองมอญอีก ๒ ทัพ สำหรับจะให้เข้ามาในภายหลัง.

ฝ่ายเมืองกาญจนบุรีได้ยินกิตติศัพท์ว่าพม่าเกณฑ์ทัพจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทาง ๓ ก็มีใบบอกเข้ามายังกรุง

ศรีอยุทธยา สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงให้เกณฑ์กองทัพ จำนวนพล ประมาณ ๑๐,๐๐๐ ให้พระยาอภัยมนตรีเป็นแม่ทัพ ยกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี แล้วให้พระยาพระคลังคุมกองทัพอีกทัพ ๑ มีจำนวนพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี ประสงค์จะให้ไปเป็นกองหนุนกองทัพพระยาอภัยมนตรี และคอยต่อสู้กองทัพพม่าที่จะยกมาจากเมืองตะนาวศรีด้วย ต่อมาเมืองกำแพงเพชรบอกลงมาว่า ได้ข่าวว่าพม่าจะยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมาอีกทัพ ๑ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศก็ให้เกณฑ์กองทัพอีกทัพ ๑ ให้เจ้าพระยาอภัยราชา* เป็นแม่ทัพ ยกขึ้นไปคอยต่อสู้พม่าที่จะยกมาทางด่านแม่ละเมา

ตามคำผู้หลักผู้ใหญ่กล่าวกันมาว่า ในครั้งนั้นไม่ได้คิดอ่านที่จะรวบรวมกำลังต่อสู้ข้าศึกประการใด ครั้นได้ข่าวมาว่าพม่าจะยกมาทางไหนก็เกณฑ์กองทัพยกไปตั้งทางนั้น เพียงแต่จะสิ้นสวนให้ได้หลักฐานมั่นคงเสียก่อนก็ไม่มี จึงเอากำลังรี้พลไปบ้วยการเสียเปล่า ๆ มากกว่าที่ได้ต่อสู้ข้าศึก ด้วยพม่ามิได้ยกมาทั้งทางด่านพระเจดีย์สามองค์และด่านแม่ละเมา ยกมาแต่ทางด่านสิงขรเมืองตะนาวศรีทางเดียว ดูเหมือนหนึ่งว่าครั้งนั้นถึงเมื่อรู้ว่าพม่าตีได้เมืองตะนาวศรีแล้ว ที่ในกรุงฯ ก็จะไม่ได้คาดว่าพม่าจะคิดต่อเข้ามาอีก จะพึงมาเอาระดระเตรียมรักษาด่านเมืองต่อเมื่อ

* เจ้าพระยาอภัยราชาคนนี้ตั้งขึ้นใหม่ เจ้าพระยาอภัยราชาคนก่อนเป็นขบถต้องจำอยู่

พม่าเข้ามาถึงเมืองกุยเมืองปราณ แลยามที่จะยังเข้าใจว่าพม่ายกมาทางเมืองกุยเมืองปราณเปนแต่กองโจรฤๅกองทัพน้อย ส่วนกองทัพใหญ่ว่าจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ฤๅด่านแม่ละเมาเหมือนอย่างพม่าที่เคยยกมาเมื่อคราวก่อน ๆ จึงไปมัวระวังแต่ ๒ ทางนั้น ที่ว่าความคิดเช่นนี้ก็มีหลักฐานอยู่บ้าง เพราะทางด่านสิงขรที่ยกมาแต่เมืองตะนาวศรี* ไม่ใช่แต่เปนทางอ้อมค้อมห่างไกลอย่างเดียว ทางที่ข้าศึกจะต้องเดินทัพขึ้นมา ตั้งแต่ข้ามเขายันทึดเข้ามาแล้วเปนทางกันดาร เพราะเทือกภูเขาอยู่ข้างซ้าย ทเลอยู่ข้างขวา เหมือนต้องเดินตรงมาในตรอกถึง ๕ วัน ๖ วันจึงจะถึงเมืองเพ็ชรบุรี ถ้าหากไทยเอากองทัพที่มีกำลังไปตั้งสกัดอยู่ที่เมืองเพ็ชรบุรีสักทัพ ๑ แล้วให้กองทัพเรือยกลงไปวกหลังทางทเล จะเลือกล้อมข้าศึกที่ตรงไหนก็ได้สักวกตลอดระยะทางกันดารนั้น เพราะเหตุนั้น เมื่อครั้งพระเจ้าหงษาวดีมาตีเมืองไทยแต่ก่อน จึงมิได้ให้กองทัพยกมาทางด่านสิงขรเลย ที่พระเจ้าอลองพญายกมาครั้งนี้ ก็ด้วยไม่รู้ภูมิแผนที่เหมือนหลงเข้ามาในเงื้อมมือไทย ถ้าเวลานั้นผู้ยิ่งญาการศึกข้างฝ่ายไทยมีความสามารถอยู่บ้าง กองทัพพม่าก็คงบั่นรอน แม้อย่างต่ำ ๆ ก็จะไม่สามารถล่วงเลยเมืองเพ็ชรบุรีขึ้นมาได้ คิดดูจึงน่าเสียดาย

* ทางนี้ข้ามเขาบันทึดเข้ามาตรงหลังจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ทุกวันนี้ แล้วเดินเลาะฝั่งทเลมาจนเมืองเพ็ชรบุรี.

นัก เพราะพม่าหลงแล้วฝ่ายเรายังหลงยิ่งไปกว่าพม่า กลายเป็นพม่ายกกองทัพมาในทางที่ไทยมิได้คระเตรียมจะต่อสู้ จึงล่วงเลยมาถึงเมืองราชบุรีได้ โดยสดวกด้วยประการฉนี้.

ได้ความในพงษาวดารพม่าว่า มีกองทัพไทยประมาณพลสัก ๒๐,๐๐๐ ตั้งรับพม่าอยู่ที่เมืองราชบุรี คงเป็นกองทัพพระยาอภัยมนตรีถอยมาจากเมืองกาญจนบุรี มาสมทบกับกองทัพพระยาพระคลังแลกองทัพที่หนีขึ้นไปจากข้างใต้ ตั้งรวมกันอยู่ณเมืองราชบุรี กองทัพมังฆ้องนรธามาถึงก่อน ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ ไทยฆ่าฟันพม่าล้มตายลงมาก กองทัพมังฆ้องนรธาจวนจะแตกอยู่แล้ว พอกองทัพมังระราชบุตรยกความมาทัน เข้าช่วยรบพุ่งระดมตีกองทัพไทยจึงแตกหนีมา พระเจ้าอลองพญามาตั้งรวบรวมพลอยู่ที่เมืองราชบุรี ๔ วัน* แล้วยกต่อมาเมืองสุพรรณบุรี.

ตั้งแต่กองทัพไทยแตกมาจากเมืองราชบุรี ที่ในกรุงศรีอยุทธยาก็เกิดโกลาหล ด้วยขุนนางหลายเห็นกันเป็นแน่ชัดว่าเพราะผู้ยังญาการตีกโง่เขลารู้เท่าไม่ถึงการ จะพาบ้านเมืองพินาศฉิบหาย ก็วุ่นวายกันไปต่างๆ ถึงคิดกันจะไปทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรให้ลาผนวชออกมาว่าราชการ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเกรงจะเกิดจลาจลขึ้น จึงมีรับสั่งให้ไปเชิญสมเด็จพระอนุชาลาผนวชแล้วมอบราชการทั้งปวงให้ทรงยังคับยังญาต่างพระองค์.

---

* ในพงษาวดารพม่าว่า พักที่เมืองเพ็ชรบุรี แต่ที่จริงต้องเป็นเมืองราชบุรี เพราะกล่าวว่าออกจากนั่นก็มาถึงเมืองสุพรรณ.

การที่สมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้ไปเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวชครั้งนั้น จะได้มีรับสั่งสัญญาอย่างไร ความข้อนี้ไม่มีปรากฏในจดหมายเหตุ แต่เห็นได้ในการทั้งปวงที่ปรากฏต่อมาว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวชครั้งนั้น เข้าพระไทยว่าสมเด็จพระเชษฐาจะคืนราชสมบัติให้ครองดังเก่า เพราะฉนั้นจึงทรงยังคัยยัญชาการเต็มอำนาจเหมือนอย่างพระองค์ทรงครองแผ่นดิน ยกสมเด็จพระเชษฐาขึ้นไว้ในตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าหลวง ความที่กล่าวนี้เห็นได้ดังเช่นมีรับสั่งให้จัยพระยาราชมนตรี ยัน กับขุนศรีสรรักษ์ฉีมพี่พระสนมเอกของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ซึ่งเปนต้นเหตุทำให้เกิดร้าวฉานในหมู่ข้าราชการ เอาตัวจำเสียทั้ง ๒ คน แล้วให้ปล่อยเจ้าพระยาอภัยราชากับพระยายมราช พระยาเพ็ชรบุรี ซึ่งต้องเวรจำมาด้วยเรื่องกบฏ ให้พ้นโทษออกมารับราชการดังเก่า ด้วยประสงค์จะให้ข้าราชการสมัคสมานกันเหมือนแต่เดิม แล้วจึงดำรัสสั่งให้กวาดต้อนราษฎร และขนเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร ตระเตรียมย้อมปราการจะเอาพระนครเปนที่มั่นต่อสู้ข้าศึกดังแต่ก่อน ครั้นเห็นว่ากำแพงเมืองข้างด้านเหนือตอนตรงพระราชวังชิดกระชั้นนัก ให้สร้างกำแพงขึ้นอีกแนว ๑ ให้ห่างออกไป ทำให้ต่ำกว่ากำแพงเดิม ให้ยิงยันได้ทั้ง ๒ ชั้น ในเวลานั้นทำนองกองทัพเจ้าพระยาอภัยราชาที่ยกขึ้นไปทางเหนือจะกลับลงมาถึง จึงมีรับสั่งให้จัดกองทัพขึ้นใหม่อีกทัพ ๑ มีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ให้เจ้า

พระยามหาเสนาเป็นแม่ทัพถือราญาสิทธิ์ แลให้พระยายมราช พระยารัตนาธิเบศร์ พระยาราชบังสรรค์ เป็นนายกองยกออกไปตั้งรับข้าศึกที่ต่อแดนเมืองสุพรรณ.

ฝ่ายกองทัพพม่า พระเจ้าอลองพญายกมาถึงเมืองสุพรรณ ตั้งพักรวบรวมพลอยู่หลายวัน ทำนองจะรอกำลังที่เพิ่มเติมเข้ามาทีหลัง ด้วยเห็นว่าจำนวนพลยังไม่พอที่จะตีกรุงศรีอยุทธยาอันเป็นราชธานี ฝ่ายข้างกรุง ฯ ได้ช่องตอนนี้จึงมีเวลาที่ได้จัดการดังกล่าวมา พอพระเจ้าอลองพญาได้รี้พลพร้อมมูลก็ให้ยกกองทัพต่อเข้ามา มาพยกองทัพเจ้าพระยามหาเสนาตั้งค่ายรายสกัดอยู่ริมลำน้ำจักราช* ในทุ่งตาลานเป็นหลายค่าย มังฆ้องนรธาก็บังมังระราชบุตรขับพลพม่าเข้าตีค่ายไทยรบพุ่งกันเป็นสามารถ ไทยได้ลำน้ำเป็นคู พม่าต้องข้ามน้ำมาตีค่าย ถูกไทยยิงล้มตายลงเป็นอันมาก จนต้องถอยกลับไป ครั้นกองทัพหลวงของพระเจ้าอลองพญาตามมาถึง พม่ามีรี้พลมากกว่าไทย ก็แปรกระบวนเข้าตีโอบ ตีกองทัพไทยแตกพ่าย เจ้าพระยามหาเสนาถูกอาวุธข้าศึกตาย พระยายมราชก็ต้องอาวุธบาดเจ็บกลับมาตายที่ในกรุง ฯ นายกองรอดมาได้แต่พระยารัตนาธิเบศร์กับพระยาราชบังสรรค์ ส่วนไพร่พลถูกพม่าฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก.

---

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าตั้งที่ลำน้ำเอกราช เห็นว่าจะผิด เพราะลำน้ำเอกราชอยู่ที่ริมบ้านโมกไม่ห่างลำแม่น้ำใหญ่ พงษาวดารพม่าก็ว่ารบกันที่ทุ่งตาลาน จะต้องเป็นลำน้ำจักราชจึงจะถูก.

พระเจ้าอลองพญาตีค่ายไทยที่ทุ่งดาลานแตกแล้วก็ยกกองทัพตามเข้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยา เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมโรง พ.ศ. ๒๓๐๓ ตั้งค่ายหลวงณบ้านกุ่มข้างเหนือกรุง ฯ ให้มังระราชบุตรกับมังฆ้องนรธาซึ่งเป็นกองทัพน่าลงมาตั้งที่ทุ่งโพธิ์สามต้น ครั้งนั้นหลวงอภัยพิพัฒน์ขุนนางจีน พาพวกจีนข้านในก่ายประมาณ ๒,๐๐๐ มาขออาสาตีค่ายข้าศึกที่โพธิ์สามต้น จึงโปรดให้มีนทิพเสนาปลัดกรมตำรวจคุมกำลัง ๓,๐๐๐ หนุนออกไปด้วย กองทัพจีนยกไปถึงยังมิทันจะได้ตั้งค่าย พม่าก็ข้ามลำน้ำโพธิ์สามต้นมาระดมตีกองทัพจีนแตกพ่าย มีนทิพเสนาซึ่งเป็นกองหนุนยังตั้งอยู่ที่วัดทเลหญ้า[๑] ทุ่งพ่ายหนีไปไม่ทัน ครั้นเห็นพม่าไล่ฆ่าฟันจีนมากองทัพมีนทิพเสนาก็พลอยแตกด้วย ครั้งนั้นเสียผู้คนไทยจีนถูกพม่าฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก มังระเห็นได้ทีก็ยกกองทัพรุกเข้ามาตั้งค่ายที่พิเนียด ให้มังฆ้องนรธากองน่าเข้ามาตั้งถึงวัดสามวิหาร แต่นั้นก็มิได้ปรากฏว่าไทยยกกองทัพออกไปรบพุ่งพม่าอีก เป็นแต่ให้รักษาพระนครมั่นไว้ ภายนอกพระนครปล่อยให้พม่าทำตามชอบใจ มีจดหมายเหตุการณ์ตอนนี้ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า.

เมื่อเดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ พม่าประมาณ ๒,๐๐๐ ยกลงไปยังท้ายคูทั้ง ๒ ฟาก[๒] ขณะนั้นพวกชาวเรือค้าขายถอยหนีลงไปจาก

---

๑ คือวัดบรมวงศ์ทุกวันนี้.

๒ ที่เรียกว่าท้ายคู คือแม่น้ำข้างใต้กรุง ฯ ราวที่ปากคลองตะเคียน.

ข้างเหนือ ไปจอดรวมรวมกันอยู่ที่ท้ายคูเปนอันมาก ทั้งเรือพระที่นั่งศรีพระที่นั่งกรายแลเรือกระบวน ซึ่งเอาไว้ในโรงเรือข้างเหนือ พระราชวังก็ถอยเอาลงไปรวมไว้ที่นั่นด้วย พม่าฆ่าฟันผู้คนทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ล้มตายเปนอันมาก แล้วเผาเรือที่ท้ายคูนั้นเสียหมดสิ้น.

ถึงเดือน ๕ แรม ๑๕ ค่ำ พม่าเอายี่นใหญ่มาตั้งณวัดราชพริวัดกระษัตรา ข้างด้านตวันตก ยิงเข้าไปในพระนคร สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงช้างพระที่นั่งเสด็จไปบัญชาการให้เจ้าน่าที่ยิงยี่นย้อมตอยโต้พม่า ยิงกันอยู่จนเวลาเย็นพม่าก็เลิกทัพกลับไปค่าย.

ถึงเดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ พม่าเอายี่นใหญ่มาตั้งจังกาที่วัดน่าพระเมรุ แลวัดช้าง (หัศดาวาส) ระดมยิงเข้าไปในพระราชวังทั้งกลางวันแลกลางคืน ถูกยี่นถูกยอดพระที่นั่งสุริยาอมรินทร์หักทำลายลง.

ในวันพม่ามายิงพระราชวังที่กล่าวมานั้น พระเจ้าอลองพญามาทรงยัญชาการแลยุดยี่นใหญ่เอง พอยี่นแตกถูกพระองค์ยาคเจ็บสาหัส ก็ประชวรหนักในวันนั้น พอวันรุ่งขึ้นถึงเดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ[๑] พม่าก็พากันเลิกทัพขึ้นไปทางเมืองเหนือ หวังจะกลับ

---

๑ นัยหนึ่งว่าพระเจ้าอลองพญาประชวรเปนผีหัวใหญ่ แต่ความจริงเห็นจะถูกยี่นแตกอย่างกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร เพราะมีหลักฐานที่พม่าเลิกกลับไปโดยด่วน มิได้ปรากฏว่ามีเวลาตระเตรียม.

ออกทางด่านแม่ละเมา แต่ไปยังไม่พ้นแดนเมืองตากพระเจ้าอลองพญาก็สิ้นพระชนม์ในกลางทาง.

พม่าเลิกทัพกลับครั้งนั้นเป็นการรีบจะไปในทันที มิได้มีเวลาตระเตรียม ถึงขนปืนใหญ่ไปไม่ทันต้องเอาลงฝังทิ้งไว้ในค่าย หลวงต่อมาไทยไปขุดพบหลายสิบกระบอก แต่ในชั้นแรกเมื่อพม่ากลับไป ไทยยังไม่รู้ว่าพระเจ้าอลองพญาประชวร สำคัญว่าพม่าจะทำอุบายทัพเป็นกลอุบายก็มิได้ยกไปตามตี ครั้นรู้ว่าเลิกทัพกลับไปแน่ สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจึงมีรับสั่งให้พระยายมราชกับพระยาสีหราชเดโชไชยยกกองทัพไปติดตามพม่า ตามไปจนเมืองตากก็ไม่ทันข้าศึก แต่ถึงจะทันก็เห็นจะไม่เป็นประโยชน์อันใด ด้วยเวลานั้นครั่นร้ามพม่าเสียมากแล้ว พม่าจึงกลับไปได้โดยสดวก.

สงครามครั้งที่ ๒๓ ครามพม่าตีหัวเมืองปักษ์ใต้ ปีวอก พ. ศ. ๒๓๐๗

เมื่อพระเจ้าอลองพญาประชวรหนัก เลิกทัพกลับไปจากกรุงศรีอยุทธยา มังระราชบุตรที่ ๒ เปนผู้บัญชาการทัพ ให้มังฆ้องนรธาคุมทัพหลังระวังคอยต่อสู้กองทัพไทยที่จะไปติดตาม แล้วรีบถอยกองทัพหลวงกลับไป ไปถึงตำบลเมาะกะโลกในแขวงเมืองตากเมื่อเดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ พระเจ้าอลองพญาก็สิ้นพระชนม์ พระชันษาได้ ๔๕ ปี แต่ราชาภิเศกเสวยราชย์มารวมเวลาได้ ๗ ปี มังระราชบุตรเชิญพระศพพระเจ้าอลองพญาไปถึงบ้านแม่ละเมาให้หยุดทัพ ๓ วัน ประชุมกันปลงพระศพเสร็จแล้ว เชิญพระอัฐิธาตุกลับไปยังเมืองรัตนสิงค์* มังลอกราชบุตรองค์ใหญ่ซึ่งเปนพระมหาอุปราชได้รับราชสมบัติ ราชาภิเศกเมื่อเดือน ๗ ปีมโรง พ. ศ. ๒๓๐๓ ทรงพระนามว่า พระเจ้าปวรมหาธรรมราชา เสวยราชย์ณเมืองรัตนสิงค์ เปนรัชกาลที่ ๒ ในราชวงศ์อลองพญาต่อมา.

ครั้งนั้นมังฆ้องนรธา ซึ่งคุมกองทัพหลังครั้งถอยทัพกลับไปจากเมืองไทย เห็นว่าพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์แล้ว ก็มีใจ

---

* นัยหนึ่งว่าเชิญพระศพไปปลงที่เมืองรัตนสิงค์.

กำเริบด้วยถือตัวว่ามีฝีมือเข้มแข็งในการทัพศึก คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่ในเมืองพม่า พอคุมกองทัพกลับเข้าในแดนพม่า มังฆ้องนรธาก็ยกกองทัพของตนแยกทางตรงไปยึดเมืองอังวะไว้ แล้วตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้ามังลอก ฝ่ายสะโดะมหาสุริยะอุปนาฆาตของพระเจ้ามังลอก ซึ่งพระเจ้าอลองพญาตั้งให้เป็นเจ้าเมืองภูกามก็ตั้งแข็งเมืองขึ้นด้วยอีกแห่ง ๑ แลตละยิ่นน้องพระยาหงษาวดีซึ่งหนีรอดไปได้เมื่อครั้งพระเจ้าอลองพญาตีเมืองหงษาวดี ตามสมิงทอมาอาไศรยอยู่กับพระยาเชียงใหม่ ก็คุมกำลังเข้าไปตีหัวเมืองมอญอีกทาง ๑ ทั้งพวกกระแซเมืองมณีปุระพอได้ทราบว่าพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์ก็กลับกำเริบขึ้นด้วย เมืองพม่ารามัญจึงกลับเป็นจลาจล แต่ราชบุตรของพระเจ้าอลองพญาเข้มแข็งในการศึก พวกสัตรูรู้ไม่ได้ ถึงกระนั้นพระเจ้ามังลอกก็ต้องปรายปรามสัตรูอยู่ถึง ๒ ปี บ้านเมืองจึงรายคายเป็นปรกติ.

ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยา เมื่อพม่าเลิกทัพกลับไปแล้ว มีความปรากฏในจดหมายเหตุของฝรั่ง ยุติต้องกันในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า รู้สึกความที่ได้ประมาทมาแต่ก่อน ก็ลงมือซ่อมแปลงป้อมปราการ แลสำรวจตรวจตราหาเครื่องสาวุธยุทธภัณฑ์มาเพิ่มเติมสำหรับรักษาพระนครมิได้ละเลย แต่ทว่าไม่รักษาความสามัคคีในข้าราชการไว้ได้ยืดยาว ประหนึ่งว่าเวลาไภยจะถึงตัวก็สมัครพรักพร้อมกันไปคราวหนึ่ง ครั้นพ้นไภยก็แตกต่างร้าว

ฉานกันไปใหม่ คงเปนด้วยข่าวปรากฏเข้ามาถึงกรุง ฯ ว่าทางเมืองพม่า พอพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์แล้ว ก็เกิดจลาจลแตกกันเปนก๊กเปนเหล่ารบพุ่งชิงบ้านเมืองกันเหมือนอย่างแต่ก่อน ครั้นความรู้สึกมีขึ้นทางในกรุง ฯ ว่าพม่าเห็นจะไม่มาทำไมได้อีกแล้ว พวกข้าราชการที่ไม่เข้ากับสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็คิดอ่านจะหาอำนาจดังเก่า พากันยุยงส่งเสริมสมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้เกิดรังเกียจกันแหนงสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า วันหนึ่งเวลากลางคืนสมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้มาเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรไปเฝ้า ครั้นเสด็จไปถึงทอดพระเนตรเห็นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศถอดพระแสงดาบวางพาดไว้บนพระเพลา สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็เข้าพระไทยว่าสมเด็จพระเชษฐาทรงรังเกียจเสียแล้ว ถ้าอยู่ไปก็จะต้องรบพุ่งฆ่าฟันกันเอง จึงเสด็จออกจากพระราชวังไปประทับอยู่ที่บ้านคำหยาด[๑] แขวงเมืองวิเศษไชยชาญ พอทรงจัดการตระเตรียมพร้อมแล้วก็กลับทรงผนวชที่วัดโพธิ์ทองอันอยู่ใกล้คำหยาดนั้น แล้วเสด็จมาประทับอยู่วัดประดู่โรงธรรมอย่างแต่ก่อน ครั้งนั้นข้าราชการที่เข้ากับสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็เห็นจะตามเสด็จออกบวชเสียด้วยเปนอันมาก ราชการบ้านเมืองก็กลับหันลงหาทางเสื่อมทรามตามอย่างเดิม แต่

---

๑ คำหยาดนี้เปนคำหยาดคิด ยังปรากฏอยู่ที่บ้านคำหยาด แขวงจังหวัดอ่างทองจนทุกวันนี้.

รอดด้วยพม่ากำลังรบพุ่งปรายปรามกันเองวุ่นวายอยู่ ทางเมืองไทยจึงได้สังยศึกสงครามมาหลายปี.

ในเวลาที่เมืองพม่าเกิดรบพุ่งกันวุ่นวายอยู่นั้น มีทวายเป็นชุนนางเก่าคน ๑ ชื่อหุยตองงา เห็นพม่าเกิดรบกันเองได้ท่วงที ก็คุมสมัครพรรคพวกเข้าชิงเมืองทวายจากเจ้าเมืองซึ่งพระเจ้าอลองพญาตั้งไว้ได้สมประสงค์ ครั้นต่อมารู้ว่าพระเจ้ามังลอกราชบุตรของพระเจ้าอลองพญาปรายปรามบ้านเมืองรายคายได้ดังแต่ก่อน หุยตองงาก็ร้อนตัว จึงแต่งทูตให้คุมต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา ว่าจะขอเป็นข้าขอยขัณฑสีมาเอาพระยารมิเป็นที่พึ่งต่อไป สมเด็จพระเจ้าเอกทัศมีรับสั่งให้มุขมนตรีปฤกษากันว่าจะควรรับเมืองทวายไว้เป็นเมืองขึ้นฤๅไม่ ข้าราชการมีความเห็นแตกต่างกันเป็น ๒ พวก พวก ๑ เห็นว่าหุยตองงาเป็นขบถต่อพม่า รู้ว่าพม่าจะยกมาปรายปรามจึงมาขอพึ่งพระยารมิ หวังจะให้ไทยไปรบพม่าให้แก่ตัว หาได้มีความสามิภักดิ์โดยสุจริตไม่ เห็นว่าไม่ควรจะรับเมืองทวายไว้ตามความประสงค์ของหุยตองงา ข้าราชการอีกพวก ๑ เห็นว่าเมืองทวายแต่ก่อนก็เคยเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุทธยา พม่ามาชิงเอาไปเมื่อมาขอสามิภักดิ์เช่นนี้ ถ้าไม่รับไว้ก็เหมือนชลาด รู้ไปถึงไหนก็จะเสื่อมเสียพระเกียรติยศ พวกที่เห็นว่าควรรับเมืองทวายมีมากกว่าพวกที่เห็นไม่ควรรับ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงให้รับเครื่อง

บรรณาการ แล้วพระราชทานบำเหน็จตั้งแต่งหุยตองขาให้มียศศักดิ์ตามประเพณีแต่ก่อนมา.

ฝ่ายเมืองพม่า เมื่อพระเจ้ามังลอกปรายปรามราชสัตรูภายในรายคายแล้ว ขัดเคืองพระยาเชียงใหม่ว่าให้กำลังตละยินมาตีเมืองมอญ จึงให้เกณฑ์กองทัพมีจำนวนพล ๗,๕๐๐ ให้อภัยคามณี* เปนแม่ทัพ มังละศิริเปนปลัดทัพ ยกมาตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อปีมเสง พ. ศ. ๒๓๐๔ พวกเจ้าเมืองในแว่นแคว้นลานนาได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมาก็พากันตกใจ พระยาลำพูน ท้าวมองจะเปนผู้ที่ได้ไปช่วยเหลือตละยินเองร้อนตัวมาก พาครอบครัวอพยพหนีมายังเมืองพิไชย ยอกว่าจะขอเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระเจ้าเอกทัศก็โปรดให้รับเข้ามา แล้วพระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณตำบลบางลางข้างเหนือพระนคร ฝ่ายพระยาจันทรเจ้าเมืองเชียงใหม่ซึ่งเปนน้องพระยาเชียงใหม่ องค์คำคนก่อนก็ให้ทูตถือศุภอักษรคุมเครื่องราชบรรณาการลงมาถวาย สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ขอเปนข้าขอบขัณฑสีมา ขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปรักษาเมืองเชียงใหม่ ขณะนั้นที่ในกรุง ฯ ท้าวมองจะยังประมาทพม่าอยู่ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงรับเครื่องบรรณาการของพระยาเชียงใหม่ แล้วมีรับสั่งให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองเหนือเปน

* อภัยคามณีนี้ ที่หลังได้รบกับไทยหลายคราวจนจับได้เมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร หนังสือเก่าเรียกอาปรคามณีบ้าง มยิหวุ่นบ้าง ไปมะยุง่วนบ้าง.

จำนวนพล ๕,๐๐๐ ให้เจ้าพระยาพิศณุโลกเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปช่วยรักษาเมืองเชียงใหม่ กองทัพไทยยกไปถึงเมืองตาก ได้ความว่าเมืองเชียงใหม่เสียแก่พม่าแล้ว ก็เลิกทัพกลับมา หาได้ขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ไม่ จะกล่าวตามฉบับได้เมืองเชียงใหม่ ขับได้พระยาจันทรเข้าเมืองกับทั้งสมิงทอแล้ว จึงแบ่งทหารให้รักษาเมืองพอสมควร แล้วเลิกทัพกลับไปเมืองพม่า พระเจ้ามังลอกปูนบำเหน็จความชอบให้มียศเป็นมยิหวุ่น กลับมาเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ แลเลื่อนยศมังละคีริปลัดทัพเป็นที่มังมหานรธา มีตำแหน่งในกรมทหารม้า ตามสมควรแก่ความชอบที่มีในครั้งนั้นทั้ง ๒ คน พระเจ้ามังลอกเสวยราชย์มาได้ ๔ ปี ถึงปีมะแม พ. ศ. ๒๓๐๖ ประชวรสิ้นพระชนม์เมื่อเดือนย้ายแรม ๑ ค่ำ พระชันษาได้ ๒๙ ปี มีราชบุตรชื่อมังหม่อง แต่ยังเยาว์อยู่ มังระราชอนุชา ซึ่งเป็นโอรสที่ ๒ ของพระเจ้าอลองพญา ขึ้นเสวยราชย์[๑] ราชาภิเษกทรงพระนามว่าพระเจ้าศิริสุธรรมมหาราชาธิบดี เป็นรัชกาลที่ ๓ ในราชวงศ์อลองพญาต่อมา.

เมื่อพระเจ้ามังระเสวยราชย์ สัตรูภายในรายคายหมดแล้ว แต่พระเจ้ามังระนิยมในการทำศึกสงคราม เพราะได้เคยรบพุ่งมา

---

๑ พระเจ้าอลองพญามีราชบุตร ๙ องค์ ในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าอลองพญาได้สั่งไว้ให้ราชบุตรรับราชสมบัติต่อกันไปทั้ง ๙ องค์ เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้จึงมักแย่งชิงราชสมบัติกัน ดังจะปรากฏในเรื่องราวต่อไปข้างหน้า.

แต่ครั้งพระเจ้าอลองพญา จึงคิดอ่านจะแผ่อำนาจปราบปรามต่างประเทศที่ใกล้เคียงต่อไป พอราชาภิเศกแล้วไม่ช้ายกกองทัพหลวงไปตีเมืองมณีบุระก็ได้สมประสงค์ จึงย้ายราชธานีกลับมาตั้งที่เมืองอังวะอย่างเดิม แลครั้งนั้นอภัยคามณีเจ้าเมืองเชียงใหม่ไปเฝ้าพระเจ้ามังระ อยู่ข้างหลังพวกท้าวพระยาตามหัวเมืองในลานนาได้กำลังเมืองหลวงพระบาง"มาช่วย พากันเป็นขบถต่อพม่า พระเจ้ามังระทรายความจึงให้อภัยคามณีรวบรวมกองทัพกลับมากอง ๑ แล้วให้เกณฑ์กองทัพให้มีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ให้เนเมียวสีหบดีเป็นแม่ทัพยกตามมาอีกทัพ ๑ เมื่อปลายปีมะแม พ. ศ. ๒๓๐๖ ให้มาปราบปรามหัวเมืองในแว่นแคว้นลานนา แล้วให้เลยไปตีเมืองหลวงพระบางด้วย ต่อมาพระเจ้ามังระปรารภถึงเมืองทวาย ซึ่งหุยตองจาเป็นขบถมาแต่เดิมนั้นพระเจ้ามังลอกยังหาได้ปราบปรามไม่ ถึงปีวอก พ. ศ. ๒๓๐๗ จึงให้เกณฑ์กองทัพอีกทัพ ๑ ให้มังมหานรธาผู้เป็นความชอบครั้งเป็นปลัดทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ในแผ่นดินก่อนเป็นแม่ทัพลงมาตีเมืองทวายอีกทาง ๑.

เมื่อพม่าลงมาตีเมืองทวายคราวนี้ เมืองตะนาวศรีและเมืองมฤทยังอยู่ในปกครองของไทย เพราะเมื่อพม่าตีได้ในคราว

---

๑ ถึงสมัยนี้เมืองล้านช้างเดิมแยกกันเป็น ๒ อาณาเขตร หลวงพระบางอาณาเขตร ๑ เวียงจันท์อาณาเขตร ๑.

พระเจ้าอลองพญามาล้อมกรุง ฯ เป็นแต่เก็บริบทรัพย์จับคนเป็นเชลย แล้วก็ทิ้งเมืองไป หาได้เอาไว้เป็นของพม่าไม่ ไทยจึงกลับไปครอบครองดังเก่า แลเมื่อครั้งพระเจ้าอลองพญาเข้ามาล้อมกรุง ฯ นั้น กิตติศัพท์เล่องลือไปถึงต่างประเทศว่ากรุงศรีอยุทธยาเสียแก่ข้าศึก กรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งถูกเนรเทศไปอยู่ลังกาทวีปทราบความ จึงโดยสารเรือกำปั่นกลับมาขึ้นที่เมืองมฤท หมายจะมาคิดอ่านกู้บ้านเมือง แลทำนองเมื่อกลับมาจะยังทรงผนวชเป็นสมณะอยู่ เมื่อความทราบถึงสมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้ข้าหลวงลงไปคุมกรมหมื่นเทพพิพิธไว้ที่เมืองมฤท.

กองทัพมังมหานรธายกลงไปถึงเมืองทวาย เมื่อเดือนอ้ายปีวอก พ. ศ. ๒๓๐๗ หุยตองจาต่างสู้เหลือกำลังก็พาครอบครัวลงเรือหนีมาอาไศรยอยู่เมืองมฤท มังมหานรธาให้มาขอตัวหุยตองจา ไทยไม่ยอมส่งให้ มังมหานรธาจึงให้กองทัพเรือ ๖๐ ลำยกลงมาตีเมืองมฤท ก็ได้เมืองโดยง่าย หุยตองจากับกรมหมื่นเทพพิพิธพากันลงเรือหนีพม่ามายังเมืองกระบุรี มังมหานรธาจึงให้กองทัพน่าติดตามลงมา ส่วนมังมหานรธาขึ้นไปตีเมืองตะนาวศรีได้อีกเมือง ๑ แล้วตั้งรอทัพน่าอยู่ที่เมืองตะนาวศรีนั้น ฝ่ายกองทัพพม่าที่มาติดตามหุยตองจา มาถึงเมืองไหนก็ให้จับผู้คนเอาไปเป็นเชลย แล้วเก็บริบเอาทรัพย์สมบัติแย่งชิงกัน แลเผาบ้านเรือนเสียตลอดทางที่มา ด้วยครั้งนั้นเจ้าเมืองกรมการไม่มี

กำลังจะต่อสู้ พม่าจึงได้ตั้งแต่เมืองมะลิวัน เมืองกระเมืองระนอง ตลอดมาจนเมืองชุมพร เมืองไชยา แล้วย้อนกลับขึ้นมาตีเมืองปทิว เมืองกำเนิดนพคุณ และเมืองคลองวาฬ เมืองกุย เมืองปราณ ตลอดมาจนถึงเมืองเพ็ชรบุรี แต่กองทัพพระยาพิพัฒน์โกษากับพระยาตากสิน*ยกลงไปจากกรุงศรีอยุทธยา ไปถึงทันรักษาเมืองเพ็ชรบุรีไว้ได้ พม่าที่ยกมาเป็นแต่กองโจร ครั้นมาพบกองทัพสกัดอยู่ก็ถอยหนีกลับไปเมืองตะนาวศรีทางด่านสิงขร.

กรมหมื่นเทพพิพิธกับหุยตองจาเข้าเมืองทวาย ที่หนีพม่ามาครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าเอกทัศมีรับสั่งให้เอากรมหมื่นเทพพิพิธไปคุมไว้ที่เมืองจันทบุรี ส่วนหุยตองจานั้นโปรดให้คุมไว้ที่เมืองชลบุรี จะยกความผิดหุยตองจาว่าอย่างไรหาปรากฏไม่.

---

* ที่ได้เป็นพระเจ้ากรุงธนบุรีในเวลาต่อมา.

สงครามครั้งที่ ๒๔ คราวเสียกรุง ฯ ครั้งหลัง
ปีกุญ พ. ศ. ๒๓๑๐

ที่จะเกิดสงครามคราวนี้ไม่ปรากฏเหตุอย่างอื่น นอกจากพม่าเห็นว่าไทยกำลังอ่อนแอปลกเปลี้ย เป็นช่องที่จะมาปล้นเอาทรัพย์สมบัติได้ง่าย ๆ ก็ยกมาตีเมืองไทยเท่านั้นเอง เริ่มเรื่องสงครามคราวนี้ ในพงษาวดารพม่ากล่าวว่าพระเจ้ามังระประสงค์จะตีกรุงศรีอยุทธยา จึงให้แมงสีหบดียกกองทัพเข้ามาทางเมืองเชียงใหม่ ลงมาตีกรุงศรีอยุทธยาทางด้านเหนือทาง ๑ ให้มังมหานรธายกกองทัพลงมาทางเมืองทวาย เข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยาทางด้านตวันตก ให้พร้อมกับกองทัพแมงสีหบดีอีกทาง ๑ ความที่กล่าวในพงษาวดารพม่าดังนี้ไม่ยุติต้องกับรายการที่ปรากฏ เห็นว่าจะเป็นความคิดของผู้แต่งพงษาวดารอ้างต่อภายหลัง เพราะกองทัพพม่าที่ยกมาตีเมืองไทยครั้งนี้พระเจ้ามังระให้ไปรบพุ่งที่อื่นก่อนทั้ง ๒ ทาง กองทัพพม่าที่ยกมาทางเมืองเชียงใหม่จะต้องปราบปรามหัวเมืองที่เป็นขอบขันในแว่นแคว้นลานนาทั่วไป แล้วยังจะต้องยกขึ้นไปตีเมืองหลวงพระบางก่อน ต่อสำเร็จแล้วจึงจะได้มาตีเมืองไทย ฝ่ายกองทัพพม่าที่ยกลงมาเมืองทวาย การที่จะต้องทำก่อนมีแต่ตีเมืองทวายเมืองเดียว ธุระ

กองทัพทั้ง ๒ ผิดกันเช่นนี้ ที่จะกะกำหนดมาแต่แรกให้มาตีกรุงศรีอยุทธยาให้พร้อมกันนั้นเห็นจะไม่ได้ จึงเห็นว่าการที่พระเจ้ามังระให้กองทัพเนเมียวสีหบดีกับกองทัพมังมหานรธามาตีเมืองไทยนั้นเป็นการคิดขึ้นต่อภายหลัง เพราะเหตุที่กองทัพทั้ง ๒ นั้นไปทำการสำเร็จได้เร็วกว่าคาดไว้แต่แรกทั้ง ๒ ทาง ข้อนี้เห็นได้ที่ทัพมังมหานรธามาตีเมืองทวายแล้วมีเวลาว่างจนเลยมาตีหัวเมืองชั้นในได้แต่ในปีวอก พ.ศ. ๒๓๐๗ ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๒๓ นั้น แท้จริงเรื่องที่จะเริ่มสงครามคงเป็นดังกล่าวต่อไปนี้ คือ

เมื่อต้นปีระกา พ.ศ. ๒๓๐๗ กองทัพพม่าเสร็จการสงครามตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ทัพ ๑ ตั้งอยู่ที่เมืองทวายทัพ ๑ พระเจ้ามังระเห็นเป็นช่องที่จะหาทรัพย์แลเชลยเป็นกำไรในการทัพได้มากขึ้นไปอีก ยางที่จะเป็นเพราะมังมหานรธายกขึ้นไปยังเมืองยองว่ามาตีหัวเมืองไทยได้ง่าย ๆ พระเจ้ามังระเห็นว่าไทยยังอ่อนแออยู่เหมือนอย่างที่ได้เคยมาเห็นแต่ก่อน จึงสั่งให้กองทัพยกเลยเข้ามาตีเมืองไทยทั้ง ๒ ทาง แลการที่พม่ายกกองทัพมาคราวนี้พิเคราะห์ดูตามลักษณการ เห็นว่าในชั้นแรกพม่าตั้งใจเพียงจะมาตีปล้นตามหัวเมืองไทย อย่างที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า "เรด" แล้วแต่จะเข้ามาได้เพียงไหนก็จะเข้ามาเพียงนั้น ถ้าเห็นว่าไทยมีกำลังมากนักก็จะถอยกลับไป เหมือนอย่างเมื่อตีหัวเมืองชั้นในได้กล่าวมาแล้ว พม่ามิได้ตั้งใจว่าจะมาตีกรุงศรีอยุทธยา เพราะ

ฉนั้นพระเจ้ามังระจึงมิได้เสด็จมาเองให้เปนพระเกียรติยศเหมือนอย่างพระเจ้าหงษาวดีแลพระเจ้าอลองพญา แลกองทัพพม่าที่ยกมาทางข้างเหนือกับข้างใต้จึงเปนอิศรแก่กันมิได้มีใครเปนแม่ทัพใหญ่ ความที่กล่าวข้อนี้เปนวินิจฉัยของท่านผู้ศึกษาโบราณคดีแต่ก่อนได้กล่าวมาแล้ว แม้ผู้อ่านสังเกตดูไปในลักษณการที่พม่ายกมาตีเมืองไทยในครั้งนี้ ก็น่าจะเห็นเปนอย่างเดียวกัน.

ลักษณการที่กองทัพพม่ายกมาตีเมืองไทยครั้งนี้ ไม่ได้รบพุ่งตรงเข้ามาอย่างศึกสามัญ ทำการมาโดยลำดับเปนชั้น ๆ ถึง ๔ ชั้น คือชั้นแรกเมื่อเดือน ๗ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๐๗ เนเมียวสีหบดีให้ฉัยกุงโบนายทัพน่ากุมกองทัพมีจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกลงมาจากเมืองเชียงใหม่กอง ๑ มังมหานรธาให้เมยะระโบนายทัพน่ากุมกองทัพจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทาง ๑ ในพงษาวดารพม่าว่า กองทัพที่ยกมาครั้งนี้มีข้ออาณัติอย่าง ๑ คือถ้าที่ไหนต่อสู้พม่าตีได้ก็เฉลี่ยทรัพย์สมบัติ แลจับผู้คนทั้งเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงเอาเปนเชลยส่งไปเมืองพม่า บ้านเรือนทรัพย์สมบัติที่พม่าไม่ต้องการก็ให้เผาทำลายเสียทั้งสิ้น ถ้าที่ไหนผู้คนอ่อนน้อมยอมเข้าเปนพวกพม่า ๆ ก็ให้ทำสัตย์แล้วก็ไม่ทำร้าย เปนแต่กะเกณฑ์เอาสิ่งของที่พม่าต้องการ เช่นเสบียงอาหารแลพาหนะเปนต้น แลเรียกเอาคนมาใช้การงานต่าง ๆ เหมือนอย่างเปนข่าวของพม่า ด้วยเหตุนี้รายฎรตามท้องที่ราย

ทางที่พม่ายกกองทัพผ่านมา บางแห่งก็สู้รบ บางแห่งก็เข้าหาพม่าแต่โดยดี แต่ที่หลบหนีเข้าป่าไปนั้นมากกว่าอย่างอื่น กองทัพพม่าที่ยกลงมาจากเมืองเชียงใหม่ต้องรบพุ่งแต่ที่เมืองตากแห่งเดียว พอตีเมืองตากได้แล้ว ที่เมืองกำแพงเพ็ชรเมืองนครสวรรค์ก็ไม่มีใครต่อสู้ ด้วยเวลานั้นเจ้าเมืองถูกเกณฑ์เข้ามารักษากรุง ฯ เหลือแต่กรมการผู้น้อยก็พากันอพยพหลบหนีไปโดยมาก คนที่หนีไม่ทันก็ต้องอ่อนน้อมต่อพม่า ๆ จึงลงมาตั้งค่ายอยู่ที่เมืองกำแพงเพ็ชรแห่ง ๑ ที่เมืองนครสวรรค์แห่ง ๑ ฝ่ายกองทัพพม่าที่ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ มาถึงเมืองกาญจนบุรีพยกองทัพพระพิเรนทรเทพเข้ากรมดำรวจ มีจำนวนพล ๓,๐๐๐ ตั้งรักษาเมืองอยู่ พม่ามากกว่าก็ตีกองทัพพระพิเรนทรเทพแตกยับเยิน พม่าจึงยกตามเข้ามาถึงลำน้ำราชบุรี มาตั้งค่ายอยู่ที่ด่ายลลูกแกแห่ง ๑ ด่านลอกละหอมแห่ง ๑ ข้ามฟากมาตั้งค่ายที่คงรังหนองขาวอีกแห่ง ๑.

มีเนื้อความปรากฏในจดหมายเหตุของฝรั่งว่า ครั้งพม่ามาตีหัวเมืองปักษ์ใต้เมื่อปีวอกที่กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๒๓ นั้น ที่ในกรุงศรีอยุทธยาเกรงพม่าจะเข้ามาตีถึงกรุง ฯ ดังคราวก่อน จึงให้เกณฑ์คนหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือเข้ามารักษาพระนครเป็นอันมาก ครั้นรู้ว่าพม่าเลิกทัพกลับไปทางด่านสิงขรแล้ว ทางในกรุง ฯ ก็สั่งให้ปล่อยคนกลับไปบ้านเมือง พอได้ข่าวว่าพม่ายก

มาใหม่ก็ให้เกณฑ์คนหัวเมืองกลับเข้ามาอีก ความที่ปรากฏในหมายเหตุดังนี้พอเป็นเค้าเงื่อนให้คิดเห็นได้ว่า ครั้งนั้นที่กรุงศรีอยุทธยาน่าจะจัยยุ่งมาเสียแต่เกณฑ์คนรักษาพระนครแล้ว ด้วยเมื่อพม่ายกมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ในชั้นออก เกณฑ์คนเข้ามารักษาพระนครคราวแรกเมื่อราวเดือน ๓ เดือน ๔ พม่าเลิกทัพกลับไปทางด่านสิงขรเมื่อราวเดือน ๕ ยี่ระกา ก็ปล่อยคนกลับไป พอถึงเดือน ๗ พม่ายกมาใหม่ก็ต้องเกณฑ์คนกลับมาอีก ผู้คนคงสับสนลดหม่านทั้งที่ในกรุง ๆ และหัวเมือง คงจะเป็นด้วยเหตุนี้เองจึงไม่มีกำลังรักษาเมืองกำแพงเพชรและเมืองนครสวรรค์ แลกองทัพพระพิเรนทรเทพที่ให้เร่งรีบไปรักษาเมืองกาญจนบุรี จึงไม่พร้อมพอระต่อสู้ข้าศึกได้.

อนึ่งสังเกตดูโดยรายการที่ปรากฏ ดูเหมือนตั้งแต่รัฐบาลไทยได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมา ๒ ทางคราวนี้ ก็เข้าใจว่าพม่าจะมาตีกรุงศรีอยุทธยา จึงตระเตรียมรวมกำลังไว้ต่อสู้ที่พระนครเป็นข้อสำคัญมาแต่แรก แต่กองทัพพม่าที่ยกมาตอนนี้ยังเป็นแต่กองทัพโจร พอหาที่มั่นได้แล้วก็แต่งกันออกเที่ยวค้นหาทรัพย์จับผู้คนตามท้องที่ ๆ ใกล้เคียง พวกพม่าที่ตั้งอยู่ข้างเหนือเที่ยวปล้นทรัพย์จับเชลยตั้งแต่แขวงเมืองนครสวรรค์ลงมาจนถึงเมืองอินทร์ เมืองพรหม ฝ่ายพวกพม่าที่มาตั้งอยู่ทางตวันตกก็เที่ยวปล้นทรัพย์จับเชลยไปจนเมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี แลเมืองสุพรรณบุรีไม่

ได้คิดจะเข้ามารบพุ่งถึงพระนครทั้ง ๒ กอง ครั้นที่ในกรุง ฯ ไม่เห็นกองทัพพม่ายกเข้ามา ได้ยินแต่ว่าไปเที่ยวปล้นสดมตามหัวเมือง แลหัวเมืองเหนือ (ทางมณฑลพิศณุโลก) ก็ยังมิได้เสียแก่ข้าศึก สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาพิศณุโลกกลับขึ้นไปเกณฑ์กองทัพหัวเมืองเหนือมาตีพม่า[๑] ทาง ๑ แล้วให้จัดกองทัพในกรุง ฯ ยกออกไปตีพม่าด้วยทั้ง ๒ ทาง กองทัพไทยที่ยกขึ้นไปทางข้างเหนือปรากฏแต่ว่าพระยาชิเยศร์ยธิวัตรเป็นแม่ทัพ[๒] แต่จะได้ไปรบพุ่งอย่างไรบ้างหาได้ความไม่ ส่วนกองทัพที่ยกไปรบพม่าทางเมืองราชบุรีนั้น ให้จัดคนที่เกณฑ์มาจากหัวเมืองยี่กย์ใต้เป็นกองทัพยกทัพ ๑ ทัพเรือทัพ ๑ ผู้ใดจะเป็นแม่ทัพหาปรากฏไม่ กองทัพยกยกไปถึงด่านลำหรุ กองทัพเรือไปถึงบางกุ้งข้างใต้เมืองราชบุรี พม่าแยกลงมาตีก็แตกพ่ายกลับมาทั้ง ๒ ทัพ พม่าไล่ตามเข้ามาจนในแขวงเมืองธนบุรี แต่ว่ามาเที่ยวปล้นสดมพอได้ทรัพย์แล้วก็พากันกลับไปเมืองราชบุรี หาได้ตีเมืองธนบุรีไม่ ครั้นกิตติศัพท์ทราบถึงกรุง ฯ ก็ตกใจ เกรงพม่าจะยกรุ่เข้ามาถึงพระนคร เพราะพม่าได้เรือทางลำน้ำราชบุรีแลเรือกองทัพไว้มาก จึงให้พระยารัตนาชิเยศร์คุมกองทัพซึ่งเกณฑ์มา

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าพระยาพิศณุโลกทูลลากลับไปปลงศพมารดา เห็นว่าจะไม่เป็นได้ เพราะเป็นเวลามีศึกสงคราม.

๒ มีในหนังสือเรื่องตำให้การชาวกรุงเก่า แต่รายการที่กล่าวตอนนี้อยู่ข้างจะพ้นเชื่อเอาเป็นหลักไม่ได้หมด.

จากเมืองนครราชสีมาลงมารักษาเมืองขนบุรีกอง ๑ แลให้พระยายมราชคุมกองทัพอีกกอง ๑ ลงมารักษาเมืองนนทบุรี[๑] คอยต่อสู้พม่าที่จะยกเข้ามาทางแม่น้ำ.

การที่รบกับพม่าในตอนนี้ ประมาณเวลาราวสัก ๘ เดือน คือตั้งแต่เดือน ๗ จนถึงเดือน ๑๒ ปีระกา มีข้าศึกตั้งอยู่ทางเมืองราชบุรีสัก ๕,๐๐๐ อยู่ทางเมืองนครสวรรค์อีกสัก ๕,๐๐๐ รวมข้าศึกซึ่งเข้ามาอยู่ในแดนไทยทั้งสิ้นประมาณ ๑๐,๐๐๐ แลข้าศึกก็ยังมิได้ตั้งหน้าจะเข้ามาตีถึงราชธานี แต่คงเป็นในระหว่าง ๖ เดือนนี้เอง ที่พม่ามีความคิดตกลงเป็นยุติว่าจะตีให้ถึงกรุงศรีอยุทธยา เพราะเห็นว่าเพียงทัพหน้าของพม่าไทยก็เอาชนะไม่ได้ พม่าจึงเกิดกำเริบ.

ครั้นเรื่องกรุงศรีอยุทธยาเสียครั้งที่ ๒ พอถึงเดือน ๑๒ สิ้นระดูฝน เนเมียวสีหบดีกับกองทัพลงมาจากเมืองเชียงใหม่ มีรพลทั้งพม่าแลชาวลานนาล้านช้างรวมกันเป็นคนประมาณ ๒๐,๐๐๐ แบ่งกองทัพให้เดินลงมาทางเมืองตาก[๒] กอง ๑ ตัวเนเมียวสีหบดีแม่ทัพคุมลงมาทางเมืองสวรรคโลกกอง ๑ ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการ

---

๑ เมืองนนทบุรีครั้งนั้นอยู่ฝั่งตะวันตก ตรงหัวแหลมปากน้ำอ้อมข้างใต้ เข้าใจว่าเป็นแต่มีกระเบื้องค่ายไม่ได้ก่อถาวร ครั้งนี้ว่าตั้งค่ายทางฝั่งตะวันออกอีกค่าย ๑.

๒ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า จำนวนพล ๔๐,๐๐๐ เห็นว่ามากเกินไป ด้วยปรากฏว่ากองทัพที่เนเมียวสีหบดีคุมมาเองพล ๑๐,๐๐๐ เท่านั้น เห็นจะเพิ่มเติมมาต่อในตอนเมื่อล้อมกรุง ฯ จนถึง ๔๐,๐๐๐.

หัวเมืองรายทางเห็นข้าศึกเหลือกำลังก็พากันหนีเข้าป่า ไม่มีเมืองใดต่อสู้ พม่าก็ได้เมืองพิไชย เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขไทย เปนลำดับมา แลเมื่อพม่าตั้งอยู่ที่เมืองสุโขไทยนั้น เจ้าพระยาพิศณุโลกกับเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองเหนือช่วยกันรวบรวมคนเข้าเปนกองทัพยกไปตีพม่าที่เมืองสุโขไทย กำลังรบพุ่งกันอยู่ ขณะนั้นเจ้าฟ้าจีด[๑] เปนโทษอยู่ที่ในกรุง ฯ หลบหนีจากที่ขังได้ ทำนองเจ้าฟ้าจีดจะเกี่ยวดองเปนญาติกับเจ้าพระยาพิศณุโลกอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงพาสมัคพรรคพวกหนีขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลก ไปถึงเมื่อเวลาเจ้าพระยาพิศณุโลกกับกรมการผู้ใหญ่ไปรบพม่าอยู่ที่เมืองสุโขไทย เจ้าฟ้าจีดเห็นเจ้าพระยาพิศณุโลกทิ้งเมืองไว้ คิดว่าเปนโอกาศที่จะตั้งตัวเปนใหญ่ได้ ก็ทำสีหน้าทเข้าเกลี้ยกล่อมทรัพย์สมบัติแลเผาวนเจ้าพระยาพิศณุโลกเสีย แล้วขึ้นนั่งเมืองพิศณุโลก พวกชาวเมืองเห็นว่าเปนเจ้าก็ไม่มีผู้ใดกล้าต่อสู้ เจ้าพระยาพิศณุโลกทรายความจึงเลิกทัพกลับมา มาขับเจ้าฟ้าจีดได้ให้เอาถ่วงน้ำเสีย ฝ่ายพม่าเมื่อเจ้าพระยาพิศณุโลกเลิกทัพกลับแล้วก็ยกเลยลงมาเมืองนครสวรรค์ทางเมืองกำแพงเพ็ชร หาตามไปตีเมืองพิศณุโลกไม่ เมืองพิศณุโลกจึงมิได้เสียแก่พม่าข้าศึกในครั้งนั้น.

---

๑ เจ้าฟ้าจีดเปนลูกพระองค์เจ้าแก้วราชบุตรสมเด็จพระเพทราชา เจ้าฟ้าเทพราชชิดาสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเปนพระมารดา.

ในเดือน ๑๒ ปีระกานั้น มังมหานรธาก็ยกกองทัพมีจำนวนพลประมาณ ๓๐,๐๐๐ ตามเข้ามาจากเมืองทวายอีกทาง ๑ มาตั้งรวบรวมพลอยู่ในแขวงเมืองราชบุรี มังมหานรธาคิดจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยาทางด้านใต้ สกัดทางมิให้ไทยหาเครื่องสาตราวุธและเสบียงอาหารมาทางทเลได้ จึงจัดกองทัพเป็น ๒ กองให้เมฆะระโยคุมกองทัพเรือยกมาทางแม่กลองท่าจีน ตีเมืองธนบุรี เมืองนนทบุรีขึ้นไปจนถึงกรุง ๑ ทาง ๑ ตัวมังมหานรธาคุมกองทัพยกยกมาทางเมืองสุพรรณบุรีทาง ๑ ยกเข้ามาในเดือนยี่ปีระกาพร้อมกัน ฝ่ายพระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งคุมพวกพลเมืองนครราชสีมารักษาเมืองธนบุรีอยู่นั้น ครั้นเห็นกองทัพพม่ายกมามากก็ไม่ต่อสู้ ทิ้งเมืองธนบุรีหนีกลับขึ้นไปกรุง ๑ พวกไพร่พลชาวเมืองนครราชสีมาก็พากันหนีกลับไปบ้านเมืองหมด" ขณะนั้นนายเรือกำปั่นอังกฤษลำ ๑ ซึ่งเข้ามาค้าขายอยู่ในกรุง ๑ รับอาสาช่วยรบพม่า เลื่อนเรือกำปั่นลงมาทอดที่เมืองธนบุรี แล้วเอาปืนใหญ่รายแคมเรือยิงข้าศึก ครั้นกองทัพที่รักษาเมืองธนบุรีหนีไปหมด พม่าก็ยึดขนย้ายมีไชยประสิทธิ์ เอาปืนใหญ่ที่ยนย้ายมายิงเรือกำปั่นอังกฤษต้องถอยหนีกลับขึ้นไปด้วย.

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระยารัตนาธิเบศร์หนีแต่เมื่อพม่าเข้ามาคราวก่อน คราวนี้หากล่าวว่าเมื่อใครรักษาเมืองธนบุรีไม่ พิเคราะห์ดูตามเหตุการณ์เข้าใจว่าที่จริงพระยารัตนาธิเบศร์หนีต่อคราวนี้ เพราะคราวก่อนพม่าไม่ได้ตีเมืองธน.

พม่าได้เมืองธนบุรีแล้วจึงยกกองทัพขึ้นไปตั้งค่ายที่บางกรวย ตรงวัดเขมาทั้ง ๒ ฟากแม่น้ำ หมายจะตีเมืองนนทบุรีต่อขึ้นไป ฝ่ายเรือกำปั่นอังกฤษซึ่งถอยหนีพม่าไปจากเมืองธนบุรี ครั้นขึ้นไปถึงกรุง ฯ ไปขอยืมใหญ่ที่มีกำลังกว่ายืมรายแคมเรือ เอาลงตั้งในเรือสลุบ* แล้วกลับลงมาสู้พม่าที่เมืองนนทบุรีอีก ขอเรือยาวบรรทุกพลทหารในกองทัพพระยายมราชที่รักษาเมืองนนทบุรีจึงเรือสลุบเลื่อนลงมาในเวลากลางคืน พอถึงที่ได้ทางยืนก็ยิงยืนใหญ่ยิงค่ายพม่าร่ำไป จนเวลาจวนสว่างจึงถอยเรือสลุบกลับขึ้นไปเสีย ยิงพม่าอยู่อย่างนั้นหลายคืน ถูกพม่าล้มตายจนกองทัพพม่าต้องยั้งหยุดอยู่เพียงวัดเขมา ไม่อาจจะขึ้นไปตีเมืองนนทบุรีได้ ต่อมาพม่าคิดกลอุบาย พอเรือยืนลงไปยิง พม่าทำเป็นแตกหนีไปจากค่าย อังกฤษก็พวกกองทัพไทยก็ไล่ด้วยสำคัญว่าพม่าหนีจริง ก็จอดเรือขึ้นที่ค่ายพม่า พากันยกรุกเข้าค่ายเที่ยวค้นคว้าหวังจะจับเชลย ฝ่ายพม่าให้กองทัพซุ่มอยู่ในสวนข้างหลังค่าย เห็นไทยหลงละเลิงก็ยกกรูกันออกมาล้อมไล่ฆ่าฟันไทยตายลงเป็นอันมาก ล้าต้าอังกฤษก็ตายคน ๑ กองทัพไทยก็แตกหนี นายเรืออังกฤษเห็นว่าจะต่อสู้พม่าไม่ไหวก็ล่องเรือกำปั่นเลยออกทะเลไป ฝ่ายพระยายมราชเห็นเรือกำปั่นอังกฤษหนีไป ก็ทิ้งเมืองนนทบุรี

* เรือสลุบเป็นเรือกำปั่นขนาดเล็ก สำหรับใช้ลำเลียงสินค้า.

พาไพร่พลถอยกลับขึ้นไปยังกรุงศรีอยุทธยาทั้งสิ้น* เมืองนนทบุรีก็เสียแก่พม่าข้าศึก กองทัพเมฆะระโยไล่เมืองธนบุรี เมืองนนท์แล้ว ยกต่อขึ้นไปก็ไม่มีผู้ใดต่อสู้ ขณะนั้นกองทัพมังมหานรธาซึ่งยกมาทางบก มาตั้งอยู่ที่บ้านสี่กุก กองทัพเรือเมฆะระโยจึงขึ้นไปตั้งอยู่ที่สามแยกบางไทร ฝ่ายกองทัพเนเมียวสีหบดีซึ่งลงมาทางข้างเหนือ ให้กองทัพยกจากเมืองนครสวรรค์ลงมาทางเมืองไชยนาททาง ๑ ทางเมืองอุไทยธานีเมืองสรรค์ทาง ๑ ก็ลงมาถึงเขตรกรุง ฯ ในเดือน ๓ ปีระกาศกราช ๑๑๐๑ เดียวกับกองทัพมังมหานรธา จึงมาตั้งอยู่ที่วัดย่าผ้ายกน้ำพระประสบข้างด้านเหนืออีกฝ่าย ๑.

เมื่อกองทัพมังมหานรธากับกองทัพเนเมียวสีหบดียกเข้ามาถึงเขตรกรุงศรีอยุทธยาทั้ง ๒ ทาง ก็เป็นแต่มาตั้งอยู่ห่าง ๆ ยังไม่เข้าประชิดติดพระนคร ด้วยมองเห็นว่ากำลังยังน้อยอยู่ จึงรอกองทัพที่พระเจ้ามังระจะส่งเพิ่มเติมมาทีหลัง ในตอนนี้พม่าเป็นแต่แต่งกองโจรออกเที่ยวเก็บรวบรวมทรัพย์สินเสบียงตามเขตรแขวงน้อยใหญ่รอบจังหวัดพระนคร หาปรากฏว่ากองทัพข้างในกรุง ฯ ยกออกไปรบพุ่งอย่างใดไม่.

---

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระยายมราชทั้งเมืองนนท์แต่เมื่อเรือกำปั่นอังกฤษถอยมาจากเมืองธน แต่ในรายการที่ปรากฏว่าพม่าขึ้นไปตั้งค่ายที่วัดเขมา เป็นหลักฐานให้เห็นว่ากองทัพไทยยังรักษาเมืองนนท์อยู่ เพราะฉนั้นจึงสันนิฐานว่าพระยายมราชทั้งเมืองนนท์ต่อเมื่อกำปั่นอังกฤษหนีออกทะเลไป.

แต่มีเรื่องอัศจรรย์เกิดขึ้นทางหัวเมืองในตอนนี้เรื่อง ๑ คือเมื่อเดือน ๓ ปีระกา เนเมียวสีหบดีให้พวกพม่ากอง ๑ ไปเที่ยวค้นทรัพย์ขัยผู้คนทางเมืองวิเศษไชยชาญ พม่ายังคัยรายฎรที่ยอมอยู่ในอำนาจให้นำไปเที่ยวค้นหาทรัพย์ ภายหลังพม่ารู้ว่าใครมีลูกสาวจะยังคัยเรียกเอาลูกสาวด้วย พวกราษฎรก็พากันโกรธ จึงคิดจะแก้แค้นพม่า เข้ากันทั้งพวกที่ไปยอมอยู่กับพม่าและพวกที่ยังหลบหลีกซุ่มซ่อนอยู่ มีตัวหัวน่า ๖ คน ชื่อนายแก่นคน ๑ นายโชติ* คน ๑ นายอินคน ๑ นายเมืองคน ๑ ทั้ง ๔ คนนี้เป็นชาวบ้านศรีบัวทองแขวงเมืองสิงห์ นายคอกบ้านกรับคน ๑ นายทองแก้วบ้านโพธิ์ทเลคน ๑ ทั้ง ๒ คนนี้เป็นชาวเมืองวิเศษไชยชาญ นัดแนะกันลวงพม่าให้ไปค้นลูกสาวชาวบ้านที่บ้านย่าแห่ง ๑ แล้วกลุ้มรุมกันฆ่าพม่าที่ไปตายหมดทั้ง ๖๐ คน แล้วจึงพากันหนีไปยังบ้านยางระจัน ด้วยเวลานั้นราษฎรชาวเมืองวิเศษไชยชาญและเมืองสิงห์เมืองสรรค์หลบหนีพม่าไปอาไศรยอยู่ที่บ้านยางระจันมากด้วยกัน เพราะบ้านยางระจันมีเสบียงอาหารบริบูรณ์ แต่เป็นบ้านคอนอยู่ที่พรมแดนเมืองวิเศษไชยชาญกับเมืองสุพรรณและเมืองสิงห์ต่อกัน ข้าศึกจะไปถึงได้ยาก พวกที่หนีไปที่หลังไปนิมนต์พระอาจารย์ธรรมโชติวัดเขานางบวชแขวงเมืองสุพรรณ ซึ่งพวก

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า นายโช เข้าใจว่าเพราะเขียนตกตัวสกด เดิมเห็นจะเป็น โชติ.

ชาวบ้านนับถือกันว่าเป็นผู้รู้วิทยาคม ให้มาอยู่คุมครองที่วัดโพธิ์เก้าต้นในบ้านยางระจันด้วย แล้วชักชวนกันตั้งข่องต่อสู้พม่า พวกราษฎรก็เห็นชอบพร้อมกัน จึงรวบรวมกำลังได้ชายฉกรรจ์กว่า ๕๐๐ คน มีตัวหัวน่าอีก ๕ คน คือขุนสรรค์คน ๑ พันเรืองกำนันคน ๑ นายทองเหม็นคน ๑ นายจันทร์หนวดเขี้ยวคน ๑ นายทองแสงใหญ่คน ๑ ช่วยกันตั้งค่ายขึ้นวงรอบบ้านยางระจันเป็น ๒ ค่าย แล้วรักกันเป็นหมวดหมู่เตรียมรักษาน่าที่พร้อมด้วยเครื่องสาตราวุธที่หาได้ในตำบลนั้น แล้ววางกองสอดแนมคอยสืบสวนพม่าที่จะติดตามไปมิได้ขาดระยะ.

ฝ่ายพม่าที่เมืองวิเศษไชยชาญรู้ว่าพวกไทยที่ฆ่าพม่าหนีไปอยู่ที่บ้านยางระจัน ก็ยกกันไปประมาณ ๑๐๐ คน หมายว่าจะไปจับพวกที่หนีนั้น พวกชาวบ้านยางระจันรู้ความก็เตรียมรักษาค่าย แล้วรักกันเป็นกองรบขึ้นกอง ๑ ให้นายแท่นเป็นนายใหญ่ พอพม่ายกไปถึงคลองยางระจัน ยังหยุดพักอยู่ข้างฝั่งใต้ นายแท่นก็คุมพวกกองรบ ๒๐๐ คนข้ามคลองมา พอถึงก็ตรูกันเข้าไล่ฟันแทงพม่า ๆ ไม่ทันรู้ตัว พม่ายิงยืนได้นัดเดียว ไทยก็เข้ากลุ้มรุมแทงฟันกระชั้นถึงตัว ฆ่าพม่าตายเกือบหมด เหลือแต่ตัวนายควบม้าหนีกลับมาได้สักสองสามคนเท่านั้น พวกชาวบ้านยางระจันเอาไชยชนะพม่าได้ก็มีใจ.

ครั้นกิตติศัพท์รู้กันแพร่หลายว่า พวกชาวบ้านยางระจันรบชนะพม่า พวกราษฎรที่แตกฉานซ่อนอยู่ตามแขวงหัวเมืองที่ใกล้เคียงก็พากันมาเข้าช่องบ้านยางระจันมากขึ้นทุกที จนรวมได้กำลังตั้งพัน พวกหัวน่าก็จัดเป็นหมวดกองควบคุมกันอย่างกองทัพยังขาดอยู่แต่ปืนมีน้อย จำต้องรบพุ่งข้าศึกแต่ด้วยอาวุธสั้นเป็นพื้น ถึงกระนั้นเพราะพวกราษฎรนับถือวิทยาคมของพระอาจารย์ธรรมโชติฯ ลงผ้าประเจียดแลกะตุดพิศมรแจกจ่ายให้ทั่วกัน ต่างก็มีใจกล้าหาญ จึงเกิดกำลังตั้งต่อสู้พม่าขึ้นทางหัวเมืองด้วยประการฉะนี้.

ฝ่ายนายกองพม่าที่ตั้งอยู่เมืองวิเศษไชยชาญ เมื่อรู้ว่าพวกชาวบ้านยางระจันควบคุมกันต่อสู้ เห็นจะปราบปรามโดยกำลังที่มีอยู่ณเมืองวิเศษไชยชาญไม่ไหว จึงยกเข้ามายังเนเมียวสีหยอดีแม่ทัพใหญ่ข้างฝ่ายเหนือ ซึ่งตั้งอยู่ณปากน้ำพระประสบ แต่แรกเนเมียวสีหยอดีสำคัญว่าเป็นแต่อย่างซ่องโจร จึงให้งาขุนหรุ่นคุมกำลัง ๕๐๐ ยกไปปราบปรามพวกชาวบ้านยางระจัน ๆ รบพุ่งพวกพม่ากองงาขุนหรุ่นแตกกลับมา เนเมียวสีหยอดีเกณฑ์กำลังเพิ่มเติมให้มากขึ้น ให้เยกินหรุ่นยกไปเป็นครั้งที่ ๒ พวกชาวบ้านยางระจันก็ตีแตกพ่ายกลับมาอีก เนเมียวสีหยอดีจึงให้ตีงหาโยซึ่งเป็นนายทหารมีฝีมือคุมพลยกไปเป็นครั้งที่ ๓ ก็ไปแพ้พวกชาวบ้านยางระจันกลับมาอีกเหมือนหนหลัง.

เนเมียวสีหบดีเห็นว่าพวกชาวบ้านยางระฆังมีกำลังเกินกว่าช่องสามัญ จึงให้จัดเป็นกองทัพมีจำนวนพล ๓,๐๐๐ เศษ สุรินทรจอข้องรัยอาสาเป็นนายทัพยกไปปราบปรามพวกชาวบ้านยางระฆังเป็นครั้งที่ ๔ สุรินทรจอข้องยกไปถึงทุ่งหัวยไผ่ใกล้บ้านยางระฆังให้ตั้งค่ายลงฉะนั้น ฝ่ายพวกชาวบ้านยางระฆังเห็นพม่ายกไปเป็นกองทัพ จึงปฤกษากันให้นายแท่นเป็นนายทัพใหญ่ ถือพล ๒๐๐ เป็นกองกลาง ให้นายทองเหม็นถือพล ๒๐๐ เป็นปีกขวา ให้พันเรืองกำนันถือพล ๒๐๐ เป็นปีกซ้าย รวมพล ๗๐๐ ถือปืนคายชุดคายศิลาของชาวบ้านบ้าง ปืนของพวกพม่าที่ล้มตายแตกหนีเก็บได้ไว้บ้าง แต่ที่ถืออาวุธสั้นนั้นเป็นพื้น นายทัพทั้ง ๓ คนนำพลทหารยกออกไปพร้อมกันทั้ง ๓ กอง ครั้นไปถึงที่สะดิ่งต้นริมคลองยางระฆังเห็นพม่าตั้งอยู่ข้างฝั่งใต้ พวกไทยก็ตั้งรายรับพม่าอยู่ทางฝั่งเหนือ ต่างยิงปืนตอบโต้กัน พม่าเห็นว่าไทยน้อยกว่าก็พากันระดมยิง หมายว่าจะให้ไทยล้มตายจนต้องแตกหนี แต่ไทยรู้ภูมิแผนที่ดีกว่าพม่า จึงคิดอ่านให้แยกกันไปทำทางข้ามคลองให้หลายทาง ส่วนพวกกองกลางยังตั้งยิงพม่าไปพลางครั้นทำทางแล้วพวกไทยก็แยกกันข้ามคลองเข้าระดมตีพม่าพร้อมกันทั้ง ๓ กอง ขณะนั้นสุรินทรจอข้องนายทัพพม่าขี่ม้ากั้นร่มระย้าเครื่องยศอยู่ในหมู่พล กำลังให้ตีกลองเร่งพลรบ พวกไทยแลเห็นร่มระย้า รู้ว่าตัวนายทัพพม่าอยู่ตรงนั้นก็ตีทลวงเข้าไปจนถึงตัว

พื้นสุรินทรขอช้องนายทัพพม่าตกม้าตาย แต่นายแท่นที่เป็นผู้นำทัพฝ่ายไทยก็ถูกยิงที่เข่าล้มลงในเวลาที่เข้าตีพม่านั้น พวกพลทหารต้องหามพาเอาตัวกลับมา ไทยกับพม่ารบกันตั้งแต่เช้าจนตวันเที่ยง ต่างเหนื่อยอ่อนลงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย พวกพม่ามากกว่าไทย ๆ ตีไม่แตก พวกไทยก็ถอยกลับข้ามฟากคลองไปพักทางข้างฝั่งเหนือ ฝ่ายพวกผู้หญิงชาวบ้านบางระจันก็พากันหาอาหารตามออกมาเลี้ยงพวกทหาร และขณะเมื่อกำลังเลี้ยงกันอยู่นั้น พวกกองสอดแนมไปยอกว่า เห็นพม่ากำลังพากันตั้งเตาหุงเข้าและจัดการศพนายวุ่นอยู่ไม่ได้ระวังตัว นายทัพไทยให้พวกทหารกินอาหารอิ่มหนำ แล้วก็รีบยกกลับไปในทันใดนั้นทั้ง ๓ กองตรากตรงเข้าไล่ฟันแทงพวกพม่าข้าศึก ฝ่ายพม่ากำลังเตรียมหาอาหารสำหรับเวลาเย็น ที่เป็นตัวนายก็กำลังสาละวนจัดการศพสุรินทรขอช้องอยู่ หาได้คาดว่าไทยจะกลับไปรบโดยเร็วเช่นนั้นไม่ ไม่ทันเตรียมตัวก็เสียทีแตกพ่ายมิได้เป็นอันจะต่อสู้ พวกชาวบ้านบางระจันไล่ติดตามฆ่าฟันพม่าตั้งแต่เวลาย่ายจนกระทั่งค่ำมืด จึงเลิกทัพกลับไป กองทัพพม่าที่ยกไปครั้งที่ ๔ ผู้คนนายไพร่ล้มตายเสียมากกว่าที่กลับมาได้ เสียทั้งเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์และเสบียงอาหารพาหนะด้วยเกือบหมด ต่อมาเนเมียวสีหบดีแต่งกองทัพเพิ่มรี้พลให้แยงออกายกไปเป็นครั้งที่ ๕ ให้จักแกปลัดเมืองทวายยกไปเป็นครั้งที่ ๖ พวกชาวบ้านบางระจันก็ตีแตกกลับ

มาอีกทั้ง ๒ ครั้ง แต่หาปรากฏรายการที่รบพุ่งกันไม่.

เนเมียวสีหยีจึงให้นายทัพนายกองหาทหารสมัค เลือกสรรแต่ที่กล้าหาญประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ จัดเป็นกองทัพมีทั้งทหารม้าแลทหารราย ให้อากาปั่นคยีเป็นนายทัพยกไปเป็นครั้งที่ ๗ ขณะนั้นพวกชาวบ้านบางระจันมีรี้พลมากขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่นายแท่นตัวนายทัพเดิมยังป่วยอยู่ตั้งแต่ถูกยิงพม่าเมื่อรบครั้งที่ ๔ ครั้นรู้ว่ากองทัพพม่ายกไปอีก แลมีทหารม้าไปด้วย จึงปฤกษากันให้จัดกองทัพจำนวนพล ๑,๐๐๐ เศษ ให้นายจันทร์หนวดเขี้ยวเป็นนายใหญ่ แลให้ขุนสรรค์ซึ่งมีฝีมือยิงปืนแม่นเป็นนายทหารปืนเลือกคัดเอาแต่คนที่มีฝีมือยิงปืนเข้าในกองนั้นประมาณ ๑๐๐ เศษไว้สำหรับสู้ทหารม้า ครั้นกองทัพพม่ายกไปถึงบ้านขุนโลก นายจันทร์หนวดเขี้ยวสืบรู้ว่ากำลังพม่ายกไปเพื่อไล่เลี่ยกับกองทัพไทยไม่เลี่ยงเปรียบพม่า ก็ยกเข้าตีพม่าในเวลากำลังตั้งค่ายยังไม่ทันแล้วพม่าต่อสู้เป็นสามารถ นายจันทร์หนวดเขี้ยวแบ่งกองทัพให้วกมาตีข้างด้านหลังค่ายพม่าอีกด้าน ๑ กองทัพพม่าถูกตีกระหนาบก็แตกพ่าย ไทยฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก ตัวอากาปั่นคยีนายใหญ่ก็ตายในที่รบ.

แต่พม่าพยายามปรายปรามพวกชาวบ้านบางระจันมาตั้งแต่เดือน ๔ ปีระกา จนถึงเดือน ๗ ปีจอ พ. ศ. ๒๓๐๙ ให้กองทัพยกไปถึง ๗ ครั้งก็แพ้ไทยมาทุกที เนเมียวสีหยีก็ร้อนใจ ด้วย

สังเกตเห็นพวกชาวบ้านยางระงันมีกำลังมากขึ้นทุกที เกรงจะยกเปนทัพใหญ่ลงมาตีกระหนาบ จะหาใครอาสาคุมพลไปปรายปราม พวกชาวบ้านยางระงันอีก พวกนายทัพนายกองพม่าก็พากันครั่นคร้ามเสียโกยมาก ขณะนั้นมีมอญคน ๑ เปนผู้ที่ได้เข้ามาอยู่ในเมืองไทยช้านานแล้ว ไปฝากตัวอยู่กับพม่า ได้ช่วยพม่ารบพุ่งแขงแรง จนเนเมียวสีหบดีตั้งให้เปนตำแหน่งสุกี้* เข้าไปรับอาสาจะตีช่องไทยที่บ้านยางระงันให้แตกจงได้ เนเมียวสีหบดีจึงเกณฑ์กองทัพรวมทั้งพม่ามอญให้สุกี้คุมไปรบชาวบ้านยางระงันเปนครั้งที่ ๗ ฝ่ายสุกี้ได้เคยคุ้นกับไทยไม่ประมาทเหมือนพวกพม่า รู้ว่าไทยกล้า ถ้ารบพุ่งในที่แจ้งสู้ไทยไม่ได้ อีกประการ ๑ หนทางที่จะยกไปบ้านยางระงันเปนทางย่านเปลี่ยว ฝ่ายไทยชำนาญทาง จึงอาจจะซุ่มซ่อนฉ่ายเทในกระบวนรบเอาไชยชนะพม่ามาได้หลายคราว สุกี้กระมิดกระวังตั้งแต่แรกยกไป ไปถึงไหนก็ตั้งค่ายที่พักเปนค่ายมั่นทุกแห่ง ค่อย ๆ ยกไปช้า ๆ ไม่เร่งร้อน ครั้นเดือนจึงยกไปถึงเขตรบ้านยางระงัน ครั้นพวกไทยยกออกมารบ สุกี้ก็รบสู้อยู่แต่ในค่าย พวกชาวบ้านยางระงันตีค่ายสุกี้หลายครั้งก็ตีไม่ได้ ด้วยค่ายที่พม่าตั้งนั้นมั่นคง ไม่มีปืนใหญ่ที่จะยิงทำลายค่าย ไปตีที่ไรก็ถูกพม่ายิงเจ็บป่วยล้มตายเปลืองลงไปทุกที

* คำว่า สุกี้ นี้เรียกตามหนังสือพระราชพงษาวดาร มาแต่คำว่า ซุก คยี แปลว่า นายกองใหญ่ เพราะฉนั้นต่อมาไทยจึงเรียกตามความที่แปลว่าพระนายกอง.

จนมิรู้ที่จะทำอย่างไร วันหนึ่งนายทองเหม็นเสพสุราเมามึกกำลังคึกขึ้นมาก็ขึ้นขี่กระบือพาพวกทหารกอง ๑ ตรงตรากเข้าไปรื้อแย่งค่ายพม่า ๆ เห็นไทยไปน้อยก็ออกต่อรบ นายทองเหม็นขับกระบือนำพลไล่ถลำเข้าไปกลางพวกข้าศึก ถูกพม่าทุบตีตาย พวกไพร่พลก็แตกหนีกลับมาเป็นครั้งแรกที่แพ้พม่า พวกชาวบ้านบางระจันจึงปฤกษากันมิไยยอกเข้ามายังเสนายคิดที่ในกรุง ฯ ขอขึ้นใหญ่กับกระสุนดินดำไปยิงค่ายพม่า แต่ข้างในกรุง ฯ ไม่ยอมให้ไป เพราะเกรงข้าศึกจะชิงเอาไปเสียกลางทาง เป็นแต่พระยารัตนาธิเบศร์ออกไปที่บ้านบางระจัน ไปเที่ยรายเครื่องภาชนะทองเหลืองทองขาวของชาวบ้านหล่อขึ้นใหญ่ขึ้นที่บ้านบางระจัน ๒ กระบอก แต่ก็หล่อร้าวรานเสียใช้ไม่ได้ พวกชาวบ้านบางระจันเห็นหมดทางที่จะต่อสู้เอาชัยชนะข้าศึกได้ ด้วยไพร่พลมีแต่ตายเปลืองไปทุกที ทั้งนายแท่นผู้นำทัพที่ถูกยิงบาดมานั้นก็ตายลง ขุนสรรค์กับนายรินทร์หนวดเขี้ยวซึ่งเป็นผู้นำทัพในชั้นหลังออกไปตีค่ายพม่าก็ถูกอาวุธข้าศึกตายทั้ง ๒ คน ยังเหลือแต่พันเรืองกำนันกับนายทองแสงใหญ่เป็นหัวน่าควบคุมคนอยู่ต่างก็พากันท้อใจ การที่ต่อสู้พม่าก็อ่อนแอลง ฝ่ายสุกี้เห็นว่าพวกชาวบ้านบางระจันจวนจะสิ้นกำลังอยู่แล้วก็ให้ขุดอุโมงค์เข้าไปตั้งค่ายประชิดบ้านบางระจัน แล้วปลูกหอรบเอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งจังกายิงเข้าไปในค่ายไทย จนเห็นว่าผู้คนพากันระส่ำระสายแล้วก็ให้ยกกรูกันเข้าปล้นค่าย ฝ่ายพวกชาวบ้าน

บางระจันต่อสู้จนสิ้นกำลังก็เสียค่ายแก่ข้าศึกเมื่อณวันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๒ ค่ำ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ รวมเวลาแต่ตั้งต่อสู้พม่ามาได้ ๕ เดือน พวกชาวบ้านบางระจันตายเสียเปนอันมาก ที่เหลือตายหนีพม่าไปได้บ้าง พม่าจับเอาไปเปนเชลยบ้าง แต่พระอาจารย์ธรรมโชตินั้นเลยหายสูญไป จะถึงมรณภาพในเวลาเสียค่ายแก่พม่าฤๅหนีรอดไปได้ห้าปรากฏไม่ เรื่องราวของพวกนักรบบ้านบางระจันมีมาดังนี้ คนทั้งปวงจึงยกย่องเกียรติยศมาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

ที่นี้จะกลับกล่าวถึงข้างในกรุงศรีอยุทธยาต่อไป ในตอนเมื่อพม่าเข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านสีกุกเลียบปากน้ำพระประสบนี้ ปรากฏแต่ว่าให้กวาดต้อนราษฎรแลขนเสบียงอาหารเข้าไปไว้ในพระนครทั้งสิ้น สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจึงทรงผนวชอยู่ที่วัดประดู่โรงธรรม ก็เสด็จเข้าไปอยู่ที่วัดราชประดิษฐาน ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่ามีข้าราชการไปทูลวิงวอนให้ลาผนวชออกทรงบัญชาการรักษาพระนครไม่ขาด เวลาเสด็จยิณพยาตก็มีราษฎรเขียนหนังสือเชิญเสด็จผนวชใส่ถาดไปถวายเข้าบาตรทุก ๆ วัน แต่ทำนองจะเห็นสมเด็จพระเชษฐาธิราชทรงเฉยอยู่ก็มิได้ลาผนวชจนตลอดเวลาสงคราม ทั้งในหนังสือพระราชพงษาวดารแลพงษาวดารพม่าไม่ปรากฏว่า ในระหว่าง ๓ เดือน ตั้งแต่เดือน ๓ ปีระกา จนราวเดือน ๖ ปีจอนั้น กองทัพไทยได้ยกออกไปรบพุ่งพม่าเลยสักครั้งเดียว คิดดูก็น่า

สงไสยว่าเหตุใดจะนิ่งเสียทีเดียว แต่เมื่อไม่มีหลักฐานที่จะเห็นว่าได้ไปรบ ก็จำต้องสันนิฐานแต่ตามเรื่องที่ปรากฏ ทำนองจะเป็นเพราะกองทัพไทยไปแพ้พม่ามาติด ๆ กันหลายครั้ง ตั้งแต่ไปรบที่เมืองกาญจนบุรีเป็นต้น มาจนรบกันที่เมืองนนทบุรีเมื่อก่อนพม่าจะขึ้นไปถึงแขวงกรุง ฯ รัฐบาลเห็นว่าไพร่พลครั้นครามพม่านัก จึงคิดเพียงจะรักษาพระนครไว้ให้มั่นคงเสียชั้น ๑ ให้มีเวลาฝึกฝนปรนปรือผู้คนพลทหารให้เข้มแข็งในการศึก อีกสถาน ๑ คิดจะถ่วงเวลาไปให้ถึงระดูฝน พอน้ำเหนือหลากมา ถ้าพม่าไม่เลิกทัพกลับไปเอง ถึงจะรบพุ่งเอาไชยชนะก็จะไม่ยากเท่าใดนัก ทำนองจะคิดเห็นเป็นยุติดังกล่าวมานี้ จึงมิได้แต่งกองทัพไปรบพม่า ความที่สันนิฐานดังนี้มีเค้าเงื่อนประกอบ ด้วยมีเนื้อความในจดหมายเหตุของพวกฝรั่งคณะหลวงซึ่งอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาในเวลานั้น (กล่าวเป็นการติเตียนไว้อย่าง ๑) ว่าเมื่อศึกพม่ามาตั้งอยู่ในเขตรพระนครครั้งนั้น ฝ่ายไทยไม่ได้คิดอ่านที่จะออกไปรบพุ่งข้าศึกตามวิธียุทธ (อย่างที่ฝรั่งเข้าใจกัน) มัวแต่คิดจะออกไปรบไม่ให้ข้าศึกเห็นตัวบ้าง คิดจะมิให้เป็นอันตรายด้วยคมอาวุธข้าศึกบ้าง ความที่ฝรั่งกล่าวข้อนี้หมายความว่าตั้งพิธีทางวิทยาคม เพื่อจะให้ล่องหนหายตัวได้ และจะให้อยู่คงกะพันชาตรีนั้นเอง เห็นจะทำกันจริง เพราะในสมัยนั้นทั้งไทยเราและชาวประเทศอื่นทางนี้ยังเชื่อถือกันมั่นคงมาก คงเป็นด้วยเห็นไพร่พลพากันหวาดหวั่นครั่น

คร้ามข้าศึก เพราะไปพ่ายแพ้ติด ๆ กันมาหลายคราวดังกล่าวมาแล้ว จึงคิดจะปลุกใจไพร่พลให้กล้าหาญ จะติเตียนว่าไม่ดีก็เตียวว่าไม่ได้ แต่ที่จะได้ผลดีฤๅร้ายประการใดในสงครามก็ต้องสุดแต่ความสามารถของผู้ที่เป็นหัวน่าในการทัพเป็นประมาณ จะเห็นได้ในเรื่องราวต่อไปนี้ คือ

ครั้นถึงราวเดือน ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ เมื่อได้ข่าวเข้ามาถึงในกรุง ฯ ว่าพวกชาวบ้านบางระจันรบชนะพม่าหลายครั้ง พวกที่ในกรุง ฯ ก็พากันมีใจ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงรับสั่งให้จัดกองทัพมีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ให้พระยาพระคลังถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพยกไปตีค่ายพม่าที่ตั้งอยู่ปากน้ำพระประสบข้างฝ่ายเหนือ กองทัพที่ยกไปคราวนี้ปรากฏว่ามีกองอาทมาต คือผู้ที่ชำนาญวิชาอาคมนำน่าไป ไทยรบพุ่งกล้าหาญเกือบตีได้ค่ายพม่า แต่แม่ทัพไม่ได้ตระเตรียมเครื่องยังตัวคนที่จะเข้าไปตั้งประชิดค่ายข้าศึก จึงต้องถอยกลับมาเสียคราว ๑ ต่อมาอีกสองสามวันพอเตรียมเครื่องยังตัวพร้อมก็ยกไปตีค่ายพม่าที่ปากน้ำพระประสบอีก คราวนี้ว่าถึงมีพวกราษฎรชาวเมืองตามกองทัพออกไปด้วยเป็นอันมาก๑ ฝ่าย

๑ ที่ราษฎรตามกองทัพออกไปคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เพราะไม่เคยเห็นรบพุ่ง อยากจะดูว่าเขารบกันอย่างไรจึงพากันตามไป ข้าพเจ้าเห็นว่าที่จริงนั้นเห็นจะเป็นเพราะเห็นวิทยาคมของกองทัพไทยศักดิ์สิทธิ์ เชื่อว่าออกไปคราวหลังคงจะตีได้ค่ายพม่าเป็นแน่ พวกราษฎรจึงตามไป ประสงค์จะไปช่วยเก็บทรัพย์จับข้าศึกด้วย มิใช่เพียงแต่จะไปดูเขารบกันเท่านั้น.

พม่าเห็นไทยรบพุ่งเข้มแข็งกว่าแต่ก่อนก็ออกครั่นคร้าม จึงคิดกล อุบาย พอกองทัพไทยยกไปถึงคราวหลังพม่าทำเป็นหนีออกทางหลังค่ายให้ไทยเห็น พวกกองอาทมาคไม่รู้เท่า สำคัญว่าพม่าหนีจริงก็นำพลเข้าค่ายไล่ขับพม่า พวกกองทัพพม่าที่ซุ่มอยู่ก็ออกตีโอบกองทัพไทย แล้วให้กองทหารม้าวกมาตีกระหนาบข้างหลังอีกทาง ๑ กองทัพไทยก็เสียที พม่าฆ่าฟันทั้งพวกกองทัพและพวกราษฎรที่ตามไปด้วยล้มตายเป็นอันมาก กองทัพพระยาพระคลังก็แตกหนีกลับมา วันนั้นทราบว่ากองทัพพระยาตากสินไม่แตกช่วยรบข้าศึกป้องกันมาข้างหลัง กองทัพไทยจึงมิได้แตกยับเยิน เนเมียวสีหบดีนายทัพพม่ามิได้ชัยชนะกองทัพไทยเห็นได้ที ก็ให้กองทัพน่ายกลงมาตั้งค่ายที่บ้านโพธิ์สามต้น ให้ใกล้พระนครเข้ากว่าแต่ก่อน ฝ่ายมังมหานรธาน่ายทัพพม่าข้างใต้ได้กองทัพมอญเพิ่มเติมมา ให้กองมอญตั้งรักษาเมืองราชบุรีแทนกองทัพพม่าแล้ว ก็ให้กองทัพน่ายกขึ้นไปตั้งที่ขนอนหลวงริมวัดโปรดสัตว์ให้ใกล้พระนครทางข้างด้านใต้อีกแห่ง ๑ ในพงษาวดารพม่ากล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้พระยาตากสินคุมกองทัพยกออกมาตีค่ายพม่าครั้ง ๑ คงเป็นค่ายที่วัดโปรดสัตว์นั่นเอง ว่าพระยาตากสินตีได้ค่ายพม่า แต่ครั้นกองทัพมังมหานรธายกหนุนขึ้นไป พระยาตากสินมีกำลังไม่พอที่จะรักษาค่ายไว้ได้ ก็ต้องทิ้งค่ายถอยกลับเข้าไปในพระนคร แต่พม่าก็ยังไม่ริบรัดเข้าตีกรุงศรี

อยุทธยา ทำนองความคิดพม่ายังหมายแต่จะยึดทางลำเลียงเสบียงอาหารมิให้ส่งเข้าไปได้ถึงในกรุง ฯ ประสงค์จะให้ไทยอดอยากอัตคัดจนสิ้นกำลังเสียก่อน จึงจะเข้าตีกรุง ฯ ต่อภายหลัง ฤๅจะเป็นด้วยความไม่พร้อมเพรียงกันในหมู่พม่าด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นได้ เพราะกองทัพพม่าที่ยกมาคราวนี้แม่ทัพทางเหนือกับแม่ทัพทางใต้ต่างเป็นอิสระแก่กัน ด้วยเดิมยกเข้ามาหมายแต่จะมาปล้นดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเมื่อเข้ามาถึงกรุง ฯ แม่ทัพพม่าทั้ง ๒ ฝ่ายต่างไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชากันกองทัพทั้ง ๒ ทางจึงไม่ใคร่จะพร้อมเพรียงกันได้ ที่ยังไม่เข้าตั้งประชิดถึงกรุง ฯ น่าจะเป็นด้วยเหตุข้อหลังนี้บ้างกว่าด้วยเหตุอย่างอื่น.

ครั้งนั้นเมื่อกิตติศัพท์ทราบออกไปถึงหัวเมืองที่ห่างไกล ว่าพม่ายกกองทัพเข้ามาล้อมกรุงศรีอยุทธยาไว้ ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธพี่ยาเธอ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้ส่งไปคุมไว้ที่เมืองจันทบุรี ก็หนีมาลาผนวชออกชักชวนพวกชาวเมืองชายทเลตวันออกให้เข้ามาช่วยแก้กรุงศรีอยุทธยา มีพวกกรมการและราษฎรพากันเข้าอาสาเป็นอันมาก กรมหมื่นเทพพิพิธจึงยกขึ้นมาทางเมืองระยอง เมืองบางละมุง เมืองชลบุรี มาถึงเมืองไหนก็มีผู้คนเมืองนั้นเข้าอาสา เพราะหัวเมืองทางนั้นพม่ามิได้ยกลงไปถึง ผู้คนยังบริบูรณ์ กรมหมื่นเทพพิพิธจึงได้รี้พลเพิ่มเติมมากขึ้น จนมีจำนวนพลกว่า ๑๐,๐๐๐ ก็ตั้งเป็นกองทัพยกมาตั้งอยู่ที่เมืองปราจิณ

ยุธิ์ เห็นจะมาถึงเมื่อเดือน ๗ ปีจอ ราวๆ เวลาที่พม่าตีได้ค่ายบางระจัน กรมหมื่นเทพพิพิธจึงให้หมื่นเก้า หมื่นศรีนาวา กรมการเมืองปราจิณ กับนายทองอยู่น้อย* ชาวเมืองชลบุรี ซึ่งเป็นนายช่องคุมพล ๒,๐๐๐ เป็นกองน่า ยกมาตั้งค่ายอยู่ที่ปากน้ำโยทะกา แล้วให้คนสนิทเข้ามารับหม่อมห้ามและหม่อมเข้าในกรมออกไปจากกรุง ฯ ครั้นที่ในกรุง ฯ รู้กันว่ากรมหมื่นเทพพิพิธยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองปราจิณ ก็มีคนหนีออกไปเข้ากับกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นอันมาก ด้วยในเวลานั้นพม่าเป็นแต่เที่ยวปล้นสดมยังมิได้ล้อมกรุง ฯ กวดขัน คนในพระนครยังเล็ดลอดหนีไปได้ไม่ยาก แม้ถึงข้าราชการที่ไม่เป็นใจระย่อพุ่งทางในกรุง ฯ ก็หนีไปอยู่กับกรมหมื่นเทพพิพิธหลายคน มีพระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งว่าที่จตุสดมภ์กรมวังเป็นต้น ครั้นมังมหานรธาแม่ทัพพม่าทางข้างใต้ทราบว่ามีกองทัพไทยยกมาทางตะวันออก จะมาช่วยกรุงศรีอยุทธยา จึงให้เมฆระโยกับแนกวนจอโยคุมกองทัพพม่าจำนวนพล ๓,๐๐๐ ยกออกไป ไปถึงปากน้ำโยทะกาก็เข้าตีค่ายกองทัพน่าของกรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งตั้งอยู่ที่นั้น ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ จนหมื่นเก้า หมื่นศรีนาวา นายทัพตายในที่รบ พวกไทยเหลือกำลังก็แตกหนีกระจัดกระจายไป เมื่อพม่าตีได้ค่ายที่ปากน้ำโยทะกาแล้ว ทำนอง

---

* นายทองอยู่น้อยคนนี้ บางทีจะเป็นคนเดียวกับที่เรียกว่านายทองอยู่นกเล็ก ที่ได้ไปเข้ากับเจ้าตากต่อไปข้างหน้า.

เมขระโยะได้ความว่ากองทัพไทยที่ตั้งอยู่เมืองปราจิณบุรีเป็นทัพใหญ่มีกำลังมาก จึงเลิกทัพกลับมาแจ้งความแก่มังมหานรธา ๆ ก็จัดกองทัพพม่าเป็นทัพยกทัพ ๑ ทัพเรือทัพ ๑ ให้ยกไปเมืองปราจิณบุรี ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธภัยพระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองปราจิณ ครั้นทราบว่าพม่ายกไปทั้งกองทัพยกทัพเรือก็ไม่คิดจะต่อสู้ พาแต่ครอบครัวอพยพหนีไปเมืองนครราชสีมาทางช่องเรือแตก ครั้นพวกชาวหัวเมืองซึ่งอาสามาด้วยเห็นผู้ที่เป็นหัวน่าหนีเอาตัวรอดไปเสียแล้ว ต่างก็พากันแยกย้ายกลับไปยังบ้านเมืองของตน เรื่องราวการสงครามที่กล่าวมาตอนนี้ตั้งแต่ในเดือน ๓ บุระกา มาจนเดือน ๔ ยี่จ่า รวมเวลาเป็น ๒ เดือนด้วยกัน นับเป็นระยะที่ ๒.

ที่นี้จะกล่าวถึงเรื่องราวการสงครามซึ่งนับว่าเป็นชั้นที่ ๓ ต่อไป ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อถึงระดูฝน เห็นจะราวในเดือน ๙ ยี่จ่า พวกนายทัพนายกองพม่าพากันไปร้องทุกข์ต่อมังมหานรธา ว่าฝนตกชุกแล้ว ไม่ช้าน้ำเหนือก็จะหลากลงมา จะรบพุ่งต่อไปเห็นจะเป็นการลำยากนัก ขอให้เลิกทัพกลับไปเสียสักคราว ๑ เมื่อถึงระดูแล้วจึงกลับมาตีกรุงศรีอยุทธยาใหม่ มังมหานรธาไม่เห็นชอบด้วย ว่ากรุงศรีอยุทธยาขัดสนเสบียงอาหารแลกระสุนดินดำน้อนกำลังจวนจะคิดได้อยู่แล้ว ฝ่ายข้างกองทัพพม่าก็ได้ระเตรียมทำไร่นา หาขัดข้องสิ่งใดไม่ ถ้าเลิกทัพกลับไปเสีย ไทยก็จะได้ช่อง

หากำลังมาเพิ่มเติม จะเตรียมรักษาบ้านเมืองกวดขันยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ถึงยกมาอีกที่ไหนจะตีได้ง่ายเหมือนครั้งนี้ มังมหานรธาจึงไม่ยอมให้ถอยทัพกลับ ให้เที่ยวตรวจหาที่คอน เช่นโคกวัดอันมีอยู่รอบพระนคร แล้วกะขนน่าที่ให้กองทัพไปตั้งค่ายสำหรับที่จะอยู่เวลาระดูน้ำ แลให้ผ่อนช้างม้าพาหนะพาไปเลี้ยงตามคอนในหัวเมืองที่ใกล้เคียง แล้วให้เที่ยวรวบรวมเรือใหญ่น้อยมาไว้ใช้ในกองทัพเป็นอันมาก.

พอกองทัพพม่าเตรียมการที่จะตั้งทำศึกค้างระดูฝนเสร็จแล้ว มังมหานรธาก็ป่วยลงแล้วถึงแก่ความตายที่ค่ายบ้านสีกุก แต่เหตุที่มังมหานรธาตายนั้นกลับเป็นโทษแก่ฝ่ายไทย ด้วยแต่ก่อนมากองทัพพม่าข้างเหนือกับข้างใต้มักเกี่ยงแย่งด้วยเป็นอิศรแก่กัน ครั้นมังมหานรธาตาย เนเมียวสีหบดีได้เป็นแม่ทัพใหญ่ บังคับบัญชากองทัพพม่าทั้งหมดแต่ผู้เดียว ก็สั่งให้กองทัพทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้สมทบกันเข้าตั้งล้อมกรุงศรีอยุทธยา ตัวเนเมียวสีหบดีย้ายจากค่ายปากน้ำพระประสบมาอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ให้กองน่าเข้ามาตั้งค่ายที่วัดภูเขาทอง แล้วให้รุกเข้ามาตั้งค่ายวัดท่าการ้องอีกแห่ง ๑ ฝ่ายข้างในกรุง ฯ เห็นพม่าเข้ามาตั้งค่ายถึงวัดท่าการ้องทางยี่นใหญ่จะยิงไปถึงพระนคร ก็ให้กองทัพเรือยกออกไปตีค่ายพม่า มีรายการในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า กองทัพเรือที่ยกไปครั้งนี้เป็นพวกกรมทหารอาสาหกเหล่า แต่ใครจะเป็นตัว

นายทัพหาปรากฏไม่ กล่าวแต่ว่ามีนายฤกษ์คน ๑ ถือดาย สองมือรำไปข้างน่าเรือ พอพม่ายิงขึ้นมาถูกนายฤกษ์ตกน้ำลง กองทัพเรือก็ถอยกลับคืนเข้ากรุง ฯ ทั้งหมด ความที่กล่าวนี้พิเคราะห์ดูเห็นว่า คงเป็นด้วยเรื่องเชื่อถือวิทยาคมนั้นเอง นายฤกษ์คนนั้นเห็นจะเป็นตัวอาจารย์ รำดายเสกเข้าไปน่าทัพ โดยเชื่อว่าอาจจะคุ้มครองป้องกันอันตรายกองทัพได้ทั้งหมด ครั้นตัวอาจารย์ถูกยิงตายเอง พวกกองทัพก็พากันใจฝ่อ ผู้ที่คุมทัพเห็นว่า ถ้าขืนเข้าไปรบก็เห็นจะเป็นเครื่องแต่สำหรับไปแตกไปตายไม่เป็นการ จึงให้ถอยทัพกลับมา ดูก็เป็นนิทัศนอุทาหรณ์ให้เห็นว่าสิ่งใดแม้จะเป็นของดี ถ้าไม่รู้จักใช้ก็อาจจะกลายเป็นของชั่วไปได้เหมือนกับการที่เชื่อถือวิทยาคมงมงายเกินไป คน ๆ เดียวอาจจะพาให้คนนับร้อยถอยหนีข้าศึกมาได้ฉันนั้น แต่เมื่อกองทัพกลับเข้ามาในพระนครแล้ว จะตัดสินลงโทษผู้นำทัพตามพระโอยการศึกฤาอย่างไรหาได้ความต่อไปไม่ แต่นี้การรบพุ่งก็เป็นแต่เอายี้นใหญ่ตั้งยิงกันทั้ง ๒ ฝ่าย พม่าตั้งค่ายที่วัดภูเขาทอง วัดท่าการัง แล้วตั้งค่ายรายต่อลงมาที่วัดกระซาย วัดพลับพลาไชย วัดเต่า วัดสุเรนทร วัดแคง ข้างด้านตวันตก ตั้งยี้นใหญ่ยิงเข้าไปในพระนคร ฝ่ายข้างไทยก็ให้ข้ามออกไปตั้งค่ายกันพระนครไว้ทุกด้าน ด้านเหนือตั้งที่วัดน่าพระเมรุแห่ง ๑ ที่พิเนียกแห่ง ๑ ด้านตวันออกตั้งที่วัดมณฑปแห่ง ๑ ที่วัดพิไชยแห่ง ๑ ที่วัดเกาะ

แก้วแห่ง ๑ ด้านใต้ให้หลวงอภัยพิพัฒน์ขุนนางจีนคุมพวกจีนบ้านนายก่าย ๒,๐๐๐ ลงไปตั้งค่ายที่บ้านสวนพลูแห่ง ๑ ให้พวกฤๅศดังตั้งค่ายที่วัดพุทไธสวรรย์แห่ง ๑ ด้านตวันตกให้กรมอาสาหกเหล่าตั้งค่ายที่วัดไชยวัฒนารามแห่ง ๑ รวมเปน ๔ แห่งด้วยกัน[๑] การที่ตั้งค่ายตอนนี้เปนเวลาจวนน้ำหลาก ต้องเที่ยวหาที่ตอนตั้งด้วยกันทั้งฝ่ายไทยแลฝ่ายพม่า แต่ยันใหญ่ที่ยิงโต้ตอบกันนั้นไทยมียันประจำเมืองได้เปรียบพม่า จึงคิดอ่านเอายันขนาดใหญ่ ๆ ขึ้นตั้งยิงยนยั้งสม มีเรื่องเล่ากันมา[๒] เปนอุทาหรณ์ของความเสื่อมทรามในครั้งนั้นว่า เมื่อเอายันปรายหงยาซึ่งเปนอย่างใหญ่ที่มีอยู่ขึ้นตั้งยนยั้งสมมหาไชยจะยิงพม่า แต่แรกเจ้าน่าที่ไม่กล้ายัดดินดำให้เต็มขนาด กลัวแก้วหูจะแตกด้วยเสียงยัน ลดดินดำลงแล้วยังมิคนขอให้ลดลงอีกเล่า จนที่สุดเมื่อยิงไปกระสุนยันไปตกไม่ถึงกลางเมือง เปนได้ถึงอย่างนั้น ข้างฝ่ายที่กล้าก็ตรงกันข้าม ดังปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระศรีสุริยพาหะ ซึ่งเปนเจ้าน่าที่รักษายั้งสมชัดกย มุมพระนครข้างตวันตกเฉียงเหนือ เอายันชื่อมหากาลมฤตยูราชขึ้นยนยั้งสม แล้วเอาลูกดินยัดทวีขึ้น ๒ เท่า ประสงค์จะยิงให้ถึงค่ายพม่าที่ภูเขาทอง ยิงได้นัดเดียวยันก็เลยร้าวรานใช้ไม่ได้ต่อ

---

๑ ที่ตั้งค่ายกันพระนครดังกล่าวมานี้ ตรวจจากหนังสือหลายฉบับ บางทีจะผิดบ้าง.

๒ เรื่องนี้มีทั้งในหนังสือพระราชพงษาวดาร แลมีกระแสรับสั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ในหนังสือจดหมายเหตุวงอุดมสมบัติ หอพระสมุด ฯ พิมพ์แล้ว.

ไป แลยังมีเรื่องเล่ากันเปนเรื่องเกร็ดอีกหลายอย่าง แต่ยิงโต้ตอยกันไปมาจนกระสุนดินดำข้างในพระนครยกพร่องลง ถึงต้องเอาดินยิงเผาไฟทำเปนกระสุนยิงใหญ่[๑] แลต่อมาชั้นหลังถึงตั้งกฎประกาศแก่เจ้าน่าที่ว่า ถ้าใครจะยิงยิงใหญ่ต้องให้มายอกขออนุญาตที่ศาลาลูกขุนเสียก่อน เลยเปนมูลเหตุเกิดการสำคัญในเรื่องพงษาวดาร คือ พระยาตากสินเปนเจ้าน่าที่รักษาการด้านตวันออกอยู่ที่วัดเกาะแก้ว (ตรงน่าวัดสุวรรณข้ามฟาก) เห็นพม่ายกเข้ามาเอายิงใหญ่ยิงข้ามิได้มายอกศาลาลูกขุน มีโทษย์พ้องเกือยจะต้องถูกลงโทษ ทรงว่าได้มียำเหน็จความชอบมาจึงได้รับกรุณาเพียงภาคทัณฑ์โทษไว้[๒] แต่นั้นพระยาตากสินก็ท้อใจจึงคิดหนีจากพระนคร

ถึงเดือน ๑๒ เวลาน้ำท่วมทุ่งได้ข่าวเข้ามาในกรุง ฯ ว่าพม่ายกทัพเรือลัดทุ่งหนีทางบ้านชนมาจากค่ายโพธิ์สามต้นแลที่ขนอนหลวงวัดโปรดสัตว์ ทำนองจะมาตรวจตรียมล้อมกรุง ฯ ข้างด้านตวันออก สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงตรัสสั่งให้พระยาเพชรบุรีคุมกองทัพเรือกอง ๑ พระยาตากสินคุมกอง ๑ ยกออกไปตั้งที่วัดใหญ่คอยสกัดตีกองทัพพม่าที่ยกมาทางท้องทุ่ง ครั้นพม่ายกมาถึงกรวง ๑ พระยาเพชรบุรีจะยกทัพเรือออกไปตีกองทัพพม่า พระยาตากสินเห็นว่าเหลือกำลัง พระยาเพชรบุรีไม่ฟัง ชิงยกออก

---

๑ ลูกปืนดินเผานี้ พระยาโบราณ ฯ ขุดพบ เอามาไว้ในอยุทธยาพิพิธภัณฑ์ก็มี.
๒ เรื่องนี้มีในหนังสือพระราชวิจารณ์.

รบพม่าที่ริมวัดสังฆาวาส กองทัพพม่ามากกว่าก็เข้าล้อมพระยาเพ็ชรบุรีไว้ แล้วเอาหม้อดินดำทิ้งไปในเรือพระยาเพ็ชรบุรี ดินระเบิดเรือแตก พระยาเพ็ชรบุรีตายในที่รบ พวกกองทัพที่เหลือตายก็แตกหนี ส่วนกองทัพพระยาตากสินก็หาเข้ารบกับพม่าไม่ ถอยกลับมาตั้งอยู่ที่วัดพิไชย* แต่นั้นพระยาตากสินก็ไม่เข้าไปในพระนครอีก ครั้นถึงเดือนยี่ พอแผ่นดินแห้งก็พาสมัครพรรคพวกที่ฝ่าพม่าหนีไปทางทิศตวันออก อันเรื่องราวของพระยาตากสินจะมีในตอนข้างน่าโดยพิศดาร ในที่นี้จะกล่าวเฉภาะเรื่องที่พม่าตีกรุงศรีอยุทธยาต่อไป.

ความเรื่องราวการสงครามถึงชั้นระยะที่ ๔ และเป็นที่สุด พอน้ำลดถึงระดูแล้ง ฝ่ายพม่าได้กองทัพเพิ่มเติมมาอีก ก็รวบรวมกำลังกลับมารบพุ่งกวดขันขึ้น แต่ฝ่ายกองทัพไทยที่รักษาพระนครนั้นตั้งต้นจับระส่ำระสาย ด้วยรู้กันว่าหมดช่องทางที่จะเอาไชยชนะพม่าได้ พวกจีนในกองทัพที่ไปตั้งค่ายอยู่สวนพลูคิดจะเอาตัวรอดก่อน คบคิดกันประมาณ ๓๐๐ คนพากันขึ้นไปยังพระพุทธยาท ไปลอกทองคำที่หุ้มพระมณฑปน้อยและแผ่นเงินที่ดาดพื้นพระมณฑปใหญ่มาแย่งปันกันเป็นอาณาประโยชน์ แล้วเอาไฟเผามณฑปพระพุทธยาทเสียหวังจะให้ความสูญ ต่อมาไม่ช้าพม่ายกเข้ามาตีค่ายที่พนมไก่ ตัวเนมิยวสีหยอดีแม่ทัพพม่า

* วัดพิไชยอยู่ใต้สถานีรถไฟเดี๋ยวนี้ เข้าใจว่าเดิมจะเป็นค่ายที่พระยาเพชรบุรีรักษา พระยาตากสินไปรักษาต่อนั้นแทนพระยาเพชรบุรี.

ก็เข้ามาตั้งอยู่ที่พเนียด ให้กองทัพพม่าเข้าตีค่ายไทยที่ออกไปตั้งป้องกันพระนครข้างด้านเหนือแตกกลับเข้ามาในกรุง ๆ หมดทุกค่าย แล้วพม่าก็เข้ามาตั้งค่ายประชิดพระนครข้างด้านเหนือ ที่วัดกุฎีแดง วัดสามพิหาร วัดกระโจม วัดศรีโพธิ์ วัดนางชี วัดแม่นางปลื้ม วัดมณฑป ให้ปืนลูกหรงยเอายืนขึ้นยิงเข้าไปในพระนครทุกวันมิได้ขาด ส่วนพม่าทัพข้างใต้ก็ยกขึ้นมาตีได้ค่ายไทยที่วัดพุทไธสวรรย์ แล้วไปตีค่ายที่วัดไชยวัฒนาราม รบกันอยู่ได้แปดเก้าวันก็เสียค่ายแก่พม่า ค่ายอื่นที่ย้านสวนพลูก็เสียแก่พม่าเหมือนกัน แต่ค่ายที่วัดพิไชยนั้นพระยาตากสินหนีทิ้งไปเสียแต่ก่อนพม่ายกมาตีแล้ว

ฝ่ายข้างในพระนครถูกพม่าล้อมมาช้านาน เสบียงอาหารอัตคัดเข้าก็เกิดเป็นโจรผู้ร้ายแย่งชิงกันชุกชุมขึ้นทุกที ครั้นณวันเสาร์เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีจอ เวลากลางคืนเกิดไฟไหม้ในพระนคร ไหม้ตั้งแต่ท่าทรายริมกำแพงข้างด้านเหนือ ลุกลามมาทางประตูเข้าเปลื้อกแล้วไฟข้ามมาติดย้านเรือนแขวงย่ามะพร้าวตลอดไปถึงแขวงย่าโทน ย่าฉ่าน ย่าตอง ย่ายา ไหม้วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณ ไปจนวัดฉัททันต์ ไฟไหม้กุฎีวิหารและย้านเรือนในพระนครรวมกว่า ๓๐,๐๐๐ หลัง ผู้คนพลเมืองก็ยิ่งยับแค้นหนักขึ้น สมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้ทูตออกไปว่ากล่าวกับพม่าขอเลิกรบ จะยอมเป็นเมืองขึ้นต่อพระเจ้าอังวะ แม่ทัพพม่าก็ไม่ยอมเลิก ด้วย

ประสงค์จะตีกวาดเอาทรัพย์สมบัติผู้คนไปให้สิ้นเชิง ในพงษาวดารพม่าว่า เนเมียวสีหบดีให้เข้าตีปล้นพระนครหลายครั้งแต่ตีไม่ได้ ด้วยไทยรวนตัวเข้าก็เกิดมานะต่อสู้แข็งแรง รบพุ่งพม่าแตกกลับออกไปทุกครั้ง จนพม่าต้องตั้งล้อมนิ่งอยู่อีกคราว ๑ แต่ข้างในพระนครผู้คนอดอยากหนักเข้าก็พากันขึ้นข้ามกำแพงหนีไปเป็นอันมาก ที่หนีรอดไปได้ก็มี ที่หนีไม่พ้นตรงไปยอมให้พม่าจับพอได้อาหารกินก็มี เนเมียวสีหบดีเห็นว่าชาวพระนครอ่อนกำลังระส่ำระสายมากแล้ว จึงให้กองทัพพม่าที่ค่ายวัดกุฎีแดง วัดสามพิหาร และที่วัดมณฑปสมทบกันยกเข้ามาในเวลากลางคืน มาทำสพานเรือข้ามน้ำตรงหัวรอข้างมุมเพนียดด้านตะวันออกเฉียงเหนือ อันเป็นที่ลำน้ำแคบกว่าแห่งอื่น เอาไม้ตาลมาตั้งเป็นค่ายวิ่งขึ้นทั้ง ๒ ข้าง กันขึ้นชาวพระนครมิให้ยิงถูกพวกพม่า แล้วก็ทำสพาน ฝ่ายข้างในกรุง ๆ เห็นพม่าทำการล่อแหลมเข้ามาดังนั้น สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้สมเด็จพระสังฆราช[๑] คุมกองทัพยกออกไปตีทัพพม่าที่เข้ามาทำสะพาน ในพงษาวดารพม่าว่า ครานั้นไทยรบพุ่งแข็งแรงมาก ตีพวกพม่าแตก และฆ่าฟันล้มตายเสียมาก แล้วตามไปตีได้ค่ายพม่าอีกค่าย ๑ แต่ไม่มีกำลังอุดหนุนไปพอแก่การ พม่าก็ช่วยกันตีแตกกลับเข้ามา แต่นั้นไทยก็มิได้ยกออกไปรบอีกต่อไป

๑ จมื่นศรีสรรักษ์คนนี้ ชื่อฉิม เป็นน้องพระยาราชมนตรี บุญ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจับจำเสียเมื่อคราวพระเจ้าอลองพญามาล้อมกรุง ฯ พระยาราชมนตรีตายในเรือนจำ จมื่นศรีนี้พ้นไทยได้.

ครั้นพม่าทำสพานเรือกสำเร็จแล้วจึงเข้ามาตั้งค่ายที่ศาลาดินนอกเมือง แล้วขุดอุโมงค์เดินเข้ามาจนถึงเชิงกำแพง ขนเอาฟืนมากองใส่ใต้รากกำแพงเมือง แล้วเตรียมยันไดที่จะพาดกำแพงขึ้นปล้นเมืองไว้เป็นอันมาก

ครั้นถึงวันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีกุญ พ. ศ. ๒๓๑๐ เป็นวันเนาสงกรานต์ เพลาย่ำ ๓ โมง พม่าก็จุดไฟสุมรากกำแพงเมืองตรงหัวรอที่ริมป้อมมหาไชย แลยิงปืนใหญ่ระดมเข้าไปในพระนครจากบรรดาค่ายที่รายล้อมทุก ๆ ค่าย พอเพลาพลบค่ำ กำแพงเมืองตรงที่เอาไฟสุมทรุดลง เพลา ๒ ทุ่ม (๘. ส. ท.) แม่ทัพพม่าก็ยิงปืนสัญญาให้พม่าเข้าปีนปล้นพระนครพร้อมกันทุกด้าน พม่าเอายันไดพาดปีนเข้าได้ตรงที่กำแพงทรุดนั้นก่อน พวกไทยที่รักษาน่าที่เหลือกำลังจะต่อสู้ พม่าก็เข้าพระนครได้ ในเวลาค่ำวันนั้นทุกทาง นับเวลาแต่พม่ายกมาตั้งล้อมพระนครได้ ปี ๑ กับ ๒ เดือน จึงเสียกรุงศรีอยุทธยาแก่พม่าข้าศึก

เมื่อพม่าเข้าพระนครได้นั้นเป็นเพลากลางคืน พม่าไปถึงไหนก็เอาไฟจุดเผาเย่าเรือนของชาวเมืองเข้าไปจนกระทั่งปราสาทราชมณเฑียร ไฟไหม้ลุกลามแสงสว่างดังกลางวัน ครั้นพม่าเห็นว่าไม่มีผู้ใดต่อสู้แล้วก็เที่ยวเก็บรวบรวมทรัพย์จับผู้คนอลหม่านทั่วไปทั้งพระนคร แต่เพราะเป็นเวลากลางคืนพวกชาวเมืองจึงหนีรอดไปได้มาก พม่าจับได้สัก ๓,๐๐๐ ส่วนสมเด็จพระเจ้า

เอกทัศนั้น ว่ามหาดเล็กพาลงเรือน้อยหนีไปซุ่มซ่อนอยู่ในสุมทุมพุ่มไม้ที่ย้านจิกริมวัดสังฆาวาส ต่อมามหาดเล็กเห็นพม่าออกเที่ยวค้นหาก็ตกใจหนีเอาตัวรอด ทิ้งสมเด็จพระเจ้าเอกทัศไว้ที่ย้านจิกพระองค์เดียว แต่พม่ายังหารู้ไม่ รับได้แต่สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรซึ่งทรงผนวช และเจ้านายในพระราชวงศ์โดยมาก กับทั้งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยและพระภิกษุสามเณรที่หนีไปไม่พ้น พม่าก็รับเอารวมไปคุมไว้ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ส่วนผู้คนพลเมืองที่รับได้ก็แยกย้ายกันไปควบคุมไว้ตามค่าย นายทัพนายกองทั้งปวง แล้วพม่าเที่ยวตรวจเก็บยุรยาตรทรัพย์สมบัติ ทั้งสิ่งของหลวงของราษฎร ตลอดจนเงินทองของเครื่องพุทธบูชาตามพระอารามใหญ่น้อย ไม่เลือกว่าของที่จะหยิบยกได้ฤาที่ไม่พึงจะหยิบยกได้ ดังเช่นทองเงินที่แผ่หุ้มพระพุทธรูป มีทองคำที่หุ้มพระศรีสรรเพ็ชดาญาณเป็นต้น พม่าก็เอาไฟสุมพระพุทธรูปให้ทองละลายเทียเอามาจนสิ้น เท่านั้นยังไม่พอ พม่ายังจะเอาทรัพย์ซึ่งราษฎรฝังซ่อนไว้ตามวัดวาบ้านเรือนต่อไปอีก เอาราษฎรที่จับไว้ได้ไปซ้ำระชักถามแล้วล่อลวงให้ล่อกันเอง ใครเป็นโจทย์บอกทรัพย์ของผู้อื่นให้ได้ก็ยอมปล่อยตัวไป ส่วนผู้ที่เป็นเจ้าของทรัพย์ถ้าไม่บอกให้ โดยดี พม่าก็เฆี่ยนตีและทำทัณฑกรรมต่าง ๆ เร่งเอาทรัพย์ จนถึงล้มตายก็มี.[๑]

---

๑ มีเรื่องปรากฏขึ้นเมื่อครั้งกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งพระอาจารย์ดีครั้งกรุงเก่าเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์แรก ภายหลังได้ความว่าพระอาจารย์ดีเคยบอกทรัพย์ของผู้อื่นให้พม่าเมื่อเวลาถูกขังอยู่ พระอาจารย์ดีเลยถูกถอดจากที่พระสังฆราช.

กองทัพพม่าได้กรุงศรีอยุทธยาแล้ว พักอยู่ประมาณเก้าวัน สิบวันพอรวบรวมเชลยและทรัพย์สิ่งของเสร็จแล้ว เมื่อพม่าจะเลิกทัพกลับไปนั้น มังระให้สุกี้มอญที่มีความชอบครั้งตีค่ายบ้านยางระจันเป็นนายทัพ ให้มองญาพม่าเป็นปลัดทัพคุมพลพม่ามอญรวม ๓๐๐๐ ตั้งอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น คอยสืบจับผู้คนและเก็บทรัพย์สิ่งของส่งตามต่อไป แล้วตั้งนายทองอินคน ๑ ซึ่งเป็นไทยไปเข้าด้วยพม่าให้เป็นเจ้าเมืองชนบุรี แล้วจึงแบ่งกองทัพเป็น ๓ กอง กองทัพข้างเหนือ เนเมียวสีหบดีคุมเจ้านายและข้าราชการที่เป็นเชลยกับทรัพย์สิ่งของที่ได้มีราคามากยก กลับไปทางด่านแม่ละเมา กองทัพทางใต้ให้เจ้าเมืองภูเขามเป็นนายใหญ่ คุมพวกเรือยรรทุกทรัพย์สิ่งของอันเป็นของใหญ่ของหนักไปทางเมืองชนบุรีและท่าจีนแม่กลองอีกกอง ๑ ยกให้เป็นกองทัพยกไปทางเมืองสุพรรณบุรี ไปรวมกับกองเรือที่เมืองกาญจนบุรี ยกกลับไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ครั้งนั้นพม่าได้เชลยไป ๓๐,๐๐๐ เศษ ปืนใหญ่ ๑,๒๐๐ กระบอก ปืนเล็กหลายหมื่น แต่ปืนพระพิรุณ (แสนห่า) ใหญ่กว่ากระบอกอื่นพม่าเอาไปไม่ไหวก็เอาขึ้นระเบิดเสียที่วัดเขมา ขนเอาแต่ทองไป.*

เมื่อกองทัพพม่ายกกลับไปนั้น มีเจ้านายในพระราชวงศ์ที่

* ปืนพระพิรุณนี้เข้าใจกันอีกนัย ๑ ว่าไทยเอาลงจมไว้ในสระแก้วที่ในพระราชวังกรุงเก่า ถึงได้มีผู้ไปขุดค้นกันเมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ว่าพม่าระเบิดเสียที่วัดเขมา.

พม่าจับได้ ประชวรอยู่ยังพาไปเมืองพม่าไม่ได้ ค้างอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้นหลายพระองค์ พอกองทัพกลับไปแล้วไม่กี่วัน พวกพม่าก็ไปพยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศที่บ้านจิก เวลานั้นอดพระอาหารมากว่า ๑๐ วัน พอรับเสด็จไปถึงค่ายโพธิ์สามต้นก็สวรรคต ทำนองสุกีจะคิดถึงพระคุณของพระเจ้าแผ่นดินไทยที่ตนได้พึ่งพาอาไศรยมาแต่ก่อน จึงให้เชิญพระบรมศพมาตั้งไว้ที่โคกพระเมรุ ตรงน่าวิหารพระมงคลบพิตร อันเปนที่ทำพระเมรุท้องสนามหลวงครั้งกรุงเก่า ว่าพอว่างราชการจะถวายพระเพลิง ส่วนเจ้านายและข้าราชการที่พม่าจับเอาไปเมืองอังวะนั้น ปรากฏว่าพระเจ้ามังระให้สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวช แล้วให้ตั้งตำหนักอยู่ที่เมืองจักกาย ตรงน่าเมืองอังวะข้าม เจ้านายและข้าราชการก็เห็นจะรวบรวมอยู่ด้วยกันที่นั้นโดยมาก ด้วยพม่าให้ถามคำให้การถึงเรื่องพงษาวดารและแบบแผนราชประเพณีกรุงศรีอยุทธยาตลงจดหมายเหตุ คือที่ได้ฉบับมาแปลพิมพ์เรียกว่าคำให้การขุนหลวงหาวัดฤๅคำให้การชาวกรุงเก่านั้น แต่ส่วนพวกราษฎรพลเมืองที่กวาดเอาไปเปนเชลย พม่าแจกจ่ายไปเที่ยวอยู่ตามที่ต่าง ๆ ภายหลังหนีคืนมาบ้านเมืองได้ก็มีบ้าง แต่ที่เลยสูญไปในเมืองพม่านั้นโดยมาก ฉนี้แลกรุงศรีอยุทธยาอันยรมกระษัตราธิราช ได้ทรงครอบครองสืบกันมา ๓๔ พระองค์ ดำรงศักดิ์เปนราชธานีของสยามประเทศตลอดเวลา ๔๑๗ ปี มาถึงความพินาศด้วยไภยพิบัติดังแสดงมา.

แต่ความเป็นอิสรของชาติไทยมิได้เสียไปกับกรุงศรีอยุทธยาด้วย ในไม่ช้าไทยก็กลับตั้งสยามประเทศให้เป็นอิสรภาพได้ดังแต่ก่อน แต่เรื่องราวการสงครามไทยรบกับพม่าครั้งกรุงศรีอยุทธยาหมดเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นหนังสือยาวอยู่แล้ว จึงได้เรียบเรียงเรื่องไทยรบกับพม่าครั้งกรุงธนบุรีและกรุงพระมหานครอมรรัตนโกสินทรแยกออกเป็นอีกเรื่อง ๑ ต่างหาก ถ้าท่านผู้ใดอยากจะทราบเรื่องราวต่อไปก็จงหาหนังสือนั้นอ่าน เทอญ ฯ

